

HÁTRÁNYBAN, VIDÉKEN

HÁTRÁNYBAN, VIDÉKEN

Argumentum

A kötet a Szociális és Munkaügyi Minisztérium Esélyegyenlőségi Főosztálya támogatásával jelent meg.

Szerkesztette:

Kovács Katalin és Váradi Monika Mária

© A kötet szerzői, 2013

ISBN 978-963-446-682-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Szilágyi Rita

Borítóterv:???

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

Kovács Katalin–Váradi Monika Mária: Előszó	13
Kovács Katalin: Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák	25
Bevezetés	25
1. Hátrányos helyzetű tércategóriák	25
1.1. „Nagyrégiók”, kistérségek	25
1.2. Területi-társadalmi polarizálódás 1995–2005	31
1.2.1. Településméret és szegénység	34
1.2.2. Romák, településméret és települési szegénység	35
2. Támogatáspolitikák és a célterületek lehatárolási gyakorlatai	38
3. Összegzés	43
Irodalomjegyzék	45

SZEGÉNYSEG ÉS BOLDOGULÁSI STRATÉGIÁK

Vidra Zsuzsanna: A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban	57
1. Bevezetés	57
2. Megélhetési stratégiák	58
3. Az Elcoteq a roma betanított munkások nézőpontjából	61
3.1. A bér munka szerepe a családi jövedelmek rendszerében	61
3.2. Női és férfi szerepek a családban	62
4. Bér munka és rétegződés	63
4.1. A szakképzetlen, betanított bér munkás	65
4.2. Romaként az üzemben	70
5. Összegzés	72
Irodalomjegyzék	73

Feischmidt Margit: Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében	75
1. Bevezetés	75
2. Migráció és mobilitás az aprófalvas perifériákon	78
3. Kényszerek és lehetőségek gazdasági dimenzióban	82
(a) A máról holnapra élők	86
(b) A rövid távon boldogulók	87
(c) A mobilitásban reménykedők	88
(d) A mobilitás sikeres példái	89
4. Kényszerek és lehetőségek társadalmi-szimbolikus dimenzióban	90
4.1. A kultúra mint erőforrás, illetve annak hiánya	91
4.2. Az intézmények által teremtett kényszerek és lehetőségek	93
4.3. A társadalmi kapcsolatokról származó kényszerek és lehetőségek	94
4.4. A cigány mint különbség a társadalmi diskurzusokban	96
5. Identitás-konstrukciók az aprófalvas perifériákon élő, cigánynak tartott emberek csoportjaiban	100
Irodalomjegyzék	103

Váradi Monika Mária: Megélhetés és támogató kapcsolatok

– az aprófalusi szegénység arcai Esettanulmány 2008-ból	106
1. Közelítések	107
1.1. Megkötő erők	107
1.2. Néhány adat a tormási társadalomról	108
1.3. A legális munkavégzés lehetőségei	111
2. A szegénység forrásvidékén: a munkanélküliség útvesztői	112
3. „Itt minden az erdő”	116
4. Élethelyzetek és a szegénység fokozatai	118
4.1. Özvegyek	119
4.2. Nyugdíjasok	119
4.3. Konzolidáltak	119
4.4. Kapaszkodók	120
4.5. Tartósan szegények	121
4.6. Peremhelyzetűek	122
5. Szegények és támogató kapcsolatok	123
6. Támogató helyi szegénypolitika	128
7. Törekeny egyensúly – tendenciák és veszélyek	130

ERŐFESZÍTÉSEK A SZEGÉNYSÉG ÉS HÁTRÁNYOK CSÖKKENTÉSÉRE

Rácz Katalin: Szegénységkezelés aktív eszközökkel? Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai	135
1. Előzmények	135
2. Szociálpolitikai útkeresés a kilencvenes évek elején	136
3. Fejlődéstörténet? A szociális földprogramok működésének főbb tapasztalatai	139
4. Osztályozási kísérletek: a szociális földprogramok modelljei	142
5. A szociális földprogramok működését meghatározó legfontosabb dimenziók	145
5.1. A programban részt vevő települések mérete, összetétele	145
5.2. Szervezeti háttér szerinti jellemzők	147
5.3. A szociális földprogramok kedvezményezettjei	150
5.4. A működtetés jellegzetes stratégiái	150
6. Összegzés	152
Irodalomjegyzék	153
Egyéb felhasznált források	155
Jávor Károly–Rác Katalin: Jó gyakorlatok a szociális földprogramban: a túristvándi és a belecskai példa	156
1. Bevezetés	156
2. A túristvándi földprogram	157
2.1. Előzmények	157
2.2. A szociális földprogram kezdetei	158
2.3. A földprogram működtetésének első tapasztalatai	158
2.4. A szociális földprogram fontosabb eredményei	160
2.5. Lehetséges fejlesztési irányok	161
2.6. Összegzés	162
3. A Tolna megyei Belecska esete a szociális földprogrammal	163
3.1. A kezdetek	163
3.2. A program működése	164
3.3. Foglalkoztatási, jövedelemtermelési metszet	165
3.4. Gazdasági, pénzügyi, szervezeti metszet	166
3.5. Innováció és partnerség	166
3.6. Hatás és jövőkép	167
3.7. Összegzés	168
Irodalomjegyzék	169
Egyéb felhasznált források	170
Melléklet	170

Fleck Gábor–Szuhay Péter: „Reménybank”	
A mélyszegénységben élő családok	
vállalkozási támogatásának lehetőségei	171
1. Bevezető	171
2. A kutatás módszertana	173
3. A vizsgált terek	175
4. Mélyszegénység, kirekesztettség	176
5. A kutatott közösségek	177
5.1. A helyi közösségek típusai	177
Szétesett közösségek	177
A vérségi kapcsolatokra korlátozódó, szegmentált közösségek	178
Működő közösségek	178
„Újjáélesztett” közösségek	178
5.2. A csoportok működése, a közösségtípusok összefüggései	178
6. Vállalkozási elképzelések	179
6.1. Vállalkozási és együttműködési hajlandóság	181
7. A Grameen megvalósításának feltételei	
magyarországi mélyszegény közösségekben	182
7.1. A játékszabályok	182
7.2. A támogatandó települési közösségek	185
7.3. A nők szerepe	188
7.4. A mentor státusza és tevékenysége	189
7.5. A „szupervizor” vagy másképp a „mediátor” lehetséges státusza	
és tevékenysége	190
7.6. A Grameen modell adaptációját célzó	
kísérleti programba bevonni javasolt közösségek kiválasztása	190
7.7. A programban támogatandó tevékenységek köre	191
8. Összegzés	192
Irodalomjegyzék	193
A „Grameen irodalomból”	193
Hazai programokról és tereptapasztalatokról	193
Terepjelentések	194

LÁTLELETEK APRÓFALVAS TÉRSÉGEKRŐL

Váradi Monika Mária–Schwarcz Gyöngyi:	
„Itt kis léptékekben kell gondolkodni”	
1. Bevezetés	199
2. Közélet	199
3. „Nem kérnénk mi nagy dolgokat:	
tudjuk fenntartani a településeket, életben maradjunk”	200

4. Ami gond, ami nincs, ami kellene	204
4.1. „Tragikus a közlekedés”	204
4.2. „A szennyvíz közlépolitikai kérdés”	205
5. Intézmények, szolgáltatások: hiányok és (néha) többletek	207
5.1. Közoktatás	207
5.2. Szociális, gyermekjóléti ellátások	209
5.3. Igazgatás	211
6. „Majd a nagy baj akkor lesz, ha nem lesz munkahely” – gazdaság és munkaerőpiac	212
7. „És nem találok két embert, aki elmenne bejelentett munkahelyre, három műszakba dolgozni”	215
8. Epilógus	218
Irodalomjegyzék	219
Hamar Anna: Feladatellátás és finanszírozás dél-dunántúli kistérségekben	220
1. Bevezetés	220
2. Önkormányzati feladatellátás és a szolgáltatásszervezés gyakorlata	222
2.1. Közoktatási feladatellátás és társulások 2004–2008	222
2.2. Társulások és integrált intézmények	227
2.3. Szociális és egészségügyi ellátás	229
2.4. Körjegyzőség	232
3. Feladatellátás és önkormányzati gazdálkodás	234
3.1. Önkormányzati gazdálkodás	234
3.2. Feladatellátás és forráshiány	236
4. Önkormányzati feladatellátás területi szintjei és a közszolgáltatás	238
4.1. Az önkormányzati minimum feltételei	239
4.2. A feladatellátás területi szintjei és a minimális szolgáltatások köre	241
5. Összefoglalás	244
Irodalomjegyzék	246
Koós Bálint: A közszolgáltatás-szervezés és költséghatékonysági kényszer a kistérségek körében	248
1. Bevezetés	248
2. Az önkormányzati igazgatás jellemzői	251
3. Az óvodai nevelés költségei	256
4. Az általános iskolai oktatás költségei	261
5. Az egészségügyi alapellátás költségei	265
6. Összegzés	268
Irodalomjegyzék	270

FEJLESZTŐK ÉS FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK

Koós Bálint: Három évtized a kistelepülések hazai finanszírozásában: a változó fejlődési lehetőségek kora 1980–2005	275
1. Bevezetés	275
2. Történelmi előzmények és a tanácsrendszer Magyarországon (1870–1990)	275
2.1. Önkéntes és kötelező szövetkezés a feladatellátásban	276
2.2. Tanácsrendszer és finanszírozás Magyarországon	277
2.3. Integráció a tanácsrendszerben – községi közös tanácsok	280
3. Települési önkormányzatok kora	281
3.1. A fejlesztési kiadások alakulása 1991–2005	284
3.2. Az önkormányzati fejlesztések forrásai	288
3.3. Decentralizált fejlesztési források	290
4. Összefoglalás	293
Irodalomjegyzék	294
G. Fekete Éva: Aprófalvak fejlesztői „szemüveggel” és a pályázati lehetőségek tükrében 2002 és 2006 között	296
1. Bevezetés	296
2. Az aprófalvak megítélése	297
3. Az aprófalvakra vonatkozó jövőkép	302
4. Az aprófalvak fejlesztését előmozdítani hivatott pályázati programok	305
5. Az aprófalvak a pályázati források elosztási rendszerében (2002–2006)	307
6. Összefoglalás	312
Irodalomjegyzék	313
Finta István: Az aprófalvak fejlesztési igényei és a nemzeti szintű fejlesztési tervek által nyújtott lehetőségek	315
1. Bevezetés	315
2. A vidékre irányuló, keretjellegű fejlesztési programok	316
2.1. Demarkációs többletek, kapcsolódási hiányok	316
2.2. Problémák, hiányos szakmapolitikai-politikai válaszok	318
2.3. A fejlesztési programok támogatásainak lehatárolási problémái	320
3. A területi alapokra helyezett vidékfejlesztés problémái, különös tekintettel a LEADER-re	322
3.1. A vidékfejlesztés célterületeit és területi szintjeit érintő lehatárolási problémák	322
3.2. A LEADER-program forrásai	324
3.3. A LEADER-program eljárásrendi kérdései	327
4. Kistelepülések végveszélyben	328
5. Következtetések	329

Hamar Anna: Területhasználat, agrár-környezeti és turisztikai fejlesztések az aprófalvas térségekben 2002 és 2006 között	331
1. Bevezetés	331
2. A földhasználat sajátosságai aprófalvas térségekben	331
3. Verseny az agrár-környezetvédelem forrásaiért	335
4. Érdekeltek, versenyző szereplők	338
4.1. Nemzeti parkok	338
4.2. Kisüzemek	340
4.3. Közép-és nagyüzemek	342
5. A területhasználathoz kapcsolódó fejlesztési törekvések	343
5.1. Fejlesztési célok és források	343
5.2. Új szereplők: natúrparkok	347
6. Összegzés	350
Irodalomjegyzék	351
G. Fekete Éva: Az aprófalvak gazdasági megújulásának lehetőségei	352
1. Az aprófalvak fennmaradásának feltételei és a gazdaság kapcsolata	352
2. A 21. század kihívásai és az aprófalvak	353
3. Az aprófalvak esélyeit meghatározó tényezők	353
4. Az aprófalvak gazdasági típusai	355
4.1. „Gazdaság-talan” aprófalvak	355
4.2. „Gazdaságos” aprófalvak – a funkcióváltás elindult irányai	356
5. Az aprófalvak gazdasági megújulásának irányai	357
6. Az aprófalvak gazdasági megújulását meghatározó makrotényezők	359
7. Az aprófalvak gazdasági megújulását meghatározó mikrotényezők	361
8. Összegzés	362
Irodalomjegyzék	363
Glózer Rita: Vidékfejlesztők – életutak egy aprófalvas térség nonprofit világában	364
1. Kik fejlesztik a vidéket?	364
2. A módszerről röviden	366
3. Az életutak szervezőelve: a mobilitás	367
4. Tőkék és tudások a nonprofit fejlesztés gyakorlatában	372
5. A személyiség ereje	373
6. A nonprofit szervezet és a saját egzisztencia határának elmosódása	377
7. Diskurzusok a vidékfejlesztő praxisban	378
8. Összegzés	382
Irodalomjegyzék	383

ELŐSZÓ

A mélyülő területi, gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, a szegénység, a területi és társadalmi hátrányok metszéspontján elhelyezkedő kistelepülések, kistérségek problémái, valamint az ezek mérséklését célzó fejlesztéspolitikai beavatkozások állnak e kötet fókuszában. A tanulmányok olyan alap- és alkalmazott kutatásokhoz, szakértői tevékenységhez kötődnek, amelyek az ezredfordulót követő évtizedben az MTA Regionális Kutatások Központja Térségfejlesztési Kutatások Osztálya¹ szakmai irányításával, munkatársainak közreműködésével valósultak meg. A tanulmányok alapjául szolgáló empirikus kutatásokra 2005 és 2009 között került sor. Közlésüket azonban az azóta eltelt idő és a jelentős változásokat elindító kormányváltás sem teszi okafoyottá. A tanulmányok láttelepet adnak azokról a gyakran több évtizedes folyamatokról és struktúrákról, amelyek a területi és társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásához, fennmaradásához és mélyüléséhez vezetnek, amelyek lebontása olyan fejlesztéspolitikai szemléletváltást és gyakorlatot igényel, amely Magyarországon ma is várat magára.² A kötet sajátossága a sokszínűség, ami egyfelől a kutatások módszertanának a statisztikai, valamint a kutatás során gyűjtött adatok elemzésétől az antropológiai terepkutatásig ívelő változatosságát jelenti. Másfelől műfaji tekintetben is sokszínű a kötet, hiszen szakirodalmi áttekintésre támaszkodó elemzés éppúgy megtalálható benne, mint egy-egy kísérleti program tervezési folyamatában született esettanulmány, vagy az aprófalvak fejlesztési, kitorési lehetőségeit mérlegelő, ajánlásokat megfogalmazó írás.

Kovács Katalin bevezető tanulmánya statisztikai adatok bő egy évtizedes időtávra tekintő, összehasonlító elemzése alapján a rendszerváltozást követő *mély területi, társadalmi polarizációról* tudósít. Míg a jó helyzetű régiókban, fejlődési gócterületeken, központok közelében, közlekedési tengelyek mentén fekvő települések helyzete 1995 és 2005 között javult, addig a központoktól távoli, kedvezőtlen helyzetű, a strukturális válság által érzékenyebben érintett régiókban tovább romlott a vizsgált

¹ 2012. január 1. óta MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közép- és Észak-magyarországi Osztály.

² A szerkesztés folyamatában arra is mód nyílt, hogy a szerzők utaljanak, reflektáljanak a tanulmány első változatának megfogalmazása óta eltelt évek fontosabb változásaira, esetleg újabb adatokkal bővítsék az elemzést.

tíz év alatt. Ami perdöntőnek bizonyul, az a földrajzi fekvés, a gócterületek közelsége, de nem lényegtelen a településméret sem: a városoktól a kistelepülésekig haladva egyre kedvezőtlenebb foglalkoztatási és jövedelmi helyzetről, vagyis a *települési lejtő* működéséről tanúskodnak az adatok. A legrosszabb helyzetben, méretükből és fekvésükből eredően, az *északkeleti és délnyugati* perifériákon elhelyezkedő aprófalvak vannak. E perifériák – a helyi gazdaság összeomlása, az ipari válságövezetek szomszédsága, a határ menti fekvés, az elaprózott településszerkezet, a mobilitási esélyek hiánya, valamint az erőteljes gettósodás együttes, egymást erősítő hatása eredményeként – társadalmi és gazdasági *válságövezetek*ként határozhatók meg.

A kötet első fejezetének (*Szegénység és boldogulási stratégiák*) tanulmányai az elszegényedett kistelepülések gyakran nyomorúságban élő lakóinak, romáknak és nem roma szegény embereknek az ezredfordulót követő évtized végén jellemző, ám azóta is változatlanul drámai élethelyzetét és szűk mozgásterét dokumentálják.

Aprófalvas perifériák gettótelepülésein élő, alacsonyan képzett romák számára alig vezet út a legális, elsődleges munkaerőpiacra. Ezért nagy jelentősége volt annak, hogy a Pécssett megtelepedett – magyarországi működését mára már, tizenhárom év után felszámoló – multinacionális Elcoteq üzemében romák is jelentős számban el tudtak helyezkedni betanított munkásként. Vidra Zsuzsa tanulmányában beszámol arról, hogy a cég tudatos antidiszkriminációs személyzeti politikájának köszönhetően, a romák sem a felvételnél, sem a munkahelyen nem szenvedtek hátrányt, ami egyfajta tartást, önbizalmat adott a megkérdezett alsószentmártoni romáknak. Mivel az Elcoteq a mindenkori megrendelések függvényében vett fel és bocsátott el újra munkásokat, ez a hullámzó foglalkoztatás Vidra szerint remekül illeszkedett az alsószentmártoni romák ciklikus, a szociális transferek mellett alkalmi munkalehetőségekre támaszkodó megélhetési stratégiáihoz. Amikor egy család arról döntött, hogy egy vagy több tagja elhelyezkedjen-e az Elcoteq-nél, nem csak azt mérlegelték, hogy a legalább néhány hónapos gyári munka kiegészíti a környékbeli szőlőkben végzett napszámából származó szezonális jövedelmet, hanem azt is, hogy a legális munkaviszony és bér hitelképessé teszi őket, ami lehetőséget nyújt a többletkiadásokat igénylő fogyasztási javak beszerzésére. A tanulmány az Alsószentmárton környezetében élők és a külső szemlélők számára homogénnek látszó „*cigányfalu*” *belső differenciálódásáról* tudósít. Az Elcoteqben – a tapasztalatok szerint – eleve a mozgékony, minden lehetőséget megragadó, a mindenkori viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodó romák helyezkedtek el, akik, éppen ezért, ha csak időszakosan is, gyarapodni képesek, és megkülönböztetik magukat a falu nagyon szegény romáitól, akik uzsorahitelre szorulnak. Vidra e társadalmi differenciálódást elemezve egyfajta, a *fogyasztási szokásokon alapuló „középosztályosodásról”* beszél, amely bizonyos, a társadalom többsége számára hozzáférhető javakat e gettófalu lakóinak is elérhetővé tesz, de a gettófaluból kifelé mutató társadalmi mobilitási utakat nem nyit meg. Míg más kutatók – például Virág Tünde – Alsószentmárton kapcsán arról számoltak be, hogy évtizedes erőfeszítések eredményeként a falu roma lakóinak szemében felértékelődött a tanulás, a Vidra Zsuzsa által megkérdezett családok számára a következő nemzedék továbbtanulása nem látszik reális és elérhető jövőnek.

Drávacsehi és Szenyér, Feischmidt Margit kutatási terepei gazdasági és társadalmi zárványok, de Alsószentmártonnal szemben, nem gettótelepülések. A két kisfalu majd' minden roma és nem roma háztartására kiterjedő, antropológiai mélységű kutatás egyik eredményeként a szerző a gazdasági stratégiák és életmódbeli habitusok négy típusát különbözteti meg. A „máról holnapra élők” mindennapjairól a roma gettófalvak életét bemutató irodalomban bőven találunk példákat, Feischmidt, empirikus tapasztalatai alapján, rámutat arra, hogy a két kistelepeülésen az ide sorolható családok a kisebbséget alkotják, s hogy a teljes kiszolgáltatottságban, *mélyszegénységben élő családok között romákat és nem romákat egyaránt találhatunk*. A „rövid távon boldogulók” csoportjában a középnemzedékhez tartozók a kilencvenes évek elején váltak munkanélkülivé, sorsukat azóta sem tudták jobbra fordítani, a fiatal nemzedék pedig már úgy nőtt fel, hogy munkaviszonya sosem volt, s így nem is bízik abban, hogy valaha beléphet a legális munka világába. E családok életében a segélyek mellett az alkalmi munkák, a közfoglalkoztatás, szerencsésebb esetben a rokkantsági vagy öregségi nyugdíj is a jövedelmek között szerepel, ám mindez helyzetük stabilizálásához sem elég, a kitörést el sem tudják képzelni, így nem is ambicionálják. A „mobilitásban reménykedők”, a gyermekeik taníttatását ambicionálók között kevés roma családot találunk, hiszen a két faluban alig néhány roma felnőtt dolgozik állandó munkaviszonyban, illetve törekszik arra, hogy egy munkahelyen megvesse a lábát. Ez a munka azonban jellemzően a munkaerőpiac alsó szegmen-seiben érhető el, alacsony presztízsű, rosszul fizetett „cigány munka”; az érintettek mégis sokra tartják, mert tartást ad, státust és valamelyest elismerést a helyi roma és nem roma közösségben. Ha kis számban is, de a kutató mindkét kistelepeülésen találkozott a mobilitás útjain előbbre jutó, diplomás vagy vállalkozó romákkal; Szenyér polgármestere a kutatás időpontjában (2010-ig) maga is roma volt. Feischmidt rámutat az alacsonyabb státuszból magasabb státuszba került romák sikerességének árára is: a többségi társadalommal való azonosulásra, a megfelelésre való törekvés gyengíti a saját közösséghez kötődő kapcsolatokat, s előfordulhat, hogy a roma vezető maga is patrónus lesz, klienseivé rokonsága, tágabb környezetének tagjai válnak.

A romákról/cigányokról szóló lokális diskurzusok elemzése során Feischmidt két fontos megállapítást tesz. Az egyik az *etnikus határok elmosódására mutat rá a hasonlító helyzetű, szegénységben élő, cigánynak tartott és nem cigány emberek között*, vagyis a „cigány” kategória egy elitelt, megvetett életvitelhez kötődő stigmává vált. Arra is felhívja a figyelmünket, hogy *a stigmatizáló cigány kategória jelentését és következményeit a többségi társadalom rasszista közbeszédből táplálkozó diskurzusa határozza meg, amelyet a romák maguk is elsajátítanak*.

A kistelepeülések számára meghirdetett OFA-Kisfalu gazdasági modellprogram megvalósításának része volt a minden háztartásra kiterjedő adatfelvétel, melynek eredményeit a tormási esettanulmány összegzi. Váradai Monika helyi társadalmat leíró tipológiája alapján egy olyan aprófalú képe bontakozik, amelyben a stabil, konszolidált élethelyzetű, illetve a szegénységben élő családok aránya kiegyensúlyozottnak mondható, s nem csupán a szó demográfiai értelemben. A tormási társadalomban a szegénységet elviselhetővé teszik, a lehetséges konfliktusokat tompít-

ják azok a patrónus-kliens típusú, elsősorban a munka világára kiterjedő támogató kapcsolatok, amelyek a szegényeket és a konszolidált helyzetű családokat összekötik. A szegények világa, ahogy Drávacsehiben vagy Szenyéren, úgy Tormáson sem egynemű; nagy a távolság a megkapaszkodásukért jelentős erőfeszítéseket tevő és a társadalom peremére szorult, a mélyszegénységből kilábalni képtelen családok között. Az egyik legjelentősebb határvonal a szegények között a támogató, patrónus-kliens típusú kapcsolatok mentén húzódik. A legszegényebbek legfeljebb a jóindulatú helyi szociálpolitikában bízhatnak, hiszen kívül esnek a helyi társadalmat átszövő kapcsolatokon, életvitelük, egészségi állapotuk miatt, illetve azért, mert méltatlannak tartják őket arra a személyes bizalomra, amely a patrónus-kliens kapcsolatok alapja. A szerző e kapcsolatok lassú, de biztos szétfoslását prognosztizálja, részint a falu előregedése, a konszolidált helyzetű családok fiatal generációit jellemző elköltözés miatt, részint azért, mert a patrónus-kliens kapcsolatok biztonsága nem terjed ki teljes családokra, a fiatalok jellemzően már nem élvezik a szüleiknek kijáró bizalmat. Mindez azt jelenti, hogy a faluban vélhetően növekszik a szegénységben élők aránya, s hogy tormaasi szegénység kezelésében a jövőben mind nagyobb szerep jut a szociálpolitikának, amelyet nem egészít ki a személyes kapcsolatokból szőtt biztonsági háló. A Tormáson élő romák társadalma is rétegzett: a faluban 2008-ban éltek konszolidált helyzetű roma családok is, többségük osztályrésze azonban a szegénység volt, és a peremre sodródottak jószerivel mind közülük kerültek ki. Ugyanakkor ebben a törekeny, de még viszonylag ép szövetű kisteleplései társadalomban a kliens-patrónus jellegű segítő kapcsolatoknak roma és nem roma szegények egyaránt részesei lehettek.

A piacgazdaságra való áttérést, a gazdasági szerkezetváltást kísérő munkanélküliség és szegénység már a kilencvenes évek elején különösen súlyosan érintette a hátrányos helyzetű, aprófalvas szerkezetű térségeket. Ekkor is megfogalmazódott a „hal helyett hálót” azóta is gyakran hangoztatott és nehezen vitatható elve, amely szerint a szegénységben élők számára olyan eszközöket kell biztosítani, amelyek segítségével maguk fordíthatják jobbra sorsukat. Magyarországon a népjóléti tárca 1992-ben indította el a *szociális földprogramot*, mint olyan aktív szociálpolitikai eszközt, amely a mezőgazdasági termelés ösztönzése révén nyújt segítséget hátrányos helyzetű települések lakóinak. A szociális földprogram a kötet két egymáshoz szorosan kapcsolódó, a második fejezetben (*Erőfeszítések a szegénység és hátrányok csökkentésére*) közölt tanulmányának is tárgya. Rácz Katalin alapos áttekintést nyújt a program fejlődéséről, működéséről, tanulmányát a Jávor Károly és Rácz Katalin által jegyzett, a sikeres belecskai és a túristvándi programokat bemutató esettanulmány követi. Rácz arra a kérdésre keresi a választ, hogy a programban való részvétel hosszabb távon milyen hatást gyakorol a rászorulóknak státusára, helyi társadalomban betöltött pozíciójára, mobilitására, kapcsolatrendszerére, életviszonyaira.

A viszonylag alacsony támogatási összeget biztosító szociális földprogram mindenekelőtt az aprófalvak és kisteleplései számára jelent a pénzbeli szociális támogatásokat kiegészítő alternatívát. Ezekben a vállalkozókkal, gazdasági szereplőkkel alig vagy egyáltalán nem rendelkező falvakban az önkormányzatok gazdasági funk-

ciókat is felvállalnak, a földprogram gazdáiként átveszik a hajdani téeszek kistermelést integráló, koordináló és szolgáltató szerepét. A szociális földprogramok természetesen a helyi gazdasági, hatalmi viszonyokba ágyazottan működnek; egyfelől a település termelési hagyományaira támaszkodnak, másfelől nagyon gyakran a patrónus-kliens viszonyok határozzák meg azt, hogy a polgármester, a képviselő-testület kit tart érdemesnek arra, hogy a rendeletben meghatározott jogosultsági kritériumok mellett a programba bekerüljön.

Az önkormányzati szociális földprogramok egyik legfontosabb vonása a kockázatkerülés, ami jelentős mértékben meghatározza a résztvevők mobilitási esélyeit is. Az a tény, hogy a programba bekapcsolódott embereket nem az egész termelési-értékesítési folyamatba vonják be, hanem csak bizonyos termelési fázisokba, azt eredményezi, hogy *a résztvevők nem tesznek szert olyan termelési tapasztalatra, tudásra, amely a programból való kiválásukat, önállósodásukat segítené.* A tanulmány következtetése, hogy a mégoly sikeres, eredményes, modellértékű szociális földprogramok is *zárt rendszerként működnek.* A több alprogramot működtető programok esetében – ez jellemzi a belecskai és túristvándi programot is – nincs átjárás az alprogramok között, és az is tipikusnak mondható, hogy a piac szereplőivel kizárólag a programot koordináló önkormányzat vagy szervezet áll kapcsolatban. A program a hasonló helyzetű, szegénységben élő embereket kapcsolja össze egymással, az egynemű, megkötő kapcsolatok dominanciája mellett *nincs lehetőség a hídszerű, mobilitást elősegítő kapcsolatok kiépítésére.*

A szegényeket, romákat egymáshoz, szűkebb és tágabb környezetükhöz kötő kapcsolatok jellege és minősége a szegénység újratermelődésében vagy éppen a szegénységből való kilépés esélyeit illetően perdöntő szerepet játszik. A szegénységben élők kapcsolatrendszerének, közösségi kötelekeinek ismerete és megértése nélkül pedig kudarcrá ítél a legjobb szándékú segítő beavatkozás is. Többek között ez Fleck Gábor és Szuhay Péter tanulmányának tanulsága. A szerzők „a szegények bankjaként” ismert Grameen Bank magyarországi adaptációjának előkészítését szolgáló terepkutatás tapasztalatait összegzik, feltárva azokat a problémákat, lehetséges buktatókat, amelyek a modellprogram megvalósítását veszélyeztethetik. A Reménybank, ahogy egy szendrőládi asszony elnevezte, mélyszegénységben élő embereknek nyújt fedezet és garancia nélkül hitelt vállalkozási ötleteik megvalósításához. A terepkutatás során a kutatás résztvevőinek a kiválasztott, mélyszegénységgel, kirekesztettséggel sújtott településeken, településrészekben meg kellett találniuk azokat az embereket, akik hajlandóak voltak létrehozni azokat az ötfős kiscsoportokat, amelyek tagjai egymásért is felelősséget vállalva valósítják meg vállalkozásaikat, és fizetik vissza a kapott hitelt. A Reménybank működésének alapja a tagok egymással és a számukra folyamatos segítséget nyújtó mentorral szembeni *bizalom.* Éppen ezért *a modellprogram* a szerzők szerint *„működő” és „újjaélesztett” roma közösségekben indítható el.* A működő közösségekben a kölcsönös szolidaritás és segítség kötelekei erősek, és nem csak a szűkebb rokonságot fogják át, a korábban szétesett roma közösségek újjaéledése pedig jellemzően egy egyház vagy civil szervezet működésének köszönhető. A „szétesett” vagy a „vérségi kapcsolatokra korlátozódó, szegmentált”

közösségekben jellemzően nem találni olyan embereket, akiket a többiek tekintélyként fogadnának el, s e közösségtípusokat a kapcsolatok töredezettsége, konfliktussága, az egymással szembeni bizalom hiánya jellemzi. A szerzők szerint az ilyen helyzetű településeken, roma telepeken csak egy rendkívül intenzív közösségépítő munka után szabad elindítani a programot.

A tanulmány számos tanulsága közül fontosnak tartjuk még kiemelni, hogy a szegénységben élő roma emberek vállalkozási ötletei elszakíthatatlanok a szűkebb környezetükben kínálkozó mobilitási és integrációs mintáktól; ahogy a vidéki terekben a paraszti gazdálkodás, úgy a (nagy)városi közegben a kiskereskedelem tűnik a boldogulás ideális útjának. S ahogy a tervekből hiányzik az innováció, úgy a tervezett vállalkozások sikeressége sem biztosított az adott lokális és piaci környezetben. Azt azonban joggal hangsúlyozzák a szerzők, hogy a Reménybank *hozadékai nem csak közgazdasági szempontból értelmezhetőek*, hiszen a program az anyagi támogatás által biztosított lehetőségen túl az érintett embereknek önbecsülést, tartást adhat, és hitet abban, hogy képesek fordítani a saját helyzetükön. Ez pedig a sokszor emlegetett integráció, vagy másként, a társadalmi tagság egyik, noha önmagában még nem elégséges feltétele. Arra is szükség van, hogy az érintett települések vezetői, a többségi környezet belássa, hogy a helyi társadalom peremhelyzetű, kirekesztett csoportjainak nyújtott támogatás integrációjukat szolgálja, s így az egész közösséget gazdagítja és erősíti.

A kötet harmadik tematikus fejezetét (*Láttelek aprófalvas térségekről*) indító esettanulmány, mondhatni, egy tervezési kísérlet kudarcából született; a megszólítottak nem tartottak igényt egy, a népjóléti tárca által támogatott fejlesztési program elkészítésére. A Marcali kistérség nem tartozik az ország válságövezeteihez, de a térség déli részén elhelyezkedő, vizsgált településkör hátrányos helyzetű aprófalvakból, fogyó népességű, válságjegyeket mutató kistelepülésekből áll. A szerzők (Váradi–Schwarcz) azt tapasztalták, hogy e települések polgármesterei mélyszéles *szkepszist* tápláltak „a” *tervezéssel szemben*. Arról panaszkodtak, hogy jellemzően kis forrásigényű fejlesztési elképzeléseikhez nem vagy alig találnak forrásokat, az uniós pályázatok léptéke „köszönő viszonyban” sincs a kistelepülési igényekkel, és legtöbbször ugyanez vonatkozik a pályázható témakörökre is. Az esettanulmány a megélhetési lehetőségek összeszűküléséről, a hagyományos mezőgazdasági termelés visszaszorulásáról, a többcélú kistérségi társulások létrehozását, a közszolgáltatási rendszer átalakítását kísérő konfliktusokról, valamint az elszegényedéstől való félelemről, s a mindezekkel járó *bizonytalanságról* és *mélyülő rossz közérzetről* tudósít.

Az 1990-ben kialakult magyarországi önkormányzati rendszer, valamint az önkormányzatok által biztosított közszolgáltatások működési zavarai, hatékonysági problémái különösen élesen vetődtek fel a kistelepülések, aprófalvak vonatkozásában. A többcélú kistérségi társulások létrehozása, a közszolgáltatások intézményfenntartói, illetve kistérségi társulási fenntartásának költségvetési eszközökkel történő ösztönzése egy hatékonyabb, méltányosabb közszolgáltatási rendszer kialakítását célozta. A fejezet két további tanulmánya – különböző megközelítést és módszertant alkalmazva – az aprófalvas térségek közszolgáltatás-szervezési tevékenységével,

az egyre szorítóbb finanszírozási préssel és a költséghatékonyság kérdéskörével foglalkozik.

Hamar Anna három, egymással szomszédos, aprófalvas szerkezetű dél-dunántúli kistérség településein készült interjúk és helyben gyűjtött adatok alapján elemzi az önkormányzati feladatellátás szerkezeti és hatékonysági problémáit. A vizsgált térségekben a települések többsége már a többcélú kistérségi társulások létrehozása előtt társulásra lépett egymással, annak érdekében, hogy igazgatási, közoktatási feladataikat hatékonyabban lássa el. Az önkormányzatok társulási hajlandóságát, a települési stratégiákat azonban a csökkenő állami források és a változó törvényi környezet messzemenően befolyásolták. A forráshiányos kistelepülések abban voltak érdekelték, hogy minél kevesebbet kelljen hozzátenniük a közös körjegyzőség vagy a körzeti iskola fenntartási költségeihez, s ennek érdekében hajlandóak voltak társulást is váltani. A térségi és mikrotérségi központoknak a többlettámogatás elérése érdekében szükségük volt a kistelepülések társult tagságára, ezért azt is vállalták, hogy a működtetéshez hiányzó költségeket teljes vagy bizonyos mértékben maguk állják, kényszerűen elfogadva néhány kistelepülés „potyautas” magatartását is. Ebben az érdekellentétekkel és -sérélmekkel átszótt világban csak a térségi központok tudták megtartani vagy erősíteni viszonylag kedvező pozícióikat; a nagyobb városoknak kedvezett a közoktatási törvény 2007-es módosítása, ahogy a régió operatív programja is, amely az alapfokú oktatási intézmények infrastrukturális fejlesztését az intézményi integráció feltételéhez kötötte. A törvényi változások és a regionális operatív fejlesztési programnak a településszerkezeti adottságokkal, kistelepülési érdekekkel szembeni érzéketlensége Hamar szerint a minőségi *közoktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében erősítette az egyenlőtlenségeket a városok és a kisebb, rendszerint községi státusú mikrotérségi központok között.*

Koós Bálint az önkormányzatok gazdálkodásáról informáló államháztartási adatokat elemzi a jegyzőségek/körjegyzőségek, az óvodai és iskolai, valamint az egészségügyi ellátás területén. Tanulmányának egyik fontos tanulása, hogy nincs univerzális megoldás, vagyis a vizsgált *közszolgáltatások esetében a hatékony és gazdaságos működtetéshez szükséges optimális létszámhatár különbözik egymástól.* Az elemzés arra is rámutat, hogy noha meglehetősen biztonsággal *megadható az a minimális létszámhatár, amely alatt adott közszolgáltatás fenntartása drágább, az az állítás mégsem feltétlenül érvényes, hogy minél többen vesznek igénybe egy közszolgáltatást, illetve minél nagyobb az intézmény, annál kevesebbe kerül.* A szerző ugyanakkor fontosnak tartja leszögezni, hogy a költségvetési értelemben vett hatékonyság mellett a méltányosság szempontját is mérlegelni kell(ene) a közszolgáltatások átalakításkor.

A kötet negyedik fejezete (*Fejlesztők és fejlesztési lehetőségek*) a fejlesztési lehetőségeket meghatározó adottságokkal, fejlesztési alternatívákkal és szemléletekkel foglalkozik, továbbra is a kistelepülések világáról tudósítva. A kistelepülések, aprófalvak finanszírozási kérdéseiről, az e településkör számára elérhető, hazai fejlesztési forrásokról nyújt történeti áttekintést Koós Bálint tanulmánya. A polgári közigazgatás hagyományához visszatérő önkormányzati rendszer a kistelepülések, aprófalvak

számára nem csak a körzetközpontoktól való leválás, az önállóság helyreállításának lehetőségét jelentette. A szocializmus területfejlesztési politikája elsorvadásra ítélte és források nélkül hagyta a kis lélekszámú falvakat, amelyek vezetői a kilencvenes évek első felét nem ok nélkül emlegetik gyakran „aranykorként”, hiszen e néhány évben korábban elképzelhetetlen infrastrukturális fejlesztéseket valósíthattak meg állami támogatással. A fejlesztési prioritások megváltozása, majd Magyarország uniós csatlakozása alapvetően módosította a kistelepülések fejlesztési forrásokhoz való hozzáféréseinek esélyeit. Az államháztartási adatok elemzése rámutat arra, hogy a kistelepülések fejlesztéseinek forrásai között kiemelkedő súllyal szerepeltek a hazai címzett és céltámogatások, valamint a különböző decentralizált források. Az előbbi támogatási forrás 2012-ben ugyan hivatalosan létezik még, de már csak a megkezdett beruházások finanszírozására szolgál. A decentralizált források kerete fokozatosan csökkent, a szűkülésből, majd e források megszűnéséből fakadó problémákra a kötet több tanulmánya (Kovács, Finta, Váradí–Schwarcz) is felhívja a figyelmet. A decentralizált források megszüntetésével a rendszerből eltűnt egy, a kistelepülések, aprófalvak kisléptékű fejlesztési igényeihez igazodó, „barátságos” pályázati lehetőség. A tanulmányból egyértelműen kiderül, hogy *a decentralizált hazai források kiemelkedő jelentősége* nem egy, a kistelepülések, aprófalvak igényeire érzékeny, támogató fejlesztéspolitika eredménye volt, hanem *abból a tényből fakadt, hogy e településkör számára az uniós fejlesztési források korlátozott mértékben érhetőek el.* Azok ugyanis – s ez egybecseng a „látleteket” bevezető esettanulmány üzenetével – nem illeszkednek a kistelepülési léptékekhez.

Az aprófalvak, aprófalvas szerkezetű kistérségek lakóinak megélhetési, boldogulási lehetőségeit nagymértékben korlátozza a központok, városok gazdaságának megroppanása, foglalkoztatási kapacitásainak radikális összezsugorodása. Az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedés korlátozott vagy hiányzó lehetőségeit tekintve joggal merül fel a kérdés, hogy a mezőgazdasági termelés, a gazdálkodás kínál-e alternatívát az aprófalvas vidékeken élőknek. E kérdést nyomatékosítja az a körülmény, hogy a föld, a táj jószerivel az egyetlen olyan belső erőforrásuk, amelyekkel e vidékek rendelkeznek, amelyre támaszkodhatnak. Hamar Anna tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy *a kisüzemi gazdálkodás visszaszorulása, az egyéni gazdaságok számának csökkenése az aprófalvas perifériákon az országos mértékűnél is jelentősebb volt, tehát különösen súlyosan érintette az aprófalvas régiókat.* Állítását alátámasztja Váradí és Schwarcz kötetbeli tanulmánya is, amely a hajdan háztáji keretek között virágzó, hagyományos bogyós gyümölcskultúra, illetve a mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepének drasztikus visszahúzódásáról is beszámol egy Somogy megyei vidéken.

A területhasználathoz kötődő vidékfejlesztési forrásokhoz, elsősorban a már az ország uniós csatlakozását megelőzően is elérhető agrár-környezetvédelmi támogatáshoz való hozzáférés lehetőségeit elemezve Hamar rámutat *a kistermelői kör fokozatos kiszorulására a támogatási piacról.* A szerző arra a megállapításra jut, hogy a vizsgált aprófalvas területeken az agrár-környezetvédelmi támogatás hozzájárulhat a kisüzemi gazdálkodók helyzetének átmeneti stabilizálásához, de nem tudja

csökkenteni azokat a veszélyeket, amelyek a kisgazdaságok tőkehiányából, a gazdák kockázatkerülő magatartásából, valamint a kistermelői kör elöregedéséből fakadnak.

Az aprófalvas térségekből megélhetési lehetőségek híján elvándorolnak, illetve tanulmányaik végeztével nem térnek ide vissza a képzett fiatalok. Ez a szelektív mobilitás hozzájárul az aprófalvak demográfiai, társadalmi szerkezetének torzulásához, s egyben – ahogy erre G. Fekete Éva e kötetben közölt tanulmányai ismételten rámutatnak – a helyi fejlesztések egyik fontos gátját képezi. Az aprófalvak megmaradásának, sőt fejlődésének zálogát szakemberek, fejlesztők és polgármesterek gyakran a *turizmusban* látják. G. Fekete Éva az aprófalvak egyik lehetséges gazdasági funkciójaként azonosítja az *üdülőfaluvá válást*. Amint az a kötet több tanulmányából is kiderül (Hamar, Finta, Váradi–Schwarcz), e lehetséges funkcióváltást jelentős mértékben korlátozza az – a főként a regionális operatív programokban tetten érhető – gyakorlat, amely a *kistelepülések, aprófalvak számára hátrányos pályázati hozzáférést enged*, mert területi léptékeit és a megpályázható összegeket tekintve is a nagyobb egységeket, illetve kiemelt turisztikai vidékek beruházásait kedvezményezi. A kistelepüléseken működő szállásadó és turisztikai szolgáltató vállalkozások számára elérhető források rendkívül korlátozottak, és szinte kizárólagosan a vidékfejlesztési forrásokra szorítkoznak.

Finta István ugyanakkor úgy látja, hogy az ún. *vidékfejlesztési támogatások jó-szerivel alig észrevehető hatást gyakorolnak a vidéki térségek fejlődésére*. A vidék problémái ugyanis a városok fejlődésének támogatása nélkül nem orvosolhatók, ebből következően, állítja a szerző, a vidék fejlődését a területfejlesztési politika határozza meg. A vidéki, különösen az *aprófalvas térségek fejlesztésének kulcsa*, Finta meggyőződése szerint, *a városi munkahelyek, szolgáltatások, intézmények elérhetőségének javítása*. Az Új Magyarország Vidékfejlesztési Terv forrásaiból alig jut vidékfejlesztésre, folytatja a hazai támogatási rendszer kritikáját a szerző, aki nem csupán kutatóként, hanem egy LEADER akciócsoport vezetőjeként is tapasztalatokkal rendelkezik e rendszer működéséről. A LEADER-program kitüntetett szerepet játszik az uniós vidékfejlesztésben, hiszen filozófiája az alulról építkezés, az érintettek bevonása a tervezésbe, és a helyi közösségek által megfogalmazott szükségleteken alapuló fejlesztési igények támogatását célozza. A második uniós programozási ciklus LEADER programjának megvalósítása azonban „több sebből is vérzik” Magyarországon. Szemben az előző ciklussal, indokolatlanul nagy területet – több statisztikai kistérséget – lefedő akciócsoportokat kellett létrehozni. Az eredeti elképzelésekkel szemben a támogatásért a helyi vidékfejlesztési közösségeknek nem kellett versenyezniük, tehát minden pályázó nyert, így a források elaprózódtak. Az irányító hatóság kapacitásproblémái késleltették a projektek megvalósítását, a bürokratikus eljárásrend pedig túlzott adminisztratív terheket ró a helyi akciócsoportokra. Összességében a szerző szerint nemcsak a LEADER-elvek sérültek a program során, hanem maguk a rendelkezésre álló források is csak minimális mértékben képesek támogatni a helyi elképzelések megvalósítását.

Glózer Rita egy aprófalvas szerkezetű Zala megyei kistérségben élő és dolgozó fejlesztőkkel, non-profit vidékfejlesztési szervezetek vezetőivel és munkatársaival

készített narratív életútinterjúkat, valamint a szervezetek történetét, működését feltáró tematikus mélyinterjúkat. Tanulmányának egyik tanulsága, hogy *a non-profit szféra a vidéken élő nem agrárértelmiségiek szakmai önmegvalósításának, karrierépítésének egyetlen alternatívája*. Kutatási tapasztalatai szerint a non-profit vezetők életútjának szervező elve a mobilitás, földrajzi, társadalmi, szakmai értelemben egyaránt; még ha a vezetők az adott térségből származnak is, pályájukat nem helyben, illetve nem vidékfejlesztőként kezdték. E non-profit szervezeti vezetők határozott víziókkal, diskurzusokkal rendelkeznek a fejleszteni kívánt vidékekről, aprófalvakról, amelyek azonban nem feltétlenül a helyi viszonyokból sarjadnak. A non-profit szervezetek a lokalitáshoz való kötődés tekintetében különböznek a klasszikus értelemben vett, például hagyományörző, kulturális vagy sporttevékenységet folytató civil szervezetektől. A *vidéket „idegenek”, vagyis jellemzően nem helyiek fejlesztik*, legalábbis, fogalmaz a szerző, a vidékfejlesztés politikai-igazgatási fogalmának értelmében nem. A vidékfejlesztési víziók, projektek megvalósításában természetesen részt vesznek a helyiek, jellemzően a második vonalban, a számukra munkalehetőséget biztosító szervezet vezetőjéhez lojális kollégaként.

Két aprófalvas régió, illetve megye (Zala, Borsod-Abaúj-Zemplén) fejlesztési szakembereivel, tervezőivel, a fejlesztési politikák alakítóival készített interjúkból, a régiós és megyei programdokumentumokból G. Fekete Éva azt a következtetést vonja le, hogy *az aprófalvak, ha egyáltalán, úgy problémaként jelennek meg a fejlesztők fejében és a tervekben*, csak kevesen – ők is kizárólag Zalában – kötnek e településkategóriához értékeket, az aprófalvak fejlesztésének lehetősége pedig sem a gondolkodásba, sem a tervdokumentumokba nem épül be, ahogy *hiányzik a megyék/régiók jövőjére vonatkozó víziókból* is.

Szó sincs tehát arról, hogy a tervezők, a regionális fejlesztési politikák formálói a globalizálódó világban zajló folyamatokra figyelve gondolkodnának az aprófalvak lehetséges gazdasági funkcióin, ahogy erre G. Fekete Éva kísérletet tesz. A szerző amellet érvel, hogy *a globális változások egyúttal olyan új szükségletek és területi preferenciák megjelenésével járnak, amelyek fölértékelik az aprófalvas térségeket, lehetőséget kínálnak régi/új gazdasági (termelési, fogyasztási, felhalmozási) funkciók megtalálására*. Az aprófalvak, aprófalvas térségek választhatják a befelé fordulást, de a szubsztantív vagy az integrált gazdaság felé való elmozdulást is. Ahhoz azonban, hogy a hazai fejlesztéspolitika támogassa a gazdasági funkcióváltást, mindenekelőtt szemléletváltásra van szükség: annak tudatosítására, hogy az aprófalvak sorsa nem az ott élők kizárólagos ügye; fejlesztésük az ország érdeke.

A G. Fekete Éva által megkérdezett fejlesztők, politikusok az aprófalvas térségekben megvalósuló fejlesztési projektek kapcsán ötletszerűségről, esetlegességről, átfogó (országos és helyi) koncepciók hiányáról beszéltek, s jószerivel egyöntetűen fogalmazták meg azt a véleményüket, hogy az uniós pályázati források nem alkalmasak az aprófalvak, kistelepülések problémáinak kezelésére.

Kovács Katalin, aki *a területi és társadalmi problémák együttes kezelését szolgáló vidékfejlesztési politika szükségessége* mellett érvel, a kötetet bevezető tanulmányában összegzi azokat a problémákat és előremutató fejleményeket, amelyek

a második uniós programozási ciklusban meghatározták a területi, gazdasági, társadalmi hátrányok metszéspontján elhelyezkedő, jellemzően aprófalvas térségek forráshoz jutási esélyeit. Kovács a kedvezőtlen irányú változások között első helyen említi – kapcsolódva ezzel a kötet más tanulmányaihoz – a kistelepülések számára kompenzáló szerepet betöltő, decentralizált fejlesztési források megszűnését. A fejlesztési területek elválasztásra törekvő, az alapok közötti átjárást a korábbiakhoz képest szigorító uniós szabályozási és finanszírozási rendszer rendkívül megnehezítette a szociális és területi szempontok együttes érvényesítését a vidékfejlesztési politikában. A hazai tervezés és megvalósítás további kedvezőtlen fejleményeként említi a szerző a fejlesztéspolitika és a szakpolitikák elválasztását, a centralizációt, ami a szakmai kontroll és ellensúlyok hiányával, és egyúttal a politikai befolyás erősödésével járt. A szakmai szempontok gyengülése, valamint a szinte kizárólagossá vált uniós finanszírozás *a projektszemlélet eluralkodását, a hosszabb távra tekintő tervezés, az egyes projektek egymásra épülésének ellehetetlenülését* eredményezte.

A méltányosság megköveteli a kedvező irányú változások számbavételét: a források jelentős bővülését, a regionális operatív programok decentralizált megvalósítását, és a válságterületek hátrányainak, súlyos konfliktusainak mérséklését célul tűző, területi szempontból célzott, komplex programok (LHH Program és a TÁMOP 5.1.3. „Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért” címet viselő konstrukció) elindítását. Kovács Katalin érvelése szerint valódi előrelépés a területi felzárkózást célzó fejlesztéspolitikában akkor várható, *ha az ágazati politikák maguk is „térérzékennyé” válnak, vagyis áthatja őket a területi szemlélet.* Olyan területi fókuszú fejlesztéspolitikára van szükség, amely a hatékonyság, méltányosság és a társadalmi integráció elveit és szempontjait egyszerre érvényesíti.

Kovács Katalin

TERÜLETI, TÁRSADALMI HÁTRÁNYOK ÉS BEAVATKOZÁSI POLITIKÁK

Bevezetés

A tanulmány első felében azon vizsgálatok eredményeit összegzem, amelyeket az elmúlt évtizedben munkatársaimmal, előbb Bihari Zsuzsannával, majd Koós Bálinttal a szegénység nagymértékű jelenlétének települési és kistérségi szintű azonosítása, illetve a területi-társadalmi polarizálódás témakörében végeztünk. Majd a beavatkozási módokkal és a célterületi lehatárolásokkal kapcsolatban fogalmazok meg néhány észrevételt a komplex programmal támogatott, leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség (a továbbiakban LHH Program) és egy, a szociális problémákkal súlyosan terhelt települések támogatását célzó TÁMOP-os konstrukció (TÁMOP 5.1.3.) alapján.

1. Hátrányos helyzetű térszemléletek

1.1. „Nagyrégiók”, kistérségek

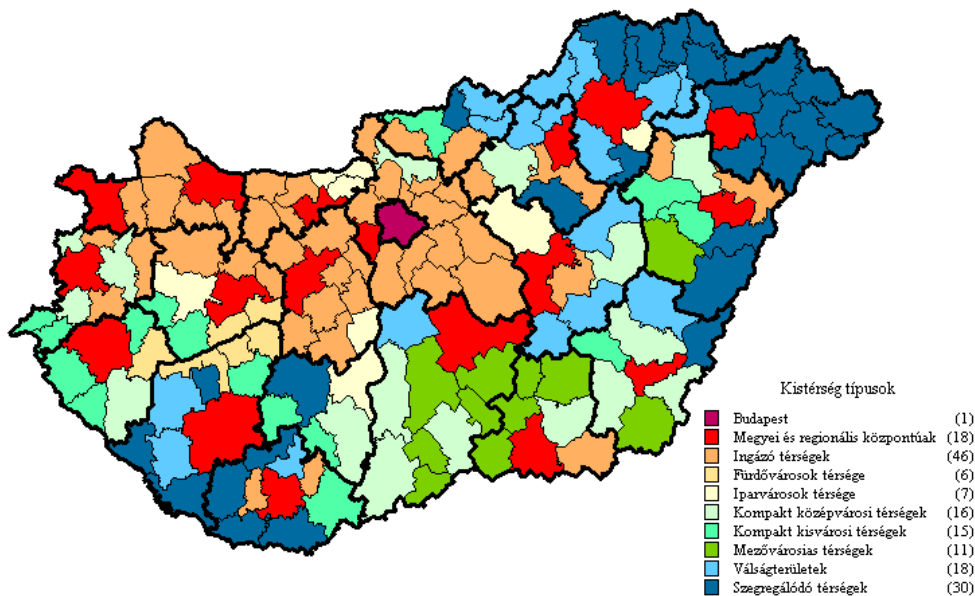
A 2004-ben készült település- és kistérség-tipológia célja az 1990 és 2001 közötti, a népszámlálások társadalomstatisztikai és foglalkoztatási adatai alapján kibontakozó változások, térszemléletek folyamatok megértése és leírása volt. Kistérségekkel dolgoztunk oly módon, hogy előbb osztályoztuk a kistérségi központokat erejük és jellegük szerint (gazdasági és adminisztratív központok, munkaerő-vonzási körzetek), majd az ingázási adatok alapján megrajzoltuk vonzáskörzeteiket is, s a központoktól elkülönítve elemeztük „vidékük”, a városi rang nélküli települések helyzetét. A kistérségek csoportba sorolásakor a munkahelyek számának visszaesését, a foglalkoztatási és ingázási arányokat és irányokat, a foglalkoztató ágazatokat, a jövedelmi és képzettségi viszonyokat vettük figyelembe, ám ha ezek a mutatók nem voltak elegendőek a besoroláshoz, továbbiakat is számba vettünk. Az így született csoportokat az 1. sz. táblázat, az egyes kategóriák térszemléleteit pedig az 1. sz. térkép mutatja. (A kistérségekről néhány fontos információt közöl az 1. sz. melléklet.)

1. sz. táblázat: A kistérségek típusai és népességük alakulása

Kistérség-típusok	Száma (db)	Az ott élők száma (fő)	Részaránya (%)
Budapest	1	1 719 342	17
Regionális és megyei hatókörű központok térségei	18	2 520 498	25
Ingázó övezetbe tartozó kistérségek	46	1 943 694	19
Fürdővárosok és vidékük	6	174 028	2
Iparvárosok és vonzaskörzeteik	7	405 009	4
Kompakt középvárosi vonzaskörzetek	16	918 609	9
Kompakt kisvárosi vonzaskörzetek	15	410 329	4
Mezővárosi jellegű vonzaskörzetek	11	377 922	4
Depressziós és ipari válságzónák	18	710 173	7
Szegregálódó térségek	30	962 758	9
Összesen	168	10 142 362	100

1. sz. térkép:

Gazdasági, munkaerő-piaci és társadalmi indikátorok alapján meghatározott kistérség-típusok Magyarországon

© Szerkesztette: Bihari Zsuzsanna

Eredeti megjelenés: Bihari Zs.–Kovács K. (2004):

Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón.

Összegezve a témánk szempontjából legfontosabb eredményeket, az alábbiakat tartom fontosnak kiemelni:

- *A települések földrajzi elhelyezkedése, dinamikus központoktól mért távolsága, illetve a központok megközelíthetősége* határozza meg lakóinak foglalkoztatási esélyeit és jövedelemszerzési lehetőségeit.
- Fejlődő téregységek, jó kereseti pozíciók nemcsak nagyvárosi környezetben találhatók, hanem olyan kistérségekben is, amelyek sűrű városhálózattal rendelkező, *integrált terekben, vagy autópályák mentén, ingázó övezetekben helyezkednek el.* A gazdasági dinamizmus térségi kisugárzása, ha ezt a közlekedési feltételek megengedik, a foglalkoztatásban képes volt korrigálni a rendszerváltozást követő gazdasági átrendeződés következményeit, amint ez megmutatkozik az északnyugat-magyarországi országrészben is, például Dorog térségében.
- Míg az északnyugati országrészben – a transznacionális befektetéseknek köszönhetően – többé-kevésbé sikerült a strukturális válságon úrrá lenni, ugyanez elmaradt mind a dél-dunántúli, mind az észak-magyarországi, hajdani kitermelő-ipari és nehézipari központokban, amelyeket strukturális *válságtérségként* határoztunk meg.
- A 2004-es lehatárolás során 30 olyan kistérséget különítettünk el, amelyekben súlyos mértékben jelent meg *az etnikai színezetű szegénység* – ezért *szegregálódó térségeknek* neveztük el őket –, nagymértékű képzetlenséggel, alacsony szintű foglalkoztatással és jelentős mértékű inaktivitással, az átlagostól messze elmaradó jövedelmekkel. Különösen a női foglalkoztatási arányok voltak egészen kirívóan alacsonyak a szóban forgó kistérségekben.
- A társadalmi krízisövezetként definiálható 30 szegregálódó kistérség az észak-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban egy, a megyeszékhelyek (illetve régióközpontok) által megszakított, *folytonos földrajzi teret alkot a strukturális (ipari) válságzónákkal.* (1. sz. térkép.) A gazdasági vonzerő híján álló kis- és törpevárosok övezetében, a külső periférián elhelyezkedő, jellemzően „gazdaság nélküli” falvak helyzete nem utolsósorban *az ipari válságzóna szomszédsága, az ott elmaradt vagy felemás kilábalás miatt vált reménytelenné.*

Talán nem érdektelen összevetni az általunk meghatározott kistérség-kategóriákat a 311/2007 IX. 17. sz. kormányrendeletben meghatározott 33 leghátrányosabb helyzetű kistérséggel (a továbbiakban LHH-33). Mielőtt ezt néhány mondat erejéig megtenném, újra felhívom a figyelmet arra, hogy a KSH elvi-módszertani megközelítésével szemben, nem kistérségi átlagokkal dolgoztunk, hanem a kistérségi központokat és „vidékeiket” előbb külön-külön elemeztük, majd az így kapott eredmények alapján osztottuk ezeket kistérségi csoportokba. A rurális térségek esetében elsősorban a kistérségek „vidéki” településeinek sajátosságai alapján képeztünk főcsoportokat, amelyeken belül a központok ereje alapján különítettünk el alcsoportokat. Így például a 30 szegregálódó térségen belül négy erős központtal rendelkező, nyolc „központ nélküli” és 18 kis hatókörű központtal rendelkező kistérséget határoztunk meg. (Bihari–Kovács, 2004.)

Nos: a 33 LHH kistérségből a mi lehatárolásunk szerint is 23 tartozik a legsúlyosabb *társadalmi kríziszónát alkotó kistérségek* körébe. Az LHH-33 csoportból fennmaradó tízből

- egy kistérség új alakulatként jött létre 2007-ben (a kaposváriból kiszakadt Kadar-kúti kistérség),
- öt kistérség strukturális (ipari) válságtérségbe (illetve depressziós zónába) tartozik (Ózdi, Bátorfyerenyei, Tokaji, Szerencsi, Tiszafüredi kistérség),
- s négy került a mezővárosias kistérségek kategóriájába (Kisteleki, Mezőkovács-házai, Bácsalmási, Jánoshalmi kistérség).

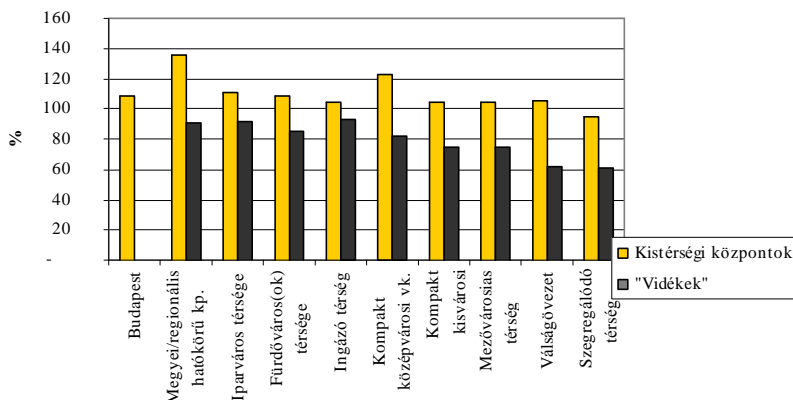
Az alábbi grafikon egy megítélésem szerint fontos, ugyanakkor a szakirodalomban viszonylag ritkán emlegetett válságtünetet, *az ingázók számának visszaesését* szemlélteti 1990 és 2001 között.

A grafikonról leolvasható és az 1. sz. mellékletben közölt táblázatból látható összefüggések közül elsőként *a legkedvezőtlenebb helyzetű, szegregálódó térségek kettős hátrányát* tartom fontosnak kiemelni. Vagyis azt, hogy a periférikus fekvésű „vidéki” övezetekben szűntek meg a legnagyobb arányban a munkahelyek (43%), és itt esett vissza a leginkább az ingázók száma is (40%-os visszaesés, bár ez utóbbi mutatóban csak 1,5 százalékpontos az eltérés a válságövezetek kistérségeiben tapasztalható visszaeséshez képest). Az ingázók számának nagymértékű visszaesése ebben a kistérség-kategóriában részben a kistérségi központok meggyengülésének, a keresztingázási lehetőségek hiányának, részben a távolsági ingázás központjaiban korábban főként képzetlen (férfi) munkaerőt foglalkoztató munkahelyek megszűnésének köszönhető (Budapesten is 25%-kal kevesebb munkahely volt 2001-ben, mint 1990-ben!), továbbá a magas ingázási költségeknek volt tulajdonítható. (Köllő, 1997; Kertesi, 2000; Bartus, 2003; Kertesi–Köllő, 2003.) Arra is érdemes felfigyelni, hogy a legsúlyosabb hátrányokkal küszködő kistérségek *központjai képezik az egyetlen kivételt a szabály alól, az összes többi kistérség-kategóriában ugyanis nőtt a központokból elingázók száma.*¹ E jelenség mögött éppen a magasan képzett munkaerőből fennálló „fölösleg” állhat, amely sikeresen értékesülhet más városokban, esetleg külföldön, míg a mobilitás csökkenése megközelíthetőségi problémákkal párosuló kereslethiányt ugyancsak mutathat.

A 2. sz. térkép kétféle információt közöl, települési bontásban. Egyrészt a városok hierarchiáját mutatja be gazdasági és munkaerő-vonzási erejük szerint, majd munkaerő-vonzási hatókörüket szemlélteti. A Koós Bálint által szerkesztett térkép érzékletesen mutatja az északnyugati országrész városhálózatának viszonylagos sűrűségét és munkaerő-vonzási erejét, amelynek következtében csak néhány megyehatár melletti település marad ki az ingázással elérhető foglalkoztatási lehetőségekből. Ezzel szemben a dél-dunántúli és a keleti országrész fehér foltjai azokat a települé-

¹ Az ingázási adatok tanulmányozása során figyeltünk fel a keresztingázás jelentőségére, ami újra a hálózati tényezők fontosságát húzza alá: ha van összeköttetés a városok között, a mobilitási lehetőséggel élnek a munkavállalók (vagy magukra vállalhatják az utazási költségeket, ha jobb kereset reményében vállalnak távolabbi munkát).

1. sz. ábra:
Az ingázás visszaesése a kistérségi központokban és „vidékükön”
2001/1990

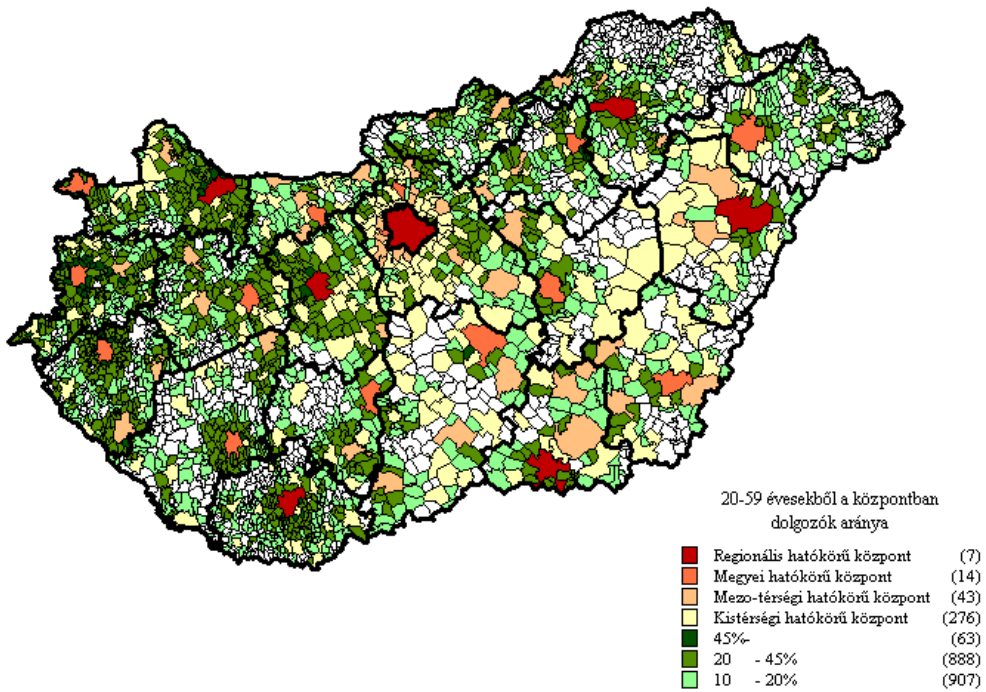
Forrás: saját szerkesztés az 1. sz. mellékletben szereplő adatok alapján

seket jelölik, amelyekről a 20 és 59 éves népességnek kevesebb, mint 10%-a ingázik a környező városok valamelyikébe, amelynek két oka lehet. Az egyik az, ha egy község maga is viszonylag jelentős foglalkoztatási kapacitásokkal rendelkezik, s ez a helyzet a Dél-Alföldön, a másik az, ha városi besorolású települések semmilyen vagy „harmatgyenge” vonzáskörzeti erővel bírnak. Ilyen települések Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék periferiáin vannak jelen északkeleten, összefüggő sávot alkotnak a keleti és déli határövezetben, továbbá a somogyi, tolnai és baranyai megyehatár menti periferiákon.

A fentiek összhangban vannak a regionális földrajz kutatóinak álláspontjával, sőt eredményeik az itt vázolt ok-okozati összefüggések magyarázatul szolgálnak. Nemes Nagy és Tagai potenciáltérképei meggyőzően mutatják a főváros dominanciáját egyrészt, Bécs és térsége erőformáló erejét másrészt, s egyben magyarázzák a központi országrész kiemelkedését, továbbá az északnyugati–déleleti lejtő működését. (Nemes Nagy–Tagai, 2009.) A társadalmi krízis délnyugat- és északkelet-magyarországi halmozódása mögött a közelebbi környezet térszerkezeti összefüggései állnak: északon a régióközpont távolsága, a természetes vonzáskörzeti központok hiánya (Fazekas, 2005), a mindkét tárgyalt térségre jellemző településszerkezeti és megközelíthetőségi problémák (elaprózott településszerkezet, rossz utak, a periferiákat hézagosan felfűző közlekedés) és az „objektív munkahelyhiány”. A kilencvenes évek eleji összeomlás óta a strukturális válságzónákban bekövetkezett regeneráció ugyanis *nem járt együtt a munkahelyek számának restaurálásával,*² mivel az újra-

² A Miskolci kistérségben 2001-ben 51 332-vel kevesebb munkahely volt, mint egy évtizeddel azelőtt, ami a munkahelyek 35%-ának tartós elvesztését jelenti. A Pécsi kistérségben ennél sokkal jobb a helyzet, itt „csak” bő 18 ezer munkahely „hiányzott” az ezredfordulón 1990-hez képest.

2. sz. térkép: Központok típusai és a központba ingázók aránya a 20–59 éves népesség arányában (%)

© Szerkesztette: Koós Bálint, MTA KRTK KÉTO

iparosítás főként technológia-intenzív iparágak megtelepítésével történt. Bár Köllő az alacsony képzettségűek foglalkoztatásból való kiszorulása és a technológia-intenzív befektetések térnyerése között nem lát szoros kapcsolatot, ezért az összefüggést a „vélekedések” birodalmába utalja, azt azonban elismeri, hogy a kétkezi munka iránti kereslet csökkent, az ilyen munkahelyekért folytatott verseny nőtt. (Köllő, 2009.) Az összefüggés tehát úgy állítható fel, hogy a kétkezi munka iránti munkaerő-piaci kereslet tartós hiánya miatt a munkaerőpiacról kiszorulók visszatérési lehetőségei nagyon kedvezőtlenek, minél alacsonyabban képzetek, annál inkább, ez pedig óhatatlanul tömeges elszegényedéshez vezet. A jövedelmi egyenlőtlenségek, a szegénység háttérében minden vizsgálat a munkaerő-piaci részvétel alacsony mértékét vagy hiányát tartja perdöntőnek, ami mögött pedig a képzetlenség a legmeghatározóbb tényező. (Tóth, 2005; Köllő, 2009; Németh, 2009.)

Egyetlen ágazattól sem várható, hogy képes legyen akár csak részben felszívni a legális munka nélkül maradottak tömegeit: a mezőgazdaság még mindig öszszehúzódóban van, és várhatóan marad is, az újraparosítás pedig nem a nagyon alacsonyan képzetek számára teremt munkahelyeket. (Barta, 2009.) Kézenfekvő volna a mobilitás, az elköltözés és/vagy távolsági, esetleg külföldi munkavállalás ösztönzése, ám ha volna is munkahely, a szociális bérlakás-szektor felszámolása

évtizedekre lehetetlenné tette nincstelen tömegek városokban való megtelepedését, a gettósodó falvakban épült „szocpol” házak pedig inkább a röghöz köt(őd)ést erősítették.

1.2. Területi-társadalmi polarizálódás 1995–2005

2006-ban és 2007-ben a szociális tárca megbízásából elvégeztünk egy települési szintű kategorizálást, amellyel a Biztos Kezdet Program célterületi lehatárolását próbáltuk segíteni. Munkánk során a *települési szinten mérhető szegénység* különbségeit kerestük.³

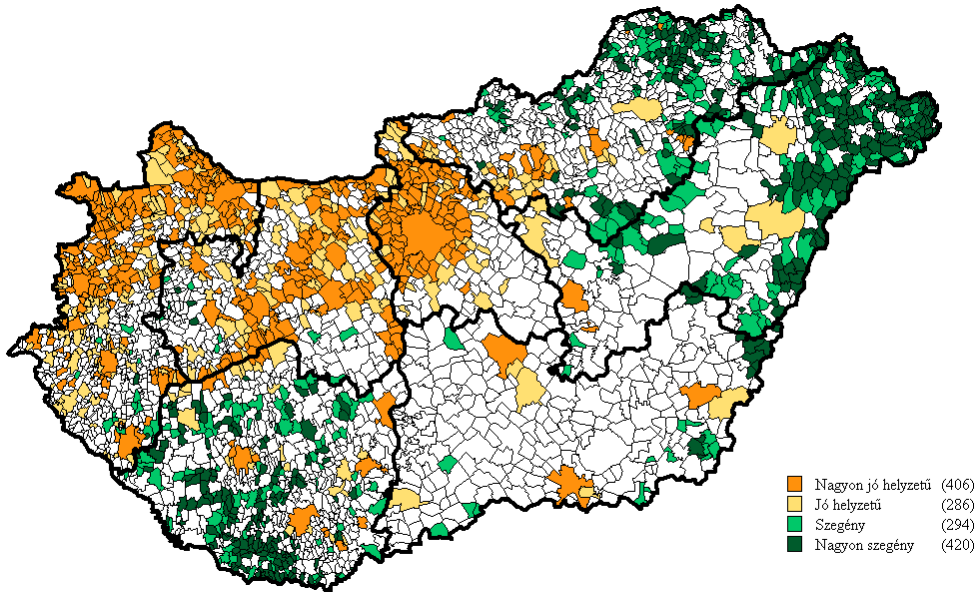
A tízes skálán a két legjobb és két legrosszabb pozíciót elfoglaló településeket mutatja a 3. sz. térkép: a sárga árnyalatok azokat a településeket jelzik, ahol (leegyszerűsítve) alacsony a munkanélküliség, magasak a jövedelmek és alacsony a szociális rászorultság. A zöld árnyalatok a másik végletet, azokat a településeket mutatják, ahol a legnagyobb mértékű volt a munkahelyvesztés 1990 és 2001 között (44%), 2005-ben az 1993-as szinten állt a munkanélküliség, s az alacsony jövedelmek mellett nagymértékű volt a szociális rászorultság. (Az egymás szomszédságában lévő kategóriák összevonásával keletkezett ötös skála válogatott indikátorait a 2. sz. melléklet mutatja.) A magas aktivitású, jó keresetű népességnek lakóhelyet nyújtó települések nemcsak a nagyvárosokat és vonzáskörzeti „gyűrűiket” rajzolják ki, hanem az autópályák nyomvonalát és a Balaton környékét is, továbbá azokat az ingázásra berendezkedett vagy/és sűrű városhálózattal fedett téregységeket, amelyek a 2004-ben készült, fentebb bemutatott kistérségi (1. térkép) és települési besorolás (2. térkép) során is megjelentek. Ugyanakkor a másik véglet, a szegénység által uralt helyi társadalmak a várakozásoknak megfelelően a délnyugat-északkeleti és határ menti perifériákon, a Közép-Tisza-vidéken tűnnek fel tömbszerűen. A térképről világosan leolvasható, hogy *három régiót érint súlyosan a települési szegénység problémaköre* (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl), a többi régióban ez nem (Közép-Magyarország), vagy csak szórványosan jelentkezik (Közép- és Nyugat-Dunántúl, Dél-Alföld).

A későbbiekben a *polarizáció* mértékének és területi alakzatainak megismerési szándékával, némileg változtatott mutatókkal, elvégeztük a települések besorolását

³ A felhasznált mutatók: 1. Fiatalodási index (a 0–14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában) 2005, 2. Középfokú végzettségűek a 18 évesnél idősebbek arányában 2001, 3. Egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem és nyugdíj 2005, 4. Foglalkoztatott nélküli háztartások aránya 2001, 5. Regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában, 6. Rendszeres gyermekvédelmi támogatásra jogosultak a 0–17 évesek arányában, 7. Nem korbetöltött nyugdíjasok aránya 2005. Mivel lakosságáramos indikátorokat használtunk, a nagyvárosok (alkalmasint számbeli fölényben lévő) elesett társadalmi csoportjainak kimutatására ez a módszer nem alkalmas.

A kiválasztott változók értékeit a Budapest nélküli átlagértékekhez viszonyítva pontoztuk, majd átlagoltuk a pontértékeket, végül tíz fő kategóriába osztottuk azokat, majd páronkénti összevonásokkal ötös csoportosítást is képeztünk, amely csoportok a település „szegénységi kockázatát” voltak hivatva kifejezni.

3. sz. térkép:
A „települési szegénység és gazdagság” területi alakzatai

© Szerkesztette Koós Bálint, MTA KRTK KÉTO

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007):

A települések szegénységi kockázata, adatbázis, MTA RKK TKO

az 1995. és 2005. évekre is.⁴ Eredményeink azt mutatták, hogy *a polarizáció szélsőséges formában érvényesül*: tehát a jó helyzetű régiókban, fejlődési gócterületek vagy oda vezető fő közlekedési útvonalak közelében, illetve a regionális központok

⁴ A jelzőszámok kiválasztásakor, „népszámlálás-közi” helyzetben kénytelenek voltunk 1990-es és 2001-es adatokat is használni a T-Starból származó 1995-ös és 2001-es adatok mellett:

1. Fiatalodási index 1995 és 2005,
2. Középfokú végzettségük aránya a 18 évesnél idősebb népesség körében (inverz) 1990 és 2001,
3. Regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában 1995 és 2001,
4. A komfort nélküli lakások aránya a lakásállományban 1990 és 2001,
5. Az adózók aránya az állandó népességhez viszonyítva (inverz) 1995 és 2005,
6. Egy állandó lakosra jutó adózott jövedelem (inverz) 1995 és 2005.

A kategóriahatárokat a Budapest nélküli átlagtól való eltérés következő pontjain húztuk meg:

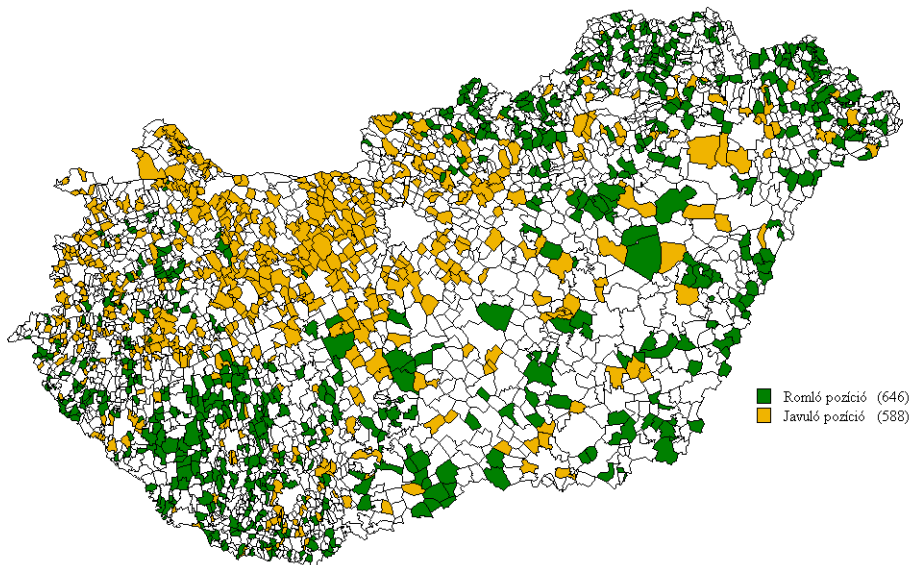
1. a hátrányos helyzetet mérő mutatók vidéki átlagának 70%-a alatt: *nagyon kedvező társadalmi helyzetű*,
2. a 70–90% közöttiek: *kedvező társadalmi helyzetű*,
3. a 90–110% közötti sávban: *átlagos társadalmi összetételű*,
4. a hátrányos helyzetet mérő mutatók vidéki átlagának 110 és 130%-a között *a szegénység által „veszélyeztetett” települések*,
5. végül az átlag 130%-át meghaladó értékeket mutatókat a *szegénységbe süllyedt* kategóriába soroltuk.

körül elhelyezkedő (szuburb) települések helyzete rendre javult, míg a rosszabb helyzetű régiókban lévők, illetve a központoktól távolabb elhelyezkedőké éppen ellenkezőleg, tovább romlott, s a kiegyenlítődésre utaló jelek nem vagy alig mutatkoztak.

Az alábbi (4. számú) térkép azoknak a településeknek az elhelyezkedését mutatja, amelyek előre- vagy hátraleptek a nagyon jó helyzetű és a szegénységbe süppedt társadalmakkal jellemezhető települések között kialakított ötfokozatú skálán. Amint látható, a központi és északnyugati országrészben való fekvés mellett a regionális központokat közvetlenül körülvevő szuburb települések gyűrűje ad esélyt az előrelépésre, a foglalkoztatási és jövedelmi helyzet viszonylagos javítására, ami más övezetekben csak nagyvárosoknak, az Alföld erős középvárosainak és – szórványosan – különleges helyzetű településeknek (pl. üdülőfalvaknak) adatik meg. Ezen a térképen jobban kirajzolódik Budapest kisugárzásának terjedése a nógrádi falvak felé. A leszakadó vagy leszakadással veszélyeztetett délnyugati és északkeleti, valamint a keleti határ menti zónákban az uralkodó elmozdulást a visszalépés, a hanyatlás jelenti, de elszórtan ezekben az övezetekben is vannak javuló foglalkoztatási és jövedelmi helyzetű helyi társadalmak, mint ahogyan a nyugat-dunántúli külső és belső perifériákon is megmutatkoznak romló helyzetű falvak.

4. sz. térkép:

A fejlődő és a hanyatló települések földrajzi elhelyezkedése a magyar település-állományban

©Szerkesztette Koós Bálint, MTA KRTK, KÉTO

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007):

A települések szegénységi kockázata, adatbázis, MTA RKK TKO

Az alábbiakban két szempont szerint vizsgálom az elmaradottság, a szegénység jelenlétének problémakörét: az egyik a településméret, a másik a romák jelenléte.

1.2.1. Településméret és szegénység

Az előző fejezetben ismertetett 2004. évi vizsgálat eredményei alapján úgy találtuk, s ez ma is így lenne, hogy a települési lejtő kíméletlen következetességgel működik, vagyis a községekben élők a városiakhoz képest, a kisebb falvak lakói a nagyobb községekben élőkhez képest kedvezőtlenebb foglalkoztatási és jövedelmi helyzetben vannak. A falvaknál maradván, a háromezer főnél alacsonyabb népességűek településméret szerinti csoportjait a települési szegénység dimenziói szerint vizsgálva is következetesen megmutatkozik, hogy minél kisebb egy település, annál nagyobb valószínűséggel lakják elszegényedett, rossz foglalkoztatási és jövedelmi helyzetű társadalmi csoportok és fordítva. (3. sz. melléklet.) Németh szintén úgy találta, hogy a településméretnek meghatározó szerepe van a települési egyenlőtlenségek kialakulásában. (Németh, 2009.)

A települési lejtő működését igazoló elemzések mellett a kistelepülések fokozott „hálózat-függőségére” szeretném felhívni a figyelmet. A fenti, települési szintű térképek jól mutatják, hogy olyan elaprózott települési struktúrában, mint amilyen pl. a nyugat-magyarországi, az ott élők foglalkoztatási és jövedelemszerzési esélyeit inkább a gazdasági környezet és az abba történő „beágyazódás”, a helyben lévő munkahelyek mellett a közeli településeken lévők megközelíthetősége, a településeket összekötő hálózatok sűrűsége dönti el, s nem az, hogy mekkora a falu, ahol laknak. Vannak tehát szerencsés helyzetű aprófalvak is, bár kétségtelen, hogy a mai Magyarországon az ellenkező végtel sokkal gyakoribb, s nem a településméretből következő, egyébként valós kockázat. A legrosszabb helyzetben a méretből és a fekvésből eredő hátrányok metszéspontjában lévő, a fejletlen régiók peremvidékein elhelyezkedő aprófalvak vannak.

A helyi társadalmak szöveteinek különbözőségeiben rejlő változatosság a jelent és a jövőt is strukturálja, meghatározza a túlélési esélyeket, a kulturális, közösségi kapcsolatok, a társadalmi tőke erőssége vagy gyengesége mentén pedig a kitörési pontokat is. A kistelepülések vertikális és horizontális településhálózati függőségét és a helyi közösségek erőforrásait feltáró, az empirikus szociológia és/vagy a kulturális antropológia szemléletével közelítő kutatás⁵ eredményei tovább árnyalják a településméret és a hátrányos helyzet között fennálló összefüggésekről kialakult képet. Az esettanulmányokból egyfelől kibontakoztak a kistelepülések közös gondjai, amelyek a felvétel időpontjában, 2005–2007-ben az intézmények, különösen a kisközségek megartása körüli küzdelmekben azonosíthatók. Másfelől rávilágítottak a na-

⁵ „Az aprófalvak és aprófalusiak egyenlőségéért”. NKFP 5/051/04 sz. kutatás. Témavezető: Kovács Katalin. Az MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztályán 2005–2007-ben, melynek eredményeit egy vaskos kötet összegzi. (Váradi, 2008.)

gyon is eltérő problémákra: a Tornai-medence és a Drávaszög gettósodó településein tapasztalható nyomorúsághoz, társadalmi dezintegrációhoz, elhanyagoltsághoz és elhagyatottsághoz, fokozódó kiszolgáltatottsághoz képest (Durst, 2008; Feischmidt, 2008; Kovács, 2008; Virág, 2008.) a somogyi és szatmári kislefaluak helyzete irigylésre méltó, nem is beszélve a zalai dombok között meghúzódó kistelepüléseikéről.

Az egymástól 20–30 kilométeres távolságban elhelyezkedő kisvárosok gyűrűjében fekvő zalai kislefaluakban nem okoz különösebben nagy gondot a foglalkoztatás, annak ellenére, hogy helyi gazdaság itt is töredékére zsugorodott, mert a tömegközlekedéssel is jól megközelíthető városok elegendő munkát adnak a környéken élőknek. Annál nagyobb veszélyt jelent az elöregedés, a külföldiek betelepülése, az ezzel kapcsolatos tanácsalanság. Ezen a vidéken nincsenek gettófaluak; az elöregedő kistelepüléseken erőforrást jelent a néhány beköltöző, integrációra képes és erre törekvő roma család. (Szijártó, 2008; Glózer–Váradi, 2008; Váradi, 2008.)

A kisvárosi gyűrű hiánya, illetve hézagossága miatt nehezebb helyzetben lévő belső-somogyi kistelepüléseken a gettósodás szórványos megjelenése mellett és miatt nagyobb a megosztottság, a kevesebb ipari munkahely magasabban tartja a mezőgazdaságtól való megélhetési függést. A somogyi esettanulmányokban az új irányok, a falusi turizmus felé történő nyitás, a városiak és külföldiek megjelenésének konfliktusai érdemelnek figyelmet (Schwarcz, 2008; Bódi–Járosi, 2008), míg a szatmári falvakról készült leírások a szociális földprogramok által (is) szervezett, integrált helyi közösségekről, a roma és nem roma együttélés méltóbb formáiról számolnak be. (Rácz, 2008; Kiss, 2008a, b.)

1.2.2. Romák, településméret és települési szegénység

A romák jelenléte és a települési szinten mért szegénység közötti kapcsolat becslése nem könnyű feladat. Mivel települési szintű információként nem áll más rendelkezésre, mint a 2001. évi népszámlálás, kénytelenek vagyunk ezeket az adatokat használni, tudván, hogy becslések szerint a cigány származásúak száma mintegy kétszer akkora, mint a népszámlálás során magukat cigánynak vallóké. (Kertesi–Kézdi, 2004.) Az alábbiakban szereplő adatok tehát csak arányokat érzékeltetnek, a 2001-ben cigány identitású (magukat cigánynak, romának, beásnak, romaninak valló), és nem a környezetük által cigánynak tartott népességről vallanak. A becslésekből származó és a népszámlálási adatok összevetése alapján biztosak lehetünk abban, hogy számaink jelentős mértékben alábecslik a romák jelenlétét.

Az elemzést azzal kezdem, hogy hazánkban *121 olyan település van, ahol 2001-ben az ott lakók több mint 20%-a vallotta magát cigánynak.* Ez egy olyan mérték, amelyet a kutatók vízválasztónak tartanak: ha e fölé megy a romák aránya, a településen óhatatlanul elindul egy szelekciós folyamat, amely végül, évtizedek múltán gettósodáshoz vezethet. (Havas, 2004.) Esetünkben azonban ez a legalább 20%-os arány mélyen alulbecsült, ezért úgy vélem, az biztosan állítható, hogy a szóban forgó településeken a gettósodás folyamata felgyorsult formában van jelen, tíz faluról pe-

dig az is tudható, hogy be is fejeződött. A 121 község közül 69 Észak-Magyarországon, 33 a Dél-Dunántúlon, 17 az Észak-Alföldön helyezkedik el, s 1–1 település található a Dél-Alföldön és a Nyugat-Dunántúlon. *Láthatjuk tehát, hogy a gettósodás térben meghatározható csomósodási pontok mentén zajló folyamat, és döntően három régiót érint.*

Alacsonyabb (a tényleges 20%-os arányt jobban közelítő) küszöbértéket választva, az alábbi ábra azon települések szám- és lakosságarányát mutatja a régiók település- és népességállományában, ahol a cigány identitású lakosok aránya 2001-ben meghaladta a 10%-ot. A grafikon alapján vitathatatlan a regionális érintettség (három régió) és annak mértéke is: az észak-magyarországi régió emelkedik ki, ahol 2001-ben, az aprófalvas jellegből adódóan, a településeknek mintegy negyedében legalább 10%-os volt a magukat cigánynak vallók aránya, s a régió népességének mintegy 15%-a élt ezeken a településeken.

2. sz. ábra:

A 10%-nál magasabb
roma népességi aránnyal rendelkező települések részesedése
a régiók település- és népességállományában, 2001.

Forrás: Saját szerkesztés népszámlálási adatokból

Ha ugyanezt településnagyság szerint vizsgáljuk, azt találjuk, hogy azok a települések, amelyek lakónépességében a romák legalább 10%-os arányt képviseltek, nagyobb részét (63%-os arányban) ezer fősnél kisebbek, a kistelepülések érintettsége tehát tagadhatatlan, de kizárólagosságról nincsen szó. Ezt az is mutatja, hogy nyolc háromezer főt meghaladó lakosságszámú település is található ebben a kategóriában. (Lásd még Virág, 2006.)

2. sz. táblázat:

A legalább 10%-os mértékben romák által lakott településeken élő romák megoszlása településnagyság szerint, 2001

Megnevezés	Települések	Cigány identitásúak	Települések	Cigány identitású népesség
	száma (db, fő)		megoszlása (%)	
1000 fő alatt	205	20013	63	29
1000–3000 fő	112	39978	34	59
3000 fő fölött	8	8248	2	12
Összesen	325	68239	100	100

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007):

A települések szegénységi kockázata, adatbázis, MTA RKK TKO

E fejezet végén a perifériákon élő, kedvezőtlen foglalkoztatási és jövedelmi pozícióval rendelkezők foglalkoztatásáról szólva, a 4/b mellékletben szereplő, a „szegény” települések és a magukat cigánynak vallók aránya alapján képzett kategóriák szerint, arra a kérdésre keressük a választ, hogy miként alakult a szóban forgó falvakban a férfiak és nők foglalkoztatása 1990-ben és 2001-ben. Nos, az adatok az itt élők foglalkoztatási pozíciójának rendkívüli mértékű romlásáról vallanak.

1990-ben a település-kategória átlagától (46%), ami csak 4 százalékponttal volt alacsonyabb az országos átlagnál!), csupán a „gettótelepülések” tértek el számottevően, lényegesen alacsonyabb foglalkoztatási aránnyal, mind a férfiak (39%-os foglalkoztatás a férfi népesség arányában), mind a nők esetében (19%-os foglalkoztatás a női népesség arányában). Tíz évvel később egyrészt szélesre nyílt az olló az országos átlag és a „szegény” településeken élők átlagos foglalkoztatási arányai között, másrészt már nemcsak a gettótelepüléseken, hanem „a roma többségű településeken” is lényegesen alacsonyabb a foglalkoztatás: a férfiaknak 19%-a, a nőknek csupán 13%-a dolgozott 2001-ben! (Hozzátesszük, hogy az egész kategóriában borzalmasan alacsonyak a foglalkoztatási arányok, különösen a nőké.)

A fejezet summázataként azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a társadalmi polarizálódás mértékét a globális térformáló folyamatok determinisztikus hatása mellett a tágabb és szűkebb környezet, továbbá a legsúlyosabb helyzetű, északkeleti és délnyugati perifériák strukturális sajátosságai határozták meg. „Struktúraformáló erőnek” tekinthető (i.) a helyi gazdaság összeomlása mellett az ipari válságnak közvetlen szomszédsága, (ii.) a határ menti helyzet térségi sajátosságai, (iii.) az elaprózott településszerkezet, (iv.) a mobilitási esélyek hiánya (v.) és a gettósodás, vagyis a nagyon alacsonyan képzett, csekély mobilitási képességgel rendelkező roma népesség átlagosnál lényegesen magasabb arányú jelenléte. Ezen tényezők együtt, egymást átfedő térbeli csomósodásuk következtében váltak meghatározó erejűvé, és tették a szóban forgó külső perifériákat legalább olyan mértékben társadalmi, mint gazdasági értelemben vett krízisövezetekké.

2. Támogatáspolitikák és a célterületek lehatárolási gyakorlatai

A második uniós programozási ciklusban nagymértékben javultak a hátrányos helyzetű téregységek forráshoz jutási esélyeit, ugyanakkor kedvezőtlen irányú változásokat is tapasztalhattunk.

Az utóbbiakkal kezdve: *a hazai decentralizált területfejlesztési források megszüntetése* súlyosan érintette az erőforrás-hiányos kistelepüléseket, amelyek a millenniumot követő évtizedben településközi (kistérségi) egyeztetés mellett allokált, kisléptékű településfejlesztési projekteket finanszíroztak. De nemcsak az összeg hiányzik, hanem az *a kompenzációs hatás is, amelyet az uniós források elérési nehézségeinek ellensúlyozására a decentralizált területfejlesztési források többé-kevésbé megőriztek 2009-ig.*⁶ A központi elosztású, ágazati fejlesztéseket szolgáló eszközök ugyanis 2008-ra lényegében megszűntek, s amelyek megmaradtak, mint a szociális földprogram, csökkentett finanszírozással működtek.⁷

Megemlítendő továbbá, hogy a vidéki súlypontú, hátrányos helyzetű tércategóriák fejlesztési esélyeit rontotta a 2007–2013. évi uniós költségvetési ciklusban, hogy a vidékfejlesztési intézkedések finanszírozása nem a Strukturális Alapokból, hanem az egységes Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) történt/történik. Ez a körülmény majdhogynem kizárta a szociális és területi szempontok megjelenését a vidékfejlesztési politikában. A másik, a területi és társadalmi problémák együttes kezelését gátló körülmény *a Strukturális Alapok közti átjárás tekintetében bekövetkezett szigorításoknak*, a keresztfinanszírozási lehetőségek leszorításának köszönhető. Az elválasztások elvének eluralkodása az uniós szabályozásban a „demarkációs vonalak” túlzó szigorításával járt együtt Magyarországon.

A magam részéről kedvezőtlen fejleménynek tartom *a fejlesztéspolitika szakpolitikák alóli kiemelését és szervezeti koncentrációját* is, amely a hatékonysági elvek túlzó érvényre juttatásának nemkívánatos mellékhatásait példázza. (Lásd még Perger, 2009.) Az egyeztetési eljárások és a pályázat-előkészítés során bevezetett szervezeti megoldások így nem garantálták a fejlesztési folyamatok szakmai kontrollját. Ezzel is összefügg, hogy túlbonyolított és túlbürokratizált eljárásrendek váltak uralkodóvá, s *szakmai ellensúlyok híján* a megfelelő tartalommal bíró programok/projektek is ezek, továbbá a koncentráció révén megnövekedett *politikai befolyás kiszolgáltatójaivá váltak.*

A szakmai megfontolások gyengülése mellett, az uniós finanszírozás szinte kizárólagossá válásának nemkívánatos hatásai között kell megemlítenünk *a fejlesztések távlatosságának megszűnését, a projektek egymásra épülésének, horizontális és vertikális kapcsolódási lehetőségeinek hiányát.* A technokrácia és bürokrácia által

⁶ 2006 és 2009 között a regionális fejlesztési tanácsok döntési hatáskörében lévő, decentralizált fejlesztési források összességében 30%-kal csökkentek, közel 49 milliárd forintról 34,45 milliárd forintra; ez a forrás tűnt el a 2010. évi költségvetésből. Forrás: Költségvetési törvények 2006–2010. A problémát e kötet több tanulmánya is érinti.

⁷ Lásd Rácz Katalin tanulmányát e kötetben.

uralt folyamatban a két-három éves projektciklusokra korlátozódó fejlesztések váltak uralkodóvá.

Ami pedig a pozitív fejleményeket illeti a 2007–2013. évi ciklusban: egyrészt *a források nagymérvű bővülését*, másrészt *a regionális operatív programok decentralizált megvalósítását, végül a területi relevanciával bíró, a súlyos válságterületek társadalmi konfliktusainak enyhítését célzó komplex programokat/projekteket* kell kiemelnünk. Utóbbiak közül a leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség gazdasági és társadalmi felzárkózását célzó LHH Program bír a legnagyobb jelentőséggel, úgy támogatási összegét, mint területi hatókörét illetően, de újszerűsége miatt figyelmet érdemel a TÁMOP keretében meghirdetett 5.1.3. sorszámú, „*Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért*” címet viselő konstrukció is.

Az LHH Program legfontosabb újdonsága az, hogy alkalmazza a fejlesztéspolitikai eszköztár kínálatának nagy részét, azaz komplex, ágazatközi megközelítésű és programalapú megvalósítása révén javítja a kistérségek pénzügyi kereteinek felhasználását. Jóllehet az ún. programfinanszírozás nem volt új a fejlesztéspolitikai gyakorlatban, hiszen az ÚMVP LEADER helyi akciócsoportjai ugyancsak előzetesen kalkulált keretekre tervezhettek, az LHH Program esetében két körülmény okozott nehézséget:

- az egyik az, hogy a Program nem került be az első körös akciótervekbe, mert csak azok elfogadása után erősödött meg a megvalósítását célzó politikai szándék, és forrott ki szakmai tartalma és eljárásrendje;
- a másik az, hogy nem egyetlen pénzügyi alap finanszírozásában valósult meg (mint a LEADER), hanem különböző alapokhoz igazodó (ESZA, ERFA), eltérő, a regionális operatív programok esetében ráadásul decentralizáltan megvalósuló, kész operatív programokba való illesztéssel.

Mindez az irányító hatóságokkal való egyeztetések sorát vonta maga után, amely a program indításának számottevő késedelmét okozta, s nem is hozott eredményt mindenütt: az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programmal történő szorosabb harmonizáció például kudarcot vallott. A tartalmi és formai keretek, összességében a program-előkészítés elhúzódása a megvalósítás rovására ment. Az eredetileg részvételi alapúnak szánt kistérségi programozásnak egy végtelenül leegyszerűsített változata valósult meg: mindössze három hónap állt a kistérségek rendelkezésére, hogy összeállítsák a részükre előzetesen kikalkulált, 1,3–4,3 milliárd forintos, ROP–TÁMOP–TIOP-forrásokból álló kereteik felhasználását rendszerező projektcsomagokat.⁸ Ehhez a kistérségek külső szakértői segítséget kaptak,⁹ ám a siker tulajdonképpen zálogai a regionális operatív programok előkészítő munkálatai során készített projektlisták voltak, amelyek megfelelő alapot szolgáltattak a csomagok mintegy 60%-át képező, ROP-támogatású projektek kiválogatásához. A külső szakértők

⁸ A legkisebb, a Lengyeltóti kistérség 1,313 milliárd forint, a legnépesebb, az Ózdi kistérség 4,348 milliárd forint támogatásigényű projektcsomagot állíthatott össze. Forrás: Módszertani útmutató... NFÜ, 2008. szeptember 5.

⁹ Egy kiemelt ÁROP-projekt keretében minden régióban egy közbeszerített tanácsadó cég segítette a projektcsomagok összeállítását.

legfontosabb feladata az volt, hogy helyzetbe hozzák a központi szerepkör nélküli, periférikus helyzetű településeket, és hogy elindítsák a TÁMOP-os és TIOP-os projektek generálását. Az idő szorításában a projekt-generálás folyamatát rendszerint nem sikerült befejezni; az LHH Programban alkalmazott rásegítő mechanizmusok összességében mégis sikeresnek mondhatók: a projektsomagok elfogadott projekteinek körülbelül 30%-át tette ki a TÁMOP-finanszírozású fejlesztések aránya, ami 5%-kal meghaladja a kötelezően előírt mértéket. (5. sz. melléklet.)

Az LHH Program forrásabszorpciót erősítő hatását mutatja, hogy 2011 júliusáig az egy főre eső támogatási összegek, valamint a beadott pályázatok, illetve szerződés-kötések fajlagos értéke is a leghátrányosabb helyzetű 33 kistérségben volt a legmagasabb, ami mindenekelőtt a pályázati aktivitás fokozódásának és kevésbé az elkülönített, dedikált forrásokra benyújtott pályázatoknak volt köszönhető. Ez utóbbiak ugyanis csupán 18,1%-ot tettek ki a kistérségek által elnyert összes támogatásból. (Jablonszky, 2011:22.) A pályázati aktivitás fokozódását olyan, az LHH Program részét képező vagy ahhoz kapcsolódó elemek is erősíthették, mint a Gazdasági Operatív Program keretében az LHH kistérségekből érkező nyertes pályázatokat megillető többlettámogatás, illetve a feltételrendszerben tett engedmények, vagy mint a fent említett, külső szakértői szolgáltatás, amely sok esetben túlmutatott a projektsomagok összeállításán. Ugyanilyen feladatot látott el a kistérségi munkaszervezetek kapacitásait bővítő ÁROP konstrukció is, amely foglalkoztatást, képzést és külső szakértői szolgáltatást egyaránt támogatott.¹⁰

Az LHH Program által érintett kistérségekben összeállított programcsomagok finanszírozását – régióként eltérő mértékben – 60–72%-ban a ROP-ok biztosították, ami felveti a regionális szintű programozás és megvalósítás lehetőségét/szükségességét. (5. sz. melléklet.) Kérdés, hogy 2014 után a Közös Stratégiai Keret alapjából történő, kombinált finanszírozás vajon mit és milyen (országos vagy regionális) szinten tesz majd lehetővé.

Szó volt korábban a fejlesztési folyamat feletti szakmai kontroll meggyengüléséről, amelyet a fejlesztés intézményrendszerének ágazati irányítás alól történő kiemelése és koncentrációja okozott. Ez fokozottan igaz a területi szintekre, és tetten érhető volt a regionális fejlesztési politikák szakmai előkészítésében is. A megyei közigazgatás ellehetlenítésével majdnem mindenütt megszűntek azok az intézmények (pl. pedagógiai intézetek), amelyek a helyi (megyei) szakpolitikai döntések kidolgozásában és a megvalósítás nyomán követésében részt vehettek volna, miközben a regionális szinten létrejött, dekoncentrált szervezetek (példánknál maradvá: az oktatási hivatalok) nem vették át a feloszlott vagy meggyengült intézmények feladatait. Anélkül, hogy megyei vagy regionális szinten kompetens szakmai szervezetek működneek, *a fejlesztések szakmai kontrollja nem biztosítható.*

Addig, ameddig nem jönnek létre vegyes finanszírozású regionális programok, a nagy nehézségek árán végrehajtható komplex programoknál kevesebb ráfordítás-

¹⁰ ÁROP-1.1.5/C – A leghátrányosabb helyzetű kistérségek fejlesztési és együttműködési kapacitásainak megerősítése.

sal érhető el eredmény, *ha a hagyományos területfejlesztési eszközkészlet mintájára*, a célterület részét képező település-, illetve térségkategóriák kijelölése már a stratégiai tervezés szakaszában, majd később az operatív programozás során megtörténik, a kedvezményezés módjának és eszközkészletének meghatározásával együtt. Ezt a megoldást képviselik olyan, már említett programelemek, mint a csak LHH kistérségek számára kiírt GOP és ÁROP konstrukciók vagy többlettámogatások.

Komoly előrelépés a területi felzárkózást célzó fejlesztéspolitikában akkor várható, ha az ágazati politikák maguk is „térérzékeny” válnak, vagyis áthatja őket a területi szemlélet. Ennek a megoldásnak is vannak ugyan buktatói, pontosabban: vélhetően ennél többre van szükség. F. Barca szerint nem elég a többletforrások biztosítása, ha az egyszerű redisztribúciós művelettel történik, mert nem kellően hatékony, és könnyen vezet kontraproduktív „támogatás-függőséghez”. Véleménye szerint olyan fókuszpontokra kell irányulnia a hatékony fejlesztéspolitikának, amelyek a problémák természetéhez igazított terekben valósulnak meg, amelyek jellemzően regionális szint alattiak, és nem kötődnek előzetesen lehatárolt adminisztratív határokhoz. A Barca által javasolt „place-based”, azaz „területre szabott” fejlesztéspolitika a hatékonyságra és a méltányosságra irányuló politikák metszéspontjában áll, de csak stratégiai szinten, mert a megvalósításnak szerintem *külön vágányokon kell haladnia*. Ez azonban Barca *területileg fókuszált társadalmi befogadás-politikájában* ugyancsak a hatékony és fókuszált megvalósítást szolgálja, hiszen a méltányossági szempontok megvalósításában eredményes kohéziós politikának *integrálnia kell a területi szemléletet* („territorialised social agenda” Barca, 2009: 120–125). Munkájában hangsúllyal említi a többszintű kormányzás fontos szerepét (Európai Unió, nemzetállamok, NUTS-2 szintű régiók), amely szerint a felsőbb szintek határozzák meg a támogatások fő célterületeit és felhasználási szabályait (Európai Unió, nemzetállamok), s a régiók végzik el a „finomhangolást” mind a területi lehatárolás, mind a támogatási célok tekintetében.

Azért tartom jelentősnek és aktuálisnak Barca gondolatait, mert segítenek az eddigi tapasztalatok feldolgozásában és korrekciójában, továbbá mert hazai előzményekről is beszámolhatunk. A TÁMOP 2007–2008-as évekre készült akciótervében, „*Leszakadó térségek felzárkóztatása*” címmel egy olyan konstrukció körvonalait találkozhattunk, amely kétfelé ágazott, egyrészt az LHH Program, másrészt egy, a vidéki mélyszegénység kezelését szolgáló TÁMOP-os konstrukció irányába.

Az eredeti, területileg fókuszált, ugyanakkor társadalmi befogadást és fejlesztést célzó konstrukció körvonalait legalább egyéves tervezőmunka során alakította ki a szociális tárca. A célterület lehatárolása is elindult, és pedig kistérségi szinten, a tárcánál készült korábbi¹¹ és mások, így az akkor érvényben lévő, hátrányos helyzetű kistérségi lehatárolás¹² felhasználásával. A született, 28 kistérségre kiterjedő javaslat képezte az LHH Program első célterületi meghatározását, amely akkor veszítette el

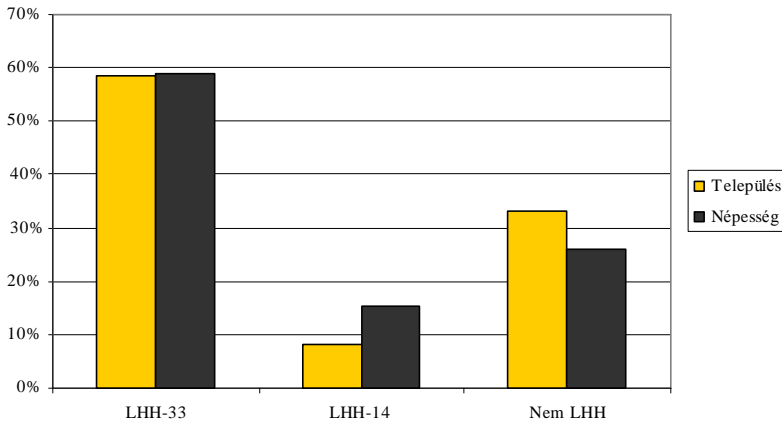
¹¹ Több változat futott, egy 29 kistérséget magában foglaló célterületi lehatárolást Márkus Ágnes jegyzett.

¹² 48 kistérség, a 64/2004 (IV. 15.) Korm. rendelet szerint.

aktualitását, amikor eldőlt, hogy az új kistérségi rendelet határozza majd meg az érvényes célterületet,¹³ összhangban az Országos Területfejlesztési Konceptióban felállított kritériumokkal.¹⁴ Ezzel a döntéssel azok a törekvések is zátonyra futottak, amelyek kistérség-részek programba kerülése mellett érveltek, vagy azt indítványozták, hogy a kistérségek határvidékén elhelyezkedő, hátrányos helyzetű települések is kedvezményezettek lehessenek.¹⁵ (Lásd a 6. sz. mellékletet.) Olyan kistérségek megosztását igényelte volna ez a megközelítés, amelyek az átlagértékekkel kalkuláló KSH-besorolás szerint nem kerülhettek a hátrányos helyzetű kategóriába, annak ellenére, hogy kiterjedt elmaradott tájegységekkel rendelkeztek. Ilyen volt a Siklói kistérség, amelynek csak súlyosan gettósodott, drávaszögi települései szerepeltek a 28 kistérségre terjedő lehatárolásban.

3. sz. ábra:

A súlyos szociális hátránnyal jellemezhető települések megoszlása a területfejlesztési politika célterületei szerint (%)

Forrás: saját szerkesztés TEIR adatok alapján

Jelmagyarázat

LHH-33 = a komplex programmal támogatott, leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség

LHH-14 = azon leghátrányosabb helyzetű kistérségek köre, amelyeket – lévén kevésbé elmaradottak – nem támogatott komplex fejlesztési program

Nem LHH = a fenti két kategórián kívül eső, fejlettebb kistérségek

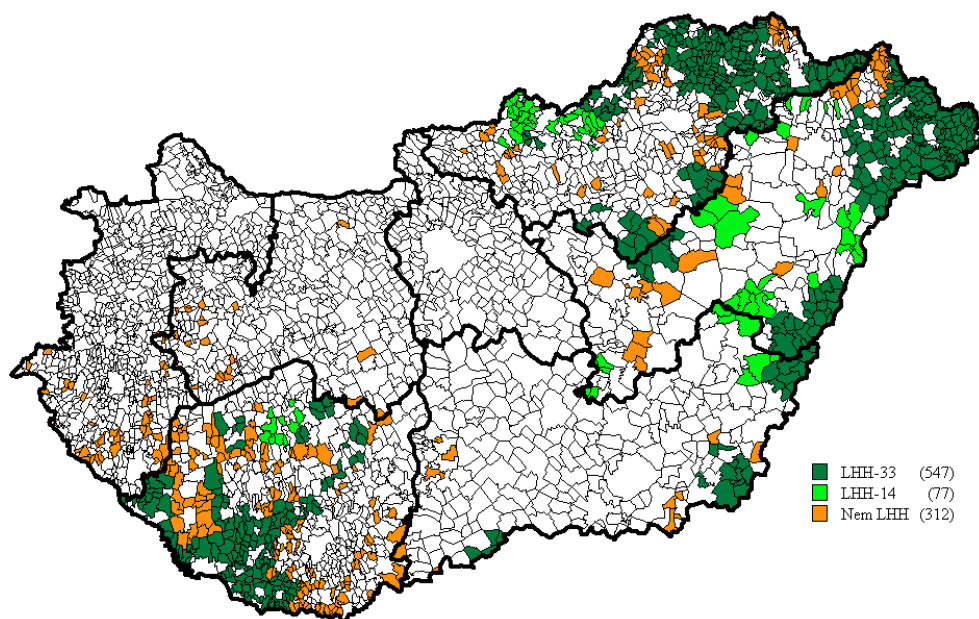
¹³ A 311/2007 (IX. 17.) Korm. rendelet szerinti kistérségi kör. A rendelet több hónapos késedelmét az okozta, hogy a korábbi változatot a Köztársasági Elnök visszaadta normakontrollra az alkotmánybírósnak, ami – jóllehet indokolatlanul – gátolta az LHH Program szakmai tartalmának kidolgozását is. Az Elnök kifogásait az Alkotmánybírósnak megalapozottnak tartotta, a korrekció a szeptemberi szavazás során történt meg.

¹⁴ A támogatandó kistérségekben az ország lakosságának legfeljebb 10%-a élhet.

¹⁵ A 28 kistérségre terjedő lehatárolás a kistérségek mellett 177, kistérségek kívüli település bevonására is javaslatot tett. Lásd 6. sz. mellékletet.

5. sz. térkép:

A súlyos társadalmi hátránnyal jellemezhető települések térbeli megoszlása

Forrás: TEIR adatok

© Szerkesztette: Koós Bálint, MTA KRTK KÉTO

Jelmagyarázat

LHH-33 = a komplex programmal támogatott, leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség

LHH-14 = azon leghátrányosabb helyzetű kistérségek köre,

amelyeket – lévén kevésbé elmaradottak – nem támogatott komplex fejlesztési program

Nem LHH = a fenti két kategórián kívül eső, fejlettebb kistérségek

Részen ezeknek az elveknek az átmentésére, részben a KSH kistérségi lehatárolása következtében kimaradó, a tanulmány első felében bemutatott *társadalmi krízisterületek lehető legnagyobb mértékű lefedésére* tett kísérletet a TÁMOP 5.1.3. számú, „*Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrálására*” címet viselő konstrukció célterületi lehatárolása. A beavatkozási terület „problémára szabott” kialakítását némiképp korlátok közé szorította, hogy az LHH Programtól a konstrukció nem tudott elszakadni (mivel a korábbi tervdokumentumokban annak részeként szerepelt), ám a tervezői kör a határok lehető legnagyobb mértékű tágítására törekedett.¹⁶ Előbb meghatározta azon települések körét, amelyek népességében a hátrá-

¹⁶ Mivel pályázati konstrukcióhoz tartozó lehatárolásról volt szó, áttekinthető és helyi szinten is napra készen elérhető vagy előállítható mutatókkal dolgoztunk. Azon települések kerültek a célterületi körbe, amelyek az alábbi feltételek közül legalább kettőt teljesítettek: (i) a munkanélküliségi ráta eléri vagy meghaladja a Budapest nélküli országos átlag kétszeresét, (ii) a szociális segélyekre kifizetett

nyos helyzetű, mélyszegénységben élők az átlagot lényegesen meghaladó mértékben vannak jelen, majd a leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség szomszédságában elhelyezkedőket integrálta a konstrukció célterületébe. A problémához való igazításnak a szűkítés is része volt, amennyiben a támogatást olyan, legalább öt településből álló „akcióterületek” vehették igénybe, amelyek 70%-át a súlyos szociális hátránnyal küzdő települések alkották.

Hogy mennyire indokolt volt a célterület kiterjesztése, azt a 3. sz. ábra mutatja: *azon települések bő 40%-a, ahol a mélyszegénységben élők az átlagos mértéket jóval meghaladó mértékben vannak jelen, a 33 LHH kistérség határain kívül helyezkedik el.*

Az 5. sz. térkép azt mutatja, hogy a célterületi lehatárolás során meghatározott, súlyos szociális hátránnyal küzdő települések köre térben milyen átfedést, illetve elkülönülést mutat a leghátrányosabb helyzetű kistérségek két csoportjával (sötétebb és világosabb zöld árnyalatok), illetve melyek kerülnek mindkét körön kívül (narancsszín). A térkép jól mutatja azoknak a településeknek a sűrűsödési területeit, amelyek népességében a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok az átlagos mértéknél nagyobb arányban vannak jelen.

3. Összegzés

A tanulmányban foglaltak összegzéseként csak néhány hangsúlyos következtetésre szeretném felhívni a figyelmet.

Az egyik *a globális térformáló folyamatok meghatározó ereje*. Ezeket csak apró elmozdulásokban megmutatkozó, országos szintű, sőt országok közötti, összehangolt, partnerségen alapuló és távlatokban gondolkodó fejlesztéspolitikával lehet befolyásolni. A másik: *a gazdasági és társadalmi krízisövezetekben szükséges, az eddigieknél fókuszáltabb beavatkozások kérdésköre, amely nemzeti szintű, összehangolt, tér-érzékeny ágazati fejlesztéspolitikákat és eszközrendszert követel meg*. A megfelelő beavatkozási pontok és módszerek keresésekor egyrészt feltétlenül támaszkodni kell a korábbi (jelenlegi) tapasztalatokra, hatásmechanizmusokra – amelyek a monitoring eljárások révén feltárhatók, értelmezhetők –, másrészt a nemzetközi tapasztalatokat is számba kell venni, különösen az új tagállamokét, amelyek hozzánk nagyon hasonló jellegű és léptékű problémákkal küzdenek. Végül: *az elmozduláshoz idő kell!* Olyan mély válsággócokat, mint amilyenek az északkeleti és délnyugat-magyarországi perifériákon találhatóak, hosszú, szívós, átgondolt és összehangolt, helyhez szabott és *biztosan nem csak helyi fejlesztő munkával lehet javítani*.

A beavatkozási politikák áthangolásában érdemes figyelembe venni azokat a javaslatokat, amelyeket F. Barca fogalmazott meg az Európai Unió kohéziós politikájának reformját célozva 2009-ben, mert gondolatai a nemzeti fejlesztéspolitikában

összeg lakosságátlagos mértéke eléri vagy meghaladja a Budapest nélküli országos átlag kétszeresét, (iii) a gyermekvédelmi kedvezményre jogosultak korosztályos aránya eléri vagy meghaladja a Budapest nélküli országos átlag kétszeresét. A lehatárolási munkálatokat Koós Bálinttal végeztük 2009-ben.

is megszívlelendők. A Barca-jelentés a problémák fókuszálására és a problémákhoz szabott beavatkozási területek kialakítására ösztönöz, miközben a többszintű igazgatás és a decentralizáció erősítésének oly sokszor és sokak által hangoztatott szükségességét támasztja alá. Ez nemcsak az ágazati politikák, hanem a területi politika számára is kihívást jelent, hiszen a térérzékeny ágazati politikák által meghatározott, problémákra szabott beavatkozási területek (új) korszakának beköszöntével az érvényben lévő lehatárolási gyakorlatok is korrekcióra szorulnak. Kérdés, hogy az új korszak beköszönt-e, s ha igen, mikor?

Irodalomjegyzék

- Barca, Fabrizio (2009): *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent Report. April. http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/future/barca_en.htm
- Barta Györgyi (2009): *Újraiparosodás és újraiparosítás a gazdasági válság előtt és után. Regionális tudomány és területpolitikai gyakorlat a Kárpát-medencében*. Jubileumi tudományos ülés, Pécs. Előadás.
- Bartus Tamás (2003): Ingázás. In: Fazekas Károly szerk.: *Munkaerőpiaci Tükör 2003*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 88–101.
- Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin (2004): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In: *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 7–35.
- Bódi Jenő–Járosi Katalin (2008): „Itt nyolcvanháromféle külön világ van” – Nagyszakácsi mozaik. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 323–369.
- Durst Judit (2008): „Bárók”, patrónusok, versus „komák” – Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 232–281.
- Fazekas Károly (2005): A hazai és külföldi tulajdonú vállalkozások területi koncentrációjának hatása a foglalkoztatás és munkanélküliség területi különbségeire. In: Fazekas Károly szerk.: *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. KTI Könyvek 6. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 47–74.
- Feischmidt Margit (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 102–132.
- Glózer Rita–Váradi Monika Mária (2008): „Jó itt lenni”. Sümegcsehi, egy él(het)ő kisfalu. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 592–643.
- Havas Gábor (2004): Kistelepülések és a romák. In: Glatz Ferenc szerk.: *Cigányok Magyarországon*. Budapest, Társadalomkutató Központ, 163–204.

- Jablonszky György (2011): Területi forrásallokációs vizsgálatok. Központi Monitoring Főosztály, NFÜ, Budapest. http://www.nfu.hu/területi_forrasallokacios_vizsgalatok.
- Kertesi Gábor (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. október: 775–798.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (2004): A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In: Glatz Ferenc szerk.: *Cigányok Magyarországon*. Budapest, Társadalomkutató Központ, 73–102.
- Kertesi Gábor–Köllő János (2003): Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben In: Gál Róbert Iván és Szántó Zoltán szerk.: *Cselekvésemélet és társadalomkutatás. In memoriam Csontos László*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 375–407.
- Kiss Márta (2008a): Túristvándi – kis falu nagy tervekkel. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 412–446.
- Kiss Márta (2008b): Kis falu nagy tervekkel. „A kicsi szép” – Tiszacséce, a beágyazott falu. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 447–476.
- Kovács Éva (2008) „Ki vagyok esve a külvilágtól” – A lengyári kolónia. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 133–159.
- Köllő János (1997): A napi ingázás költségei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. Számítások és számpéldák. *Esély*, 1: 33–61.
- Köllő János (2009): *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban*. Budapest, Osiris
- Nemes Nagy József–Tagai Gergely (2009): Területi egyenlőtlenségek, térszerkezeti determinációk. *Területi Statisztika*, február: 152–169.
- Németh Nándor (2009): *Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben*. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék
- Perger Éva (2009): *Az Alapok mellé épült ház*. ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet. Kézirat.ppt: www.mrtt.hu/konferenciak/teruletfejlesztok/perger.ppt
- Rácz Katalin (2008): Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal – megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In: Váradi M. szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 370–411.
- Schwarz Gyöngyi (2008): „Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 282–322.
- Szijártó Zsolt (2008): „...olyan ez a hely, mint egy igazi Bermuda-háromszög...” Nagygyöböi perspektívák. In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 530–567.
- Tóth István György (2005): *Jövedelem-eloszlás a gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Századvég Kiadó – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság

- Váradi Monika Mária (szerk) (2008). *Kistelepülések lépés-kényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó
- Váradi Monika (2008): „Mi itt csak kis dolgokat tudunk egymás mellé tenni.”
In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépés-kényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 490–529.
- Virág Tünde (2008): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva-mentén.
In: Váradi Monika Mária szerk.: *Kistelepülések lépés-kényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 70–101.
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–76.

1. sz. melléklet:
A foglalkoztatottak és az ingázók számának változása
a rendszerváltozást követő évtizedben

Kistérség-típusok		Lakóhelyén dolgozó a foglalkoztatottak arányában		Eljárók aránya a foglalkoztatottak arányában		Bejárók által betöltött munkahelyek aránya		A foglalkoztatottak számának vesztesége 1990–2001	A munka helyek	Az ingázók	A bejárók	
		1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990–2001 (összeg)	2001/1990 (%)	számának változása 2001/1990 (%)		
Kistérségi központ(ok)	Budapest	97	96	3	4	18	20	171 730	81	79	109	89
	Megyei/regionális hatókörű kp. térség	90	85	10	15	26	27	109 406	88	85	136	91
	Iparváros térsége	84	78	16	22	29	31	21 537	82	79	111	85
	Fürdőváros(ok) térsége	79	72	21	28	41	40	7 467	82	74	109	73
	Ingázó térség	59	53	41	47	31	33	33 471	91	85	105	92
	Kompakt középvárosi vonzaskörzet	88	83	12	17	26	27	49 134	82	78	123	81
	Kompakt kisvárosi vonzaskörzet	83	79	17	21	25	26	17 230	82	79	105	84
	Mezővárosias térség	88	84	12	16	14	14	21 992	77	74	105	77
	Válságövezet	86	79	14	21	26	23	48 056	69	60	106	52
	Szegregálódó térség	82	77	18	23	32	30	33 570	75	69	95	65
Központok összesen		86	81	14	19	24	26	513 593	84	80	112	85

Kistérség-típusok		Lakóhelyén dolgozó a foglalkoztatottak arányában		Eljárók aránya a foglalkoztatottak arányában		Bejárók által betöltött munkahelyek aránya		A foglalkoztatottak számának vesztesége 1990–2001		A munka helyek	Az ingázók	A bejárók
		1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990–2001 (összeg)	2001/1990 (%)	számának változása 2001/1990 (%)		
A kistérségek „vidéki” települései	Megyei/regionális hatókörű kp.térsége	36	33	64	67	35	31	27 269	86	74	91	66
	Iparváros térsége	41	36	59	64	31	30	9 159	85	74	92	72
	Fürdőváros(ok) térsége	37	38	63	62	44	37	5 231	87	80	85	67
	Ingázótérség	40	36	60	64	31	27	52 778	86	73	92	65
	Kompakt középvárosi vk.	48	43	52	57	24	23	35 536	74	64	82	61
	Kompakt kisvárosi vonzáskörzet	44	42	56	58	36	32	24 126	73	66	75	58
	Mezővárosias térség	69	67	31	33	15	13	20 978	70	66	74	58
	Válságövezet	48	49	52	51	31	25	5 3249	64	60	62	48
	Szegregálódó térség	50	50	50	50	29	26	94 969	60	57	60	51
Központok „vidéke” összesen	45	42	55	58	30	27	323 295	75	67	80	59	
Kistérségek összesen Budapesttel	75	71	25	29	25	26	836 888	82	77	93	80	
Kistérségek összesen Budapest nélkül	69	65	31	35	28	28	665 158	82	77	93	78	

Forrás: Népszámlálások

2. sz. melléklet:

A települések szegénységi kockázat szerinti kategóriái és a kategóriák jellemzése

2.a. Néesség, identitás, vándorlás, szaporodás, szociális rászorultság

A települések társadalmi összetétel szerinti kategóriái	Települések	Állandó népesség	Cigány/roma/beás népesség 2001		Állandó népesség számának változása	Vándorlási egyenleg	Természetes szaporodás	GYVK-ra jogosultak a 17 évesek %-ában
	megoszlása 2005 (%)	megoszlása (%)	aránya (%)	2007/1990 (%)	2005/1990 (%)	2005 (%)		
Nagyon kedvező társadalmi összetételű	22	58	23	1	96	1,2	-5	18
Kedvező társadalmi összetételű	12	10	7	1	99	6,5	-7	32
Átlagos társadalmi összetételű	19	13	12	2	77	2,3	-5	43
Szegénységgel veszélyeztetett	24	12	22	4	95	1,3	-6	57
Szegénységbe süllyedt	23	7	35	10	98	0,3	-1	76
<i>Magyarország</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>2</i>	<i>94</i>	<i>1,8</i>	<i>-5</i>	<i>33</i>

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007):

A települések szegénységi kockázata, adatbázis, MTA RKK TKO

2.b. Munkaerő-piaci és jövedelmi pozíciók

A települések társadalmi összetétel szerinti kategóriái	Munkahely-vesztés mértéke	A regisztrált munkanélküliek számának változása	A regisztrált munkanélküliek a 18–59 éves népesség arányában		Az egy adózóra jutó jövedelem az országos havi átlag %-ában		
	2001/1990 (%)	2005/1993 (%)	1993 (%)	2005 (%)	1994	2001	2005
Nagyon kedvező társadalmi összetételű	83	52	7	4	113	114	110
Kedvező társadalmi összetételű	72	61	11	7	83	83	88
Átlagos társadalmi összetételű	68	65	13	9	79	77	84
Szegénységgel veszélyeztetett	62	74	16	12	73	71	79

A települések társadalmi összetétel szerinti kategóriái	Munkahely-vesztés mértéke	A regisztrált munkanélküliek számának változása	A regisztrált munkanélküliek a 18–59 éves népesség arányában		Az egy adózóra jutó jövedelem az országos havi átlag %-ában		
	2001/1990 (%)	2005/1993 (%)	1993 (%)	2005 (%)	1994	2001	2005
Szegénységbe süllyedt	56	99	20	20	68	65	74
Magyarország	77	65	10	7	100	100	100

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007):

A települések szegénységi kockázata, adatbázis, MTA RKK TKO

3. sz. melléklet:
Rizikócsoportok: településnagyság és szegénységi kockázat az ötezer főnél kisebb településeken

Településkategóriák		Települések	Állandó népesség	Települések
Népesség nagysága	Szegénységi kockázat szerint	száma (db, fő)		megoszlása (%)
1–299 fő	Nagyon kedvező társadalmi összetételű	64	12 169	11
	Kedvező társadalmi összetételű	54	8 942	9
	Átlagos társadalmi összetételű	101	16 750	18
	Szegénységgel veszélyeztetett	170	29 949	29
	Szegénységbe süllyedt	188	35 335	33
<i>1–299 fő összesen</i>		<i>577</i>	<i>103 145</i>	<i>100</i>
300–499 fő	Nagyon kedvező társadalmi összetételű	63	24 775	14
	Kedvező társadalmi összetételű	53	21 152	12
	Átlagos társadalmi összetételű	81	31 558	18
	Szegénységgel veszélyeztetett	126	49 258	28
	Szegénységbe süllyedt	122	48 496	27
<i>300–499 fő összesen</i>		<i>445</i>	<i>175 239</i>	<i>100</i>
500–999 fő	Nagyon kedvező társadalmi összetételű	134	98 092	20
	Kedvező társadalmi összetételű	86	59 827	13
	Átlagos társadalmi összetételű	123	90 240	18
	Szegénységgel veszélyeztetett	166	120 568	25
	Szegénységbe süllyedt	166	119 290	25
<i>500–999 fő összesen</i>		<i>675</i>	<i>488 017</i>	<i>100</i>
1000–1999 fő	Nagyon kedvező társadalmi összetételű	160	233 516	25
	Kedvező társadalmi összetételű	91	126 012	14
	Átlagos társadalmi összetételű	114	158 974	17
	Szegénységgel veszélyeztetett	148	217 565	23
	Szegénységbe süllyedt	139	199 330	21
<i>1000–1999 fő összesen</i>		<i>652</i>	<i>935 397</i>	<i>100</i>

Településkategóriák		Települések	Állandó népesség	Települések
Népesség nagysága	Szegénységi kockázat szerint	száma (db, fő)		megoszlása (%)
2000–2999 fő	Nagyon kedvező társadalmi összetételű	82	195 846	27
	Kedvező társadalmi összetételű	34	83 077	11
	Átlagos társadalmi összetételű	60	149 304	20
	Szegénységgel veszélyeztetett	68	164 581	23
	Szegénységbe süllyedt	55	132 172	18
<i>2000–2999 fő összesen</i>		299	724 980	100
3000–4999 fő	Nagyon kedvező társadalmi összetételű	62	231 387	30
	Kedvező társadalmi összetételű	26	99 153	13
	Átlagos társadalmi összetételű	46	172 299	22
	Szegénységgel veszélyeztetett	44	167 101	21
	Szegénységbe süllyedt	28	101 516	14
<i>3000–4999 fő összesen</i>		206	771 456	100

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007):

A települések szegénységi kockázata, adatbázis, MTA RKK TKO

4. sz. melléklet:

A szegénységbe süllyedt falvak néhány indikátora
a cigány identitású népesség reprezentációja szerint alkotott kategóriákban

4/a. Népesség, identitás

Településkategóriák	A települések	Állandó népesség	Cigány identitású népesség	A települések	Az állandó népesség	A cigány identitású népesség
	száma (db, fő)			megoszlása (%)		
A cigányság nincs jelen/asszimilált (1% alatt)	129	82 829	206	18	11	0
A cigányság jelenléte marginális (1–5%)	175	217 470	6 406	25	29	9
A cigányság jelenléte számottevő (5–10%)	145	168 122	11 844	20	22	16
A cigányság markáns kisebbségi csoportként van jelen (10–15%)	96	109 130	12 684	13	15	17
A cigányság expanzív helyi csoportként van jelen (15–20%)	53	71 132	12 120	7	9	17
Gettósodó helyi társadalmak (20–30%)	68	60 785	14 499	10	8	20
Roma többségű helyi társadalmak (30–50%)	36	28 854	9 881	5	4	14

Településkategóriák	A települések	Állandó népesség	Cigány identitású népesség	A települések	Az állandó népesség	A cigány identitású népesség
	száma (db, fő)			megoszlása (%)		
Gettófalvak (50% felett)	10	8 211	4 954	1	1	7
Szegénységbe süllyedt települések összesen	714	749 223	72 594	100	100	100

Forrás: Saját szerkesztés népszámlálási adatok alapján

4/b. A foglalkoztatás alakulása nemek szerint 1990–2001

A cigányság helyi reprezentációja	Foglalkoztatott férfiak 1990	Foglalkoztatott férfiak 2001	Foglalkoztatott nők 1990	Foglalkoztatott nők 2001
	a megfelelő nemű állandó népesség %-ában			
Nincs/asszimilált (1% alatt)	47	25	28	17
Elenyésző arány (1%–5%)	46	26	28	18
Számottevő arány (5%–10%)	46	25	27	17
Markáns kisebbség (10%–15%)	45	25	27	18
Expanzív kisebbség (15%–20%)	45	23	26	18
Gettósodó települések (20%–30%)	45	22	27	16
Roma többségű (30%–50%)	45	19	26	13
Gettófalvak (50% felett)	39	10	19	8
A szegénységbe süllyedt falvak átlaga	46	24	27	17
Országos átlag	50	41	37	32

Forrás: Saját szerkesztés népszámlálási adatok alapján

5. sz. melléklet:

Az LHH Program keretében elfogadott kistérségi projekt-csomagok támogatási összegek és forrásaik szerint

Források	Észak-Magyarország			Dél-Dunántúl			Észak-Alföld			Dél-Alföld		
	Összesen	Keret	Maradvány*	Összesen	Keret	Maradvány*	Összesen	Keret	Maradvány*	Összesen	Keret	Maradvány*
ROP (millió Ft)	18021,1	23300,0	5278,9	10379,0	10693,2	314,2	12926,2	14034,3	1108,1	7801	8060	259
TÁMOP (millió Ft)	8568,0	9230,0	662,0	5153,8	6150,0	996,2	5613,1	7210,0	1596,9	2693	2910	217
TIOP (millió Ft)	1582,3	1480,0	-102,3	1006,0	960,0	-46,0	1156,6	1130,0	-26,6	361	460	99
Összesen	28171,4	34010,0	5838,6	16538,9	17803,2	1264,3	19695,9	22374,3	2678,4	10855	11430	575

Források	Észak-Magyarország			Dél-Dunántúl			Észak-Alföld			Dél-Alföld		
	Össze- sen	Keret	Marad- vány*	Össze- sen	Keret	Marad- vány*	Össze- sen	Keret	Marad- vány*	Össze- sen	Keret	Marad- vány*
A ROP-ok részaránya (%)	64	69		63	60		66	63		72	71	
A TÁMOP részaránya (%)	30	27		31	35		28	32		25	25	
A TIOP részaránya (%)	6	4		6	5		6	5		3	4	

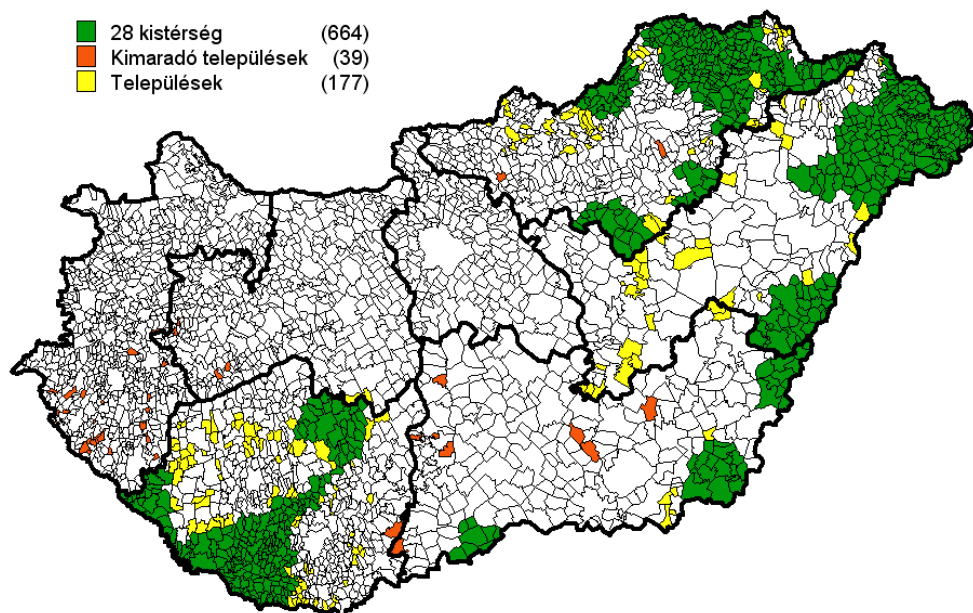
Saját szerkesztés az NFÜ honlapján közzétett adatok alapján.

Forrás: http://www.nfu.hu/lhh_dontesek, 2009. novemberi letöltés

* A maradvány összegek felhasználására új projekteket dolgoztak ki a kistérségek.

5. sz. melléklet (6. sz. térkép)

A 2007 márciusában a Tárcaközi Bizottság elé terjesztett javaslat
az LHH Program célterületéről

(28 kistérség és 177 kistérségen kívüli, „határ menti”, vagy a programot tömbösítve működtetni képes települések.)

© Szerkesztette: Koós Bálint, MTA KRTK KÉTO

SZEGÉNYSÉG
ÉS BOLDOGULÁSI STRATÉGIÁK

A SZAKKÉPZETLEN BÉRMUNKA SZEREPE FALUSI ROMÁK MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁIBAN

1. Bevezetés

Az Elcoteq¹ egy multinacionális elektronikai tömeggyártó üzem volt, amely 1998-ban települt Pécsre zöldmezős beruházásként. A gyár a dél-dunántúli régió² legnagyobb foglalkoztatójává vált, és profiljának megfelelően, nagyszámú képzetlen munkaerőt alkalmazott a székhelyét övező aprófalvakból.³ A dolgozókat a cég saját járműparkkal szállította, akár 30 km távolságról is, ha egy településen (amely lehetett több település munkavállalóinak gyűjtőpontja is) legalább öt alkalmazott igényelte a szolgáltatást.

Az érdeklődésünk fókuszában álló, alacsony iskolai végzettségű, aprófalvakban élő munkavállalói kör jellemzően hosszú évek óta nem rendelkezik állandó munkahellyel; transzfer jövedelmekből, a borgazdaságokban végzett napszámából, illetve a közfoglalkoztatás nyújtotta munkaalkalmakból él. Kutatásunk arra a kérdésre kereste a választ, hogy egy, a globális gazdaság részeként működő szereplő megjelenése a térség munkaerőpiacán mit jelent az alkalmi munkákhoz szokott, megélhetési stratégiáit a szociális transzfereket kiegészítő, a szezonális lehetőségekhez igazított munkavállalói csoport számára.

Az érintett, alacsony képzettségű munkavállalók körében köztudomású volt, hogy az Elcoteq – a kereslet állandó ingadozása miatt – nem tekinthető stabil munkahelynek: gyakoriak voltak az elbocsátások, amelyeket – konjunktúra idején – kereslet követett. Ez a hullámzás megengedte, hogy az „elcoteqes munka” beépíthető legyen a megszokott, a bevételi források sokféleségén alapuló családi megélhetési stratégiákba.

Legalább ilyen érdekes kérdésként merült fel, hogy a kistalvokból érkező munkavállalók miként boldogulnak „a globális munkahely” diktálta követelmények, a meg-

¹ A gyár 2011 októberében csődöt jelentett, a termelést megszüntette, dolgozóit elbocsátotta.

² A munkaerő-toborzás elsősorban Baranya megyében történt, de a folyamatos munkaerőigény miatt a dél-dunántúli régió másik két megyéjéből is érkeztek munkavállalók. Az indulás idején kb. 100 fő dolgozott a cégnél, 2007-ben 6000 és 7000 között ingadozott a foglalkoztatottak száma. (Interjú, Elcoteq HR.)

³ A kutatás idején a munkaerő megoszlása a következőképpen alakult: kb. 600–700 szellemi munkaerő, 400–500 kvalifikált „kékgalléros”, a többi elektronikai betanított munkás. (Interjú, Elcoteq HR.)

szokottól gyökeresen eltérő körülmények között. Abban a pillanatban, amikor egy képzetlen munkás belép a gyárba, „instrumentalizálódik” (Watson, 2003), vagyis a posztfordista, globalizált⁴ gazdaság olyan munkavállalójává válik, aki nem csupán nagymértékben kiszolgáltatott,⁵ de reménye sincs arra, hogy munkája nyomán az önbecsülés és a megelégedettség érzése tölthesse el, vagy hogy kedvezőbb, magasabb presztízsű, jobban fizetett és könnyebb munkát végezhesen. A munkavégzés legalsó helyeire szoruló munkások identitásának alapkövét nem a munkahely, hanem az otthoni világ nyújtja (Watson, 2003), ami esetünkben a szűkebb családi környezetet és a falut jelenti, mint egy olyan ismerős közeget, amelyet kapcsolatrendszerek sokasága sző át. Ugyanakkor a „globális munkahely” és az adott társadalmi tér közötti dinamika feltárásának fontos aspektusa az a tény, hogy az Elcoteq multinacionális cégeként tudatos antidiszkriminációs politikát folytatott, ami éles ellentétben állt a munkavállalók által a helyi munkaerőpiacon elszenvedett, többé-kevésbé nyílt diszkriminációból következő tapasztalatokkal.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk⁶ tehát, hogy milyen módon alakították át az Elcoteq által nyújtott munkalehetőségek a korábbi megélhetési stratégiákat, hogy változtattak-e, és ha igen, mit és hogyan az aprófalvakban élő roma családok életvitelében, gazdálkodásában. Emellett szólunk arról is, hogy az alkalmazkodás milyen formáit követelte meg az üzemi munka, ennek milyen hatásai voltak az egyénre és áttételesen a családokra.

2. Megélhetési stratégiák

A térség egészét jellemző rossz munkaerő-piaci helyzet, a munkalehetőségek szűkössége Alsószentmárton lakóit fokozottan érinti.⁸ A lakosság alacsony iskolai végzettségén túl, a roma származásúakat sújtó diszkrimináció is erősen befolyásolja,

⁴ Posztfordizmus alatt azt a domináns gazdasági termelési és fogyasztási rendszert értjük, mely a 20. század végi ipari országok jellemzőjévé vált. A posztfordizmust a gazdasági globalizáció, a multinacionális cégek megerősödése és a nemzetállami regulációk gyengülése hívta életre. A fordizmushoz képest, amikor is elsősorban a Henry Ford üzemeiben bevezetett szalagmunka kapcsán a tömegtermelés és tömegfogyasztás vált a kapitalizmus meghatározó elemévé, a posztfordizmus új munkaszervezési és termelési módokat jelent. Elterjedt és a gazdaság meghatározó részévé váltak az atipikus foglalkoztatási formák (részmunkaidő, távmunka, határozott idejű munkaszervezések).

⁵ Ez a jelenség más foglalkozási csoportokat is érint az újkapitalizmus viszonyai közepette.

⁶ Az interjúk alsószentmártoni lakosokkal, családtagjaikkal (10 interjú), továbbá a Munkaügyi Központ Siklósi Kirendeltségének munkatársaival, illetve a vizsgált cég, az Elcoteq HR-es munkatársával készültek 2007 decemberében.

⁷ Alsószentmártonban a megélhetési stratégiák a nukleáris családok szintjén értelmezhetőek. A család, háztartás gazdálkodása a szülők és a gyerekek által alkotott egységben zajlik, az ő igényeik és lehetőségeik szabják meg, hogy adott család mit tesz vagy tehet boldogulása érdekében. (A nagycsaládi, rokonsági szolidaritás eltűnéséről lásd Fleck–Orsós–Virág, 2000; Durst, 2002; Messing, 2005; Virág, 2010.)

⁸ A foglalkoztatott nélküli családok aránya Alsószentmártonban 2001-ben 89,4% volt, a munkanélküliségi ráta 2005-ben 36,3%.

hogyan a falu népessége nem az elsődleges munkaerőpiacon helyezkedik el, hanem egyéb megélhetési forrásokat próbál találni. Ha a rendszerváltás utáni időszakot vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a legjelentősebb jövedelemszerzési lehetőségek – a transzfer jövedelmek, közmunkaprogramok és a napszám⁹ – mellett akadtak egyéb munkaalalmak, amelyeket az adott családok vagy családtagok különböző mértékben és sikerrel, a saját alkalmazkodási stratégiájuknak, kapcsolataiknak megfelelően használtak ki.

Néhányan rendelkeztek állandó munkahellyel a falu határain kívül, és bár ezek „rendes munkahelyek” voltak – legális alkalmazás, megfelelő fizetés, megfelelő körülmények stb. –, általában nem tartottak túl hosszú ideig. Jellemzően a foglalkozási hierarchia alján lévő munkákról beszélhetünk (takarítónő, konyhalány, parkgondozó), jelentőségüket tekintve azonban meghatározóak voltak az adott személyek életében.

„Életem első munkahelye Harkányban volt, a konyhán dolgoztam, tálaló voltam, a kaját adtam ki az időseknek. És ott fogott meg engem ez a szociális szakma. Láttam, hogy a nővérek hogy dolgoznak, az idősekkel való foglalkozás. Oda véletlen folytán kerültem, felhívtam, be kellett mennem, beszélgettünk, megnéztek, hogyan beszélek. (...) Harkányban hét hónapig dolgoztam. Aztán nem hosszabbították meg. Az is jó volt. Abból a rossz életből ki tudtam jönni egy kicsit. Ha otthon lettem volna, az rosszabb lett volna. Így adtak lehetőséget.” (Szonja)

A munkahelyen eltöltött idő, ha mégoly rövid volt is, hozzájárult ahhoz, hogy megismerjék a falun kívüli világot, bekerüljenek más közegbe. A beszámolók alapján ezek a munkaalalmak eredetileg is csak elvéve jelentettek lehetőséget egy-két ember számára, de az ezredforduló óta tovább ritkultak, egyrészt a diszkrimináció érezhető hatása, másrészt a rossz infrastrukturális feltételek miatt.¹⁰

„A vendéglátásban jellemzően nem foglalkoztatnak roma származásút. Nagyon sok szakácsot, felszolgálót, gyorsétkeztetési szakembert képeztünk, aki ilyen származású. Nagyon nehéz nekik elhelyezkedni, csak olykor-olykor sikerül. A munkáltatók elzárkóznak.

A munkáltató bejelenti nekünk, hogy munkaerőigénye van, mi az állományból ajánlunk. Nem teszik különbséget, nem is lehet, legfeljebb a név alapján lehet következtetni, hogy milyen származású valaki. De amikor megjelenik a munkáltatónál, akkor – nekünk nem mondja, mert nem mondhatja, mert diszkrimináció – abban a pillanatban betelt az állás. És ezt a dolgozók mondják el. Olyan nem volt, hogy bárki tett volna valamit, mert ez kivédhetetlen. Hogy ha azt mondja a munkáltató, hogy az állás betelt, akkor azzal mit tudok kezdeni? Sem én, sem a dolgozó. (...)

⁹ Lásd Virág, 2010.

¹⁰ „Beremenden a gondozási központban, ott dolgoztam egy hónapig. Muszáj volt otthagynom, mert nem volt mivel bejárnom. Tehát a buszjáratok nem úgy jártak.” (Szonja)

Van olyan ügyfél, roma származású, aki ki sem megy, mert nem fogják felvenni. De hát mondom, hogy menjen ki, mert meg kell próbálni! Van, aki mégiscsak kimegy, és nem fogják felvenni. A vendéglátásra gondolok, ahol meg kell jelenni a vendég előtt. Felveszik takarítónak, konyhalánynak esetleg, de az se biztos.”
(A Siklósi Munkaügyi Kirendeltség munkatársa)

Aki tehetett, szert tett alternatív bevételi forrásokra, ám ezek mind nagyfokú vállalkozó kedvet és tehetséget feltételeztek. Ilyen volt például a kilencvenes években az ún. „valutázás”. A jugoszláv háború alatt a határ menti kereskedelem egyik jövedelmező „ágazata” volt a pénzváltás, s megfelelő ismeretséggel, továbbá némi tőkével be lehetett szállni az üzletbe.

„Sefteltem. Valutáztam. A háború alatt. Onnan jöttek a jugók, már olyan ismerősök voltunk, hogy senki másnál nem váltottak, mert becsapták őket. És jöttek hozzám, hogy ennyit váltsál, stb., úgy kerültem ebbe bele, hogy egész nyáron dolgoztam és félre tudtam tenni harmincezer forintot. (...) Mi váltottuk a pénzt, nem adóztunk. Ugyanúgy, jött valaki és vitte a pénzt.” (Anna)

Mások számára a kosárfonás hozott szerény, de sokáig biztos jövedelmet.

„Volt egy kukoricakosár tanfolyam. Fizettek is. Elmentem (...) Megtanultam a szakmát, ott is kiderült, hogy én voltam a legjobb. (...) Jöttek kereskedők a faluba, és vitték, jöttek horvátok, szerbek a kosarakért. Akkoriban kétszázötvenért adtam el a kosarat, napi tíz darabot eladtam.” (Zsolt)

Megint mások vállalkozásokkal próbálkoztak (ügynökök, építési vállalkozók, kereskedők, munkaközvetítők stb.), vagy családi vállalkozásokban segítettek. Az utóbbi években megjelent a külföldi munkavégzés lehetősége.

„Két hónapot voltam Hollandiában. Tavaly nyáron otthagytam az Elcoteqet. Hollandiába meg most augusztusba mentünk, de ez nagyon jó volt. Egy rokon által kerültünk ki. A nagymamám testvérének a fia vitt ki minket. Nagyon sok embert vitt. A faluból is. És jó volt. Az üvegházban nagyon kemény volt a munka, de a csomagolóban már nem. Gyorsan kellett csinálni, de jó volt. Azért, mert az ember munkáját ott értékelték, megbecsülték, nem úgy, mint az Elcoteqben. Mert itt hiába tudtam gyorsan csinálni, nem láttam, hogy értékelték volna, hogy biztattak volna. Ez a két munka nagyon más volt. Ha lett volna lehetőség, hogy kint maradjak, akkor biztos most is ott lennék. De a gyerekek otthon voltak az emberrel, és nem bírták. Ha ki lehetett volna vinni a gyerekeket...!” (Éva)

A napszámhoz hasonlóan, a külföldi munkát is környékbeli vállalkozók szervezték. Buszokkal utaztatták ki az embereket, az útiköltséget azonban meg kellett előlegezni, ami azt jelenti, hogy csak azok a családok tudtak élni a külföldi munkavállalás

lehetőségével, akik valamilyen formában korábban képesek voltak megtakarítani kisebb-nagyobb összeget.

„Nyolcvanezer volt a kiutazás ketten a férjemmel. Úgy kapartam össze. És még harmincezret kölcsön kellett kérnünk az unokaöcsémtől, és ott kifizettem neki euróban. Ez már egy ok, hogy valaki nem tud kimenni. Én soha nem ettem meg a kajapénzemet az Elcoteqben, mások ott kóláztak, szendvicseztek, csokiztak. Én meg összegyűjtöttem, és harmincezer forintom volt.” (Anna)

Az elbeszélések szerint mind a munkával, mind a fizetéssel meg voltak elégedve azok, akik elmentek, mégis mindenki visszatért pár hónap múlva. A külföldi munka tehát értelmezhető tájékozódási akcióként is: a munkavállalók felmérték, hogy milyenek a feltételek, megéri-e külföldön munkát vállalni. Úgy tűnik, hogy azok merék vállalni a külföldi munkát, akik együtt tudnak menni a házastársukkal, akiknek nincsenek kisgyerekeik, vagy egyedülállók.

3. Az Elcoteq a roma betanított munkások nézőpontjából

3.1. A bérmunka szerepe a családi jövedelmek rendszerében

Azon személyek családi gazdálkodásában, akik munkába álltak az Elcoteqben, igen jelentős szerepet töltött be ez a munka és az itt szerzhető kereset. Érdekes szemügyre venni, hogy milyen közvetlen indokok álltak ama döntés mögött, hogy valaki, vagy akár több családtag is beálljon az üzembe dolgozni. E szempontok vizsgálata alapján betekinthetünk néhány lehetséges családi stratégiába és döntéshozatali mechanizmusba, és ezáltal képet kaphatunk arról is, hogy a korábbi alkalmazkodási módokhoz képest milyen új megfontolások és kérdések merültek fel egy-egy családban, amikor arról gondolkodtak, hogy megéri-e, és ha igen, milyen feltételek mellett elvállalni a korábban nyolcórás, az interjúk készítése idején három napos, tizenkét órás műszakokban szervezett szalagmunkát.¹¹

A családok az Elcoteq megjelenését a jövedelemszerzési lehetőségek kibővüléseként értékelték. Az üzemi munka lehetőséget teremtett arra, hogy a család akár néhány hónapos munkavállalással egy kis plusz pénzhez jusson, és megvegye a fontosnak tartott, de többletkiadást jelentő árucikkeket, mind pedig arra, hogy háromhavi bejelentett munkaviszony után hitelképesse váljon, és a felvett összegből újabb javakba (tartós fogyasztási cikkek, bútorok, vagy éppen gyerekeknek digitális kamera, laptop stb.) ruházhasson be.

A napszám fontos megélhetési lehetőség volt s maradt a családok jelentős hányada számára. Férfiak és nők egyaránt vállalnak munkát, és bizonyos időszakokban, attól

¹¹ Az üzem szempontjából gazdaságosabb volt a 12 órás munkarend, így 2007 márciusában bevezetésre került a három munkanap – három pihenőnap időbeosztás.

függően, hogy milyen igények merülnek fel a családban, eljárnak dolgozni a különböző környékbeli szőlészetekbe. A napszám természetesen elsősorban nyáron jelent munkalehetőséget, mivel télen egyrészt sokkal kevesebb a munka, másrészt nem sokan bírják a fizikai megpróbáltatásokat. A kutatás során azt tapasztaltuk, hogy folyamatos szigorítások, ellenőrzések és várható büntetések miatt egyre kevésbé érte meg napszámba menni. A vállalkozó már ritkán kockáztatta meg, hogy alkalmi munkavállalói könyv nélkül alkalmazzon valakit, ha pedig alkalmi munkavállalói könyvvel történt a foglalkoztatás, az a kifizethető bérek csökkenését vonta maga után.¹²

„Napszám most nem nagyon éri meg, mert járnak az APEH-osok. 2500 forintért? Van egy-két vállalkozó a faluban, aki elviszi a brigádját. De nem nagyon van olyan szimpatikus ember, akivel elmegy az ember, hogy te ki is fogsz fizetni, nem viselkedsz disznóul. Régebben jártunk sokat, egész nyáron. Régebben más volt. Jött három-négy IFA, ma ez nincs. Már nem is kell annyira, mert sok mindent géppel végeznek el. Volt olyan időszak, amikor tudtunk férjessel ketten tízezer forintot keresni. Most az sincs, mert a gép csinálja. Nem is fizetik meg úgy az embert, meg ők se tartanak úgy igényt a napszámosokra.” (Éva)

Azt a jövedelmet, amit a napszám biztosított, részben átvette, részben kiegészítette az Elcoteq által nyújtott munkalehetőség.

3.2. Női és férfi szerepek a családban

A családi gazdálkodás fontos részét képezi a nemek szerinti munkamegosztás. Egy tradicionális közegben konfliktusba kerülhetnek egymással a család igényei és értékrendszere, amennyiben a nőknek az otthon, a család ellátása helyett munkába kell állniuk, hogy hozzájáruljanak a bevételek biztosításához. (Hareven, 1990.) Az általunk megkérdezettek körében az a vélemény volt meghatározó, hogy a nőknek otthon kellene maradniuk, hogy a háztartással és a gyerekek ellátásával foglalkozzanak, míg a férfiak feladata a családról való gondoskodás.

„A feleségem is dolgozott másfél, két hónapot az Elcoteqban, de az csak olyan fellángolás lehetett nála. De nem is engedném, itt vannak a gyerekek. Meg nem is az a dolga. Majd én dolgozom.” (Béla)

¹² „Ahogy most voltak a szüretetek, ezt hallottuk vissza, nagyon sok ellenőrzés volt a hegyekben. Ahol látták, hogy nagyobb csoportosulás volt, ott ellenőrzéseket tartottak. A mezőgazdasági vállalkozók nem foglalkoztatnak kiskönyv nélkül most. Nagyon sokat megbüntettek a környéken. (...) Kommandós mód-szerekkel dolgoznak az ellenőrök. Helikopterrel bemérik, és akkor körbekerítik a terepet, ember se ki, se be, és akkor ott kell igazolniuk magukat. És kemény pénzeket fizettek.” Interjú, Siklósi Munkaügyi Kirendeltség Munkatársa.

Ennek ellenére sok nő, családjára vállalt munkát a gyárban, ha a család anyagi helyzete ezt megkövetelte. Ha mindkét fél dolgozott, a gyerekeket a rokonokra vagy szomszédokra bízta, akik óvodába, iskolába vitték őket. Az is előfordult, hogy a feleség kényszerűségből ment el a gyárba, akkor, ha férje már nem bírta a fizikai megterhelést. A hagyományos nemi szerepfelfogásból egyenesen következik, hogy a nőkre, a fárasztó gyári munka ellenére is, többletterhek hárulnak. Fordítva ez nem egészen így van: a gyerekek felügyelete és ellátása még belefér a férfi szerepkörébe, de a háztartás, főzés, takarítás már nem. Így aztán a nők a műszak előtt vagy után kénytelenek elvégezni az otthoni teendőket is.

„Én mentem az Elcoteqbe dolgozni, mert a férjem nem bírja cérnával ezt a munkát. Ehhez ideg is kell. (...) Akkor a férjem volt itthon. A háztartást, azt meg tudtam csinálni, én főztem, ha délelőtti voltam, akkor mikor megjöttem, vagy ha éjszaka, mielőtt elmentem. Ebből nem volt gond. De a férjem nem nagyon főzött. Ő fűtött!” (Éva)

4. Bérmunka és rétegződés

Interjúinkból egyértelműen kirajzolódik, hogy az Elcoteqben azok a családok vállaltak munkát, amelyek a rendszerváltás óta eltelt években „sikeresen alkalmazkodtak” a körülményekhez, mindig megragadták az éppen kínáló munká- és pénzkereseti lehetőségeket. E családok munkavállalási stratégiáinak talaján az alsószentmártoni roma társadalomban egyfajta középosztályosodás¹³ is elindult, ami elsősorban a fogyasztási szokásokban érhető tetten.

Érdeemes megvizsgálni a jellegzetes fogyasztási mintákat, annak alapján, hogy azok a jövőre irányulnak-e, vagy csupán a jelenlegi szükségletekre, igényekre reagálnak. A hitelfelvétel lényegében minden alsószentmártoni családot érint; aki megteheti, valamilyen pénzintézethez fordul, hogy hitelhez jusson.¹⁴ A korábbi tapasztalatok sem nagyon elrettentők, mert többen ugyan a rossz adósok (BAR) listájára kerültek, de majd’ mindig fennállt annak a lehetősége, hogy valamely rokon, családtag folyamodjon hitelhez. A hitelek felhasználása tekintetében mind a jelenre, mind a jövőre irányultságot megfigyelhetjük.

Az egyik legfontosabb fogyasztási cél a saját ház/lakás megteremtése. A saját

¹³ A második világháborút követően a nyugati társadalmakban elindult a munkásság életszínvonalának emelkedése, ami a középosztályi szokások és életvitel elsajátítását vonta maga után. (Sabel, 1982.) Mindez azonban nem jelentette, hogy csökkentek volna a társadalmi egyenlőtlenségek. A késő modern társadalmakban a státuszpozíció általában már nem kizárólagosan a foglalkozást, hanem a fogyasztási szokásokat is figyelembe véve határozzák meg. (Csigó, 2006.) Az alacsonyabb státuszú rétegek is kialakítottak a középrétegekhez hasonló fogyasztási, életmódbeli szokásokat, és ilyen értelemben beszélhetünk a „középosztályosodás” folyamatáról.

¹⁴ A beszámolók alapján úgy tűnik, hogy az uzsora nem jellemző a „középrétegnél”. E családok státusza megköveteli, hogy hitelt csak banktól szabad felvenni, s így azok, akik nem így tesznek, esetleg uzsorára szorulnak, mind társadalmi helyzetük, mind kulturális szokásaik tekintetében lenéznek.

házba való beruházás esetében egyfelől szimbolikus, reprezentációs célzatú kiadásról van szó. A család számára fontos, hogy közösség előtt reprezentálja státuszát, jelezvén, hogy „ide tartozunk, van pénzünk, hogy felújítsunk, bővítsünk stb.”. Az interjúk készítésének idején a veranda tűnt az éppen divatos státuszszimbólumnak. Sok család vágott bele veranda építésébe, akár jelentős eladósodás árán is. Természetesen racionális érvek is szóltak a bővítés mellett [„*Ez az előtér meg nem volt, ezt most építettük. Mindig bevert az eső, és akkor mindig bevert a víz, most meg jobb*” (Dávid)], de tagadhatatlan, hogy a verandás ház egy aktuális gazdasági fellendülés pillanatában tűnt nélkülözhetetlennek az érintettek számára.

Másfelől a családi házba való beruházás nemcsak a jelen, hanem a jövő generációk számára is jelentőséggel bír. A családok úgy gondolkodnak, hogy amikor felnőnek a gyerekek, még jó ideig a szülőknél laknak akkor is, ha közben családot alapítanak. A családi házba történő befektetésnek köszönhető vagyongyarapodás azonban egy olyan (nem létező) ingatlanpiacon megy végbe, ahol a házak, lakások gyakorlatilag eladhatatlanok, de legalábbis annyi pénzért biztosan nem értékesíthetők, hogy abból valaki máshol (hacsak nem a szomszédos falvak valamelyikében) házat vagy lakást tudjon vásárolni. A ház bővítése tehát a jövőbe való befektetést jelenti, ez a jövő azonban csak Alsószentmárton határain belül biztosítható.

A hitelek felvételének másik fontos ösztönzője a gyerekek növekvő (fogyasztási) igényeinek kielégítése. Az interjúk tapasztalatai alapján a szülők törekednek arra, hogy a legszükségesebbeken kívül megvegyék mindazt, amit gyermekeik megkívánnak (legyen az műanyag óra a kicsiknek, vagy laptop, digitális fényképezőgép a nagyoknak). Ugyanakkor az iskoláztatás, egy-két kivételtől eltekintve, alig merült fel befektetési lehetőségként, egyrészt azért, mert a gyermekek előtt a környék szegregált iskoláinak kapui állnak nyitva, másrészt, mert szüleik nem tudnak a tanítításukon alapuló, és egyben reálisnak, elérhetőnek látszó jövőképet kialakítani és kínálni számukra.¹⁵ A gyerekek fogyasztói kultúrába való bekapcsolódása így tehát csökkenti a társadalomból való kirekesztettség érzését, hisz az, aki részese a fogyasztói kultúrának, azt érezheti, hogy részese a társadalomnak is. Ugyanakkor a nyugati társadalmak szegregált gettóiban felnőtt fiatalok példája azt mutatja, hogy a fogyasztásba (részlegesen) bekapcsolódott, de a társadalmi mobilitástól teljesen elzárt népesség frusztráltsága növekszik, ami komoly társadalmi konfliktusokhoz vezethet. (Dubet, 1994.)

Az elcoteqes munka tehát hozzájárult ahhoz, hogy elkezdődjön, illetve folytatódjon a „középréteg” bekapcsolódása a fogyasztói társadalomba, ami ugyanakkor nem csökkenti e középrétegekhez tartozó családok, személyek társadalmi kirekesztettségét, sőt konzerválhatja azzal, hogy a pillanatnyi gyarapodás – akár az eladósodás

¹⁵ A Tan Kapuja Buddhista Egyház által fenntartott Kistigris Gimnázium és Szakiskola működése a faluban hozhat bizonyos érték- és szemléletváltozást a tanulással és a középiskola elvégzésével, az abba való befektetéssel kapcsolatban. Tapasztalataink szerint azonban a negatív, diszkriminációhoz köthető munkaerő-piaci tapasztalatok egyelőre erős ellenhatásként működnek ebben a folyamatban. (Az iskoláról lásd: www.kistigrisgimi.extra.hu)

révén, akár azáltal, hogy a társadalmilag kirekesztett térben történik – helyhez köt, mind földrajzi, mind társadalmi értelemben.

A „cigányfaluban” élő népesség számára kialakulhat azonban egy újfajta, nem a nemzeti, hanem a globális térben zajló társadalmi és földrajzi mobilitás. Láttunk példákat arra, hogy a lokális és napi ingázással elérhető munkalehetőségek – beleértve az Elcoteget is – alkalmat teremtettek bizonyos mértékű tőkefelhalmozásra, amelyet (elvétve ugyan, de) voltak, akik a gyerekek taníttatására, mások pedig a lokális munkaerőpiacról való kilépésre fordítottak. A szegregált, etnikailag homogén környezetből érkező roma munkavállaló számára nem a nemzeti, hanem a globális térben kamatoztathatók korábbi befektetései. Egy egyetemet végzett alsószentmártoni fiú például jelenleg egy karib-tengeri luxushajón dolgozik pincérként. Édesanyja nem túl sok esélyt látott arra, hogy „tanult romaként” itthon boldogulhatna, ezért inkább a külföldi munkavállalást javasolta fiának.¹⁶

A választás ebben az esetben a gettóba szorított, ámbár a társadalmi ranglétra felső polcai felé irányuló mobilitás („látszólagos mobilitás”) és a család által valósnak ítélt, a gettóból való kitörés révén megvalósuló mobilitás között történt. A jóllehet alacsonyabb státusú, de külföldi munkavállalással megvalósuló, földrajzi mobilitással kísért mobilitással ez a fiú egy olyan közegbe kerülhetett, ahol nem kellett a kirekesztés, a diszkrimináció változatos formáival szembesülnie, ahol számíthatott arra, hogy romaként is teljes értékű munkavállaló lehet.

4.1. A szakképzetlen, betanított bér munkás

A szakképzetlen bér munkás élete jelentős részét az üzem falain belül tölti. Ebben a világban nem számíthat arra, hogy kemény munkáját akár anyagilag, akár más formában megbecsüljék, őt magát értékeljék. Atomizált és instrumentalizált emberek, vagy az egyik munkás szavaival: „*emberi hússzövetből lévő robotok*” dolgoznak a szalagok mellett. A fizikai megterheléstől, ami elsősorban a munka monoton jellegéből és a két- vagy három műszakos beosztásból fakad, szervi és mentális problémák adódnak. Az elcoteqes munkáról szóló interjúk mindegyikében találkoztunk e problémákról szóló beszámolókkal:

„Ha nem lett volna ez az építkezés, valószínűleg már rég otthagytam volna. Most is mondtam a feleségemnek, hogy nem akarok menni. De azt mondja, hogy menjél. Már sírhatnékam volt. A tizenkét óra, az sokkal rosszabb, főleg én állómunkát

¹⁶ „A fiam, mielőtt kiment volna, kapott a minisztériumból ilyen megbízást: működtetni kellett volna egy irodát. Kérdezi: »Anya most mit csináljak?« »Anya, most magamra hagysz?« »Ha elfogadod ezt a parlamenti megbízást (sic!), akkor otthon leszel, és az alatt olyan neved lesz, hogy te vagy a leglopósabb. Mert nem elég az a pénz, amit adnak!« Mondták neki, hogy blabla, csak a nevedet adod. Mert valljuk be, hogy ezek mind blablák. »Vagy te leszel a legutálatosabb ember Magyarországon, hogy lopós, vagy inkább kimész, és világot látsz és még pénzt is keresel!«. És mondja a fiam, hogy »Anyá, igazad van!«” (Anna)

végzek. Tizenkét órán keresztül, másfél éve, és mászkálnom is kell. A kilométer az megvan. Az elején, amikor átkerültem ide, nem tudtam elaludni, mert annyira fájtak a lábaim. Föl kellett polcolni, hogy el tudjak aludni. Már azon vagyok, hogy otthagynom a céget. De ezt már másfél éve mondom. (...) Nagyon azon vagyok, hogy eljövök. Felejték el dolgokat. Két perccel ezelőtti dolgot elfelejtem, hogy mit csináltam. Már otthon is csinállok valamit, vagy szólnak és elfelejtem. Múltkor is leteszteltem, fogom a kezemben és nézem, hogy leteszteltem, vagy nem. És akkor megint leteszteltem.” (János)

A munka maga nem volt nehéz, apró, precíziós műveleteket kellett végrehajtani, mindezt azonban az interjúk készítésének idején napi tizenkét órában. A bezártság, a légkondicionáló, az éjszakázás, a hosszú, napi két-három órát tartó a buszozás (a falutól az üzemig és vissza) – ez az, ami az elcoteqes munkát megterhelővé tette.

„Kellott a munka, a megélhetés. Nem mintha olyan jó lenne ott bent raboskodni, a fiam még el is nevezte Alcatraznak. Mert tényleg olyan. (...) Pécsig mennyi az út? Talán olyan fél óra, és mi ezt két órába csináltuk. Olyan sok falvakba mentünk be, hogy mire odaértünk, már fáradtak voltunk. Hajnali műszakban elkezdtük, nekem egy óra kelés kell. Három órakor keltem, négykor ment a busz, és hatkor kezdődött a munka. Hattól hatig, tizenkét órázni, és hazafelé megint két óra az út, tehát elvette a napi tizenhat órámat. (...) Két hónap volt, amikor én sem akartam odajárni, nagyon kemény volt, akkor még nyolc órátunk. Nekem nagyon nehéz volt. Úgy képzeld el, hogy tizenhat kilót fogytam ez alatt az idő alatt. Napi egy étkezésem volt, fél adagot ettem. Állandó hányinger. Állandóan vérzett az orrom. Többet kellett inni. Üdítőt nem szeretek inni. Megiszom a sima vizet. Két hónapig nem akartam, akartam, de nehéz volt megszoknom, állandóan sírtam. Nem volt nehéz a meló.” (Anna)

A fizikai tünetek a kiszolgáltatottság, a túlhajtottság érzésének csak egyik elemét jelentik. Ha a megelégedettséget nem is, a munka elviselhetőségét mindenképpen befolyásolja, hogy mennyire tudjuk megőrizni a függetlenségünket, milyen mértékben befolyásolhatjuk a munkakörülményeinket, mennyire vagyunk függetlenek a hierarchiától, mennyire mozoghatunk szabadon, határozhatjuk meg a munkatempónkat, és oszthatjuk be az időnket. (Watson, 2003.) A szalag mellett végzett munka komoly szervezettséget és összehangoltságot igényel, a munkások csak adott időben hagyhatják el a helyüket. A kétóránkénti ötperces szüneteket és a húszperces ebéd-szünetet autonómiájuk sérüléseként élték meg a megkérdezettek.

„Az nagyon rossz volt, hogy a szünetek rövidek voltak. Volt olyan, hogy elkezdtünk lázadni az öt perc szünet miatt. Ha húsz-harminc ember feláll, kimegy mindenki, az két perc, elmész WC-re, meg aki cigizik... és mondtuk, hogy nem jó ez így. Egy nagyobb vezetőnek mondtuk. Elkezdtünk panaszkodni, és lejött, hogy megmutatja, hogy igenis el lehet menni WC-re, és el lehet szívni egy cigit. Hozzá-

teszem, hogy ő egyedül ment ki, visszajött és elkezdte pőfékelni a cigit, mint aki nem normális, és négy és fél perc lett az egész. Ez így nem tetszett. Az sem tetszett, hogy húszperces volt a kajaszünetünk. K. úr erre azt mondta, hogy ha a húsz percbe nem fér bele, hogy sorba állj és megebédelj, akkor ne egyél. De volt olyan, hogy húsz-harmincan álltak előttünk. Volt, hogy tíz-tizenöt perceket álltunk sorba.” (Béla)

Nyilvánvaló, hogy egy több ezer főt foglalkoztató, a globális piacon vezető cég ösz-szeszerelő üzeme a végtelenségig racionalizált és hierarchikus rendszer. A szervezet minden egyes területe tudományos pontossággal megtervezett módon működött: a termelés a külön menedzsment által irányított termékvonalakon zajlott, a betanítást ún. headtrainerek tartották az ISO-rendszer alapján, az alkalmazottakat a piramis humán erőforrás szakértői rendszer tartotta nyilván, a sok táppénzes miatt egy külön ellenőrzési rendszert fejlesztettek ki, a buszjáratokat a logisztikai osztályon útvonaltervező szoftverrel tervezték meg. Ebben a rendszerben a szakképzetlen munkás a hierarchia legalján próbálja meg átvészelni a mindennapokat, és abban, hogy ez hogyan sikerül neki, nagyban közrejátszik a felettesei viselkedése. A cég mindenképpen felismerte ennek jelentőségét, és többek között az egyenlőség érzetének felkeltése érdekében bevezették a magyar munkaügyi viszonyok között igencsak meglepő tegeződést.

„Nem tudom gyorsabban, mert figyelnem kell, hogy hogy ’teszem rá, mert ha rossz, a végellenőrzéskor látják, ki csinálta. Idefigyeljen, ja, nem, mert az Elcoteqben mindenki tegezi egymást, mondtam, ha nem vagy megelégedve a munkámmal, holnap nem jövök dolgozni.” (Szonja)

„Nem volt olyan, hogy főnök, meg munkás, egyenlők voltunk, ha szóltam, hogy rongál, vagy alkoholt fogyaszt, akkor rögtön rúgták ki, hiába volt sorvezető.” (Béla)

Mindez nem ellensúlyozta azt a tényt, hogy a főnökök a hierarchiában mégiscsak magasabban álló, és nem a munkás, hanem a szervezet érdekeit szem előtt tartó szereplők.

„Senkinek nem tudsz panaszkodni. Főnök azt mondja, sajnálom, ez van. Nem is akar semmit tenni. Kényelmes neki, ahogy van.” (Béla)

Leginkább akkor elégedett az ember, ha alkothat valamit, használhatja a (szak)tudását és képességeit, teljes szívvel dolgozhat. (Watson, 2003.) A betanított bémunkás tehát elviseli a bezártságot, a hierarchiát, és még az alacsony fizetést is (hisz más lehetősége nincs, tehát ennyiért is el kell vállalnia a munkát). Azt azonban, hogy munkáját, a befektetett energiát és jó szándékát nem értékelik, sőt egyenesen semmibe veszik, nem tudja elfogadni.

„A munkánk sosem volt megbecsülve. Az Elcoteq ilyet nem ismer. Az Elcoteqben elmondom, mi az eljárás, nem hivatalosan. Jön a főnök, és rád néz, hogy te, te, te ki vagy rúgva. (...) Nem vagyok senki, csak egy szám. Mindenkit szám szerint tartanak nyilván, nem név szerint. Senkit nem érdekel, hogy miért voltál táppénzen, azt mondják, ilyen emberre nincs szükség, ilyen emberre nem lehet számítani.”
(Béla)

Akiket megkérdeztünk, mind úgy érezték, hogy szívvel-lélekkel dolgoznak, és megpróbáltak megbecsülést szerezni maguknak az adott körülmények között azzal, hogy munkájukat lelkiismeretesen, nagy gonddal és a hónapok vagy évek alatt szerzett kisebb-nagyobb fortélyokban megnyilvánuló „szaktudással” végezték. Korábbi munkáikban – legyen az alkalmi, félig legális vagy otthoni, a házzal kapcsolatos tevékenység – nagyfokú autonómiára tettek szert, illetve nagymértékben kellett kreativitásukra, leleményességükre, ügyességükre támaszkodniuk. Azok, akiknek valamikor is volt állandó munkahelyük a falun kívül, mind saját érdemüknek tekintették, hogy felvették őket, és kivívták a munkaadók megbecsülését. Akik a valutázással foglalkoztak, nyelvtudásukról, kapcsolatteremtő képességükről, megbízhatóságukról számoltak be, mint olyan tulajdonságokról, amelyek sikeressé tették őket tevékenységükben. A sokáig kosárfonásból élő családfő kézügyességének köszönhetette, hogy olyan remek kosarakat tudott készíteni. A biztosítási ügynökként dolgozó fiatalember saját tehetsége okán szerzett rengeteg ügyfelet cégének. A külföldi munkát végzők pedig valódi bátorságról tettek tanúbizonyságot azzal, hogy el mertek indulni az ismeretlenbe. A napszám is egészen más jellegű munka. Ott az ember nem egyedül van, mint az üzemben, ahol „mindenki csak egy szám”, és véletlenszerűen osztják be egy sorra, hanem családtagjaival vagy legalább falubeli ismerőseivel együtt végzi a munkát. Nem véletlen, hogy beszélgetőtársaink számára az üzemben folyó munka legfontosabb elemeit a munkatársakhoz fűződő viszony és az egyéni lelemények munkafázisokba való beépítése jelentette.

„Most is tartom velük a kapcsolatot. A munkatársakkal is, van egy pár, barátnőnek is mondhatom őket. A vége felé már nagyon megszokta a csapat. Tíz-tizenketten voltunk. Renovátorok, tesztelők. Egy csapat megszokja egymást, tudja egyike-másika gondolatát, például, hogy nagy nehézsége volt otthon, mert a férje megverte. Az egyiknek a gyereke beteg. A másiknak meg nincs gyereke, az a baja. Csapatáá váltunk. Annyira csapat voltunk, hogy mást nem is engedett be. Inkább úgy magunk közt. Mit tudom én, sütöttem valamit, és bevittem.” (Anna)

„A kollégákkal nagyon jó volt, meg voltam elégedve a munkájukkal, ők is az enyémmel. Nem terheltük túl egymást. Be volt osztva a rend, hogy milyen tempóval dolgozunk. Én csavaroztam, két csavározóval, ütemesen. Őt másodperc alatt öt készülék csavarjait. (...) Az én soromon például nem mintha barátok, hanem mintha testvérek lennének. Segítettünk, elmegy a csomagoló szünetre, akkor beállok helyette. Egy korrekt társaságba kerültem. Én úgy kiismertem a baráti kö-

römet, mintha testvéreim lennének. Mind máshonnan jöttek, Komlóról, Barcsról, satöbbi. Vegyes az egész társaság.” (Zsolt)

A foglalkozási struktúra magasabb fokán állók jellemzően elégedettek azzal a tevékenységgel, amit végeznek, és önbecsülést is nyernek belőle, ugyanakkor a cégek érdeke is az, hogy a fontos tudással és szakértelemmel rendelkezők teljesítményét motiválják. Ezzel szemben a munkás önbecsülésének biztosítása egyetlen szervezetnek sem érdeke, hisz „*ha nem tetszik, el lehet menni, van ötezer ember, aki bármikor beáll*”. A globális piachoz való alkalmazkodás elengedhetetlen feltétele a rugalmasság (Dahrendorf, 1995), ami a képzett munkaerő esetében a szubjektív vagy belső, funkcionális rugalmasságot jelenti, vagyis, hogy a cég a szervezeten belüli előrelépés biztosításával és egyéb módokon is motiválja a tudással rendelkező alkalmazottakat. Ezzel szemben a képzetlen munkaerőt érintő objektív vagy külső munkaerő-piaci rugalmasság a konjunkturális változásokhoz való alkalmazkodást teszi lehetővé, például a határozott idejű munkaszerződések, munkaerő-kölcsönzés (Makó-Simonyi, 2003), a továbbképzési költségek csökkentése, a bérköltségek átmeneti vagy tartós csökkentése, alacsonyabb bérű munkaerő foglalkoztatása, a termelés külföldre telepítése révén. (Bódis, 2000.) A szervezetnek arra van szüksége, hogy a képzetlen munkaerő nagy számban álljon rendelkezésre; ha valaki kiesik, legyen rögtön más, aki beállítható, illetve, ha csökken a megrendelések száma, akkor a munkaerő-állományt is azonnal lehessen csökkenteni, ha pedig újra felfut a termelés, akkor a munkahelyek rögtön feltölthetőek legyenek. E munkavállalói réteg motiválásának eszköze a megfelelő számarány fenntartására szolgál; az Elcoteq a termelési és jelenléti bónusszal kívánta csökkenteni a hiányzásokat és fokozni a termelékenységet.¹⁷

A soron, a szalag mellett azonban egy, a maga nemében teljes mikrovilág jön létre, amely minden részletében ellentétes a rendszer egészét jellemző, racionális szervezethez. Ebben a világban a barátság, a testvériség érzése a meghatározó mozgatórugó, az emberek egész személyisége részt vesz a munkában annak köszönhetően, hogy életüket, problémáikat megoszthatják a velük egy soron dolgozó kollégákkal. Mindez sokkal fontosabb motiváló erőnek bizonyul, és sokkal inkább hozzájárul ahhoz, hogy valaki a nehézségek ellenére is tovább végezze a munkáját, mint például a teljesen logikusnak és racionálisnak tűnő bónuszrendszer, amivel kapcsolatban a megkérdezettek csak legyintettek. Legtöbbjüknek fogalma sem volt arról, hogy mennyi is pontosan, amit a bónuszokkal pluszban kereshetnek, mindenestre arról meg voltak győződve, hogy olyan minimális összeg, amiért nem éri meg, hogy bármiféle erőfeszítést tegyenek. Amikor végül ez a legfontosabb motiváló tényező (a barátságos közeg) is megszűnik, akkor a munka valóban elviselhetetlenné válik.

¹⁷ „Az alaphérré rájön még a műszakpótlék, illetve a bónusz. Ez két részből áll. Egyik része, ez 25%, a termelési bónusz, ez csoportos. A másik része a jelenléti bónusz, ez 10%. Egy nap hiányzáskor 5%-ot, két nap hiányzáskor már a 10%-ot vonják le.” Interjú, Elcoteq HR Osztály.

„Az az igazság, hogy amikor először dolgoztam, akkor azért döntöttem úgy, hogy elmegyek, mert szétszedték a csapatot. Nem tudom miért, új termékvonalak jöttek, és akkor a jobb embereket vitték. Hogy vigye a normát. Szóltak, hogy ti ketten mentek ide, és ti betanítjátok az újakat. Nagyon nagy számban vettek fel embereket. Lehet, hogy ez ilyen üzletpolitika, de akkor is. (...) megszoktam ezt Szentmártonban, tudom, hogy kivel hogy lehet beszélni. Meg ki mit visel el. És egyszer csak kiragadnak, és beraknak Pestre. Ez elég nagy érvágás. Újra illeszkedjél be, meg keressél haverokat. Nekem nagyon rossz volt, egy-két munkatársam sírva fakadt, hogy szétszedtek bennünket.” (Béla)

Mindazt, amit a rendszer megtagad a képzetlen bérmunkásoktól, ők megteremtik maguknak. A cégnek nincs szüksége ezeknek az embereknek a szaktudására, kezdeményezőképességére, ők azonban a maguk által létrehozott légkörben mégiscsak lehetőséget teremtenek arra, hogy kifejezhessék egyéniségüket.

„Naponta ötezer készülék. Elég fárasztó, mert nemcsak a kéz, hanem a szem is játszik. Figyelni kell, hogy hogyan csavar. Ha félre csavar, akkor a szupportosnak kell szólni. Sokszor szokott ez megtörténni. Velem egy párszor. Fel akarom venni az ütemet, és eltömődik. De én nem szoktam szólni, hanem én önállóan megcsinálom. Nem akartam zavarni senkit. Látták, hogy iparkodom, engedték. Ott nem lehet lazán dolgozni, felvettünk egy ütemet, és akkor azt reggel hattól este hatig nyomtuk.” (Zsolt)

Nevezhetjük ezeket akár az ellenállás különböző formáinak is: az önállóság hangsúlyozása, a felmerülő problémákra adott egyéni kezdeményezések mind arra szólgnak, hogy a kihívásoktól mentes, monoton munka unalma eltűnjön és pszichésen elviselhetővé váljék, s hogy a munkás személyiségének integritása megmaradjon. (Watson, 2003.)

4.2. Romaként az üzemben

Mint korábban említettük, az Elcoteq „színvak” politikát folytatott. *„Ha valaki átmege a teszten és az orvosi vizsgálaton, illetve tiszta az erkölcsi bizonyítványa, akkor felveszik”*. A cég egyrészt a munkaerőigény volumene miatt sem tehetette meg, hogy a munkára jelentkezők között válogasson. Ugyanakkor az Elcoteq „globális céggként” elfogadta és alapértékének tartotta a különféle nemzetközi munkaügyi standardokat, illetve tagja volt a cégek etikus magatartását felügyelő nemzetközi szervezetnek is.¹⁸ A roma munkavállalók számára mindenesetre meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a cég nem tett különbséget etnikai alapon alkalmazott és alkalmazott között.

¹⁸ Kempen/SNS Socially Responsible Investment Europe index.

„A környéken alsószentmártoni nem tud elhelyezkedni. Mindjárt azt nézik, hogy cigány vagy szentmártoni, és nem kell. A gyárban ilyen nincs.” (János)

Azon túl, hogy a felvétel során mindenki egyenlő eséllyel kerülhetett a céghez, nagyon fontos volt a romák számára, hogy az üzem falain belül is érezték, hogy származásuk miatt nem érheti őket hátrány. Sőt, egyfajta védelmet nyújtott számukra a vállalat: mindaz az előítéletes és diszkriminatív viselkedés, amit általában tapasztalni szoktak a romák, itt nem volt megengedett.

„Aki úgy áll oda a dolgokhoz, hogy te cigány vagy, és nem tudsz dolgozni, azt jó, hogy elítélik. Ilyen nincs. Ha nem roma a vezető, az is úgy áll hozzá. Eddig nem volt ilyen problémám, hál' istennek.” (Márton)

Mondhatni, fordult a kocka: a mindig hatalmi előnyben lévő többség megszokott és a társadalomban elfogadott viselkedését itt büntették. Ennek a szervezeti politikának, ha nem is szándékoltan, de volt a romák számára egy „empowering” hatása. A szociálpszichológiában ismert összefüggés, hogy a többségben, tehát hatalmi pozícióban lévő csoport magát minőségileg jobbnak, mennyiségileg többnek látja másoknál. Az alsószentmártoniak beszámolóiban a romák számának eltúlzása és saját teljesítményük túlértékelése azt jelezte, hogy itt, az üzem falain belül nem kisebbségként élték meg cigány mivoltukat.

„De állítólag több a cigány, mint a magyar. A soron hatan vagyunk, én vagyok egyedül cigány. Sokan vagyunk, minden fajtából vannak. Egy másik kérdezte tőlem, te nem vagy cigány? Én meg, te nem vagy cigány? Azt hitte, hogy magyar vagyok, na, ilyen hülye gyerek? Nem látszik rajtam, hogy cigány vagyok?” (András)

A cégnél a támogató közegnek köszönhetően nem kellett tehát attól tartani, hogy romaként kirekesztenek valakit („nem engedi a vezetőség”), és ennek nyomán vállalhatóvá vált a kollektív identitás is.

„Azért elég szépen összejöttünk romák. Össze tudtunk melegedni, tudtuk, hogy te földi vagy. És akkor úgy összetartottunk, úgy rátaláltunk egymásra. Volt, hogy a magyarok lenéztek, kinéztek, hogy irigykedtek ezért.” (Éva)

Ha képzetlen bér munkásként nem is, romaként ezek a munkásemberek a számukra oly fontos elfogadást, megbecsülést tapasztalták meg. Úgy érezték, azáltal, hogy védelmet kapnak (származásuk okán nem lehet őket kirekeszteni, lenézni), munkájukat is megbecsülik. Számukra tehát ebben a dimenzióban a képzetlen bér munkás létnek pozitív tartalma is volt. Ők is megélték a dehumanizáló munkából adódó problémákat, ugyanakkor származásuk semleges (méltányos) kezelése nyomán végre egy roma/nem roma közegben is egyenlőnek érezhették magukat.

A „kötelező színvakság” azonban nem tudja a társadalmi praxisokat megváltoztatni. Az előítéletek jelen vannak, időnként beleszólnak a személyközi viszonyokba.

Erre utaltak a beszámolóiban a „kiközösítés”, „lenézés” explicit módon kifejtett történetei mellett azok a jelenségek is, amelyek általában azokat a közegeket jellemzik, ahol egy kisebbségi helyzetben lévő csoport bizonyos viselkedési formákat vesz fel a többség kirekesztő magatartása miatt. Ilyenek például a rejtőzködésről szóló beszámolók, annak a stratégiának a lenyomatai, amelynek megfelelően ahhoz, hogy kisebbségiként beilleszkedhessünk, jobban tesszük, ha beolvadunk, úgy viselkedünk és olyanok leszünk, mint a többiek.

„Amikor én dolgoztam, nem is voltak cigányok. Nem is tudták, hogy cigány vagyok, azt mondták, hogy nem is nézek ki úgy. Utána én már mondtam, hogy az vagyok. Én megmondtam, hogy én itt lakom Szentmártonban, és itt mindenki cigány.” (Judit)

A posztfordista üzemekben – ahogy erre már korábban utaltunk – a munkások ellenállása általános jelenség, még a legelnyomóbb rendszerben is találkozunk az ellenállás valamilyen formájával. (Watson, 2003.) Munkahelyi kutatások feltárták, hogyan találják meg a munkások annak lehetőségét, hogy a vezetőség látóköréből és a szervezetet jellemző kontrollrendszerek alól kikerülve ellenálljanak, és kialakítsák a saját autonóm területet. Ezt nevezik a goffmani értelemben vett „back region”-nek, ami a munkahelyeken elsősorban a mosdókat jelenti. Ez az a tér, ahová visszavonulhatnak, ahol saját autonómiájukat megélhetik. (Collinson, 2000.) Esetünkben egy hasonló jelenséggel találkoztunk: a nem roma dolgozók a WC falait használták arra, hogy a vállalatnál előírt „színvakság” miatt érzett frusztrációjukat kifejezzék, és ezzel ellenálljanak a cég antidiszkriminációs politikájának.

„A főnökök jók, eddig. Az, hogy cigány, abból nincs probléma. Ááá! De van, hogy kimegyek a WC-re, és ki van írva, » tetves cigány«, »hülye cigány«. Meg minden.” (András)

„A WC-ben megy a cigányozás, keményen megy. Falfirkák. De így szemtől szemben nem mondják, ott a WC-ben leírják szépen. A főnököktől ilyen nincs. Az egyik műszakvezető is cigány. Az én sorvezetőm is cigány.” (János)

„Ilyen nem létezik, hogy fajgyűlölet, csak szólni kell. És veheti a papírját. A WC-ben írják, de mást nem tudnak csinálni. Mert akinek nem tetszik, az elmegy.” (Márton)

5. Összegzés

A vizsgált alsószentmártoni életpályák azt mutatták, hogy a cigány családok számára az elmúlt két évtizedben különböző megélhetési lehetőségek adódtak, amelyek nagyfokú alkalmazkodóképességet, az új dolgok megtanulásával szembeni nyitottságot, kreativitást követeltek. E tulajdonságok feltételezhetően elengedhetetlenek voltak

ahhoz, hogy a szűkös lehetőségek között ki-ki feltalálja magát, és a kiélezett versenyhelyzetben (sok hasonló sorsú és helyzetű munkanélküli között) „sikeres” legyen. Az általunk megismert családok elindultak egyfajta „középosztályosodás” útján, legalábbis a vagyongyarapodás és fogyasztási szokásaik tekintetében. Ugyanakkor a valódi, társadalmi és nem csak helyi viszonylatban jelentkező státuszemelkedést az iskolázottsági szint növekedése jelentené. A szegregált életviszonyok miatt azonban a gyermekek iskoláztatása nem tölt be jelentős szerepet a családi stratégiákban.

Az elcoteqes munkalehetőség a fogyasztást biztosító, viszonylag stabil jövedelem-szerzés tekintetében bizonyult fontosnak. Egyrészt abból adódóan, hogy aránylag könnyen felvételt lehetett nyerni az üzembe, ezáltal az aktuálisan felmerülő családi fogyasztási igényeket azonnal ki lehetett elégíteni. Másrészről lehetőségessé vált a munkaviszonyhoz kötött hitelfelvétel, ami az Elcoteqnél való elhelyezkedés egyik fontos motiváló tényezőjének bizonyult.

Az üzemi szalagmunka fizikailag elsősorban az utazás és a munkarend (két vagy három műszak, nyolc vagy tizenkét órázás) miatt volt megterhelő. Az igazi nehézségeket azonban nem fizikailag, hanem mentálisan szenvedték el az ott dolgozók. A megkérdezettek az atomizált környezetet viselték nehezen, hiszen korábbi munkáik során családtagjaikkal, ismerőseikkel közösen (napszám, vállalkozások stb.), vagy a falu megszokott közegében dolgoztak. Akár így, akár úgy, boldogulásukat döntő mértékben meghatározták egyéni érvényesülési esélyeik: kezdeményező képességük, egyéni tehetségük. Ezek azok a képességek, amelyekre az üzem „nem tartott igényt”, ezért csak nagyon korlátozottan tudták érvényesíteni, ami komoly mentális terhet jelentett többségük számára.

Az Elcoteq antidiszkriminációs gyakorlata meghatározó volt a roma munkavállalók számára, nemcsak abban a tekintetben, hogy ennek köszönhetően egyenlő eséllyel kaptak munkát, hanem azért is, mert az üzemen belül sem érthette őket semmiféle hátrány származásuk miatt. Ez egyfelől megadta a lehetőséget arra, hogy a többi munkással egyenrangúnak érezhessék magukat, másfelől kialakított egy, a munkához kötődő pozitív kisebbségi identitást, ami megerősíthette méltóságérzetüket, önbizalmukat.

Irodalomjegyzék

- Bódis Lajos (2000): Emberierőforrás-gazdálkodás: módszerek, problémák, törekvések, *Munkaügyi Szemle*, 4–5: 23–27.
- Collinson, David (2000): Strategies of Resistance: Power, Knowledge and Subjectivity in the Workplace. In: Grint, Keith: *Work and Society: a Reader*. Cambridge, UK, Polity, 162–195.
- Csigó Péter (2006): Társadalmi rétegződés és egyenlőtlenségek. In: S. Nagy Katalin szerk: *Szociológia közgazdászoknak*. Budapest, Typotex, 51–74.
- Dahrendorf, Ralf (1995): *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty*. Discussion Papers 58. New York, UN RISD
- Dubet, Francois (1994): *La sociologie de l'expérience sociale*. Paris, Seuil.

- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 4: 99–121.
- Fleck Gábor–Orsós János–Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában. In: Kemény István szerk.: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest, Osiris–MTAKI, 80–140.
- Hareven, Tamara K. (1990): A Complex Relationship: Family Strategies and the Process of Economic and Social Change. In: Friedland, Roger–A.F. Robertson szerk.: *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society*. New York, Aldine de Gruyter, 215–244.
- Makó Csaba–Simonyi Ágnes (2003): Szervezeti rugalmasság – Új termelésszervezési megoldások In: Kőváry György szerk.: *A felzárkózás esélyei: Munkaerőpiaci láttelet a felzárkózás küszöbén*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 96–116.
- Messing Vera (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–54.
- Sabel, Charles F. (1982): *Work and Politics: the Division of Labor in Industry*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1: 66–77.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Watson, Tony J. (2003): *Sociology, Work and Industry*. New York, NY Routledge.

TÁRSADALMI KIREKESZTÉS ÉS A MOBILITÁS LEHETŐSÉGEI APRÓFALVAKBAN ÉLŐ, CIGÁNYNAK TARTOTT EMBEREK ÉLETÉBEN

1. Bevezetés

E tanulmányban a mozgás és a mobilitás lehetőségeit vizsgálom egy olyan társadalmi térben – a délnyugat-magyarországi aprófalvak világában, amelyet általában a kiszolgáltatottsággal, a mozdulatlansággal és a mélyszegénységgel szoktunk jellemezni. Azokra a társadalmi különbségekre fogok rámutatni, amelyek e falvak világában, a szűk lehetőségek közepette is, egyeseket esélyesebbé, másokat esélytelenebbé tesz a boldogulásban, a materiális és szimbolikus javakhoz való hozzáférésben. E különbségek között különösen nagy hangsúlyt fektetek arra, amit az etnikai származás, illetve az etnikai és rassz kategóriákban folyó társadalmi diskurzusok hoznak létre. Amellett fogok érvelni, hogy „a cigánysággal” kapcsolatos identitásstratégiák legfőképpen az érintettek társadalmi és gazdasági helyzetével, az adott társadalmi térben működő strukturális kényszerekre adott válaszaival függenek össze. Ugyanakkor hangsúlyozni fogom, hogy a társadalmi státuszt nemcsak a gazdasági javakhoz való hozzáférés eredményessége határozza meg. Különösen jól látható ez olyan, magukat cigánynak, cigány származásúnak, beásnak vagy romának valló emberek esetében, akik a munka világában boldogulnak, társadalmi elismertségre mégsem tudnak szert tenni.¹

Bourdieu szerint a társadalmi térben betöltött pozíció alakítja azokat az elvárásokat és törekvéseket, melyek felé a társadalmilag beágyazott egyén cselekvései irányulnak. E várakozások és törekvések, valamint a cselekvők szubjektív önértel-

¹ „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” című NKFP kutatási program keretében (MTA Regionális Kutatások Központja 2005–2007, témavezető Kovács Katalin) négy mikrotérségben felvett háztartási adatokat tanulmányoztam, továbbá két településen folytattam elmélyültebb etnográfiai munkát: a horvát határ közelében fekvő Drávacsehiben és a somogyi dombok között elterülő Szenyéren. A munka első szakaszát Virág Tündével és Szuhay Péterrel közösen végeztük, amiért különösen hálás vagyok nekik. Ugyancsak köszönettel tartozom a drávacsehi terepmunkát végző kutatócsoport diáktagjainak: Dombai Ágnesnek, Gál Szimonettának, Höss Editnek, Nyári Boglárkának, Nyőgér Melindának és Reinhold Frigyesnek. E munka korábbi verzióját bemutattam a Roma Kutatási Hálózat műhelykonferenciáján, valamint a kutatási program záró konferenciáján. Mindkét alkalommal értékes hozzászólásokat kaptam, amelyekért ugyancsak köszönettel tartozom. A kutatómunka befejezését és a tanulmány megírását a Bolyai Kutatási Ösztöndíj tette lehetővé.

mezése együtt képezik az egyéni stratégiák alapját. (Bourdieu, 1997:175, 166–168; Bourdieu, 1990.) Az önértelmezés ebben a megközelítésben elválaszthatatlan a társadalmi térben elfoglalt helytől, amit a rendelkezésre álló összes gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőke mennyisége és összetétele határoz meg. A bourdieui paradigmát a németországi törökök mobilitási stratégiáinak és társadalmi kirekesztésének értelmezése során alkalmazó Ayse Caglar úgy találta, hogy a gazdasági tőke tekintetében nincs jelentős különbség a török és a német munkások között, valamint, hogy a németországi törökök csoportján belül egyre nagyobb mértékű rétegződés figyelhető meg. Hátrányuk van azonban a kulturális tőkét jelentő iskolázottság területén, és még inkább a szimbolikus tőke vonatkozásában. (Caglar, 1999.)

Caglartól eltérően, ugyanakkor erőteljesen kapcsolódva a kérdés kutatásának szociálintropológiai hagyományához, az etnicitásra úgy tekintek, mint szimbolikus erőforrásra, amely leginkább azokban a diskurzusokban, kategorizációs küzdelmekben fogalmazódik meg, amelyeket kívülről és belülről alkotnak egy csoportról. A diskurzusokban tetemre hívott másság vagy különbség különösen nagyhatású akkor, amikor a sajátosság – itt a cigányság – mint egy markáns habitusban gyökerező, sajátos életmód, értékvilág háttérbe szorul, úton van afelé, hogy feledésbe merüljön. A szimbolikus dimenzió vonatkozásában két dologra koncentrálok: egyfelől a hatalomhoz formális úton, intézményeken keresztül való hozzáférés lehetőségeit vizsgálom, másfelől – az előbbi logikát követve – azokat a diskurzusokat, amelyek a „cigány”/„roma” kategóriát, és az ahhoz tartozó társadalmi valóságot, relációkat megteremtik. A gazdasági stratégiák, a társadalmi pozíció és az etnikus identifikáció összefüggéseinek alternatíváit weberi értelemben vett ideáltípusokon keresztül fogom bemutatni.

Köztudott, hogy az aprófalvas települési szerkezet, ha periferikus elhelyezkedéssel párosul, a legnagyobb szegénység melegágya Magyarországon, valamint az is, hogy e tartós vagy mélyszegénység állapotában élő népesség körében sokan, messze az országos átlagot meghaladó arányban vannak a roma vagy cigány kisebbséghez tartozók. Ezért érthető, hogy a szakirodalom velük kapcsolatban három jelenséget, a települési hátrányokat, a szociális értelemben vett marginalitást és a kulturális kisebbségi lét sajátosságait egyszerre tárgyalja, egymással szoros összefüggésben.² Mindeközben a kutatók figyelmét elkerülik a teljes kiszolgáltatottságon túlmutató esetek, avagy azok az aspektusok, amelyek a szegénység körülményei közepette az ellenállás, az egyezkedés, a bármilyen értelemben aktív életstratégiák lehetőségeit mutatják. Ebben a tanulmányban az utóbbit kísérlem meg, a szegénység adottságainak feltérképezése mellett a kényszerek elfogadására épülő boldogulás, vagy az azokkal való szembeszegülés lehetőségeit vizsgálom.

Nagyon fontos elöljáróban leszögezni, hogy amiről írok, nem általában vonatkozik az aprófalvakra, csupán azoknak egy típusára. Olyan vegyes etnikai összetételű településekről van szó, amelyekben a társadalmi státusz és az etnicitás sajátosságai nem egyértelműen esnek egybe, ahol a magukat cigánynak/romának vallók között

² Minderről összefoglalást ad: Kovács, 2008; Kiss, 2008; Váradi, 2007; Szuhay, 2007.

különböző gazdasági stratégiákat követő, eltérő mértékben boldoguló családokat találunk; egyfelől a legszegényebbek nem feltétlenül és nem kizárólag romák, másfelől: szép számmal vannak közöttük másféle okokból marginalizálódott, kiszolgáltatott emberek és családok. Emiatt olyan szemléleti és fogalmi keretet próbálok alkalmazni, amely szerint az etnikai „többség” és „kisebbség” határai nem egyértelműek és nem merevek, és amely lehetővé teszi az átmenetek és átjárások értelmezését.

Írásommal azt a gondolkodást szeretném folytatni, amely a falusi roma/cigány közösségek belső tagolódásáról az elmúlt években Magyarországon elkezdődött. Továbbá, amely a szegregáció formáiról és az integráció lehetőségeiről szól. A magyarországi szociológiai irodalom az aprófalvakban megjelenő etnikai gettókat két, a nemzetközi szakirodalomból vett fogalommal írja le: az egyik a vidéki „underclass” fogalma (Szelényi–Ladányi, 2001; 2004), amivel azt hangsúlyozzák, hogy a gettók lakói elszakadnak a társadalom egészétől, kívül, pontosabban „alul” kerülnek az osztálystruktúrán, egy társadalom alatti csoportot alkotnak. A másik az alsó osztályokba való „kasztos betagozódás” fogalma, amelyet a társadalom legalsó, legrosszabb helyzetű csoportjaiba való következetes besorolás eseteinek leírására használnak akkor, amikor azt tapasztalják, hogy ha újabb lehetőségek jelennek meg a vidék munkaerőpiacán, akkor a magukat mobilizálni tudó cigányok a társadalom legalsó szegmensébe kerülhetnek. (Virág, 2008.) Az első megközelítéssel expliciten, az utóbbival csak impliciten vitatkozó Michael Stewart a strukturális kiszolgáltatottsággal, „a hiány kultúrájával” szemben a „saját erőforrások” jelentőségére hívja fel a figyelmet, továbbá arra, hogy ezekből a speciális erőforrásokból táplálkozó önálló – teszem hozzá – etnikus mobilitási stratégiák is lehetségesek. (Stewart, 2001; 1994.) A vizsgált településeken azt tapasztaltam, hogy a saját erőforrások kulturális értelmezése távolról sem olyan egyértelmű, mint a zárt, hagyományörző kisebbségi közösségek esetében, az azonban kétségtelenül igaz, hogy a gazdasági dimenzióban érvényesülő kényszerrel szemben az aktív viszonyulás lehetőségét is feltételeznünk kell, másfelől a társadalmi tagságot és társadalmi státuszt a gazdaságin kívül egyéb dimenziókban értelmezhető erőforrások is befolyásolják.

A szegregációval ellentétes irányú folyamatokra mások is felfigyeltek, és azt a társadalmi integráció fogalmával próbálták megközelíteni. Durst szerint, az általa vizsgált északkeleti országrészben található falvak esetében ez a romák „parasztosodását” jelenti, vagyis annak a termelési és fogyasztási mintának az átvételét, amelyet a parasztképviselnek. Durst Judit két falu – „Lápos” és „Bordó” – összehasonlításával mutat rá azokra a mechanizmusokra, amelyek egyik oldalon az etnikai zárványképződést előidéztek, a másikon pedig a „beilleszkedett”, „parasztcigányokat” létrehozták. (Durst, 2008; Durst, 2001.) Szuhay egy 60%-ban romák által lakott településen, ahol a romák is tagolt társadalmat alkotnak, az integráció lehetőségét ugyancsak a parasztosodással azonosította, ami ott három lépésben valósult meg: a földhöz jutás, a falu belső részein – tehát nem a telepen – történő ingatlanvásárlás, valamint szőlő és pince tulajdonosává válás folytán. Szuhay szerint ez a mozgás osztály- és nem etnikus – kategóriákban leírható folyamat. Van azonban következménye az etnicitás kezelésére vonatkozóan is: a gazdasági felemelkedés, illetve

parasztosodás együtt jár egy etnikai öntudatosulási folyamattal. (Szuhay, 2007:97; Szuhay, 1993.)

2. Migráció és mobilitás az aprófalvas perifériákon

A magyar társadalom modernizációjának egyik kísérő jelensége – hasonlóan más európai társadalmak modernizációjához – hogy a legkisebb, a városi vagy ipari központoktól távol eső települések, amelyek az elmúlt évszázadban többször átalakult szerkezetű mezőgazdasági termeléssel sem tudtak lépést tartani, gazdasági funkciójukat elvesztették. Ugyanakkor, miközben munkaalkalmat és megélhetést már nem tudnak nyújtani, továbbra is tízezrek lakóhelyeül szolgálnak. A magyar aprófalvak nagy része „funkcióvesztésük” következtében az országos átlagnál sokkal rosszabb infrastruktúrával rendelkezik. A korábbi alapítású intézményeket – iskolákat, orvosi rendelőket – megszüntették vagy egyesítették, a vasúti és autóbusz-közlekedéssel való ellátottság szintje ugyancsak romlott a legtöbb területen az elmúlt évtizedekben. A kulákosítással elkezdődött, majd a téészesítés következtében fellendült elvándorlás az iparosítás által diktált lassúbb ütemben, de a következő évtizedekben is töretlen maradt. A tehetősebbek távoztak, de a szegényebbek maradtak, akikhez újabb hullámokban további szegény családok csatlakoztak. (Juhász, 2006:206.) A beköltözők egyik jelentős csoportja azokról a cigánytelepekről származott, amelyeket egy 1961-es, majd 1975-ös párthatározat értelmében mint „lakhatásra alkalmatlant” ítélték felszámolásra. Az országban a legtöbb ilyen cigánytelepet Borsodban, Szabolcsban és Baranyában írták össze. (Kertesi–Kézdi, 1998:299–312.) A rendszerváltást követő években az alacsony ingatlanárak miatt költöztek az aprófalvakba a munka nélkül maradt és megélhetési gondokkal küzdő ipari munkások és kisnyugdíjasok. (Virág, 2008.) Ezek a folyamatok a két, közelebről vizsgált falu esetében a következőképpen néznek ki.

Drávacsehi³ Baranya megyében a déli határszélhez közel eső zsákfalú, közigazgatásilag a drávaszabolcsi körjegyzőséghez tartozik, inkább a Drávaszög, mint az Ormánság része, de kétségtelenül mindkét tájegység bizonyos vonásait magán hordozza. Lakossága a 19. század közepén 700 fő körül volt, és leginkább reformátusokból állt. Az előző századfordulón a teljes népesség 400 fő körül mozgott, és jelentős részét ekkor már a bevándorolt katolikusok tették ki. A rendszerváltás körül érte el a 200 fős mélypontot, majd elsősorban az új beköltözéseknek, és a magas gyerekszámnak köszönhetően, lassú gyarapodásnak indult. A falu közigazgatási önállóságát 1961-ben veszítette el, amit rövid időn belül a téesz és az iskola Drávaszabolcs székhellyel történő körzetesítése is követett.

A falunak a második világháború előtti foglalkozási és birtokszerkezetét kevés közepes, 20 katasztrális holdnál nagyobb, és sok 10 katasztrális hold alatti kisbirtok,

³ Erről a faluról bővebben írtam a kutatás eredményeit közlő korábbi tanulmánykötetben, lásd Feischmidt, 2008.

valamint a gyári munkások nagy száma jellemezte, akiknek többsége a drávaszabolcsi lengyárban dolgozott.⁴ A téesz megalakulása után az aktív lakosság fele, egy évtizeddel később mintegy 40%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A környék ipari központjainak vonzása ugyanakkor egyre erősebb lett: míg 1970-ben még csak 26 iparban dolgozóról (az aktív lakosság 18%-a), 1980-ban már 134-ről (az aktív lakosság 57%-a) tudunk.

Az első jelentős betelepítés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján érte el a falut, ekkor az Alföldről érkezett sokgyermekes családokat telepítettek le a határba, ahol tanyákat építettek nekik. A második meghatározó jelentőségű betelepülési hullám a közeli cigánytelepek felszámolásakor érte el a falut, mintegy négy évtizeddel később.⁵ Az 1960-as évek elejéig egyetlen cigány család élt a faluban, továbbá egy másik család a falu határától csupán egy kilométerre lévő Dráwapalkonya szélén álló pásztorházban. Dráwapalkonyán alakult ki az első olyan utca, ahol további vándoriparos és a telepről beköltöző családok építettek maguknak kis házakat.⁶ 1965 és 1975 között, amikor a közeli Gordisán felszámolták a cigánytelepet,⁷ a közös, drávaszabolcsi székhelyű tanács, amelynek feladata volt a telepfelszámolás koordinálása, felvásárolta a Drávacsehiben üresen álló házakat, és azokat olcsón vagy részletre a beköltözni szándékozó cigány családoknak juttatta.⁸ A községi krónika tanúsága szerint 1974-ben 10 frissen beköltözött család élt a faluban, a lakosságon belüli arányukat pedig akkor 20%-ra becsülték.

Ezeknél kisebb horderejűek voltak, mégis számottevő letelepülőt hoztak a spontán költözések, a Délvidékről indult menekülési hullámok a második világháború után, majd fél évszázaddal később, a délszláv háború alatt. A rendszerváltás óta a falu a környék városaiból (Pécsről, Siklósról vagy Harkányból) és gazdagabb falvaiból kiinduló, az elszegényedő családokat érintő vándorlás célpontja lett.

A vizsgált másik falu, Szenyér, ugyancsak a Dél-Dunántúlon, a somogyi dombok között fekszik, története egészen másként kezdődik, csak a 20. század végére válik a drávaszögi, Ormánság-széli Drávacsehihez hasonlatossá. Szenyér a 15. században városi ranggal rendelkezett, országszerte ismerték állatállományáról, a jószágexport

⁴ A birtok és a foglalkoztatási struktúra adatait összevetve más ormánsági falvak adataival, szembeötlő a kisbirtokok, a birtoknélküli cselédek és a munkások nagy száma, illetve aránya a közepes vagy nagyobb birtokkal rendelkező gazdákhöz képest. (Juhász–Kovács, 2006:228–229.)

⁵ Migráció és etnicitás összefüggéseiről a telepfelszámolásokat kísérő népességmozgás kapcsán bővebben ír Virág, 2008.

⁶ Drávacsehi 402 lakójából 1930-ban nemzetiség anyanyelv szerint: 391 magyar, 7 német, 2 horvát, 2 egyéb (minden bizonnyal cigány, hiszen Alsószentmártonban 384-en tartoztak ebbe az „egyéb” kategóriába). 1941-ben a falunak 423 lakója volt, nincsen említés „cigányról”, pedig ekkor ez már külön népszámlálási kategória, a környék falvai közül Alsószentmártonban 523, Gordisán 194, Oldon 69 „cigányt” számoltak össze.

⁷ Baranya megyében a hatvanas években még 170 különböző nagyságú kolóniáról tudnak. Ezek közül a legrosszabb lakásvizonyok többek között Gordisán voltak, ahol 1961–62-ben 175 fő élt 35 házban, amiből 31 putri volt. (Márfi, 2005.)

⁸ Erre olyan országos intézkedés keretében került sor, amelynek célja a külterületi cigánytelepek felszámolása, a cigányok falvakba való betelepítése volt. (Virág, 2008.)

központjaként, a lókereskedők kedvelt helyeként tartották számon. A 19. század végén a falu lakossága erősen megosztott volt, a visszaemlékezések szerint a község belterületén középparaszt családok éltek, akik 25–30 holdas földeken gazdálkodtak, 3–4 fejős tehenük és 1–2 pár lovuk volt, a környező pusztákat pedig az esztergomi káptalan birtokán dolgozó cselédek lakták. Ezen a helyzeten az 1920-as földreform változtatott jelentős mértékben. A valamikori cselédek ekkor 1,5–3 hold földhöz és házhelyhez jutottak. Ekkor alakultak ki a mai falu külső utcái, az ún. proretárok. A puszták teljes felszámolására csak a következő, 1945-ös földosztáskor került sor, amikor újabb beköltözési hullám indult. A falu népessége 1870 és 1910 között folyamatosan emelkedett (az 1870-es 855-ről 1910-ben már 1046-ra), majd az első világháborús veszteség után újra növekedésnek indult. A kuláküldözések nem érintették a falut, sőt a helyi gazdák 1952-ben saját kezdeményezésük alapján hozták létre termelőszövetkezetet. Ennek megszüntetésével az első felülről szervezett téesz 1957-ben jött létre, ami után az erős középparaszti egzisztenciák egyik napról a másikra ropantak össze, majd gyors elvándorlás következett. *„Szabályos népvándorlás volt itten”* – mondja az egyik paraszti származású visszaemlékező. Bár erre az időre a gazdálkodó családok nagy része kialakított már egy másik bázist is, gyermekeiket budapesti, pécsi vagy kaposvári iskolákban, egyetemeken taníttatták. Az elvándorlók között az iskolázottak álltak az élen, de őket mások is követték, a falu lakossága 1949 és 1979 között körülbelül a felére csökkent, majd a folyamat – lassabb ütemben ugyan – a rendszerváltásig tartott. A népességcsökkenést, mint minden esetben, itt is a helyi infrastruktúra leépülése követte. A megszűnő intézmények sorában az iskola volt az utolsó, amelyet 1998-ban zártak be. Az elvándorlás azonban itt is jelentős mértékben lelassult az utóbbi évtizedben.

A falu közelében álló halastó mellett egy külterületi lakott terület húzódott, ahol a '70-es évekig beás nyelvet beszélő, magukat oláh cigányoknak nevező családok laktak vályog- és földkunyhókban. A faluval hagyományosan alárendelt viszonyban álló, kívülálló közösségből a férfiak a parasztok istállóit tisztítani, az állattenyésztésben szükséges egyéb segédmunkákra, az asszonyok pedig napszámba, aratni, gyűjteni, takarítani, olykor kéregetni jártak be a faluba. De – amint a visszaemlékezések tanúsítják – egyébfajta kapcsolat a halastónál lakó cigányok és a szenyéri gazdák között elképzelhetetlen volt. Egy idős parasztasszony így emlékezett erre: *„A cigányok nem jártak be a magyarok kocsmáiba. Nem engedték be őket a faluba. (...) Csak amikor a törvény kimondta a múlt rendszerben, hogy a cigányok alakuljanak a magyarokhoz, akkor meg kellett engedni, hogy házakat vegyenek a faluban. A tanácsot kötelezték arra, hogy házat kell venni a cigányoknak.”* A faluból történő elvándorlás nyomán üresen maradt ingatlanokba költöztek, először a legszélső utcákba, majd fokozatosan a falu belső területeire is. De az üresen álló, éppen ezért nagyon olcsón – vagy egyenesen ingyen megszerezhető – ingatlanok híre távolabbról is a faluba vonzott családokat. A nyolcvanas évek végén több erdélyi család telepedett itt le, majd a rendszerváltás óta új jelenségként figyelhető meg elszegényedő városi (ajkai, budapesti, tatabányai) családok, illetve egyedülálló beköltözése, akik az olcsóbb élet reményében vásároltak házat a faluban. A beköltözők egy része – például az

Erdélyből érkezettek – mihelyt teheti, tovább is áll, másik részüknek – akikről úgy tartják, hogy elesettebbek a cigányoknál is („*nomád életmódot élő magyarok, igénytelenebbek bármelyik cigánynál*”) – nincsen esélyük erre. A faluban megjelentek a nyugatiak is: négy ház került a kutatás idejéig német állampolgárok tulajdonába, de csak két idős házaspár és egy művész tartózkodik több-kevesebb rendszerességgel itt. Ugyancsak az utóbbi húsz év fejleménye, hogy „kolompárnak” nevezett cigány családok telepedtek meg a községben. A három család felnőtt férfi tagjai ugyanúgy gyári munkások lettek, mint az itteni beás cigányok többsége, de „másodállásban” kereskedéssel foglalkoznak (elsősorban „lókupeckodással”, de kereskednek sertéssel, sőt autóval is), ami miatt a paraszt-proletár mintát követő beások egy része nem érti, és emiatt meg is veti őket.

A cigány családok beköltözése a faluba mindkét településen konfliktusokhoz vezetett a pozíciójukat féltő parasztok és a feltörekvő cigányok között. A szakirodalomból ismert esetek többnyire azt mutatják, hogy amikor a beköltöző cigány családok száma elér egy kritikus szintet, a parasztok elköltözése felgyorsul, és nagy valószínűséggel rövidesen le is zárul. Így jöttek létre azok a gettófalvak, amelyek iskolapéldája Csenyété vagy Alsószentmárton. (Havas, 1999.) Az általunk vizsgált esetek azért érdekesek, mert az itt lezajlott folyamatok nem ilyen egyértelműek, és nem is vezettek ilyen szélsőséges végkifejlethez. A két falu – az aprófavak tipikus sorsát követve – egy ideig az elnéptelenedés és önfelszámolódás útján haladt, aztán az elvándorlás megállt, sőt a bevándorlás vált jelentősebbé. A többé-kevésbé spontán lakosságcsere folyamatai erősen rányomták bélyegüket a két falu mai képére is. Ugyanakkor a roma népesség lakóhelyi szegregációja egyik esetben sem jellemző, vagy azért, mert létre sem jött – ez Drávacsehi esete, ahol már a településfelf számolás-kor különböző falurészekben jutottak ingatlanhoz a beköltöző roma családok –, vagy azért, mert a térbeli-társadalmi elkülönülés fokozatosan számolódott fel – ez Szenyér esete, ahol a halastói cigányok először a falu szélén vettek házat, majd a felemelkedés útja a falu belseje felé való fokozatos költözésen keresztül vezetett.⁹

Havas Gábor a térbeli mobilitást az aprófalvas vidékeken vizsgálva úgy találta, hogy a baranyai falvak lakóinak mobilitása, beleértve ezek roma származású lakóit is, sokkal nagyobb, mint a borsodiaké.¹⁰ Míg Borsodban a magasabb státuszúak elköltözését beköltözés nem követte, addig Baranyában mindkét irányú mozgás jelentős volt, nemcsak az elköltözőké, hanem a beköltözőké is, ezen belül is elég jelentős azok aránya, akik egészen távoli vidékekről származnak. A szokásos értelmezéssel ellentétben, amely ennek a nagyfokú mozgékonytáknak a negatívumait szokta kiemelni, hangsúlyozva a faluközösségek kohéziójára, hagyományos rendjére tett bom-

⁹ Néhány család a szomszédos, jobb infrastruktúrával rendelkező, magasabb presztízsű településen építkezett, vagy vásárolt házat.

¹⁰ Míg a baranyai falvak 14 éven felüli lakóinak közel 60%-a esetében egyik szülő sem azon a településen született, ahol ők 1987-ben éltek, addig ugyanez a borsodi falvak lakóinak alig több, mint 25%-ára igaz. Mi több, a baranyai falvak 1987-es lakóinak közel kétharmada maga sem helyben született, hanem csak később költözött oda, míg a borsodiaknál lényegében fordított a helyzet: csaknem 70%-uk helyi születésű. (Havas, 1999:175.)

lasztó hatásait, Havas Gáborral együtt¹¹ úgy gondolom, hogy a térbeli mobilitás pozitívan függ össze a legszegényebbek, beleértve a romák társadalmi mobilitásának lehetőségeivel.

A bevándorlás, elsősorban a legújabb szociális migráció következtében e települések társadalomszerkezete átalakult, és új szociális funkciókra tettek szert. Drávacsehiben 2001-ben 26 fő, tehát a 250 fős össznépesség körülbelül 10%-a, 2006-ban, a kisebbségi önkormányzati választásokat megelőző regisztráción valamivel többen, 34-en vallották magukat romának. A Cigány Kisebbségi Önkormányzat helyi vezetője ennél jóval több embert, a falu lakóinak körülbelül 40%-át tekinti cigánynak. Többségük nagyszülei telepen élő, beás cigányok voltak, szülei gyári vagy mezőgazdasági munkások, kisebbik részük szülei lovári nyelvet beszélő vándoriparosok – köszörűsök, kolompárok, mutatványosok – voltak. Szenyér 317 lakója közül 2001-ben 77-en vallották magukat a cigány közösséghez tartozónak, 42-en a cigány kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőknek, 52-en mondták, hogy anyanyelvük a beás vagy romani, közülük pedig 39-en használják is a nyelvet családi és baráti körben. A Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnöke itt a falu lakóinak 60%-át tekinti romának. Saját magukat inkább oláh-cigányoknak, mint beásnak nevezik, ugyanazt az archaikus román nyelvet beszélik, mint a drávacsehi idősök, de jóval többen. Itt is, akár csak Drávacsehiben, egyetlen, több nukleáris családból álló, kereskedéssel foglalkozó, lovári nyelvet beszélő család él.

3. Kényszerek és lehetőségek gazdasági dimenzióban

A földrajzi perifériák aprófalvas településeiről köztudott, hogy a legrosszabb munkaerő-piaci pozíciójú emberek lakóhelye, az itt születettek szegénységi kockázata a legmagasabb, és sújtja őket a társadalmi kapcsolatok hiánya, a társadalmi kirekesztés is. Az aprófalvas régiókban – noha vidékenként eltérő mértékben – a legnagyobb gondot az elsődleges, legális munkaerőpiacon elérhető munkahelyek tartós hiánya, illetve szűkösége jelenti. A helyi gazdaság korábbi szereplői eltűntek, a térségi központok és városok hatósugarai pedig nem érnek el a távoli, rossz közlekedési adottsággal rendelkező falvakba. A munkáltatók, ha keresnek is, szinte csak alacsony iskolai végzettségű, a tartós munkanélküliség miatt deprimált munkaerőt találnak. E viszonyok következménye az ún. új szegénység – az alacsony szintű, instabil, alkalmi munkákon alapuló foglalkoztatás, és a rendszertelen bevételektől, valamint a munkanélküli-szociális ellátó rendszertől való függés –, továbbá eme szegénység etnicizálódása. (Várad, 2007:77.) Mint már jeleztük, az általunk vizsgált falvakban azonban nemcsak a tartós szegénység és kirekesztettség van jelen – amely sok nem cigányt ugyanúgy csapdában tart, mint a cigányok jelentős részét –, hanem olyan

¹¹ „A két megye összehasonlításából az is leszűrhető, hogy a baranyai aprófalvak világa az összes negatívumával együtt mozgékonyabb, dinamikusabb, nyitottabb világ, míg a borsodi kistelepüléseké merevebb, zártabb, mozdulatlanabb, beletörődőbb.” (Havas, 1999:181.)

gazdasági lehetőségek is megjelennek, amelyek új irányt szabnak az egyéni életpályáknak, új célok és életstratégiák megfogalmazását teszik lehetővé. Kérdésünk ezzel kapcsolatban az, hogy ahol új munkahelyek jönnek létre, és bizonyos javak hozzáférhetőkké váltak, miként változnak a társadalmi viszonyok, és hogyan értékelődik újra a cigány kategória, illetve származás.

A jelen vizsgálat előterében álló két falut – a magyar falvak átlagához hasonlóan – a rendszerváltás előtt a teljes körű foglalkoztatás jellemezte: mindkét esetben a helyi téesz és közeli városok üzemei között oszlott meg a munkaerő. A rendszerváltás után azon ingázási centrumok vállalatai, ahol bejáró munkásként kenyerüket keresték – pécsi, nagyharsányi, siklósi, marcali üzemek – csődbe mentek, s mindkét településen nagyarányú munkanélküliség keletkezett. Néhány évnek el kellett telnie, hogy új szereplők jelenjenek meg a két térség gazdaságában, aminek következtében csökkenni kezdett a munkanélküliség. A munkalehetőségek pedig – elsősorban a szürke gazdaságban – szaporodtak.¹² A Drávacsehiben általunk 43 háztartás bevonásával készített összeírás adatai azt mutatják, hogy mintegy másfélszeres az inaktív és állandó munkanélküliek aránya a rendszeres munkával és jövedelemmel rendelkezőkhöz képest (amibe a bejelentett és be nem jelentett jövedelemszerzést is beleértettük).¹³ Szenyéren a 2001-es népszámlálási adatok értelmében a hivatalosan foglalkoztatottak száma valamivel magasabb (46 fő), az inaktívokhoz viszonyított aránya viszont nagyjából az előzővel megegyező, a munkanélküliek száma 20 fő volt. Ez utóbbiak száma 2006-ra emelkedett: az önkormányzat ekkor 40 aktív korú segélyest tartott nyilván. Az inaktív keresők száma jóval alacsonyabb (34), míg az eltartottaké 117 volt.

Drávacsehiben a rendszeres munkaviszonnyal és jövedelemmel rendelkezők között a legtöbben a harkányi gyógyturizmus és a hozzá kapcsolódó szolgáltatóipar alkalmazottai. Nagy többségük nő. A férfiak közül a legtöbben az építőiparban dolgoznak, egy részük távolra ingázik (ún. hetelők), másik részük Pécsen, Harkányban vagy Siklóson dolgozó napi ingázó. A mezőgazdaságból élők közül a legtöbben egy, a drávaszabolcsi téesz utódként létrejött részvénytársaság alkalmazottai, de van a faluban egy mezőgazdasági nagyvállalkozó, és két őstermelőként dolgozó, főlia alatti hajtatasos zöldségtermesztéssel foglalkozó kertész is. A mezőgazdaságban

¹² Drávacsehin a körjegyzőségen nyilvántartott adatok szerint 2005-ben 47 fő volt a regisztrált munkanélküliek száma, ez az aktív népesség 31,9%-át jelenti. Ezzel szemben állandó munkahellyel 14 fő (12,2%) rendelkezik a nyilvántartás szerint. A foglalkoztatottság vonatkozásban a 2001-es népszámlálási adatok tűnnek valóságosabbnak, ahol 38 foglalkoztatottat regisztráltak. Az aktív korú lakosság nagyobbik része (55,8%) nem jelenik meg sem a regisztrált munkanélküliek, sem a foglalkoztatottak oldalán, jelentős részük inaktív kereső, de közöttük vannak azok is, akik több-kevesebb rendszerességgel munkát vállalnak, ám munkáltatójuk nem jelenti be őket. 2001-ben a falu 250 lakójából 111 inaktív kereső és 84 eltartott volt.

¹³ A 43 háztartásban élő, 99 felnőtt korú személyből: 40 fő inaktív (nyugdíjas, rokkantnyugdíjas, gyermeknevelési segélyen), 20 személy aktív korú segélyes (munkanélküli), akiknek nincsen más stabil jövedelmük, és 39 személynek van rendszeres munkából származó jövedelme (jelentős részük nem bejelentett munka).

dolgozók jelentős részét azonban hiába keressük az állandó alkalmazottak között: napszámosként dolgoznak a villányi vagy nagyharsányi szőlőkben, illetve külföldön végeznek nyári szezonmunkát. A fenti kategóriák majd mindegyikében vannak roma és nem roma származású emberek, de kétségtelenül nem egyforma arányban. A magasabb iskolai végzettséggel, társadalmi elismertséggel és biztonsággal járó munkakörökben (a hivatalban, határőrként, boltosként), avagy földtulajdonhoz kötött megélhetési formákban csak „nem romákkal”, vagy ahogyan helyben nevezik, „magyarokkal” találkozunk. Az általunk készített „cenzusban” a magukat romáknak vallók körében 22 inaktívra és segélyesre 9 rendszeres jövedelemmel rendelkező, a parasztnál 35 inaktívra 25 állandó jövedelemmel rendelkező jut.

A munkaviszonnyal rendelkező szenyériek többsége az iparban dolgozik, férfiak és nők, „magyarok” és romák egyaránt (2001-ben, a népszámlás adatai szerint összesen 26-an, 2007-ben, saját vizsgálatunk alapján 40-en). A környék legnagyobb foglalkoztatói: három külföldi tulajdonban levő, tapsonyi vagy marcali telephellyel rendelkező vállalat,¹⁴ de dolgoznak szenyériek a szolgáltatóiparban és a mezőgazdaságban is, többségük egy közelben levő sertéstelepen.¹⁵ A mezőgazdaságban időszakos munkát elsősorban annál a szomszéd faluban élő vállalkozónál találnak, aki a kárpótláskor visszakapott földekkel kezdte, és ma már hozzávetőleg 100 hektáron gazdálkodik, főként körtét termeszt. Szenyéren Drávacsehinél nagyobb jelentősége van a háztájinak, illetve a konyhakertnek. Azt a normát, hogy a kertet megműveltenül hagyni szégyen, nemcsak a parasztnak, hanem a romák egy része is magáénak vallja. Amikor egy roma asszonytól kérdeztem, hogy érdemes-e manapság a kerttel foglalkozni, azt válaszolta, hogy az természetes, „*mindenkinek van, falusi embernek ez alapvető*”.¹⁶ Egy Zala megyei faluból Szenyérre férjhez ment beás asszony azzal büszkélkedett, hogy az ő családjában már a szülők is háztáji állattenyésztéssel foglalkoztak, disznókat, marhákat, lovakat neveltek eladásra (a takarmányt nem termelték meg, hanem vásárolták). Mikor a család Kaposvárra költözött, édesapja a cukorgyárban dolgozott betanított munkásként, édesanyja háztartásbeli volt, de továbbra is nevelt állatokat eladásra is.

„Takarékosak voltak és dolgozak. Volt egy forintjuk, már kettőre szaporították” –

¹⁴ Marcaliban van egy német tulajdonban lévő elektronikai összeszerelő üzem, kb. 800 alkalmazottja közül 13–14 szenyéri, van egy hasonlóképpen német tulajdonú ipari ventilátorokat gyártó üzem, 300–400 alkalmazottal (itt csak egy szenyéri dolgozik), a közelmúltig volt egy textilüzem, egy bőrdíszmű kisüzem, 100–120 alkalmazottal. Tapsonyban ugyancsak német tulajdonban van egy röntgengepeket és műszereket gyártó üzem, amelynek 250 alkalmazottja között ugyancsak vannak szenyériek. (Lásd még Váradi–Schwarz e kötetbeli esettanulmányát.)

¹⁵ Itt ugyancsak jelentősek azok az üzemek, amelyek a valamikori téesz melléküzemágakból nőttek ki, közülük a legnagyobb foglalkoztató a sertéstelep.

¹⁶ Havas egy nyolcvanas évek végén végzett kutatásban úgy találta, hogy a baranyai aprófalvak cigány népességére a parasztizáló életforma inkább jellemző volt (vagyis a munkajellegű jövedelemnek nagyobb százaléka származott a háztájizásból), mint Borsodban, amelynek lakossága, beleértve a cigányokat is, inkább proletarizálódott. A paraszti életforma általános elterjedtsége volt az egyik meghatározó faktor, aminek alapján Havas azt a megállapítást teszi, hogy Baranyában lényegesen kisebb volt a különbség a cigányok és a nem cigányok között, mint Borsodban. (Havas, 1999.)

fogalmazta meg a roma származású asszony nagy büszkeséggel a paraszti értékrend kliséit. A munkához való viszonyát, csakúgy, mint a fogyasztással, családtervezéssel, gyermekneveléssel kapcsolatos attitűdjét ez az értékrend vezérli, s az ehhez szervesen kapcsolódó, hosszú távra szóló tervezés. Az állandó és/vagy rendszeres munkavállalás csak ebben a távlatban megtérülő befektetés. Aki nem így gondolkodik, aki a munkától a munkanélküli járadéknál lényegesen magasabb fizetést vár, könnyen arra a következtetésre jut, hogy nem éri meg rendszeresen dolgozni. A szociális segélyek és a minimálbér között – aminél többet nem kapnak a szenyéri dolgozók a környékbeli gyárakban végzett futószalagmunkáért – valóban nagyon csekély volt a különbség 2007-ben, mint ahogyan a hivatalosan végzett mezőgazdasági idénymunkával is nagyjából havi 60–80 ezer forintot lehetett keresni. A munkavégzés azok számára értékesül, akiknél ez egy hosszabb távú életstratégia része, sőt identitásuk fontos pillére, mint B. Károly esetében. Az ő önbecsülésének és önazonosságának alapja, talán kolompár cigányságánál is fontosabb eleme, hogy „*életében nem volt segélyes*”. Az előfordult, hogy elveszítette a munkahelyét vagy otthagyta, de egy-két hónap után mindig talált újat. „*Vannak itt olyan emberek, akiknek büdös a munka. Én most is azt mondom: aki el akar menni dolgozni, az talál magának munkát, aki meg nem akar, (...) annak ott lehet az orra előtt a munka, az akkor se fogja megtalálni*” – mondja Károly felesége, aki nagyon büszke arra, hogy férjének két szakmája is van (hideg-meleg burkoló és targoncavezető), mint ahogyan a kertre és gazdaságra is, amit a három gyermek nevelése mellett maga tart fenn.

A hosszabb távra kalkuláló gondolkodásnak nemcsak a munkához való meghatározott viszony fontos eleme, hanem bizonyos fogyasztási minták, illetve stratégiák is. Margit, egy beás asszony a gyermeknevelés vonatkozásában fogalmazta meg a következőket: „*Legalább legyenek olyanok, mint mi. Tudják beosztani a kis pénzüket, jó dolgokra, nem hülyeségekre, legyenek tisztességesek, ne lopjanak.*” Majd az iskolát dicsérte, ahol az ő lányai számára is lehetővé vált, hogy megtanuljanak úszni és zongorázni. Margitnak négy lánya van, és hosszan tud arról beszélni, miként születtek meg a kicsik (ikrek), dacára annak, hogy – mint maga mondja – „*nem hívei a nagycsaládnak*”, sőt minden családtagjuk, rokonuk ellene volt. Szenyéren a mai legidősebb nemzedék körében gyakori a hat-hét gyermek, egy generációval később a romák körében még ugyanez előfordult. A mai szülői nemzedék azonban határozott reprodukciós kontrollt folytat, és e tekintetben nincsen különbség beások és kolompárok, cigányok és nem cigányok között. Van azonban különbség a helyi lakosok és a bevándorlók között. Az utóbbiak közül két család is öt, illetve hat gyermekkel költözött Szenyérre. Drávacsehi ettől csak a múlt vonatkozásában különbözik, hiszen itt a parasztok esetében már a legidősebb nemzedéknél az ormánsági születéskorlátozó norma érvényesült. A romáknál a szülők nemzedéke még nagycsaládban nőtt fel, a mai fiatalok azonban sok esetben egykék. A faluban élő három sokgyermekes nagycsaládra – van közöttük beás cigány, van „magyar” és van „vegyes” is – mint deviánsakra tekintenek.

A fentiekben arra igyekeztem rámutatni, hogy a munkához való viszony, a megélhetésről való gondolkodás miként függ össze az életmód egyéb elemeivel, a jövőről, a gyermeknevelésről alkotott elképzelésekkel.

E tényezőket együttesen kezelve a gazdasági stratégiák és életmódbeli habitusok négy típusát láttam a két településen körvonalazódni:

- (a) a máról holnapra élők,
- (b) a rövid távon boldogulók,
- (c) a mobilitásban reménykedők és a
- (d) sikeres mobilitást megvalósítók típusait.

Később arról is fogok beszélni, hogy ezek a gazdasági és életmódbeli minták miként függenek össze a cigány/roma származással, illetve az ahhoz való szubjektív viszony-nyal. Itt csak annyit szeretnék előrebocsátani, hogy vannak összefüggések, de nincsenek egyértelmű megfelelések, a lehetséges válaszokat egyéb tényezők számbavétele és leírása után, identitástípusokkal próbálom majd kifejezni.

(a) A máról holnapra élők

Durst Judit egy észak-magyarországi falusi gettó, Lápos kapcsán beszél bővebben arról, amit Michael Stewart nyomán „a jelenre orientált habitusnak”, Formoso pedig „követelőző gondoskodásnak” nevez. (Durst, 2008.) Ez a habitus jelen van az általunk vizsgált két közösségben is, de amíg sok helyen, ahol cigány közösségi kutatásokat végeztek, kizárólagosnak találták, Drávacsehiben és Szenyéren a népesség kisebbségét jellemzi. Néhány háztartás tartozik ebbe a kategóriába, közöttük romáké és magyaroké egyaránt, utóbbiak a deviancia és hátrányos helyzet különböző formáival (alkoholizmus, betegség, csökkent értelmi képesség) küzdenek. Mindkét faluban van egy, a helyiek által gettónak tekintett háztömb vagy falurész, ahol a legszegényebbek egy jól körülhatárolt csoportja lakik, sok esetben egyetlen kiterjedt család. Hasonlóképpen kiszolgáltatott emberek azonban elszórva laknak más településrészekben is mindkét faluban. Életmódjuk legfontosabb meghatározója a természeti és szociális környezetnek való egyidejű kiszolgáltatottság. Nyáron könnyebben élnek, hiszen a szükséges élelem jelentős részét gyűjtögetésből (gomba, erdei gyümölcsök) megszerzik, késő ősztől kora tavaszig azonban szinte vegetálnak, sokszor fáznak, és a gyermekeik naponta egyszer, az iskolában esznek meleg ételt. A szociális segélyeknek csupán azt a részét kapják meg folytonosan, amihez szinte automatikusan hozzá lehet jutni. Ha jövedelemhez jutnak, azonnal felélik, nem kis részét az addikció két formájára költik (dohányzás, alkohol). A máról holnapra élés együtt jár a felhalmozás és a tervezés teljes hiányával. Ez az a habitusbeli alapvonás, ami miatt sem az iskolával, sem semmiféle munkahellyel nem tudnak tartós kapcsolatot kialakítani.

A „máról holnapra élők” gyakran frissen bevándoroltak, nincsenek a családon kívüli kapcsolataik a faluban, közmunkára sem alkalmazzák őket. Máról holnapra élők akadnak azonban a tősgyökeresek között is, az ő helyzetük azért könnyebb, mert társadalmi beágyazottságuknak köszönhetően többnyire belül maradnak a szociális ellátórendszeren, ugyanakkor rendkívül kiszolgáltatottak annak, aki a rendszerhez

való viszonyukat kontrollálja. Durst Judit Lápos példáján arról ír, hogy a cigányok és parasztok között korábban fennálló patrónus-kliens viszony úgy alakult át, hogy a sok paraszt patrónus helyébe egyetlen patrónus, a polgármester lépett, aki munkát ad a közmunkásoknak, felügyeli a munkavégzést, és honorál, illetve büntet azzal, hogy a következő hónapra is alkalmazza-e őket. Az általam vizsgált községek polgármesterei hasonlóképpen jártak el, hasonló viszonyokat építettek ki, miközben mindkettő panaszkodott a teljesen megbízhatatlan munkafegyelmű emberekre, akiket, hacsak tehetik – márpedig miért ne tehetnék – elkerülnek a közmunkaalkalmak elosztásánál.

(b) A rövid távon boldogulók

A két faluban lakók középnemzedékének állandó munkaviszonya volt a rendszerváltás előtt, többnyire szakképesítés nélküli vagy alacsony szakképesítést igénylő munkákat végeztek. A rendszerváltáskor munkanélküliekké váltak, s azóta sem sikerült talpra állniuk. Mellettük azonban felnőtt egy újabb nemzedék, amely olyan huszonévesekből áll, akiknek állandó munkaviszonya még sohasem volt, és nem is igazán bíznak benne, hogy valaha is lesz. Az idősek szerencsésebbjének sikerült rokkantnyugdíjaztatni magát, így járadékosként állandó ellátásban részesül. Mások a rendszeres szociális ellátás mellett, amely rendszerben való bennmaradás nem kis erőfeszítésbe kerül, a szürkegazdaságban találtak munkát. A férfiak az erdőkitermelésben vagy építkezéseken dolgoznak, a nők inkább a szőlészetekben vagy gyümölcsösben végeznek kézi munkát, esetleg begyűjtéskor hívják el őket a környékbeli nagygazdák. Aki rendszeresen jár napszámba dolgozni, 7–8 hónapon át mintegy havi 60–80 ezer forintos jövedelemre tehet szert. Ám kevesen ilyen kitartóak, inkább csak akkor mennek, ha nagyobb kiadás előtt áll a család, vagy egy váratlan hiányt kell pótolni. A családi jövedelmek legstabilabb eleme így továbbra is a segély, ami a kockázatvállalási hajlandóságot erőteljesen visszafogó függést eredményez, függést a közmunkától, és egyben a szociális ellátó rendszeren belül maradásról döntő helyi vezetőktől, közvetve pedig a szociális transzfereket biztosító államtól.

A szociális segélyek, a közmunka és az alkalmi munkák után járó bér a jövedelmeknek egy jól kiszámítható együttesét eredményezi (a minimálbér, vagyis havi 50–60 ezer forint körül), amiből nagyon szerény, de viszonylag stabil életvitel biztosítható. A stabilitás ugyanakkor rövid távú gondolkodással párosul: a fogyasztás napi igényeit ki tudják elégíteni, s nagyobb erőfeszítések révén – alkalmi munkavállalás, hitelfelvétel útján – még jelentősebb beruházásokra (téli tüzelő, őszi beiskolázás, házfelújítás) is képesek. A munka azonban, még ha van is valakinek szakmája, nem vált az önkép, az identitás, az önértékelés fontos részévé, vagy a tartós munkanélküliség következtében megszűnt annak lenni. (Bizonyos esetekben az élettörténetek fontos, nosztalgizáló eleme a korábbi gyári munkához, munkatársakhoz való viszony.) A munkavégzés céljából a falut ritkán elhagyó asszonyok sok időt töltenek egymás társaságában, ami védelmet és biztonságot jelent számukra. Sok esetben,

ha napszámba mennek, akkor is együtt mozognak. Nem is igazán ambicionálják az ebből a helyzetből való kitörést sem maguk, sőt, talán gyermekeik számára sem. Ez a stratégia a leggyakoribb mindkét faluban azoknál, akik a cigánytelepről, illetve a halastótól beköltözött beás családok tagjai, illetve leszármazottai. Közöttük a legerősebb a kölcsönös segítségnyújtásban, de ugyanakkor egymás kontrolljában is megnyilvánuló nagycsaládi kapcsolatok ereje. Kifelé ugyanakkor a kapcsolatok hiánya jellemzi őket, a térbeli és társadalmi immobilitás összefügg egymással.

(c) A mobilitásban reménykedők

Mindkét faluban létezik a „cigány munka” fogalma, ami alacsony státuszú, rosszul fizetett, és sok esetben mocskos. Azok, akik ilyen munkát végeznek, többnyire tisztában vannak ezzel, mégis azt gondolják, hogy jobb ez, mint a máról holnapra való vegetálás, mint a bizonytalanság, vagy a segélyeknek, alkalmi jövedelmeknek való kiszolgáltatottság. De nem is rövid távú gazdasági érdekből végzik. Korábban már szó volt róla, az állandó munka – még ha takarítás vagy sertésöltisztítás is az – tartást, önbizalmat, társadalmi státuszt ad egyes embereknek. Amikor Szenyéren egy ízben azt kértem, hogy segítsenek eljutni azokhoz, akik a romák közül leginkább „boldogulnak”, csak olyan emberekhez küldtek, akik évek óta állandó munkahellyel rendelkeznek. Közülük került ki az a két személy is, akiket az utóbbi években az önkormányzati testület tagjai közé választottok, vagyis, akik 10–15 év alatt társadalmi elismertségre és támogatottságra tettek szert. (A helyzet ettől lényegesen különbözik Drávacséhiben, de annak egyéb oka van.) Mindegyikük felújított, komfortosított házban lakik, ahol némely esetben a régi házak átalakításakor modern lakásbelső (amerikai konyha, ebédlő, nappali) kialakítására került sor.

Az állandó jövedelmek – ez családonként 120 és 150 ezer forint közötti nettó összeget jelent – jelentős részét a középiskolás korú gyermekek taníttatására fordítják. Egy szenyéri családban például, ahol egy sertésgondozói és egy varrónői fizetéssel gazdálkodnak, a havi kiadás átlagosan százezer forint. Ebből a két gyerek iskolai, kollégiumi költségeire és ruháztatására megközelítőleg ötvenezer forint megy el. Lányuk 19 éves, „*de nem dolgozik, tanul!*” – hangsúlyozzák a szülők – Pesten, vegyipari technikumban. Fiuk 16 éves, Nagykanizsára jár faipari szakközépiskolába. Az iskolát mindkét gyerek maga választotta, de a szülők is azon voltak, hogy tanuljanak. Nem szeretnék, ha iskola után visszatérnének a faluba. „*Isten ments! Hát a lányomat iskola után mindenképpen kizavarom külföldre, automatikusan, eltűnik ebből az országból, aztán a fiamat majd meglátom.*”¹⁷

¹⁷ Drávacséhiből a tőle 5 km-re levő Drávaszabolcsra, Szenyéről a hasonló távolságban levő Bőhönyére járnak a gyermekek általános iskolába, mindkét esetben menetrend szerinti Volán busszal. Szenyéről az óvodásokat a falubusz szállítja, egy felnőtt kíséretében. Nincs kisebbségi oktatás. A meszteryői kiegészítő iskolába járnak a „speciális igényű” gyerekek, 2007-ben 5 tanuló. A diákok jelentős része továbbtanul középfokon. A romák között is van egészségügyi főiskolát, rendőrtiszti főiskolát végzett,

Azok a pozíciók, ahol a stabil munkaviszonyra vágyó szenyéri vagy csehi asszonyok és férfiak el tudnak helyezkedni, a munkaerő-piaci hierarchia legalján helyezkednek el. A megosztott munkaerőpiac második szegmense ez, ahol nincs előrelépési lehetőség, 10–15 év után is az a maximális jutalom, hogy az állás egyáltalán még létezik. Annak, hogy ők ragaszkodnak a munkahelyükhöz még ilyen áron is, az az oka, hogy a munka számukra nemcsak az anyagi szükségletek kielégítését szolgálja, hanem társadalmi státuszukat, a társadalomban betöltött helyüket is kijelöli.

(d) A mobilitás sikeres példái

Az állandó munkával rendelkező családok javainak kulturális tőkévé konvertálása a mobilitás egyik sikeresnek látszó útja. Drávacsehiből az utóbbi húsz évben négy fiatal diplomás került ki, akiknek a szülei „beilleszkedett” vagy „mobilitásban reménykedő” munkások voltak, és mindegyiküknek legalább egyik szülője roma. (Bár, hogy ezt a romaságot miként élték meg ezekben a családokban, arról még a következő fejezetben lesz szó.)

A mobilitásnak vannak azonban egyéb módjai, például azok, amelyek a társadalmi tőkefelhalmozáson keresztül vezetnek. Tamás és Viola sorsát a 1970-es években indult felemelkedés határozta meg, amely a rendszerváltás után megtorpanni látszott ugyan, de az ezredfordulóra szerencsésen új lendületet vett. Tamás a szőlészetben az államszocializmus idején eltöltött tizenöt év alatt szerzett ismeretek és bizalom birtokában hozta létre azt a kisvállalkozást, amely a munkát a valamikori állami szőlészeti helyébe lépett részvénytársaságnál vállalja föl, és közvetíti az általa ismert képzetlen, munkanélküli, elsősorban cigány származású emberek irányába. A munkavállalók számára a hidat jelenti, amelyen át a munkaerőpiac főáramából tartósan kirekesztett helyekről, pozíciókból el lehet jutni a munkát adó mezőgazdasági vállalatokhoz.¹⁸ Ez a viszony azonban számos ellentmondással terhes. Az alulfizettség és a tartós kitisztottság miatt a munkavállalók nem kiszámíthatók; hol lojálisak, hol a távolmaradásukkal láznak. A munkáltatók felé a közvetítők jelentősége éppen abban áll, hogy ezt, a munkaerő képzetlenségéből, motiválatlanságából származó kockázatot tudják minimalizálni. Ezzel garantálják azt, hogy a rendkívül alacsonyan tartott bérek mellett is fenntartható a termelés, növelhető a profit.¹⁹

O. István 2007-ben Szenyér polgármestere volt. Kisebbségi civil, illetve önkormányzati vezetőként indult, de már ekként is úgy érezte, hogy a romák különutassága,

a mesztengnyői vegyészeti szakközépiskolában ketten végeztek. Korábban inkább a szakmunkásképző volt népszerű, de például a 2004/2005-ös tanévben már a többség szakközépiskolába jelentkezett (8-ból 5 fő).

¹⁸ A híd metaforával utalni szeretnék arra, ahogyan Virág Tünde és Messing Vera értelmezték ezt a viszonyt. (Virág, 2008; Messing, 2006.)

¹⁹ Erről a munkaerő-piaci integrációval elnyert társadalmi tagságról, a vele együtt járó, de a cigányság többségénél a rendszerváltás után megszakadt asszimilációs folyamatról ír Szalai Júlia. (Szalai, 2000.) Ugyanő beszél a közvetítők szerepéről is, de egy szűkebb értelemben használja a fogalmat a „vajdák” társadalmi szerepének jelölésére.

önálló intézmények szervezése nem vezet célra. Minden rendezvényük célcsoportjában, minden adományozási akciójuk kedvezményezettjei között a romák mellett a falu nem roma lakói is ott voltak. Az integrációra való hajlandóság minden bizonynyal növelte népszerűségét a falu nem roma lakóinak körében, majd esélyeit az alpolgármesteri, végül a polgármesteri pozícióért folyó versenyben. A kisebbségi önkormányzat, illetve civil szervezet a belépő ebben az esetben a magasabb társadalmi és anyagi elismeréssel járó pozíciókba.²⁰

Kurt Lewin, aki elkerülhetetlennek találta, hogy az alacsonyabb státuszú csoportból jövők – miközben a magasabb státuszú csoport értékeivel igyekeznek azonosulni – leértékeljék a származásuk szerinti csoportot, arra figyelmeztet, hogy a határátlépés ritkán problémamentes. (Lewin, 1974.) Talán legfőképpen azért, mert mind az elhagyott, mind a vágyott csoporttagság bizonytalan. A „sikeresek” ezen a bizonytalanságon az ún. „gyenge kötések”, vagyis a nem romák irányába, a származási közösségből „kifelé” és a társadalmilag „felfelé” mutató kapcsolatok erősítésével igyekeznek felülkerekedni. (Granovetter, 1973.) Ezt egyfelől a közvetlen (többségi) környezet elvárásainak való megfeleléssel lehet megvalósítani, másfelől olyan javak elsajátításával, amelyeket a vágyott kategóriában a csoporttagság szimbólumaként ismernek fel.

Ennek a megfelelésnek azonban ára van. A „gyenge kötések” erősödésével együtt lazulnak azok, amelyek korábban a közösségi összetartozás alapjaként szolgáltak: a rokon és tágabb értelemben vett, helyi kötelékek, amelyek között a cigányságnak pozitív értelme lehetett. A sikeres emberek körül azonban, különösen, ha közvetlenül rendelkeznek erőforrások felett, létrejön egy új kapcsolatrendszer. Ezek a kapcsolatok a gazdasági és társadalmi környezet logikájának megfelelően szerveződnek, s patrónusi pozíciókba helyezik a roma származású feltörekvő vagy sikeres embereket. Klienseik pedig azok a közelebbi vagy távolabbi rokonok, szomszédok, illetve falutársak lesznek, akik bizonyos értelemben illeszkedni tudnak a többségi társadalom elvárásaihoz, például rájuk bízható a napszámos vagy közmunka, amelynek elosztása az említett vállalkozók, vezetők feladata.

4. Kényszerek és lehetőségek társadalmi-szimbolikus dimenzióban

Míg az előző részben a hangsúlyt arra fektettem, hogy a megélhetés és a mobilitás stratégiáit a gazdasági javakhoz való hozzájutás perspektívájából megértsem, a következőkben a szimbolikus erőforrásokhoz való hozzáférés módozatait tekintem át. Pierre Bourdieu-nek abból a megállapításából indulok ki, hogy az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedésétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális vagy szimbolikus) tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll. A társadalmi kapcsolatoknak két formáját vizsgálom, amelyek a roma/cigány

²⁰ Kállai a kisebbségi önkormányzati vezetőkről írott tanulmányában tipikusnak tekinti ezt a mobilitási stratégiát. (Kállai, 2006.)

származású embereket egymással összekapcsolják, valamint azokat, amelyek a romákat a nem-roma társadalmi környezetbe integrálják, illetve e társadalmi szöveten belül különböző kapcsolódási formákon keresztül megtartják.

Ladányi János és Szelényi Iván egy hasonló méretű, de az általunk vizsgált két településhez képest sokkal inkább deprivált észak-magyarországi romungró közösségről a kiszolgáltatottságukat fokozó körülményként említik, hogy hagyományos kultúrájukat elveszítették, a cigány nyelvet nem beszélik. Egy sajátos – etnikus – kulturális örökség helyett a szegénység mellett „a hiány kultúrája” határozza meg életüket. (Ladányi–Szelényi, 2001; 2004.) A velük vitatkozó Michael Stewart szerint a hibásan megválasztott fogalmak és kutatói pozíció az, amely nem teszi lehetővé, hogy Ladányiéék észrevegyék a csenyétei romák kulturális tartalmait. Azt javasolja, hogy a kisebbségi vagy etnikus kultúrára tekintsünk úgy, mint közösségi erőforrásra. (Stewart, 2001.) Azzal együtt, hogy Stewart álláspontját osztom, meg kell állapítanom, hogy az általam kutatott falvakban ugyancsak erőteljes akkulturációs, illetve asszimilációs folyamatok azonosíthatók. Ezzel együtt úgy vélem, hogy a „hagyományos kultúra” eltűnése nem jár együtt a csoporthatárok megszűnésével. A két faluban két jelenség párhuzamos kialakulását tapasztaltam: egyrészt az etnikus határok elmosódását a hasonló társadalmi helyzetű, többnyire a nagyon szegény társadalmi réteghez tartozó, „cigánynak” és „nem cigánynak” tartott emberek között. Másrészt azt, hogy a cigány kategória jelentését és társadalmi következményeit az a többségi diskurzus határozza meg, amely nagymértékben kívülről, a tágabb társadalmi környezet rasszista közbeszédéből táplálkozik. Helyi szinten ehhez a beszédmódhoz kapcsolódnak azok a sérelmek, amelyek a „színhatár”, a falu etnikai szegregációra épülő rendjének felszámolásából, valamint azokból az értékrendbeli konfliktusokból származnak, amelyek a nincstelenség, a máról holnapra élő emberek és a hosszú távra gondolkodó, viszonylag stabil munkaerő-piaci helyzettel rendelkezők között fennállnak.

4.1. A kultúra mint erőforrás, illetve annak hiánya

Azok a kulturális erőforrások, amelyek a másságnak pozitív tartalmat, morális és pszichikai értelemben biztonságot és önbecsülést adnak, két dimenzióban artikulálódnak. Az egyik egy sajátos habitus, illetve egy ebből származtatható, kulturális jegyekben megnyilvánuló gyakorlat, amit egy közösség tagjai szocializációjuk során sajátítanak el, természetesnek tekintenek, vagyis nem tudatosan cselekszenek, de általa egy közösség tagjaiként ismernek magukra. A másikat olyan szimbolikus és rituális reprezentációk alkotják, amelyeket egy közösség megteremtésének szándékával hoznak létre és mutatnak fel. Ez utóbbiak jelentős részét etnikai szervezetek, intézmények állítják elő.

Az első kategóriába tartozik a nyelv. Mindkét településen a magukat cigányoknak vallók legidősebb nemzedéke még érti és beszél is a beás nyelvet, sőt az intimitásnak bizonyos foka kötődik a nyelv használatához. Drávacsehiben a hatvanas, hetvenes éveikben járó asszonyok azok (öt ilyen asszony élt a faluban 2007-ben), akiknél a családi és a nemzedéktársak közötti kommunikáció nyelve a beás vagy

bãjas (annak argyelán dialektusa). A negyvenes, ötvenes középnemzedék tagjai gyermekkorukban, különösen a nagyszülők és szülők egymás közötti beszélgetését hallván, még szert tettek némi beás nyelvismeretre, amelynek birtokában még ma is, amikor meghatározóan magyarul folyik már közöttük a kommunikáció, előfordulnak helyzetek, amikor beásra váltanak, vagy beás szavakat, mondatrészeket fűznek a többnyire magyar nyelvű beszédfolyamba. A mai fiatalok közül azonban egyetlenegy sem beszéli a nyelvet, a velük történő családi, vagy a nemzedéktársak közötti kommunikáció kizárólag magyarul folyik.²¹

Ettől némiképp eltér a helyzet Szenyéren, ahol az utolsó népszámláláskor 39-en mondták, hogy náluk a családi kommunikáció nyelve a beás vagy romani. Itt azokban a nagycsaládokban, amelyek a halastói telepről költöztek be, és amelyekben a nemzedékek megszakítatlan láncolata él együtt vagy egymás közelében, a beás nyelvet még a napi kommunikációban is használják. Azokra viszont, akik évtizedek óta kisebb-nagyobb megszakításokkal eljártak a faluból dolgozni, ez már nem jellemző. Ez utóbbiakat meg is szólják az előbbieket, mondván, hogy 20–30 évvel ezelőtt még jól tudtak, de ma már sem velük, sem saját gyermekeikkel nem hajlandók beásul beszélni.

A nyelvcsere státuszjelző szerepét még jobban lehet látni a lovári nyelvet beszélő, magukat „vándoriparos” vagy „kupec” őseikkel azonosító emberek között. Azokban a drávacséhi családokban, amelyeket főntebb mint hosszú távú gazdasági stratégiával rendelkezőket mutattam be, és még inkább azokban, akiket már rövid távon is sikeresnek mondhatunk, nem beszélnek lováriul, bár az ötvenes éveikben levő családtagok még értenek, és saját bevallásuk szerint tudnának is beszélni. Szenyéren abban a nagycsaládban, amelyikhez három felnőtt korú férfi tartozik, még lovári a felnőttek egymás közötti nyelve. A gyermekekhez azonban már ők is többnyire magyarul szólnak.

Ami a tárgyi világot – a lakások berendezésében, dekorációjában, valamint az öltözködésben megnyilvánuló –, kultúráját illeti, semmiféle etnospecifikus különbséget nem tapasztaltam a hasonló társadalmi státuszú és anyagi helyzetű cigányok és nem cigányok között. (Egyetlen, lovári nyelvet beszélő „kolompár” családnál volt a többiektől eltérő erős, harsány színekben pompázó belső dekoráció, sok színes művirág, Szűz Mária-szobrocskák és aranyozott fali díszek.) Társadalmi különbségeket, illetve azok tárgyokban, fogyasztási javakban való kifejeződését annál inkább. A cigányok „középosztályosodási” folyamatára nagy hangsúlyt fektető szenyéri polgármester a lakások komfortfokozatában, az egy családra jutó televíziók számában látja kifejeződni bizonyos cigány családok másoktól eltérő igyekezetét, hogy utolérjék „a többségi társadalmat”. Amit intézményesen vagy informálisan szervezett, rituális vagy szimbolikus reprezentációként értelmezhetnénk, alig van Szenyéren, és teljességgel hiányzik Drávacséhiben. Ezzel együtt a kisebbségi önkormányzatnak van reprezentációs funkciója, amiről azonban később fogunk szólni.

²¹ A *bãjas* nyelv ismerete és használata, csakúgy, mint egyéb kulturális jellegzetességek, amelyekről pl. Szalai Andrea vagy Virág Tünde és Fleck Gábor tesznek említést cigány többségű falvak esetében (Alsószentmárton, Gilvánfa), itt nem volt felismerhető. (Szalai, 1997; Fleck–Virág, 1998; Fleck–Virág, 1999.)

4.2. Az intézmények által teremtett kényszerek és lehetőségek

A cigány- vagy roma-kutatásokkal foglalkozóknak egy sajátos és igen markáns csoportját képviselik azok a kutatók, akik úgy gondolják, hogy „a cigány” egy, a társadalom szövetébe, hatalmi viszonyaiba erőteljesen beágyazott kategória. Természetesen minden etnikai csoport vagy közösség relacionális: a többségtől (a nemzetállamokba szervezett társadalom esetében), vagy a szomszédos, hasonló módon szerveződő etnikai csoporthoz képest (plurális társadalmak esetén) az attól való különbsége, és az attól való elhatárolódás kollektív szándéka által az, ami. A „cigány” nagymértékben annak a külső kategorizációnak a terméke, amely egyfelől ellenőrzése alá akar vonni deviáns módon viselkedő csoportokat (például vándorokat, bűnözőket), másfelől meg akarja akadályozni, hogy túlságosan integrálódjanak, vigyázva arra, hogy megmaradjanak a megosztott munkaerőpiac másodlagos szegmensében, egyfajta tartalékot képezve, amit a gazdaság expanzív időszakában használni lehet. (Stewart, 2009; Jenkins, 2005.) A külső kategorizációnak fontos szereplői a közigazgatás és a politika helyi intézményei, amelyek a szimbolikus politikán túl igazgatási eszközökkel is rendelkeznek ahhoz, hogy erőforrásokhoz juttassanak emberek, míg másokat megakadályoznak ebben.

Drávacsehiben, ahol az aprófalvak jelentős részéhez hasonlóan nincs templom, nincsenek civil szervezetek, és nincs iskola, a közélet egyetlen színtere a települési önkormányzat, illetve azok a politikai küzdelmek, amelyek az önkormányzati pozíciókért folynak. A rendszerváltás utáni első szabad választásokon egy helyi református birtokos családból származó, Pécsről visszaköltözött férfi lett a falu polgármestere, aki még 12 évig töltötte be ezt a pozíciót. 2002-ben a választást egy korábban már alpolgármesterként működő, nagyszülei révén a faluból származó, de ott inkább csak gazdasági érdekeltségekkel rendelkező vállalkozóasszony nyerte, majd 2006-ban győzelmét megismételte. A faluban azóta e két „erős ember” személyes küzdelme áll a „közélet” középpontjában. Mellettük „szóhoz sem jutnak” a falu lakóinak körülbelül 30%-át kitevő romák képviselői. Cigány kisebbségi önkormányzat ugyan 1994 óta működik a faluban, de önálló kezdeményezéseik nincsenek, önfenntartásra és évi egy-két rendezvényre költik el a nekik hivatalból kiutalt összeget. Nevüket adják a települési önkormányzat pályázataihoz, cserében egy kis irodát kaptak tőle az önkormányzat mellett, illetve azt a könyvtárosi állást, amit a kisebbségi önkormányzat elnöke tölt be. Ez a kooptálás végképp a csendestárs szerepébe kényszerítette a retorikájukban nagyon kritikus kisebbségi vezetőket. Fontos azonban azt is látni, hogy míg a romák egy része, éppen a társadalmi, politikai értelemben aktív része, az ún. „kis önkormányzatba” – ebbe a hatalom és befolyás nélküli szervezetbe – tömörül, az ún. „nagy” önkormányzatnak, pontosabban a képviselőtestületnek nincsen egyetlen roma/cigány származású tagja sem. A közélettől való távolmaradás, illetve egy olyan játéktér kizárólagos birtokbavétele, amelyhez nincsenek erőforrások és valószínűségi lehetőségek rendelkezésre, minden kétséget kizáróan, a cigány származás további leértékelésének és a marginalizációjának irányába mutat. Ezt csak megerősíti az a tény, hogy a cigány származású drávacsehibiek közül azok, akik a munka vagy a tanulás

– kétségtelenül többségi normák által dominált – világában sikeresek, nem támogatják a kisebbségi önkormányzatot.

Némileg másként alakult a helyzet Szenyéren, ahol a 2002-ben induló ciklusban a korábbi postás lett a falu polgármestere, mellette alpolgármesteri funkciót töltött be a fentebb bemutatott O. István. A polgármester hirtelen halála után ő vette át a tisztséget, majd 2006-ban igen nagy támogatottsággal választották meg polgármesternek. A 2006-ban felállt testület öt tagja közül hárman romák, és a kisebbségi önkormányzat révén szerzett ismertségnek köszönhetően kerültek be a közéletbe. Az önkormányzat működtetésében fontos szerepet tölt be az államigazgatási és könyvelési kérdésekben iskolázott és tapasztalt fiatalasszony, aki a hivatalvezetői teendőket látja el. Ő szenyéri parasztcsalád leszármazottja, aki ugyan – sok nemzedéktársához hasonlóan – a közeli városba költözött; minden bizonnyal polgármester is lehetett volna, de nincsenek ilyen ambíciói.

A korlátozott erőforrások és presztízs dacára, a cigány kisebbségi önkormányzatok által a kollektív cselekvésnek új lehetősége nyílt meg a két faluban. Drávacséhiben a CKÖ Mikulás-napi ünnepséget szervez, valamint évente egy autóbuszos kirándulást. Mindkettő célközönsége kezdetben csak a cigányok voltak, de egy ideje a falu összes lakóját meghívják. Az autóbuszos kirándulás költségeihez a települési önkormányzat is hozzájárul, résztvevői között az utóbbi két alkalommal nem cigányok is voltak. Legutóbbi kezdeményezésük, a nyugdíjasoknak adott vacsora meghívotti köre már eleve kiterjedt a faluban élő minden időskorúra és nyugdíjasra. Az akciókat szervezők cigányok ugyan, sőt olyanok, akik a kisebbségi önkormányzatban is aktívak, ezzel együtt az eseményeknek csekély mértékben van etnikai jellegük. Szenyéren a kisebbségi önkormányzat vette át a hosszú évekig szünetelő, de most is a valamikori búcsú idejében tartott falunap megrendezését. Közös főzés van ilyenkor, egész napi műsoros, zenés mulatozás. 2007-ben 200–210 ember vett részt rajta, a polgármester szerint romák és „a többségi társadalom tagjai” egyaránt. Ugyanott a kisebbségi önkormányzat részt vesz „a szegény és roma gyerekek” táboroztatását végző térségi és országos programokban, amelynek keretében évente 6–8 gyerek mehet nyaralni, többnyire a Balatonra. A gyerekekkel kapcsolatban a roma származású polgármesternek további tervei vannak: a körzeti iskolában kezdeményezni szeretné a beás nyelv oktatásának bevezetését. Ez szerinte egyfelől jó volna a gyerekeknek, és azoknak a családoknak, ahol a nyelv átadása már megszűnt, másrészt jó volna a falunak, mert számottevő mértékben nőne a gyermekek után járó közoktatási normatíva.

4.3. A társadalmi kapcsolatokról származó kényszerek és lehetőségek

Cigányok és parasztok viszonyát a múltban mindkét faluban a szegregáció, a sérelmek és a konfliktusok jellemezték. A Szenyérhoz közeli halastónál putrikban lakó cigányok a környező falvakba jártak aratni, gyűjteni, szüretelni. Itt azonban, más falvaktól eltérően, nem alakultak ki stabil, több nemzedéken át öröklött patrónuskliensi viszonyok. Az idős parasztok sem tudnak arról, hogy szüleiknek vagy nagy-

szüleiknek „saját cigányaik”, klienseik lettek volna.²² (Minden bizonnyal azért, mert a bérmunkák jelentős részét a pusztákon élő, majd onnan a faluszélre beköltözött, nem cigány cselédek végezték.) A ritka találkozásokot is olykor konfliktusok terhelték. A faluból a telepre hazamenő asszonyokat zaklatták, ma is emlékeznek még az idősebbek, hogy ezért csak csoportosan mertek járni. Egyeseknek a rendőrökről is rossz emlékeik vannak, mert nyilvánosan megverték a cigányokat, ha bűnösnek tartották őket valamiben – egy alkalommal egy kunyhó leégett, ez volt az ok, egy másik alkalommal pedig szemet hunytak afölött, hogy a falusiak meglincselnek egy cigány embert, aki bement a kocsmába (nem volt szabad a cigányoknak a kocsmába belépni).

A konfliktusok jelentős része azonban csak a szegregációra épülő rend felszámolását követve jött létre. A parasztok sérelmezték – és mai napig is sérelmezik –, hogy a cigányokat az állam támogatta a beköltözésben, „utolsó (szimbolikus) döfést” adva a paraszti büszkeségnek. Az utóbbi években a konfliktusok középpontjában – különösen Szentgyéren – az illegális házfoglalási esetek és a magántulajdon elleni vétségek álltak. A megtörtént esetek és a róluk való beszéd valóságos pszichózist hozott létre. A házukat nem merik felügyelet nélkül hagyni az emberek. Az idős parasztasszonyok és a városokból ideköltözött idős emberek félnek leginkább.

Ezzel együtt: akár a szentgyériek, akár a drávacsehiak mindennapi életét nézzük, találunk példát együttműködésre is. Az azonos nemzedékhez tartozó roma és nem roma férfiak és asszonyok közötti „hídszerű”, vagyis az etnikai csoportok közötti kapcsolatokat – amelyeket a gyermekkori szomszédsági és közös iskolai élményekre vezetnek vissza – példamutatónak tekintik mindkét faluban, ugyanakkor ritkának is. Ennek azonban nemcsak az az oka, hogy cigányok és gádszók/parasztok között nem jönnek létre barátságok, hanem legfőképpen az, hogy barátságok egyáltalán nem jönnek létre.²³ A szolidaritás és a kölcsönös segítségnyújtás társadalmi bázisa a családon kívül a szomszédsági kapcsolatok. Szomszédok segítik egymást általában akkor is, ha az egyik cigány, a másik nem az. Drávacsehin különösen intenzív kapcsolatok alakultak ki az egymás szomszédságában lakó kisgyermekes anyák között, akik nagyszülők hiányában, férjük tartós távollétében nevelik gyermekeiket. Szentgyéren, a falu központi utcájában lakó idős parasztasszonyok, akik a falu végén lakó cigányoktól félnek, dicsérték közvetlen szomszédjaikat, akik szükség esetén – ha betegek, vagy a nagy hidegben a házból nem tudnak kijönni – ellátják őket.

Messing Vera a roma és nem roma szegény családok közötti kapcsolatokat két

²² Annak a komasági, keresztszülői intézménynek, amiről Durst Judit Bordó kapcsán beszámol, a két faluban egyetlen példáját találtuk, de az inkább egyházi, semmint gazdasági okból jött létre. Sz. Ildikó, a presbiteri teendőket is ellátó kertész lánya azért lett keresztyánya több roma gyermeknek, mert a pap szigorúan vette azt az elvárást, hogy a keresztszülő bérmált legyen, ilyen ember pedig nem sok volt Drávacsehiben.

²³ Sokkal tágabb összefüggésben hasonló következtetésre jutott Messing Vera és az általa hivatkozott nemzetközi kutatás is: a már az államszocializmus idején erodálódott kapcsolati háló a piaccgazdaságba való átmenet idején teljesen tönkrementek. Ugyanő foglalkozott a hídszerű kapcsolatok jelentőségével roma és nem roma szegény családok között. (Messing, 2006.)

országos reprezentatív mintán vizsgálva úgy találta, hogy a zömében beások lakta baranyai falvakban a teljes kapcsolati hálóban élő cigányok aránya közel háromszoros az urbanizált és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei községekben élő romákhoz viszonyítva. Míg tehát nincsen különbség az urbanizált környezetben és a borsodi falvakban élő romák társadalmi beágyazottsága között, attól nagyon eltér a baranyai roma és nem roma szegény háztartások közötti együttműködés gyakorisága. Még szembetűnőbb különbséget talált, amikor a legkevesebb kifelé irányuló kapcsolattal rendelkezők kategóriáját nézte, és pedig, hogy a baranyai falvakban élők között fele akkora a vákuumban élők aránya, mint a másik két társadalmi környezetben. (Messing, 2006:45.) A Messing által megfogalmazott feltételezések a két, általam vizsgált településen is igazolhatók. Amikor a drávacsehi és a szenyéri cigányok mai közép- és idős nemzedéke tartósan kapcsolatba került a faluban lakó paraszttal, akiknek többsége ekkorra hozzájuk hasonló, ingázó ipari munkás lett, a korábbi hierarchikus viszonyhoz képest inkább támogató-segítő jellegű viszonyok jöttek létre. Az azonos munkaerő-piaci helyzet révén jelentős státuszkiegyenlítődés és életmódbeli hasonulás jött létre cigányok és nem cigányok között, ami az etnikai endogámia – falusi viszonyok között hosszú ideig megfellebbezhetetlen – törvényét is kikezdtte.

Durst Judit a gettósodott Láposon természetesen nem, de Bordón is – ahol a cigány lakossági csoportok tényleges kisebbséget alkotnak – alig talált „vegyes házasságokat”. Az általam kutatott településeken 6–6 családról tudok, akiket a kutató interetnikusként kategorizálhat. Az endogámia évszázadokig érvényben lévő szabályával szemben mindkét faluban létrejött egy köztes pozíciójú, identitásával éppen ezért sokkal könnyebben játszható kategória. Ez nem jelenti azt, hogy a környezetükben ne kísérenék ezeket a frigyeket konfliktusok. Drávacsehiben a családi kötelékek megszakításával, kitagadással járó viszállyra inkább a mai középnemzedék emlékszik, a fiatalok körében ez már alig fordult elő, különösen akkor nem, ha a cigány fél viszonylag stabil családi háttérrel rendelkezik, amely mintegy befogadja a szegénysége mellett magányos, elhagyatott nem cigány felet. Sok elvált, megözvegyült férfi és gyermekeit egyedül nevelő asszony talált így egymásra, a többség számára elfogadható módon. Szenyéren, ahol szám szerint ugyanannyi interetnikus partnerkapcsolatról tudunk, társadalmi megítélésük a csehitől jelentős mértékben különbözik. Egyfelől a legidősebb párok ma harmincas éveikben vannak, tehát azt lehet mondani, hogy közel egy nemzedékkel később lazult fel az endogámia törvénye. A többi kapcsolatban a nem cigány fél bevándorló, és sokan tekintenek rá megvetéssel.

4.4. A cigány mint különbség a társadalmi diskurzusokban

A cigány kategóriával mindkét faluban először abban a többségi, vagyis nem cigány diskurzusban találkoztam, amely a kutató figyelmét igyekezett az „elcigányosodásnak” nevezett folyamatra irányítani. A „cigányok” ebben a diskurzusban „a saját”, vagyis paraszti értékrend ellentétét testesítik meg, de annál általánosabb értelemben is az erkölcsi romlást, a szegénységet, a pusztulást.

„Ide magyar nem jön. Mi meghalunk, kész.” Csehiben tíz év múlva „minden csupa cigány lesz; egy rendes magyar ember itt már nem lesz, tiszta cigány minden. (...) Azért lesz rossz, mert azok lopnak ám, egyik a másikát is ellopja.”

A kertek művelésének elhanyagolása, a földek parlagon heverése is ebben az összefüggésben jelenik meg:

„Drávacsehiben mindenkinek van kertje, ráadásul a föld is jó, csak az emberek nem szeretnek dolgozni, földet művelni. A falut ötven százalékban »brazilok« lakják, és van vegyes házasság is. Van egy kisebb rész, akik közmunkát szoktak végezni, de semmivel nincsenek megelégedve; nem szeretnek dolgozni. Ők a faluvégiek, jampi nemzetség, a három menyecske, meg a Marcsi, mindig szitkozódnak. Nem szeretnek az asszonyok dolgozni... Tartsa őket a magyar állam.” (...) „Tíz év múlva itt örületes szegénység lesz; a tehetősebb emberek elmennek, s csak cigányok lesznek, akik minden elhagyatott öreg épületet szocpolból megvásárolnak.”

Az etnikai másságot morális dimenzióban értelmező diskurzus középpontjában a lopás áll, amely tolvajként „a cigányt” tételezi. Megfogalmazója ebben az esetben az egyik falu volt polgármestere:

„Ellopják a szőlőt a tőkéről. Vannak ilyen sztorik, az egyik felén dolgozik a gazda, a másik felén már szedik le a cigányok. Nem művelik a kerteket ezek a cigányok, mert nincs pénzüik, hogy szántassák, vegyszereztessek, még a zártkerteket sem művelik. (...) Se baromfi, se Isten, se Mária.”

Van, aki különbséget tesz a „saját cigányaink”, a helybeliek és az idegenek között, a besurranó tolvajokat az utóbbiak között feltételezve. Egy fiatalasszony, amikor arról beszélt, hogy miért tiltja a lányait attól, hogy roma osztálytársaikkal játsszanak, vagy azokkal látogassák egymást, így kezdte: *„a cigányokkal mindig baj van, (...) az iskolában is mindig csak a cigányokkal van baj.”* A szomszéd gyerektől való tiltás, akárcsak a cigány származású gyerekek megkülönböztetett figyelemmel való kezelése az iskolai tisztasági vizsgálatokon, a borszín tudatosítása, a tornasor végére, az osztálykép szélére való állítás, mind olyan gyakorlatok, amelyek a többség előítéleteit a gyermekkori szocializáció során beleégetik a kisebbségi származásúak testébe, illetve a testük társadalmi helyének percepciójába. Egy vegyes családból származó fiatalember, aki azt hangsúlyozta, hogy a különbség tudata az ő családjukban nem volt jelen, ezért egész gyermekkorában irreleváns volt számára, egy iskolai megjelenésre emlékszik mint a másság első élményére, amit azóta is nehezen tud értelmezni:

„Az egyetlen emlékem, hogy azt hiszem, az osztályfőnök, aki irodalmat is tanított, tett egy ilyen utalást... Beszélt a törökökről, és azt mondta, hogy például a Gábor jól beleillene a törökök közé. És akkor még mondta azt is, hogy azért, mert egy kicsit sötétebb a bőre. És akkor én még csodálkoztam.”

A példák sorát még folytathatnánk, sok-sok olyan idézettel, amelyek mind a hiányt, a devianciát, az abnormálist állítják a diskurzus középpontjába. Ez az a társadalmi beszéd, ami a „cigány” kategóriát stigmává teszi. Hatalommal felruházott stigmává, a beszélők ugyanis nemcsak magányukban vagy informális környezetükben hangoztatják, hanem intézményi pozíciójukból is így beszélnek. Polgármester, tanárok, védőnők, eladók, munkahelyi vezetők és menedzserek voltak azok, akiket a fentiekben közvetlenül vagy az érintettek elbeszélései alapján idéztünk. Arra a jelenségre Drávacsehiben lettünk figyelmesek, hogy a magasabb státuszú, anyagilag is tehetősebb emberek sokkal nyíltabban, agresszívebb módon használták a romákat lealacsonyító, stigmatizáló nyelvi fordulatokat és kategóriákat. De ennél is nagyobb ereje rejlik e diskurzusnak abban, hogy maguk a cigány származású emberek is így beszélnek, ha saját maguk és családjuk, illetve az „igazi cigányok” közötti különbséget akarják érzékeltetni. Annál a jelenségnél tartunk, amit Bourdieu szimbolikus erőszaknak hív, és a férfiuralom kapcsán írja le működését. (Bourdieu, 1994.)

Bourdieu a szimbolikus erőszak megfogalmazásakor nem látott esélyt arra, hogy annak áldozatai egyénileg aktív módon tudjanak viszonyulni a róluk kialakított lealacsonyító képhez.²⁴ Amikor drávacsehi és szenyéri, roma származású embereknek interjú helyzetben, tehát egy barátságosan közeledő idegen számára kellett elmondaniuk, hogy mit jelent számukra cigánynak lenni, a legtöbb esetben a sérelmek kerültek szóba. Egy csoportinterjúban, amelynek résztvevői a kisebbségi önkormányzat vezetői és más tekintélyes roma családok férfi tagjai voltak, két élményüket emelték ki, a hátrányos megkülönböztetést, amelyekkel elsősorban a munkaerőpiacon találkoznak, és a szegényt, ami végső soron nem más, mint az előbbi interiorizált formája. Harmincas-negyvenes éveikben levő, többnyire munkahellyel rendelkező férfiak a hátrányos megkülönböztetéssel mint megváltoztathatatlan kollektív adottsággal számolnak. Drávacsehin a diszkrimináció hatásait legerőteljesebbnek látó kisebbségi vezető lemondóan így fogalmazott: „*a rasszizmus..., az soha nem fog megszűnni*”.

Ugyancsak gyakran találkoztam azzal, hogy a stigmatizáló beszédmódot, benne a cigányok lealacsonyító képét az érintettek – a roma származású emberek – is magukévá tették. Egy édesanya, aki éppen arról panaszkodott, hogy gyönyörű és sok gonddal ápolt hajú kislányát a védőnő kiállította az osztály elé, sérelmét azzal fokozta, hogy lánya ezzel a „*tetves cigányok*” (megvető, komoly hangsúllyal) mellé került, ugyanúgy szétborzolták a haját, mint amazokét. Magyarozatképpen pedig családjáról így beszélt:

²⁴ A régió körüli küzdelmek kapcsán ugyan kicsivel optimistább, mint a férfiuralom értelmezésekor, de a szimbolikus erőviszonyok felforgatását ott is csak kollektív harcok révén tudja elképzelni. (A stigma előhívja a stigma elleni lázadást. Ez a stigma nyilvános követelésével kezdődik, amely így jelvénnyé válik – a *black is beautiful* paradigma szerint –, és azzal végződik, hogy a stigmatizáció társadalmi és gazdasági hatására létrejött csoport intézményesül.) (Bourdieu, 1985.)

„nem dicsekedésből mondom, de akárkit kérdez a faluban az én családomról, megmondhatják, hogy rendőr nem kopogott be a kapunkon. Legfentebb azt mondják, hogy nagyon büszke család.”

A stigmatizáló többségi diskurzust használják akkor is, amikor cigánynak tartott embereket vagy családokat akarnak egymástól megkülönböztetni, vagyis ha a cigányok közötti különbségek megalkotása, különösképp, ha a beszélőnek saját maga kiemelése a célja. Drávacsehíben, amikor a közelmúltban Harkányból egy nagy létszámú család a falu eddig lakatlan, a harkányi önkormányzat által nekik megvásárolt házába költözött, erőre kapott ez a beszéd, és lényegében egyöntetűen használták a faluban régebb óta lakó roma és paraszt származású emberek. Szenyéren a beásoknak a kolompárokról van a többség stigmatizáló beszédmódjával megegyező diskurzusa:

„mindenért veszekednek, fellengzősek, az ilyennel az ember a tisztas távolságot megtartja, a cigány is, és a magyarok is. Ők olyan hirtelen indulatúak. Ha a gyerekek összekapnak, akkor nagyon védi a sajátját, kergeti a másikat.” A magasabb státuszú, munkahellyel rendelkező, konszolidált lakáskörülmények között élő romáktól rendszeresen halljuk az „igazi cigány” vagy „koszos cigány” megbélyegzést azokra, akiknek nem sikerült ez a felemelkedés. Nagy érzékenységgel számolt be erről a jelenségről egy vegyes családból származó fiatalember, aki saját, roma származású anyjától hallotta a leggyakrabban ezeket a lealacsonyító megjegyzéseket, akkor még mit sem sejtve arról, hogy ő maga is roma származású.

Az imént már szó volt az elhallgatásról, de van a hétköznapi ellenállásnak sokkal határozottabb, egyértelműbb formája is, amely a cigány önazonosító kategóriával épp a felismert igazságtalanságokkal szembeni hangos, indulatos fellépést kapcsolja össze. Az alábbi beszélgetés egy, a közfoglalkoztatásról szóló vita kontextusába illeszkedik. A fiatalasszony azt mondta el, hogy vitába szállt a polgármesterrel, mert úgy gondolta, hogy az igazságtalan volt a férjével szemben, a vita hevében kiabálás, káromkodás is elhangzott. Saját magáról utólag azt mondta, „cigányosan viselkedett”.

„Ha egy cigány beszél egy paraszttal, tudok szépen, normálisan beszélni, de ha engem fölidegesítenek, és tudom azt, hogy nekem van igazam, és a másik hazudik, akkor viszont én is tudok nagyon csúnyán beszélni. Ha kell, még meg is ütöm a száját. Emberi hang, állati mód, ez a cigánystílus.”

Mások bővebben foglalkoztak vele (Horváth, 2009), hogy miként működnek a cigányt mint különbséget, illetve mint különbözőt meg/újratereztető, egyben a megkülönböztetés tapasztalatait megosztó beszédhelyzetek. A borsodi falu cigánytelepén tapasztalt különbség-konstruáló helyzetekben Horváth a borszín, a tisztaság és az éhség témáját látta meghatározónak. A diszkurzív kényszer mellett azokat az újító lehetőségeket is hangsúlyozza, amelyek ezekben az interakciókban kifejezésre jutnak. Ilyen például a humor, amiben az elemző lehetőséget lát a cigány kategória

(vagy annak szinonimái) sértő és megalázó tartalmainak „kimozdítására”. Ennek példái mindennaposak voltak a drávacsehi és szenyéri – elsősorban fiatalok, fiatal felnőttek – kommunikációjában is. Amikor például valaki magáról vagy másról játékosan, mosolyogva azt mondja, hogy „*ez sem napon barnult*”, az egyfelől megidézi a fenotipikus jegyekkel operáló rassz-diskurzust, másfelől ki is fordítja eredeti jelentését, vagy legalábbis egy erőteljes kételyt fogalmaz meg érvényessége felől.

5. Identitás-konstrukciók az aprófalvas perifériákon élő, cigánynak tartott emberek csoportjaiban

Két aprófalva társadalmáról, társadalmi viszonyaiiba ágyazott etnikai különbségekről volt szó ebben a tanulmányban. Olyan két faluról, amelyek sok tekintetben ugyanazt az utat járták be, mint a többi kistelepülés a Dél-Dunántúlon: előbb az elnéptelenedés és önfelszámolódás, majd a menekülők és szegények beköltözése sújtotta. A többé-kevésbé spontán lakosságcsere rányomta bélyegét a két falu mai képére és szerkezetére. Középről érkező, mindkét esetben többségében beás származású romák kerültek a kisebb részben helyi, nagyobb részben távoli településekről ide sodródott „parasztk”/„nem romák” szomszédságába. Ezzel együtt az aprófalvak jelentős részétől eltérően a roma népesség lakóhelyi szegregációja, vagy az egész település etnikai gettóvá válása itt nem következett be. Bár az is nyilvánvaló, hogy e két falu, teljes roma és nem roma lakosságával, rég itt lakókkal és új beköltözőkkel együtt került távol Magyarország prosperálóbb településeitől, vagyis vált gazdasági és társadalmi értelemben zárvánnyá. Kutatásunk idején nem nagy számban ugyan, de maradt a két térségben annyi foglalkoztató, hogy a későszocializmus éveiben kialakult, a megélhetéssel és fogyasztással kapcsolatos minták, ha a korábbinál sokkal szűkebb körben is, de tovább élhettek. A gazdasági javakhoz való hozzáférés és a munkához való viszony vonatkozásában négyféle stratégiát azonosíthattam, amelyekről a fentiekben bővebben is szó volt – a teljes kiszolgáltatottságban, máról holnapra élőkötől, a rövid távon boldogulókon keresztül a mobilitásban csak reménykedőig és a sikelesen el- és feltörekvőig.

Lezárás-, illetve összegzőképpen még egyszer visszatérnék ahhoz a kérdéshez, amelyet a tanulmány elején fogalmaztam meg: mi köze ezeknek a gazdasági stratégiáknak meghatározó társadalmi mintáknak az etnicitáshoz, vagyis a kulturális különbségek társadalmi szerveződéséhez. Azt már a bevezetőben leszögeztem, hogy a meghatározó gazdasági és életmódbeli mintáknak az etnicitással való teljes egybeesése nem jellemző e két falura. A cigányság vonatkozásában pedig azokat a szimbolikus erőforrásokat, amelyek egy sajátos kultúrához és egy elismert közösséghez való tartozásban gyökereznek, nagy deficit jellemzi, mint a nyelvvésztés, akkulturáció, a többségi diskurzusoknak és az azok szerves részét képező előítéleteknek való kiszolgáltatottság. Kulturális értelemben nincsen egy vállalható, betölthető „cigány/roma alternatíva” még ott sem, ahol egy roma származású ember polgármesterségig vitte. Igaz, nemcsak roma, hanem szenyéri vagy drávacsehi alternatíva sincsen az itt

született, és a társadalmi felemelkedésre vagy akárcsak a méltó társadalmi tagságra vágyó emberek számára. A roma származású polgármester nemcsak beásul nem tanítja meg gyermekeit, de családi házat már egy néhány kilométerre fekvő nagyobb faluban épít, ott, ahová családja sikeres, és számára is mintát jelentő tagjai korábban költöztek. Az akkulturáció igen előrehaladott állapotán a kisebbségi szervezetek sem tudnak számottevően változtatni, mindenesetre ott tűnnek sikeresebbnek, ahol előbb a kisebbségi, majd a többségi társadalom intézményeit egyéni karrierútjaik állomása-ként tudják birtokba venni. Ahol erre nincsen lehetőség, mint Drávacsehíben, ott az olyan intézmények, mint a kisebbségi önkormányzatok, lényegében erőforrás és funkció nélkülivé válnak, s parkolópályára terelik az ott felemelkedést, presztízst keresőket.

A lakóhelyen belüli és a település egészét érintő szegregáció nem jellemző, mert a falu teljes népességéhez viszonyítva aránylag csekély a zárványszerűen elkülönített családok száma. Sokkal nagyobb súllyal vannak jelen azok, akiket „nehezen boldogulónak” neveztem, azok, akik többé-kevésbé stabil munkával és jövedelemmel rendelkeznek, akik számára a közös munkahelyek, valamint a szomszédsági viszonyok természetessé tették az átjárást „cigány” és „nem cigány” életvilágok között. Nagyon fontos közvetítők ebben a viszonyban a mindkét településen egyre jelentősebb számban jelen lévő, romák és nem romák között született partnerkapcsolatok, illetve vegyes házasságok. A helyi kapcsolatok és kötések ellenére a közbeszéd újratermeli a rendi Magyarország társadalomképeinek utolsó maradványaként itt lévő „cigány” kategóriát, amely társadalmi tagsággal lényegében nem is rendelkező, deviáns csoportként tételezi a cigányokat. Ezt a helyi konfliktusok és sérelmek emlékeit felidéző diskurzust a legújabb – országos szinten elterjedt – rasszista beszédmód erősíti meg. Ez az az erőter, amelyben különböző társadalmi státuszú, különböző gazdasági stratégiát követő emberek (újra)értékelik saját cigány származásukat és társadalmi kötelekeiket. A négyféle jellegzetes identitás-konstrukciót úgy alkottam meg, hogy a származáshoz való viszonyt a gazdasági stratégiákkal és a társadalomban elfoglalt, illetve vágyott hellyel összefüggésben értelmeztem.²⁵

Ezek alapján a két faluban élő romák első csoportja a cigányságához mint magától értetődőhöz viszonyul, azonosságtudata biztos, reflektálatlan, ugyanakkor összetett, mert nemcsak etnikai hovatarozást jelöl, hanem a környező társadalomhoz való viszonyt is kifejezi: azt, hogy cigányként azon elrendeltetészerűen kívül rekedt. Az e csoportba tartozók nem, vagy csak szórványosan kerülnek kapcsolatba a munkaerőpiaccal, és a többségi társadalmi intézményekkel (iskolával, egészségügyi és szociális ellátórendszerrel) is csak nagyon érintőlegesen. Ennek következtében könnyen kerülnek a törvényes renden is kívül. Életmódjukat a gazdasági és fogyasztási mintáknál bemutatott, máról holnapra élés jellemzi. Befelé azonban az esetek többségében egy erős kötésekkel rendelkező hálózatot, vagy közösséget alkotnak.

A második típust a beilleszkedők, asszimilánsok alkotják, akiket nemcsak mások

²⁵ A tipológiához fontos referenciaként szolgált a diszkriminációra adott kisebbségi válaszoknak a szociálpszichológiai vizsgálatok által talált típusai: visszahúzóds, rezignált belenyugvás, verbális és fizikai konfrontáció. (Neményi, 2007.)

hívják „rendes cigányoknak”, de saját magukra is ezt a megnevezést alkalmazzák. Minden erőfeszítésük a többséggel való azonosulásra, a többség által meghatározott strukturális pozíciókba való beilleszkedésre irányul. Etnikus hovatartozásuk rontja a vágyott társadalmi státusz elérési esélyeit, ezért a szégyent, stigmát jelentő „cigányságot”, ha nem is tagadják, de távolítják maguktól. Gyakran hangsúlyozzák, hogy „bár ők is cigányok”, nem olyanok, mint az „igazi cigányok”. Egy sajátos kulturális örökség csak a legidősebbeknél része a kulturális gyakorlatnak, nyomai a mai közep-nemzedéknél még fellelhetők, de mivel továbbadására nem törekszenek, a legfiatalabbaknál már teljesen feledésbe merül.

A két falu cigányságának mobilitásra irányuló, gazdasági és életmódbeli mintái mögött az etnikus kulturális örökséggel szemben többféle viszony volt felfedezhető. A legmarkánsabb eltérések jellemzésére tennék különbséget az imént említett beilleszkedők és a harmadik csoportba sorolt rejtőzködők között.²⁶ Előbbiek a társadalmi aspirációik útjában álló cigány származásukat nem hangsúlyozzák ugyan, de nem is tagadják, utóbbiak rejtőzködnek, az egyik legfontosabb törekvésük az, hogy a cigány származás minden nyomát kitöröljék az élet- és családtörténetből. Leginkább olyanoknál tapasztaltuk ezt az aktív „identitásmunkát”, akik már részben „beilleszkedtek”, majd valamilyen okból – legtöbbször a nem cigány környezettől elszenvedett sérelmek miatt – megtorpant a mobilitásuk. A nem cigányok irányában a sérelmi, a cigányok irányában a stigmatizáló beszédmód alkalmazásán túl, a rejtőzködés, a származás megtagadása olyan radikális döntésekben is megnyilvánul, mint a „cigányos” családnév megváltoztatása, vagy a „cigányos vonások” plasztikai beavatkozásokkal történő eltüntetése.

A felsorolt három stratégiának közös vonása az, hogy egyik sem kérdőjelezi meg, még kevésbé száll vitába a többségi hegemoniával, és annak strukturális rendjével. A negyedik kategóriába a lázadókat sorolom, azokat, akik a strukturán, és nem a hozzá való egyéni viszonyuláson próbálnak változtatni. Szembetűnő különbség az elhallgatással, a rejtőzködéssel szemben, hogy ebben a csoportban van beszéd a cigányságról. Olyan beszéd, amely a cigány/roma kategória felértékelésével kísérletezik, ám nem a helyi, „magától értetődő”, reflektálatlan cigányságot rehabilitálja, hanem egy új roma identitást konstruál, amely erősen ideologikus és átpolitizált, s a „szabadság színtereit” idéző nagyvárosi, sőt még távolabbi – transznacionális – kulturális mintákat ötvöz (etnozene, rap). A lázadók egy részénél alacsony munkaerő-piaci státusz párosul az etnikai kategóriákat átértékelő identitásküzdelemmel, ők a rezsím átalakításában leginkább érdekelt „etnikai vállalkozók”. A lázadók másik része általában a társadalmi mobilitási pályára került, „rejtőzködő” szülők gyermekei, akiknél a mobilitási törekvések beérnek, és már egy magasabb társadalmi pozíció birtokában dolgozzák át, teszi maguk által is vállalhatóvá a származásukat jelentő etnikai kategóriát.

Végül: a két faluban a cigánynak tartott emberek és a nem cigányok között folyó

²⁶ A gazdasági tevékenységek szerepét vizsgáló Patrick Williams beszél a láthatatlanságról, mint a párizsi kalderás cigányokra jellemző identitásstratégiáról. A láthatatlanság a cél, a rejtőzködés a cél elérését szolgáló technika. (Williams, 1996.)

diskurzusok elemzése azt mutatta, hogy míg „kívülről”, a többségi társadalmi környezet felől a „cigányság” mint egy egységes, monolit, alávetett osztály jelenik meg, „belülről” a társadalom rétegződésének törésvonalai mentén, a jelentések és a hozzájuk való viszonyulások pluralizmusa jellemző. Ugyanakkor az etnikai határokat lazító, az átjárást könnyítő folyamatokat is azonosíthattam: „belülről” a rejtőzködésre, kiilleszkedésre irányuló törekvések, kívülről pedig azok a strukturális folyamatok gyengítik a határokat, amelyek a cigányok és nem cigányok közötti társadalmi különbségek kiegyenlítése és a különböző etnikai háttérű, de azonos társadalmi státuszú emberek kapcsolódásainak létrejötte irányába mutatnak.

Irodalomjegyzék

- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest, Replika kör, 7–54.
- Bourdieu, Pierre (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 156–177.
- Bourdieu, Pierre (1990): Social Space and Symbolic Power. In: P. Bourdieu: *Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*, 123–139. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1985): Identitás és reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*: 1, 7–22.
- Caglar, Ayse (1999): Törökök Berlinben: társadalmi kirekesztés és mobilitási stratégiák. *Replika*, 39: 121–136.
- Durst Judit (2001): A bordói „nem igazi cigányok” *Beszélő*, 7–8: 95–99.
- Durst Judit (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák”. Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 232.
- Feischmidt Margit (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluból. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 102–132.
- Fleck Gábor–Órsós János–Virág Tünde (1999): Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1: 64–83.
- Fleck Gábor–Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1. 67–92.
- Granovetter, Mark S. (1973): The Strength of the Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, Issue 6 (May), 1360–1380.
- Havas Gábor (1999): A kistelepülések és a romák. In: Glatz Ferenc: *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA, 163–203.
- Horváth Kata (2009): *A cigány különbségtétel*. Kézirat.
- Jenkins, Richard (2005): Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel, 127–147.

- Juhász Pál–Kovács Katalin [1988] (2006): Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikep-tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. Társadalom- és gazdaság-szerkezeti vázlat. In: Juhász Pál: *Emberök és intézmények, Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, 225–269.
- Juhász Pál (2006): *Emberök és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány.
- Kállai Ernő (2006): *A cigányok és a kisebbségi önkormányzati rendszer*. http://www.kisebbségivalasztasok.mtaki.hu/adattar/tanulmányok/kallai_erno_a_ciganyok_es_a_kisebbségi_onkorm_rendszer.html
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (1998): *Cigány népesség Magyarországon*. Budapest, Szociotypo.
- Kiss János Péter (2008): Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 29–68.
- Kovács Éva (szerk.) (2007): *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- Kovács Katalin (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 7–28.
- Ladányi János–Szelényi Iván (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 1: 94–98.
- Ladányi János–Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lewin, Kurt (1975): *Csoportdinamika*. Budapest.
- Márfi Attila (2005): Baranya cigánytelepeinek felszámolása a tanácskorszakban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors*. Pécs, 157–169.
- Messing Vera (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények között. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–54.
- Neményi Mária (2007): Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 1: 84–98.
- Stewart, Michael (1994): *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-twins Kiadó–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány.
- Stewart, Michael (2001): Depriváció, romák és az underclass. *Beszélő*, 7–8, 82–95.
- Stewart, Michael (2009): *Roma and Gypsy 'Ethnicity' as a Subject of Anthropological Enquiry*. Kézirat.
- Szalai Andrea (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások „belülről”. *Regio*, 1: 104–126.
- Szalai Júlia (2000): Az elismerés politikája és a cigány-kérdés. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 531–572.
- Szuhay Péter (1993): Utóparasztosodó cigányok az északkelet-magyarországi régióban. *Phralipe*, 1: 13–15.
- Szuhay Péter (2004): A társadalmi együttműködés megteremtése és optimalizálása cigányok és magyarok között Szendrőládon. *Új Holnap*, nyár, 156–170. (www.ujholnap.hu)

- Szuhay Péter (2007): Romakutatások. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs és Médiatudományi Tanszék, 88–103
- Váradi Monika Mária (2007): Szegénység, kirekesztettség. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs és Médiatudományi Tanszék, 69–87.
- Váradi Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Virág Tünde (2007): Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs és Médiatudományi Tanszék, 134–145.
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1: 41–59.
- Williams, Patrick (1996): Láthatatlan színek, avagy cigányok Párizs elővárosaiban. *Magyar Lettre International*, 21: 68–72.

Váradi MoniKa Mária

MEGÉLHETÉS ÉS TÁMOGATÓ KAPCSOLATOK – AZ APRÓFALUSI SZEGÉNYSÉG ARCAI

Esettanulmány 2008-ból

Baranyában, a Sásdi kistérség egyik aprófalujában, Tormáson járunk. A Pécset és Kaposvárt összekötő 66-os főútról Baranyajenő határában fordul el a szággyi be-kötőút, amelyen nyolc kilométer után érzük el a valamivel több, mint háromszáz lelkes Tormást. A Baranyajenői Közös Tanácshoz csatolt község 1990-ben nyerte vissza közigazgatási önállóságát, Szággyal és Baranyaszentgyörggyel hozott létre körjegyzőséget, amelynek kis központja lett, és amelyből az ezredfordulón Baranya-szentgyörgy kivált. Ugyan Tormásról tovább vezet az út Szággyra, a buszok is ott fordulnak, mégis rendkívül rossz közlekedési helyzetű zsákfalú, ami népessége folyamos fogyásának és a község kedvezőtlen foglalkoztatási mutatóinak egyik for-rása. A rendszerváltozást követően Tormás aktív korú népességének nagy része kívül került a legális munka világán, 1990 és 2001 között 60%-kal csökkent az elsődleges munkaerőpiacon foglalkoztatottak aránya. Mindezzel természetes módon járt együtt az inaktivitás bővülése. 1990-ben 100 foglalkoztatottra 143 nem foglalkoztatott ju-tott, 2001-ben már 400. 2001-ben a tormási háztartások több mint felében (58%) nem élt foglalkoztatott családtag, ami részint az idősek, részint a munkaerőpiacról kiszorult aktív korú népesség magas számából fakad.

Tormás község a „Hegyháti Esély” konzorcium vezetőjeként 2007-ben sike-res pályázatot nyújtott be az Országos Foglalkoztatás Közalapítvány (OFA) által meghirdetett Kisfalú-programra. A modellprogramra ötszáz lelkesnél kisebb, az országos átlagot meghaladó munkanélküliséggel sújtott aprófalvak által vezetett konzorciumok nyújthattak be pályázatot. A program három egymásra épülő köte-lező szakaszból áll. Elsőként elkészül a kisfalú és környezete gazdaságfejlesztési programja, amelynek része egy komplex, integrált munkaerő-piaci szolgáltató pro-gram is. E program kettős célt szolgál. Ezen alapul a projekt magja: a munkanélküli és inaktív emberek társadalmi és munkaerő-piaci (re)integrációját elősegítő, közel két éven (22 hónapon) át nyújtandó szolgáltatás, amely lehetővé teszi az érintettek képzését, segíti foglalkoztathatóságukat, elősegíti elhelyezkedésüket. Ugyanakkor e dokumentum alapján a projekt menedzsmentje olyan pályázatokat készít el, ame-lyek a projekt sikeres megvalósítását, illetve folytatását szolgálják. A program a munkaerő-piaci gondok enyhítése mellett a kistelepülések közösségfejlesztését és forrásabszorpciós képességének erősítését is célozza, ezért kötelező eleme egy olyan helyi (mikrotárségi) fejlesztő szervezet létrehozása, amely a Kisfalú-projekt

lezárulta után is képes források megszerzésére és különböző fejlesztések, projektek lebonyolítására.

A gazdaságfejlesztési programot az MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztályának munkatársai¹ dolgozták ki, s végezték a szükséges háttérkutatásokat. Jelen esettanulmány a Tormás községben 2008 januárja és áprilisa között folytatott, háztartási szintű adatfelvétel eredményein alapul, ám terjedelmi okok miatt nem törekedhetünk ezeknek teljes körű bemutatására.²

1. Közelítések

1.1. Megkötő erők

Tormás az elmúlt évtizedekben folyamatosan veszített népességéből³ – egy házaspár összeszámolta: 50 törzsökös család költözött el teljesen a faluból –, de az elvándorlás ellenére maradtak itt, sőt érkeztek ide emberek, családok. Mindig voltak, akik Tormáson próbáltak boldogulni, megélni. Noha a taszító erők hosszú évtizedek óta jóval erősebbek, a megtartó, vonzó erők is hatottak, hatnak, még ha az alapvető folyamatokat – elvándorlás, fogyás – megfordítani nem is tudják.⁴

Melyek a faluba vezető tipikus utak, s melyek a marasztaló erők? A házasságkötés, mint a Tormásra irányuló migráció legjelentősebb forrása a két világháború közötti időszaktól a mai napig megmaradt. A szocializmus időszakában a munkalehetőség vonzott ide embereket, családokat, mindenekelőtt az erdészet: még Miskolcra is elvetődtek ide, és többen említették, hogy szüleik közeli és távolabbi baranyai fal-

¹ A megalapozó kutatásokban és a program megírásában Koós Bálint és Rác Katalin vett részt, a foglalkoztatási programrészt a munkaerő-piaci szolgáltatásért is felelős konzorciumi partner, a Dél-Dunántúli Regionális Forrásközpont Kht. munkatársai dolgozták ki. Köszönettel tartozom Rác Katalinnak e tanulmány első változatához fűzött, értékes észrevételeiért.

² A pályázati kiírás elvárásainak megfelelően a gazdaságfejlesztési program megalapozását szolgálta a terveink szerint teljes körű ún. szükségletfelmérés. Tormáson és a hozzá tartozó külterületeken, Felsőkövesden és Alsókövesden felkerestünk (majdnem) minden háztartást egy olyan adatlappal, amely a háztartások szerkezetére, összetételére, a megélhetési viszonyokra, a helyi, családi problémákra, illetve azok orvoslására, a faluhoz való kötődésre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. Az adatlaphoz tartozott egy, a háztartásban élő munkanélküliekre vonatkozó kérdéssor is, amely a munkanélküliség „történetét”, az elhelyezkedési próbálkozásokat, az esetleges képzési és munkavállalási igényeket, vágyakat firtatta. Az adatlap, amelyet összeállítottunk, konkrét adatokat tartalmaz, de a lekérdezés során egyfajta strukturált interjú vázaként kezeltük. Hat háztartásba nem jutottunk el, mert elutasítottak bennünket, nem kívántak nyilatkozni, vagy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült megfelelő időpontot egyeztetni. Végül 93 háztartásról szereztünk közvetlen információkat. Az adatlapok feldolgozásáért Tóth Krisztinát illeti köszönet.

³ Egy évszázad alatt Tormás kistelepülésből olvadt aprófaluvá; 1910-ben majd' hétszáz (687 lélek) éltek itt, 2001-ben már csak 354 lakosa volt a falunak. A népességvesztés folyamatos volt, de a szocializmus időszakában vált drámai mértékűvé.

⁴ 290 tormási lakosról szereztünk információkat, 52%-uk itt született, vagyis már a szüleik is Tormáson éltek.

vakból költöztek Tormásra, illetve Felsőkövesdre, ahol az erdészet nem csupán munkát, hanem lakhatást és szolgáltatásokat (alsó tagozatos iskola, bolt, művelődési ház, játszótér) is kínált a családok számára. Felsőkövesd ugyanakkor maga is jelentős kibocsátónak mondható, korábban a gyermekek iskoláztatása érdekében, ma inkább a rossz közlekedési adottságok, a falurész izoláltsága okán költöznek be családok a faluba, Tormásra. A hatvanas évek végén a felszámolt cigánytelepek lakói vették meg a távozó parasztcsaládok portáit. A középkorú tormási cigányok még az erdei telepen születtek, gyerekként kerültek a faluba. Az akkor betelepült cigány családok leszármazottai közül többen itt élnek, és összetett rokonsági szálakkal kötődnek egymáshoz: „*itt nekem minden cigány a rokonom*”.

A hetvenes-nyolcvanas években, a helyben elérhető munkahely vonzó és megtartó erőnek bizonyult, s nem csupán a téesz és az erdőgazdaság alkalmazottai számára. A körzetesítés előtt volt itt alsó tagozatos általános iskola, bolt, takarékszövetkezeti fiók, postahivatal, amelyekben felső- és középfokú végzettségűek is megtalálták számításukat; azok közül, akik ezekben az intézményekben dolgoztak, ma is élnek néhányan Tormáson.

A rendszerváltás óta a Tormás felé irányuló migráció okai megváltoztak. Élnek ma olyan családok a faluban, akik azért költöztek be/vissza Tormásra, mert úgy gondolták, itt lehetőségük van mezőgazdasági termelésre, amellyel megteremthetik családjuk egzisztenciális biztonságát. A boldogulás vágya mellett egzisztenciális kényszerek: a munkanélküliségtől, az elszegényedéstől való félelem munkálkodnak a Tormásra költözés hátterében, de a történetekben felfedezhetők a családi élet törései vagy a saját tulajdonú, megfelelő lakás hiánya is. Megözvegyült, gyermekeivel egyedül maradt nő és férfi kényszerült visszaköltözni a faluba, mást egy családi válság következményei miatt balatoni házából lakoltattak ki Tormásra, megint mások itt találtak maguknak megfelelő árban ingatlant, lakhatást, és akad, aki másutt sikertelenül próbált boldogulni, és visszaköltözött. Ezekben az esetekben Tormás menedék, de csapda, a száműzetés helye is lehet. A faluba költözés rendszerváltás utáni történeteiben a *szociális migráció* mintázata rajzolódik ki.

1.2. Néhány adat a tormási társadalomról

2008 tavaszán a faluban az egy vagy több gyermeket nevelő, három- és többszemélyes, valamint a kétszemélyes, nyugdíjas korú házaspárokból álló háztartások aránya volt a legmagasabb. Nagyjából hasonló súllyal vannak jelen a jellemzően megözvegyült asszonyokból – ritkábban egyedül élő férfiakkól – álló egyszemélyes, és az olyan többgenerációs családok, amelyekben idős nagyszülő, aktív korú házaspár és iskolába járó gyerekek élnek egy fedél alatt. Ezek az *adatok egyensúlyi állapotról tanúskodnak*, akárcsak a korcsoport szerinti, hiszen Tormáson a 0–14 éves korú gyerekek, valamint a 65 évesnél idősebb emberek aránya jószerivel megegyezik, 16,4, illetve 16%, míg a 15–39 éves és a 40–64 éves korosztályok aránya 35,4, illetve 32,1%.

1. táblázat: A tormási háztartások szerkezete

Háztartás típusa	%
Egyszemélyes háztartás	14,0
Egyedülálló szülő 1–3 gyermekkel	7,5
Kétszemélyes, házastársakból álló háztartás	24,7
Házaspárból és 1–2 gyermekből álló háztartás	17,2
Házaspárból és 3–6 gyermekből álló háztartás	11,8
Szülőkből és felnőtt gyermekből álló háztartás	6,4
Többgenerációs háztartás	18,2

Forrás: háztartási adatfelmérés, 2008. január–április

A Tormáson élő, 15 évesnél idősebb lakosok 10%-a nem végezte el a nyolc osztályos általános iskolát. E csoportban találjuk azokat az idős, nyugdíjas tormási asszonyokat, akik még a kötelező nyolc osztályos általános iskolai képzés előtt járták ki a hat elemet. Ugyanakkor ide tartoznak azok a roma származású asszonyok is – akad köztük negyvenes éveiben járó, de huszonéves fiatalasszony is –, akik nem fejezték be általános iskolai tanulmányaikat, mert nem futotta a család ambícióiból és/vagy mert tizenévesen gyermeket vállaltak. Ők ma gyermeket nevelnek vagy munkanélküliek.

2. táblázat: A 15 évesnél idősebb tormásiak iskolai végzettségi adatai

Iskolai végzettség	%
Kevesebb, mint nyolc általános	10,3
Nyelc általános	46,7
Szaktunokásképző, szakiskola	26
Szakközépiskola, technikum	4,9
Gimnáziumi érettségi	7,4
Felsőfokú végzettség (főiskola, egyetem)	4,9

Forrás: háztartási adatfelmérés, 2008. január–április

A nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezők népes táborában ott vannak a középiskolába járó fiatalok (26 diák), többségük Dombóvárra, Sásdra jár szak- középiskolába, szakiskolába, akad, aki Sellyén tanul mezőgazdasági szakközép- iskolában, néhányan Pécssett gimnazisták, szakiskolások. Minden szülő törekszik arra, hogy gyermekei középiskolába kerüljenek, ám sajnos Tormáson is van példa *kisiklott iskolai pályafutásokra*, arra, hogy a továbbtanulók egy-két év után félbe- hagyják középiskolai tanulmányaikat. Olyan családból érkeznek, ahol a szülők ma- guk is alacsony, legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, évek

óta munkanélküliek, és sem példával, sem jó szóval nem tudnak gyerekeikre hatni. A középiskolából kimaradó, vagy kiegészítő iskolából oda eleve be sem került fiúk a munkanélküliek táborát gyarapítják, a lányok között találunk húszéves háromgyerekes anyákat.

A szakmaszerzés a szocializmus időszakában felnőtt nemzedékek esetében elsősorban a férfiakat jellemezte, nem egy közülük munkahelyén, vagy munkahelyeket váltva több szakmát is elsajátított. Gimnáziumi érettségivel már jóval kevesebben rendelkeznek – köztük a jelenleg felsőfokú tanulmányokat folytató hat fiatal –, s még kisebb azoknak a száma, akik felsőfokú képzést szereztek, és állatorvosként, pedagógusként, jegyzőként, polgármesterként dolgoznak.

3. táblázat: Aktivitás, inaktivitás, munkanélküliség

<i>Aktivitás</i>	<i>%</i>
Bejelentett munkahelyen dolgozik	20,2
Gyes/gyed/főállású anya	2,4
Öregségi és rokkantsági nyugdíjas	28,6
Munkanélküli, rendszeres szociális segélyes	16,2
Eltartott gyerek	31,0
Egyéb (háztartásbeli, ápolási díj)	1,7

Forrás: háztartási adatfelmérés, 2008. január–április

Tormáson abból a 93 háztartásból, amelyekről adatokkal rendelkezünk, 40 háztartást találunk, amelyben legalább egy családtagnak fizetett állása van, s 16 háztartást, ahol mindkét aktív korú felnőtt, szülő legális munkahellyel büszkélkedhet. Viszonylag magas az eltartott kisgyerekek, tanulók aránya, de ehhez közelít az öregségi és rokkantnyugdíjból élőké is. Meglehetősen sokan – 30-an – rokkantnyugdíjasok Tormáson, javarészt a nehéz fizikai munkának, néha balesetnek, krónikus betegségnek köszönhetően. Nyolcan közülük aktív korúak, megfelelő munkalehetőség, rehabilitáció esetén néhányan elhelyezkednének, vagy otthoni munkát végeznének, akár képzésen is részt vennének.

Az ellátásban részesülő vagy nem részesülő, regisztrált és regisztrálatlan munkanélküliek, szociális segélyesek száma a mi felmérésünkben magasabb, mint ahogy az a hivatalos statisztikában megjelenne, ugyanis azokat is e csoportba vettük, akik a beszélgetés időpontjában közmunkán dolgoztak. Az érintett emberek ugyanis évek, hónapok óta munkanélküliek, foglalkoztatásukat időszakosan a polgármesteri hivatal biztosítja. A munkanélküliek köre, néhány fiatalabb embert kivéve, akiknek átmeneti munkanélküliség után sikerül elhelyezkedniük, meglehetősen állandó.

Ha azt kérdezzük, hogy miből élnek a tormásiak, csak közelítő, és a legfontosabb bevételekre korlátozódó választ tudunk adni. A háztartások 62%-ában találkoztunk *nyugdíjból, rokkant nyugdíjból származó jövedelemmel*, 42%-uk kap valami-

lyen gyermekek után járó támogatást, a következő tétel a sorban a *rendszeres fizetés*, a háztartások 38%-a rendelkezik ilyen jövedelemforrással. A *munkanélküliek* valamilyen *ellátását* a háztartások 25%-ában jelölték meg mint bevételi forrást, az *alkalmi munkavállalásból* származó bevételekről a háztartások 13%-a számolt be. (Utóbbi adatot tapasztalataink alapján nem tartjuk reálisnak.) A bevallott havi bevételi források, illetve az azokból kiszámított, egy főre jutó jövedelem alapján egy állítás és egy összefüggés látszik körvonalazódni.⁵ A közölt adatok alapján a háztartások valamivel több, mint harmadában (33%) havi 25 ezer forintnál kevesebb összeg jut egy családtagra, a háztartások 64%-ban 50 ezernél alacsonyabb ez az összeg. Úgy véljük, hogy Tormáson a *háztartások harmada szegénységben*, de legalábbis jócskán a létminimum alatti összegből él. Másfelől Tormáson is látható, hogy az egy főre jutó jövedelem tekintetében a legkedvezőbb anyagi helyzetben a kétszemélyes nyugdíjas háztartások vannak (főként, ha a férfi a bányától ment nyugdíjba), és annál kevesebb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezik, annál szegényebb a család, minél több kiskorú gyermeket nevel.

1.3. A legális munkavégzés lehetőségei

A bejelentett munkahellyel rendelkező tormásiak közül néhányan a faluban dolgoznak. A polgármesteri hivatalban, az óvodában hat helybelit alkalmaznak – a vezető óvónő, valamint a hivatal három munkatársa bejáró. 2008-ban két új közalkalmazotti állás jelent meg a faluban. A többcélú kistérségi társulás által fenntartott sásdi Humán Jóléti Társulás alkalmazza azt a két tormási fiatalasszonyt, akik a házi segítségnyújtás keretében szociális gondozóként látogatják az idős falubelieket.

Helyben élő, illetve működő vállalkozóknál is dolgoznak néhányan. A szövetkezeti átalakulás óta már a harmadik tulajdonos üzemelteti a falu határában működő szarvasmarhatelepet, amely két tormási embert foglalkoztat. Akárcsak a telep, úgy a faluház épületében működő kocsmá sem helyi ember tulajdonában van, mindenesetre egy tormási fiatalasszony itt talált munkát. Egy-két férfi az itt telephellyel rendelkező fakitermelő vállalkozó alkalmazásában áll, az ő brigádjába bekerülni nem kis dolog, mert tartós munkaviszonnyal kecsegtet, s mert „rendes” munkaadó hírében áll. Tősgyökeres tormási az a vállalkozó, aki a faluban a legjelentősebb mezőgazdasági termelőnek számít, s aki eddig két fiát alkalmazta a vállalkozásában, s egy helybéli fiatalasszonyt a család által üzemeltetett boltban. Néhány önfoglalkoztató östermelő, vállalkozás akad még a faluban, ők azonban rendszeresen nem alkalmaznak családon kívüli munkaerőt.

A falun kívül munkát vállalók esetében szórt a kép. A tormási kisposta bezárása óta a két helyben lakó alkalmazott mobilpostásként, illetve pénztárosként dolgozik a sásdi postán. Míg hajdan busszal hordták az embereket a gödrei tévesz telepeire, 2008-ban mindössze ketten dolgoznak Tormásról az utódszervezetnél. Ugyancsak

⁵ A havi bevételek összegét firtató kérdésünkre 70 háztartásban kaptunk választ.

két-három ember jár egy-egy mindszentgodisai és gödrei építési vállalkozóhoz, és vannak, akik Sásdon, Mágocson vagy Pécssett dolgoznak, a legkülönbözőbb foglalkozásokban, munkahelyeken. A legtöbben, tízen a megye legnagyobb foglalkoztatójához, az Elcoteqbe járnak.⁶ 2008-ban a termelési és foglalkoztatási kapacitásait egyelőre bővíteni látszó multinacionális cégben operátorként, vizualistaként (ez a régi jó „meós” lenne), raktárosként dolgozó tormásiakat hozza-viszi a munkájárat, így tudnak egyáltalán eljárni három műszakba, de a 12 órás műszak az utazással 16 órára nő, mert a kisbusz több faluba is betér. Három nap munkát három nap pihenés követ, mégsem mindenki viseli jól a váltakozó műszakokat, a monotóniát, és azt sem állíthatjuk, hogy elégedettek lennének a 70–90 ezer forintos nettó fizetéssel, de azt mondják, nincs más lehetőség a környéken, „*egész Baranya az Elcoteqben dolgozik*”. Nem is mindenki vállalkozik rá, mondván, nem bírná, s aki próbálkozik, azt sem biztos, hogy felveszik. Gyakran előfordul, hogy munkanélküli tormásiak elmennek tesztet írni, de az nem sikerül, vagy egészségi állapotuk miatt nem alkalmasak a munka elvégzésére. A Tormás központjától majd’ hét kilométerre lévő Felsőkövesden élő munkanélküliek nem reménykedhetnek abban, hogy az Elcoteqbe valaha is felveszik őket: megmondták, ide már nem küldik ki a buszt. Aki innen eljár, mondjuk Sásdra dolgozni, annak, hogy az első tormási buszt elérje, hajnalban kell lesétálnia az erdőn át a faluba. *Az elhelyezkedést, munkavállalást akadályozó, nehezítő tényezőnek a dolgozó tormásiak is a közlekedést látják.* Akinek nincs autója, akinek a foglalkoztató nem téríti meg az utazás költségeit, vagy akit a cég, a vállalkozó nem fuvaroz a munkába s haza, annak – ha kínálkozna a jelenleginél jobb álláslehetőség – lehetetlen az ingázás. Innen, megfelelő közlekedési eszköz híján a 15 kilométerre fekvő Sásd is elérhetetlen messzeségben van.

2. A szegénység forrásvidékén: a munkanélküliség útvesztői

A kilencvenes években elsőként és tartósan a gödrei térszben és az állami erdészetnél dolgozó képzetlen, betanított fizikai munkát végző férfiak és nők kerültek ki az elsődleges munkaerőpiacról: állatgondozók, betanított varrónők, a téesz rongyválogatójában foglalkoztatott asszonyok, erdőn csemetéket ültető, erdőt gondozó, fakitermelő brigádokban dolgozó alkalmazottak. Tormáson nem egy nővel, férfival, házaspárral találkozhatunk, aki 1993–1994 óta, *elhelyezkedési kísérletekkel vagy anélkül, közmunkával és alkalmi munkával tarkítva éli a munkanélküliek életét.* Ha később kerültek is ki a munkaerőpiacról, hasonló tartóssággal vannak jelen a munkanélküliek sorában a képzetlen vagy semmire sem jó szakmával rendelkezők. Ez a korosztály 2008-ban a *negyvenes éveinek végén, ötvenes éveinek elején jár,* néhányan közülük időközben olyannyira *leromlott egészségi állapotba* kerültek, hogy rokkantságukat is megállapították. Az ő munkaerőpiacra való visszakerülésüket súlyosan akadályozza egészségi állapotuk, amely miatt még a közfoglalkoztatásba

⁶ A multinacionális cég azóta bezárt. Lásd még Vidra Zsuzsa tanulmányát e kötetben.

is csak óvatosan, mértékkel vonhatók be – nem emelhetnek, nem tudnak hajolni, szédülnek.

A regisztrált munkanélküliek *fiatalabb generációját* azok alkotják, akik később váltak állástalanná, legalább a nyolc általánost elvégezték, betanított munkások voltak, sőt gyakran szakmával is rendelkeznek. A munkanélküliségbe vezető egyik tipikus női út, generációs eltérésekkel és variációkkal, rendre visszaköszön az élettörténetekben: munka a téeszvarrodában, gyes, munka a tormási maszek varrodában, megszűnt a varroda, munka a sásdi varrodában, megszűnt a varroda, esetleg munka a magyarszéki vagy dalmandi varrodában, megszűnt, vagy elküldték a bejárókat.

A *húszas éveikben járó munkanélküliek* között egy piciny csoport szakmával, esetleg érettségivel rendelkezik, s legalábbis a *fiúkat nagyfokú mobilitás* jellemzi. A lányok immobilabbak, egyikük érettségi után anya lesz, s ha tervezi is a továbbtanulást, már csak munkanélküliként szeretne valamilyen tanfolyamot elvégezni; a másik Felsőkövesden él, és úgy látja, csak akkor van esélye újra munkát találni, ha elköltözik innen. A fiatal munkanélkülieknek ez a kisebb, kvalifikált, mobilabb csoportja az, amelyiknek – mert ambíciózus, tervezni is képes – van esélye arra, hogy a maga erejéből, esetleg egy kis támogatással visszakerüljön az elsődleges munkaerőpiacra.

A fiatal, *huszon- vagy éppen tizenéves munkanélkülieknek* van azonban egy nagyobb csoportja, amelyiknek *minimális az esélye arra, hogy az elsődleges munkaerőpiacra egyáltalán belépjen*, mert nem rendelkezik olyan tudással, munkatapasztalattal, amely ezt lehetővé tenné, és/vagy mert semmi nem ösztönzi, kényszeríti arra, hogy legális munkát végezzen. Él Tormáson néhány olyan fiatal férfi, fiú, akiknek még nem volt bejelentett munkahelye, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne dolgoznának több-kevesebb rendszerességgel. Vannak, akik csak kiegészítő iskolát végeztek el, nekik esélyük sem volt szakma megszerzésére, ha szerencsájük van, akkor tudnak alkalmi munkát vállalni – segíteni itt-ott a faluban, egy vállalkozónál amolyan mindeneként dolgoztatni, eljárni külföldre egy más faluból való roma fiatalemberrel „lomizni”. Az már különös szerencsének tekinthető, ha valaki el tud helyezkedni a sásdi téglagyárban, ahonnan télre ugyan munkanélküli ellátásba küldik, de tavaszra legalább mindig visszaveszik. Ezek a fiatalok olyan családokban élnek, ahol a szülők maguk is alacsonyan képzettek, régóta munkanélküliek, néha közmunkásként alkalmazták őket, vagy alkalmi munkákat végeznek a faluban, az erdőn. Noha szabályt erősítő kivételként egy-egy ilyen családban is előfordul, hogy egy gyerek elvégzi a középiskolát, sőt „rendes” munkahelye van, a munkanélküliség, képzetlenség és szegénység újratermelődése kőkemény törvényként működik.

Élnek Tormáson olyan férfiak, középgenerációhoz tartozók és fiatalok, akiknek ha volt is, már régen nincs, vagy soha nem is volt bejelentett munkahelye, alkalmi munkákat vállalnak itt-ott, főképpen azonban „*maszekba járnak*”, vagyis egy vagy több erdészeti vállalkozó számára végeznek fakitermelő munkát, leginkább brigádokba szerveződve. Ők nem feltétlenül jelennek meg a munkanélküliek ellátó rendszerében, lehet, hogy nem is szerepeltek benne soha. Ahogy egyikük a munkaügyi kirendeltséggel való együttműködés kapcsán fogalmazott: „*minek járjak be hetenként, úgysem tudnak nekem segíteni*”.

Ha a bejelentett munkahely hiányáról, az alkalmi munkatapasztalat-szerzésről beszélünk, szólnunk kell azokról a húszas éveik elején, derekán járó többgyermekes fiatalasszonyokról is, akik ha befejezték is az általános iskolát, legfeljebb alkalmi munkát vállaltak, például éveken át libatépést a keleti országrészben, ám jellemzően tizenévesen, gyereklányként születték első gyermeküket. Nem biztos, hogy ezek a 2008-ban kisgyermeküket nevelő nők valaha is olyan helyzetbe kerülnek, hogy vissza, pontosabban be kell lépniük az elsődleges munkaerőpiacra. Ha azonban lesz ilyen alkalom, akkor gyermeknevelési és háztartási munkatapasztalataikon kívül mást nemigen tudnak mobilizálni.

Azok a munkanélküliek, akik egyáltalán megpróbálták elhelyezkedni, kedvezőtlen tapasztalatokról számolnak be. A korábbi szakmájukban, erdészetnél, erdészeti vagy más vállalkozónál való elhelyezkedéssel próbálkozó férfiak azzal magyarázzák álláskeresési kudarcukat, hogy a vállalkozók csak feketén hajlandók őket foglalkoztatni. Egy 1997 óta munkanélküli, autószerelő és fakitermelő szakmával rendelkező férfi többszöri próbálkozásról tett említést: *„nem akarnak bejelenteni, tíz éve nem tudok elhelyezkedni, két szakmával, fiatal férfiként. Stabil, állandó munkahelyet szeretnék, nem sikerül.”*

A *vállalkozók fekete alkalmazásban való érdekeltsége* mellett az elhelyezkedéssel próbálkozók leginkább *életkorukat és lakóhelyüket tartják a kudarcok legfontosabb okának*. Egy negyvenes éveinek végén járó, rossz egészségi állapotú, és elhelyezkedni már nem nagyon akaró asszony felidézte, hogy néhány éve hirdetésí íjságban olvasott egy állásajánlatot, fölhívta a megadott számot, *„egy férfi volt, kérdezte, hány éves vagyok és hol lakom, mondtam, negyvenhárom és Tormáson: »akkor menjen a p...-ba«, és lerakta a telefont”*. Vannak, akik eleve nem is próbálkoztak álláskereséssel, *„mert messze ajánlottak munkát, oda nincs közlekedés”*, vagy olyan helyen kerestek álláslehetőséget, ahol közölték, a bejárást maguknak kell megoldaniuk, kifizetniük, illetve, ahová nem volt megoldható tömegközlekedéssel a napi ingázás.

A legtöbben hamar föladták, elég volt egy kudarc, egy elutasítás ahhoz, hogy felhagyjanak az álláskereséssel. A negyvenes éveik végén, ötvenes éveik elején járó asszonyok, azok, akiknek megromlott az egészségi állapota – súlyos műtéteken estek át, keringési, ízületi, gerinc- és nőgyógyászati betegségekkel kínlódnak, akad nem egy, aki idegösszeroppanással, depresszióval küzd –, s akik között vannak, akiket már 50%-ban rokkantnak nyilvánítottak, éppen állapotuk miatt gyéren vagy egyáltalán nem próbálkoztak elhelyezkedéssel.

Nagyon kevesen, jellemzően a fiatalabb munkanélküliek végeztek el a munkaügyi kirendeltség által szervezett tanfolyamot. Ami a jövőbeli képzéseket illeti, a 4–5 osztályt végzett asszonyok között akad, aki szívesen befejezné az általános iskolát, a fiatal fiúk közül többen említették, hogy a jogosítvány bizony jól jönne. Akik konkrét tanfolyamok iránt érdeklődnének, s ők egy-két kivételtől eltekintve, a fiatalok, a következőket nevezték meg: eladó, takarító, dajka, csecsemőgondozó, angol vagy más nyelvtanfolyam, biztonsági őr, C-jogosítvány, szociális gondozó, tb-vagy bérügyi szakelőadó. A válaszok többsége két póluson helyezkedik el. Vannak,

akik azt mondják, bármit elvégeznek, csak legyen piacképes a szakma, biztos az elhelyezkedés, legyen helyben a képzés, s ha nem, akkor is megoldott a közlekedés, a képzéshez kapcsolódjon támogatás.⁷ A munkanélküliek másik, idősebb részétől egyazon téma különböző variációit hallhattuk: „*nem akarok már tanulni, közel ötven évesen*”; „*elég volt a nyolc év az iskolában*”; „*öregyek vagyunk mi már ahhoz, hogy tanuljunk*”; „*nekem arra már nem volna eszem*”.

Munkahely, rendes állás, folyamatos munka mindenkinek kellene. A korábbi munkatapasztalatoknak, képzettségnek megfelelően a tormási munkanélküliek jellemzően fizikai munkát végeznének, az már egészségi állapottól, fizikai erőnlétől függ, hogy nehéz vagy könnyebb, nyolc- vagy hatórás legyen a vágyott munka. Azok a férfiak, akik életük nagyobb részét az erdőben töltötték/töltik, a természetben, szabadban dolgoznának. Csupán egy középfokú végzettséggel rendelkező fiatal lány végezne szívesen szellemi, irodai munkát. A vállalkozóvá válás gondolatától irtóznak a munkanélküliek, ki azért, mert családjában látott már csődbe menni kisvállalkozást, ki azért, mert semmiféle tőkével nem rendelkezik, s a jelenlegi magas járulékterheket nem tudná kigazdálkodni.⁸ *A legjobb, ha a munkahely helyben van, vagy elérhető közelségben, legfeljebb Sásdon*, néhányan azért Pécsig is elmerészkednének – de csak abban az esetben, ha az utazás megoldott és támogatott. Mindössze egy-két fiatal mondta, hogy bárhová elmenne dolgozni. Néhány negyvenes-ötvenes, korántsem egészséges nő csak arra vágyik, hogy *minél gyakrabban lehessen közmunkás*.

A túlnyomó többség semmi esélyt nem lát az elhelyezkedésre. Nincs a közelben megfelelő munkahely, nem jó a közlekedés, korlátozott a kereslet: „*kinek kell egy ötvenes férfi, még kukásnak se!*”; „*ha megtudják, hol lakom, szóba sem állnak velem*”; „*a fiatalokat, egészségeseket keresik*”. A tormási munkanélküliek mind önmaguk adottságait, képességeit, állapotát, mind a környezet kínálta feltételeket az elhelyezkedésüket gátló tényezőknek tekintik. Mobilitásra nem hajlanak és többnyire nem is képesek, többen feladtak minden reményt, fásultak, rezignáltak, életükben a leépülés jelei is láthatók. Üdítő kivételt a két-három fiatalember jelent, akik úgy ítélik meg, hogy aki akar, az most is el tud helyezkedni, s egyikük, aki jelenleg teherautóhoz szerez saját pénzén jogosítványt, öntudatosan így fogalmazott: „*van kitarításom, amit akarok, elérem*”. Csak maroknyi képzetten, mobilabb fiatal érez kellő erőt és ambíciót magában, s hajlandó is azért tenni, hogy állást, értelmes munkát találjon – ha kell, elmennek a faluból, az országból. A másik póluson viszont azokat az idősebb, képzetlen, betegeskedő munkanélkülieket találjuk, akik másban, mint az önkormányzat által szervezett közfoglalkoztatásban, nem bíz(hat)nak.

⁷ A képzéshez kötött megélhetési támogatás értékéhez egy adalék: egy negyvenes éveit végén járó, 50%-os rokkant, regisztrált munkanélküli asszony arra igyekezett rábeszélni a munkaügyi kirendeltség munkatársát, javítsa ki az adatait, s írja át a nyolc osztályt hatra – jól jött volna az a pénz.

⁸ Mindössze egy vadász fiatalember kacérkodik a vaddisznótenyésztés gondolatával – hogy lesz-e belőle valami, a jövő titka.

3. „Itt minden az erdő”

A felkeresett tormási háztartások kétharmadában foglalkoznak mezőgazdasági termeléssel, ami azonban mindössze négy-öt családban lép túl az önellátás keretén – szántóföldi növénytermesztés, csirkenevelés, sertéshízlalás a jellemző tevékenységek –, és egyetlen család sincs, amelyik kizárólag mezőgazdasági termelésből él meg. A különböző rendű és rangú tormási családok többsége a szocializmus időszakában hízókat tartott s adott le – nemcsak a szövetkezetben tagsággal rendelkező vagy alkalmazotti viszonyban álló családok. Voltak, akik a kilencvenes években földtulajdonhoz jutva, folytatták az állattartást, vagy a fiatalabbak között, akik akkor vágtak bele, két-három család pedig abban a reményben költözött (vissza) Tormásra, hogy majd gazdálkodik, illetve mezőgazdasági vállalkozást indít. A kisüzemi agrártermelés radikális összeszűkülése azonban Tormást sem kerülhette el: ezek az üzemek méretüknél fogva nem voltak versenyképesek a piacon; az előregező faluban egyre kevesebben akadtak, akik rendelkeztek az okszerű gazdálkodáshoz szükséges szakismerettel, piaci kapcsolatokkal. Ami ma jellemző: kisebb-nagyobb veteményeskert, néhány szárnyas jószág, esetleg disznók. Az önellátó kistermelés jelentőségét nem becsülhetjük le, hiszen csökkenthetők vele az élelmiszerre fordított kiadások; a hajdani kisparaszti életből és munkaetikából megmaradt feladat, értelmes elfoglaltság; kis bevételt hozhat a konyhára; a különböző cserekapcsolatokban jó szolgálatot tehet.

Más a helyzet az erdővel, amely – különböző módokon – a tormási családok megélhetési stratégiáiban ma is meghatározó szerepet játszik. Itt van mindjárt a tüzelő: Tormáson mindenki fával fűt, s a családok többsége maga termeli ki a tűzifának valót, két hétvége alatt az éves mennyiség kihozható az erdőből. A családi szintű fakitermelés az állami erdészet által kezelt erdőkben zajlik: néhány ezer forint fejében a családok kitisztíthatják az igényelt és kijelölt területet, a botfa az övék, a szállításról ki-ki maga gondoskodik. Akadnak olyan tormásiak – munkahellyel rendelkezők, munkanélküliek, nyugdíjasok –, akik, megfelelő szerszámokkal, mindenekelőtt stílfűrészsel rendelkeznek, nagyobb területet vállálnak, és nem csupán a maguk számára termelnek tüzelőt, hanem értékesítik a felesleget. Egy-egy ilyen alkalommal szükség van segítőkre, szállítóeszközre, a segítők lehetnek családtagok, rokonok, gyakran a falu szegényei.

A környékbeli erdők más módon is segítik a megélhetést. Munkanélküli fiatalok gyakran eljárnak hajtani, segítenek a vadászoknak, napi 3000 forintért, a saját kutya után is jár 1500 forint. Akadnak olyanok is, akik az erdő őrzése fejében jutnak a megélhetést segítő forintokhoz: a háborítatlan természeti környezet ugyanis a külföldi, elsősorban német, olasz, osztrák vadászokat csalogató vadak paradicsoma. S arra is találunk példát, hogy nem az erdőt, hanem közvetlenül az erdők mellett elhelyezkedő szántókat őrzik a vadaktól esti tüzekkel a falubeli munkanélküliek. A begyűjtött agancsok után is fizet az erdészet, 2008-ban 1800Ft/kg volt az ára. Gombászni, a maga kedvére vagy a szomszédoknak, esetleg eladásra, sokan szoktak, nem csupán munkanélküliek.

A tűzifa lehet bevételi forrás és fizetőeszköz is; a kisebb-nagyobb alkalmi munkákat végző munkanélküliek, rászorulók gyakran kapnak munkájuk fejében tüzelőt. A tormaasiak állítják: aki akar, s aki nem játszotta el a becsületét (mondjuk, fát lopott, vagy nem végzett tiszta munkát), kap lehetőséget az erdészettől arra, hogy a tűzifáját kitermelje. A legszegényebb családokban azonban arra sincs pénz, hogy a néhány ezer forintot kifizessék, szállításról gondoskodjanak, ők apránként, amikor pénzhez jutnak, vásárolgatják meg a fát. Természetesen nem csak ők azok, akik megveszik a tüzelőnek valót, hanem az idős, egyedülálló, betegeskedő, fizikai munkát végezni már nemigen tudó tormaasiak is. Kereslet tehát mindig van – ahogy kínálat is. A tűzifa kitermelése ugyanis nem csupán állami, hanem magántulajdonú erdőkben is zajlik.⁹

Az állami erdészet a kilencvenes évek átalakulási lendületében dolgozóinak túlnyomó többségét elbocsátotta, a korábbi munkákat vállalkozóknak adja ki, illetve bizonyos tevékenységekre ma is foglalkoztat embereket – gyakran saját korábbi alkalmazottait – alkalmi munkavállalói könyvvel, néhány éve közmunkaprogramokban. Az erdő, a fa foglalkoztatásban, megélhetésben játszott szerepe áttekinthető, legális az állami erdészethez kapcsolódó gyakorlatban, bár azt már senki nem tudja biztosan, hogy a számlát benyújtó erdészeti vállalkozó milyen módon alkalmazza és fizeti a(z) esetleg alvállalkozó) brigádjához tartozó embereket. A magánerdőket gondozó erdészek számára munkát végző, különböző brigádok esetében tapasztalataink szerint más a helyzet.

A tormaasiakkal folytatott beszélgetések során hamar kiderült, hogy a legnagyobb jelentőségű alkalmi munkák az erdőkhöz köthetők, ezek azonban jellemzően a feketegazdaság szférájában zajlanak. Beszélgetőtársaink érthetően óvatosak voltak, nem is feltétlenül őszinték. Ez mindig kiderült, a faluban ugyanis mindenki tudja, ki miből él, s ebből a tudásból nekünk is jutott valamennyi. A feketemunka világát illetően nem elég, de nem akartuk az érintetteket kellemetlen helyzetbe hozni. Ami kirajzolódott számunka: a regisztrált és nem regisztrált munkanélküli férfiak között többen vannak, akik egy-egy erdészeti vállalkozó számára dolgoznak, gyakorlatilag folyamatosan. A vállalkozók nem helyiek, a szomszédos falvakban élnek, s az erdő sem csak a tormaasi határban található, a férfiak a környező települések erdeibe, néha messzebb is eljárnak. A különbség abban a tekintetben mutatkozik, hogy valaki pusztán a maga munkaerejét viszi-e a piacra, ahol aztán alkalmazzák őt, vagy vannak-e eszközei: fűrészek, gépek, lovak a húzatáshoz, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy egy állandó brigádot hozzon létre, s így lépjen a vállalkozóval kapcsolatba. Mindkettőre van példa. Találkoztunk férfiakkal, akik egy-egy fakitermelő vállalkozónál (alvállalkozónál) dolgoznak többé-kevésbé folyamatosan, hallottunk történetet arról, hogy egy-egy vállalkozó nem vált be, nem fizetett rendesen, s ezért a munkanélküli mást keresett, vagy éppen őt kereste más.

És tudunk olyan, két-háromtagú brigádokról, amelyek néhány vállalkozó számára

⁹ A tűzifagyűjtés a térségben megjelenő, hazai és elsősorban osztrák hőerőművek alapanyag-szükségletét kiszolgáló faapríték-üzemek miatt egyre inkább háttérbe szorul, a vállalkozások ugyanis az utolsó szálig feldolgozzák a rászorulók által ez ideig tüzelőként hasznosított faanyagot.

folyamatosan végeznek fakitermelést. E brigádok nagyjából állandó tagokból állnak, családi, baráti alapon szerveződnek, de van példa az átjárásra, változásra, s alkalmanként, ha sok a feladat, maguk is bevonhatnak a munkába más munkanélkülieket.

„Hat-hét éve vagyok munkanélküli, azóta maszekba járunk. Én találtam ki, hogy legyen egy kis csendes brigádunk, a szomszéd faluban lakó testvérem és egy helybeli van benne. Maszek erdészekhez járunk, többhöz is, most egyhez sűrűbben, kijelölik a fákat, gyéritünk, ritkítunk, döntünk, nem tisztítunk, mi a jobb munkákat szerezzük meg. Egyfolytában van munka, csak a tél, ha esik a hó, az nekünk nem jó. Én vagyok ebben a brigádban a főnök, én fizetem őket, ha kéri, hetente vagy kéthetente. Próbálkoztam én elhelyezkedni, Sásdon, az Elcoteqben, nem vettek fel, azóta nem is próbálkozok: minek?! A vállalkozói igazolványt nem akarom kiváltani, sokat kell fizetni utána, papírmunka van vele sok. Nincs szándékomban elmenni dolgozni. Itt én vagyok a főnök, itt nem parancsol nekem senki. [...] Itt a faluban is vannak más brigádok, az erdész is azokat válogatja ki, akik értenek hozzá...”

A jelenlegi gazdasági és társadalmi környezet nem kedvez a fekete foglalkoztatás „ki-fehéritésének”, nem is érdekeltek ebben az érintett felek. A vállalkozói oldal a magas járulékok miatt, s mert így a fa piaci ára versenyképes szinten tartható. A munkanélküli talán szívesen venné a bejelentett, legális munkahelyet, de elfogadja a realitásokat, örül a munkának, a jövedelemnek, és nem feltétlenül gondolkodik el azon, hogy a be nem fizetett járulékok veszélyeztetik a maga és a családja jövőjét. A korlátozott átjárás a fekete és a legális foglalkoztatás között az alkalmi munkavállalói kiskönyvvél lehetséges; mindössze egy olyan esetről hallottunk, hogy az eddig feketén dolgozó fakitermelőnek szóltak az erdészettől, fölveszik, megüresedett egy hely. Ő saját helyére, a régi brigádba apját ajánlotta.

4. Élethelyzetek és a szegénység fokozatai

Tormás aprófalusi társadalma átmeneti állapotban van. Még *nem előregedett* község, *nem is gettófalu*, amelyet mély szegénységben élő cigányok és nem cigányok laknak, és *nem polarizált* (idősek és fiatal, szegény romák és nem romák által meghatározott) a szerkezete. Mind generációs, mind társadalmi értelemben él itt egy mégoly keskeny „közép”, ugyanakkor jelen van és látható a szegénység, amely nem homogén léthelyzet; finom, s lefelé hártavékony határok választják el egymástól a szegénységben élők csoportjait.

Kísérletet tettünk arra, hogy a megélhetés módozatai, a mindennapi életvitel, az értékek és aspirációk mentén meghatározzuk a jellemző tormási élethelyzeteket. Tipológiánk természetesen csupán közelítő lehet, hiszen az egyes családokat, a köztes, átmeneti helyzeteket néha nem sikerült megnyugtatóan egy-egy kategóriába beszu- szakolni. Reméljük azonban, hogy hozzásegít a helyi társadalom finom szerkezetének, a tormási szegénység fokozatainak megértéséhez.

4.1. Özvegyek

Néhány, hajdani kisparaszti családból származó, hosszú évek óta özvegy idős asszony, akik, mert a téészidők előtt és a beszerzés után a családi kisgazdaság úgy kívánta, dolgoztak téesztag családtagjaik nevén, maguknak nem volt munkaviszonya, férjeik után jár nekik valamennyi nyugdíj, úgy 60 ezer forint. Nincsenek nagy igényeik, télen egy szobát fűtenek, a spartherton egyben főznek is, mert ha hozatnak is ételt az óvoda konyhájáról, hétvégén főznek, illetve sokallják az adagot, s amíg tudják, ellátják magukat. Arra sosem volt, nem lehet példa, hogy ne fizetnék a csekkeket, közüzemi számlákat, s mindig mindenre futja a pénzből, arra is, hogy megtakarítsanak: kellhet más temetésén a koszorúra; a magukéra már félretették a pénzt, ahogy a kórházi kezelésekre is. A nyugdíjból sokat elvisz a gyógyszer. A gazdálkodással régen fölhagytak, a feladat most, hogy a távol élő családtagok lebontsák a bedőlt istállót. A kert persze rendben van, de a hostelt – a ház mögött húzódó nagy mezőgazdasági területet – odaadják valakinek, hogy művelje, tartsa rendben. Nem szeretnek semmit elfogadni gyerektől, rokontól, egy kis pénzt mindig odacsúsztatnak, ha másnak nem, hát az unokáknak. Kifizetik a házhoz szállított tüzelőt, az ajándéknak szánt ruhát, a hazalátogató gyerekek útiköltségét.

4.2. Nyugdíjasok

Ha özvegy, ha házaspár, saját jogon (olykor) nyugdíjasok – ha a férj Komlón a bányában dolgozott, viszonylag magas nyugdíjjal –, ebből gazdálkodnak. Akár itt születtek, akár ide nősültek, ugyanaz az ethosz jellemzi őket, mint az „özvegyeket”. Állandó munka, takarékoság, irtózás a tartozásoktól, elvük: csak a magunk erejére támaszkodjunk, ne szoruljunk senki segítségére. Gyerekeik akár távol, akár helyben élnek, számíthatnak rájuk; a kerti vetemények, a felhizlalt disznók az ő asztalukra is kerülnek, rájuk is főznek, nekik is savanyítanak, tesznek el befőttet, ha megszorulnak, pénzzel is segítik őket – bár ezt titkolni szeretnék. Ameddig bírják, gazdálkodnak a kertben, a szőlőben, ahol mindent megtermelnek, ez a takarékoság egy formája, de egyben tartást adó életforma. Segítségért, „alamizsnáért” senkihez nem fordultak soha, nem is akarnak.¹⁰

4.3. Konzolidáltak

Harmincas éveikben járó és középkorú, vagy fiatalabb, részben még ma is aktív, tevékeny nyugdíjas házaspárok, mindkettőjüknek van munkaviszonya, de legalább nyugdíja. Jellemzően nem, vagy csak rövid ideig voltak munka nélkül, „mindig is dolgoztak”, erre nagyon büszkék. E családok többsége mélyen beágyazott a helyi

¹⁰ Az „özvegy” és „nyugdíjas” családok, háztartások száma tipológiánkban együttesen 25-re tehető.

társadalomba, legalább egy tagjuk tősgyökeres tormási, szüleik kisparasztok voltak, s ők azért maradtak itt, mert találtak munkát, segítettek szüleiknek a háztáji gazdaságban, maguk is gazdálkodtak a munka mellett, s gyarapodni voltak képesek, építkeztek, gyakran a szülőkkel együtt. A konszolidált helyzetű családok között vannak azok, ahol három generáció él együtt, vagy néhány esetben, ha nem is közös háztartásban, de a faluban élnek a nagyszülők is. E családok jövedelme alapvetően a bérekből folyik be, ha gyermekeik tanulnak, akkor a családi pótlék is megilleti őket.

Egy-két családban gazdálkodnak, vállalkoznak, akad közöttük büszke erdő- és szőlőtulajdonos. E családok kiadásaiban a gyermekek taníttatása kiemelt helyen szerepelt és szerepel – az idősebbek között akadnak, akik gyerekeiknek városi lakást is tudtak biztosítani. Sokat megtakarítani a bevételeikből nem tudnak, luxusra nem futja, de arra nincs, vagy csak *vis major* helyzetekben példa, hogy pénzsűkétbe kerüljenek – ilyenkor a közeli családtagokhoz fordulnak. Házaikat igyekeznek rendben tartani, kívül-belül felújítani, ami évek folyamatos munkáját jelenti – amikor sikerül megtakarítani egy kis pénzt, csinósítanak valamit a házon.

A megélhetés forrásait, a kiadások szerkezetét, a törekvéseket, ambíciókat, például a gyermekek taníttatását, a ház rendbehozatalát illetően e típusba sorolható néhány fiatalabb család: a kilencvenes években Komlóról be-, illetve visszaköltözők, és két-három „tősgyökeres” cigány származású család.¹¹ Nem lehet meglepő, hogy a konszolidált helyzetű családokból kerülnek ki a falu polgármesterei, képviselő-testületeinek tagjai, a közösségi munkában jeleskedő, aktív emberek.

4.4. Kapaszkodók

A szegénység peremén élnek, kapaszkodnak azok a családok, amelyeknek egy vagy több tagja tartósan munkanélküli, és nincs, vagy kicsi az esélye annak, hogy visszakerüljön a munkaerőpiacra. E családok közös vonása a félelem, a szorongás a még nagyobb szegénységbe, kiszolgáltatottságba való lesüllyedéstől. Különbségeket közöttük a háztartások összetétele és bevételei mentén láthatunk. Élhet e családokban két vagy három generáció – ilyenkor a gyermekek után járó bevételek is megjelennek a kasszában, lehetnek kereső és mégoly szerény rokkantnyugdíjjal rendelkező családtagok, a bér, a nyugdíj állandó, havonta érkező jövedelem, némi biztonságot jelent, de mindez csak a szűken vett megélhetéshez elég. Az azonban fontos, hogy családtagok, még ha külön háztartást vezetnek is, egymást segíteni tudják, s nem szorulnak külső támogatásra. Említhetünk egy középkorú házaspárt: az asszony tizenöt éve munkanélküli, betegeskedik, a férj mezőgazdasági nagyüzemben dolgozik, bére 60–70 ezer forint, csak az aratási időszakban emelkedik valamelyest. Amikor nem közmunkás, az asszony nem jogosult a szociális segélyre, mert férje jövedelme és a még tanuló két lánygyerek után kapott támogatás ahhoz már magas. Velük él harmadik, már dolgozó leánya az élettársával – noha külön kasszán, de a lány havonta

¹¹ E csoportba 22 háztartást soroltunk.

egyszer bevásárol valamelyik üzletláncban, és együtt főznek, étkeznek. A fiatalok mindketten bejelentett munkahellyel rendelkeznek, minimálbérnél nem sokkal több fizetést kapnak, s noha szeretnének, aligha van esélyük arra, hogy önálló házat, lakást vegyenek. A szülők bevételei ahhoz nem mindig elegendőek, hogy hónap végéig kitarson a pénz, arra is volt már példa, hogy a közüzemi számlákat késve fizették be, megtakarításra gondolni sem lehet, a két kisebb leányt még taníttatni kell. Ha az asszony megszorul, a lányához fordul segítségért. A kopott ház felújítására nem telik, amikor egy háztartási gép elromlik, a dolgozó lány pótolja, áruvásárlási hitelből. Hitelből vették élettársával a gépkocsit is, hogy a férfi eljárhasson munkába. Nemcsak az asszony, a lányai is betegeskedők, ami kiadásokkal jár, s bármikor a törékeny megélhetési szerkezet megroppanásával fenyeget.

A kapaszkodókhoz tartoznak azok, akik kiszorultak a munkaerőpiacról, munkanélküliek, vagy már nyugdíjasok, de a kiskönyvvel vállalnak rendszeresen munkát az erdészetnél: csemetézést, makkszedést, ültetést. Főként Felsőkövesden találkoztunk ezzel, itt a hajdani erdészeti dolgozók nagyon kevés pénzből, szerényen élnek, amit kiegészítenek alkalmi munkavállalásból befolyó kisebb összegekkel – néhány családból mindenki eljár az erdőre, aki bírja: nagyszülő, szülő, gyerek.

A kapaszkodók között találunk egy kétszemélyes kis háztartást, fiatal munkanélküli lány és társa alkotja. A Somogy megyéből ide költözött férfi előbb egy tormási rokona gazdaságában dolgozott, majd bejelentett állást kapott a legjelentősebb helyi fakitermelő vállalkozónál. Ő rendszeresen dolgozik és kapja a fizetését, a 2007-ben tanulmányait félbehagyó, munkanélkülivé lett lány kiskönyvvel alkalmi munkát vállal – a nagymátéi vadászház takarítására hívják rendszeresen –, s mert talpraesett, szorgalmas, kétszer hívták fél éven belül közmunkára. Szívességi lakáshasználók voltak eddig a férfi rokonának üres ingatlanában, apránként veszegettek kályhát, mosógépet, hogy ne kelljen mindig a szomszédból kölcsönkérni a mosáshoz. A faluban meg tudtak vásárolni egy megüresedett házat, ott önellátó gazdálkodásba szeretnének fogni. Kísérletük azért sikerülhet, mert fiatalok, tudnak dolgozni, s mert nagyon nagyon meg akarják teremteni önálló életük feltételeit; a szegénység elől menekülnek, fölfelé kapaszkodnak. Erre az ő korosztályukban és helyzetükben nemigen látni más példát Tormáson.¹²

4.5. Tartósan szegények

A kapaszkodók között is sok az olyan család, amelyik nagyon alacsony jövedelmekből gazdálkodik, s bár keskeny a mezsgye a szegénység különböző típusai között, látható, hogy kik kerülnek a tartósan és mélyen szegények közé. Mindenekelőtt azok a már sokszor említett családok, ahol felnőtt és fiatal egyaránt alacsonyan képzett, munkanélküli, régóta kiszorult vagy be sem került a munkaerőpiacra. Jó, ha akad a családban valaki, akinek van rokkant nyugdíja vagy fizetése, de a biztos bevétel a rendszeres szociális segély, ha van nevelt kisgyerek, az utána járó támogatás.

¹² 15 családot, háztartást találunk e körben.

Nagy esemény, ha behívnak valakit közmunkára, akkor legalább néhány hónapig nagyobb összeget (40–60 ezer forintot) vihet haza.

Ezek a családok máról holnapra élnek, állandóan tartoznak a boltban, kölcsön kell kérniük pénzt, tojást, mikor mit, rendszeresen előleget kérnek a segélyükből, gyakran vesznek fel Provident-kölcsönt, és nem tudnának a felszínen maradni azok nélkül az alkalmi munkák nélkül, amelyeket a falubeliek felkínálnak nekik. Soha nem futja ki a pénz a hónap végéig, a számlák befizetésével rendre el vannak maradva, előfordul, hogy a tüzelőt is csak részletekben, apránként tudják megvenni. Ha betegek, s azok, egyikük sem egészséges, akkor úgy spórolnak, hogy nem veszik be a gyógyszert, hanem „beosztják”: sokba kerül az engedélyezett gyógyszerek kiváltásához szükséges felülvizsgálat Dombóváron, a doktor úr is gyakran megelőlegezi a gyógyszer árát.

A nagyobb, felnőtt gyerekek, ha vannak, eljárnak feketén dolgozni, de ezekben a családokban nem magától értetődő, hogy a kereső gyerek hazaadja a pénze legalább egy részét, hogy hozzájáruljon a család fenntartásához, miközben természetesen az anyja rá is mos, főz. Az is igaz, hogy csak a saját bevételeikből tudnak öltözni, mobiltelevíziót venni, szórakozni. Házaik renoválására, felújítására e családok nem tudnak pénzt fordítani, sokan fürdőszoba és benti WC nélküli lakásban élnek. Szabályt erősítő kivételt jelent az a házaspár, amelyik nagy-nagy erőfeszítéssel, évek alatt a falu szélén álló, hajdani béreslakást alakította át félkomfortos, lakályos, kívül is bepucolt otthonná.

A tartós szegénységben élő családok akkor nem esnek szét teljesen, akkor maradnak felszínen, ha van valaki, s ez jellemzően az anya, illetve a feleség, aki küzd azért, hogy a család egyben maradjon. Ő jár közmunkára, ő igyekszik egy kis veteményest művelni, amiből elláthatja a családját, s alkalomadtán még pénzt is húzhat belőle, ő ápolja, tartja karban azokat a kapcsolatokat, amelyek a családtagokat alkalmi munkalehetőségekhez, segítséghez juttatják. Ez a feladat elkoptatja szervezetüket, elvássza a lelküket, néha nem is titkolják, boldogtalanok.¹³

4.6. Peremhelyzetűek

Tartós szegénységben él a három- vagy több gyermeket nevelő családok azon része, ahol a gyermekek után járó támogatások mellett csak a családfő alkalmi vagy rendszeres fekte, csak kivételesen bejelentett munkájából származik jövedelem. Az erdőben végzett munka hullámzó bevételt jelent, nyáron (állítólag) összejöhet havi 100–150 ezer forint is, de télen, rossz időben már jóval kevesebb, s akadozótabban csordogál. Azzal, hogy mi lesz, ha a férfi megbetegszik, vagy, ne adj isten, baleset éri, senki nem foglalkozik. Az anyák egy része nagyon fiatalon szülte meg gyermekeit, akik között akad nem egy koraszülött, betegeskedő baba, illetve fejlesztést, foglalkozást igénylő gyerek.

¹³ A tartósan szegények csoportjában 20 családot azonosítottunk.

Ebben a körben már nemcsak a bolti tartozásokról, előlegekről, ki nem fizetett számlákról, törlesztőrészletekről hallottunk, hanem uzorakamatra vásárolt fogyasztási cikkekről, hitelről is. (Aki vastag kamatra hitelez, árul, nem falubeli.) Nem mindegy, hogy az ilyen családokban az asszonyok hogyan képesek gazdálkodni a pénzzel. Egy húszéves, háromgyerekes anya büszkén mesélte: amikor férje Budapesten dolgozott, ő havi ötvenezer forintból élt akkor még két gyerekével, húszezer volt az albérlet, tízezer a pelenka, s a maradék húszezerből bőven megéltek hárman. Igaz, hitelt kellett fölvennie, nem nagy összeget, amit viszont nem tudott törleszteni.

A házakról, amelyekben ezek a családok élnek, kívülről, belülről leri a szegénység: düledeznek, kert nem tartozik hozzájuk, nem is mindegyik saját tulajdon, hiányzik belőlük a fürdőszoba, a benti WC, toldozgatásukra-foltozgatásukra sincs pénz. Az asszonyok többsége ügyel arra, hogy naponta főzzön, s persze arra is, hogy a napi édességet a gyermekek ne nélkülözzék, mégsem jut mindenütt megfelelő étel sem a gyerekeknek. Egy kislány, akinek édesanyjával beszélgettünk, kérte, hadd mondja el ő, mi az, amiben a család leginkább hiányt szenved: *kaja, pénz, lakás...* E családban láthatóan nem volt mit ennie aznap az óvodából és az iskolából sokadszori tetvesség miatt hiányzó, kopaszra nyírt gyerekeknek. Ha nagyon megszorul ez a család, nincs elegendő bevétel, eladják a lovakat, amelyekkel a családfő az erdőn dolgozik, s ha megint van pénz, vesznek újakat.

Bár ezek a családok szeretnének kitörni a helyzetükből, eszközeik ehhez nincsenek, arra sincs esélyük, hogy Tormáson egy jobb állapotban lévő házat vegyenek. Vágyaik, terveik között szerepel külföldi munkavállalás, vagy legalább elköltözés olyan helyre – állattenyésztő telepekről hallottunk –, ahol férfi és asszony egyaránt találna munkát.

A tartós szegénységben élő, sokgyermekes családokat, akárcsak azokat az idősebb, egyedül vagy párban élő embereket, akik nemcsak nagyon szegények, hanem életviteli problémákkal is küszködnek, a tormási társadalom peremén találjuk. Hozzájuk nemigen érnek el azok a segítő, támogató kapcsolatok, amelyek a „szerencsésebb” szegények megélhetésében oly fontosak.¹⁴

5. Szegények és támogató kapcsolatok

A beszélgetések során lassan feltárult előttünk, mekkora jelentősége van ebben a kisfaluban a mindennapi életet segítő kölcsönös, vagy kliens-patrónus jellegű kapcsolatoknak, amelyek közül a tartós szegénységben élők számára fontos viszonyokat emeljük ki.

Ha e kapcsolatok előzményeire kérdezzük, az idősebb tormásiak két dolgot említenek. Már csak ők emlékeznek arra, hogy ha a hatvanas évek előtt a falu határán kívüli telepeken – Kringli, Lityók – élő cigány család felkért egy falubeli parasztcsaládot, hogy legyenek újszülött gyermekük keresztszülei, azt vétek lett volna el-

¹⁴ A tormási társadalom peremén elhelyezkedő/ott számon tartott családok, háztartások száma 11.

utasítani; akkoriban a komaság intézménye ebben a faluban is jelen volt. Mi már nem találtuk nyomát. Mások arról beszéltek, hogy amikor a telepek felszámolását követően cigány családok költöztek be a faluba, sokan jártak közülük a tormásiak szőlőibe, háztáji földjeire napszámosként.

2008-ban a tartós szegénységben élő roma és nem roma családok tagjai számára több-kevesebb rendszerességgel adódik munkaalkalom a falu „konszolidált”, jobb helyzetű és nyugdíjas családjainál. Milyen munkák ezek? Az udvar és az utca lekaszalása, tüzelő aprítása, krumpliszedés, kukoricatörés, kert felásása, segítség a tűzifa begyűjtésében, erdő kipucolása, szerelő munkák, bármi, ami a ház körül, a gazdaságban adódik. A fizetség pénzben és/vagy természetben: terményben, fában, élelemben (kenyér, tej, tojás) jár. A csirkeneveléssel foglalkozó családi gazdaság rendszeresen hív segítőt, amikor pakolni kell, ők pénzzel és néhány csibével egyaránt szoktak fizetni. Ennél a családnál „*már minden cigány megfordult*”, jellemzőbb azonban, hogy egy-egy emberrel vagy családdal tartós munkakapcsolat alakul ki.

„Nekünk van egy cigány házaspár, Z-ék, ők fölvágiák nekünk a fát. Gondozunk egy idős rokon nénit a faluban, legutóbb nála voltak, fölfűrészelték a tüzelőjét, a két fiút is hozták, sőt az iskolás lányukat is. Pénzt és kaját kaptak, üdítőt, Z. sört. A ház körül szoktak segíteni, de olyan is volt már, hogy megkértük Z-t, a padláson lévő vizes tartályt töltsse föl, a férjem beteges, nem engedem föl már. Ilyenkor kap egy pár száz forintot, vagy krumplit, hagymát. Ha egész napra jönnek, akkor előre megbeszéljük, hogy mennyi a fizetség. Z-ék megbízhatóak, egyedül lehet őket hagyni a lakásban, nem kell attól félni, hogy lopnak.”

A szóban forgó cigány család tagjait máshová is hívják alkalmi munkákra, s ha valahol fölöslegessé válik ruha, bútor, porszívó, ajándékba vagy kis pénzért felkínálják nekik. Nagyobbik fiukat egy-két évig rendszeresen hívta egy család, amelynek férfitagja bütykölős típus: ami keze ügyébe kerül, szét- és összeszereli, emellett kisebb gazdaságot visz, erdőre jár, vadászik, segítségre mindig szüksége van, „*s gyakran jött át a gyerek, ment a férjemmel, dolgozott, ha nem volt munka, csak itt üldögélt, evett, s ment haza, ilyen kvázi segédmunkás volt ő itt*”. Ma nem ő jár ehhez a férfihoz, hanem egy másik fiatal, nem roma fiú, aki félbehagyta tanulmányait, munkanélküli, s aki e munkakapcsolat révén teremti elő a család tüzelőjét.

Cserekapcsolatokra is van példa: bizonyos kisebb szolgáltatásokért, mondjuk egy szerszám kölcsönadásaért, egy bicikli megjavításaért munkával fizetnek azok, akik pénzzel szűkösen rendelkeznek, „*majd ledolgozza valahogy, valamikor*”, a tartozásokat számon tartják, alkalom mindig van a szívesség viszonzására.

Van azonban a kapcsolatoknak egy másik fajtája is, amelynek ugyan része a munkavégzés, de többet is jelent annál. Idős nénire, házaspárra ránéz a szomszédban élő roma asszony, bevásárol, felkapálja a kertet, a férj esetleg ellapátolja a havat. A munkákért fizetség vagy termény jár. Az idős szomszédától azonban pénzt lehet kölcsönkérni, lisztet, tojást kérni, ami éppen hiányzik, és mindig hiányzik valami.

„Nem is tudom, mi lenne velünk, ha nem lenne N. néni, oda járok mindig hozzá, tojást, lisztet kérek, mindig ad, mindig ad pénzt kölcsön, ő a mindenem, anyám helyett anyám, amióta idejöttem. Segítek neki kapálni, kerti munkát végezni, kukoricát törni, a férjem meg télen eltolja a havat. A munkánkért kifizet bennünket busásan. Mi nem szoktunk árat szabni, pénzt adnak, tálca süteményt, ebédet. Naponta átnézek hozzá, ha nem vagyok nála egy napot, átszól, figyel rám, nem utál engem...”

A csekély jövedelemből, szegénységben élő házaspár számára a mindennapi megélhetés, a túlélés szempontjából kulcsfontosságú ez a kapcsolat, ami azért alakulhatott ki, mert a roma asszony kivívta környezete elismerését azzal az elszántsággal, ahogy a hajdani béresházból lakást teremtett, hogy rendes, gondozott a kertje, veteményese, a terményeket elrakja, értékesít is belőlük. A kölcsönkapott pénzt visszaadják, a kölcsönadott liszt, tojás, egyéb esetében az elszámolás már nem olyan szoros. Az idős házaspárnak tehát ez a kapcsolat „többe kerül”, mégis fontos: bármikor mobilizálható munkaerőt jelent a szomszédság, perdöntőbb azonban a biztonság, hiszen a szomszédasszony naponta rájuk néz, válsághelyzetben jelen van, segít.

Ezekben a kapcsolatokban nem egyenlők a felek, a javak, szolgáltatások, a szíveségeik áramlását aszimmetria jellemzi, de mindkét félnek érdeke fűződik fenntartásukhoz: az egyiknek elsősorban az anyagi javak, a másiknak a biztonságérzés miatt. Ugyanakkor ezek a kapcsolatok, szemben a csak munkavégzésre korlátozó kapcsolatokkal, érzelmileg telítettek. Az idős ember gondoskodik valakiről, akitől hálát, odafigyelést, szeretetet kap, míg a támogatott számára ez a kapcsolat – a konkrét, anyagi javakban testet öltő segítség mellett – az önbecsülés, önbizalom forrása, hiszen akárki nem méltó a támogatást feltételező bizalomra.

„A. szokta nekem hozni a kenyeret a boltból, rám néz, szokott segíteni, krumplit szed, kapál, abból is kap, ha van valami kis vetemény a kertemben, adok neki. Van egy adósom, aki huszonezer forinttal tartozik nekem, azt mondta, majd a nagyharang kifizeti, úgyhogy nem adok senkinek pénzt. Csak A-nak. Ez ideáig rendes volt, mindig visszaadta, de mindig előre van [el van maradva a tartozások rendezésével]. Rendszeresen adok neki kölcsön, mióta az emberem elment, jobban támogatom őt, azelőtt is adtam, de az emberem ezt nem nézte túl jó szemmel. Rendes, szorgalmas asszony, de a családja lehetetlen banda. Én a helyében nem főznék ezekre! Az unokaöcsém is támogatja A-t, mindig azt mondja nekem: »azért támogatom őt, azért teszek vele annyi jót, hogy magának segítsen.«”

Ebben a segítő kapcsolatban a harmadik személy az özvegyasszony Tormásról elszármazott, majd nyugdíjasként hazaköltözött (alpolgármester) unokaöccse, aki, ha elmegy vásárolni, hitelbe hoz A. számára lisztet, cukrot, ami kell, s kölcsön is ad a szegénységben élő roma asszonynak, akinek öttagú családjában négyen tartósan munkanélküliek. A. erőfeszítéseit, küszködéseit elismeri az idős szomszéd, dicséri, milyen ügyes, szorgalmas közmunkás – beszélgetésünk idején A. éppen a házával szemben lévő parkban gyomlált.

Ezek a támogató, kölcsönös előnyökkel járó kapcsolatok korlátozottak, nem terjedhetnek ki bárkire. Alapvető feltételük a több éves (évtizedes) szomszédság, a belőle fakadó ismeretség, a rendszeres kapcsolattartás, az, hogy az igazán rászoruló fél, a szegénységben élő család vagy személy kiérdemelje a bizalmat teljesítményével, munkájával, megbízhatóságával, tisztességével. A másik oldalon pedig a hiány tartja fenn a kapcsolatot, hiszen az idős emberek maguk már nem birkóznak meg a ház körüli teendőikkel, fogy az erő, gyermekeik, rokonaik, ha rendszeresen látogatják is őket, nincsenek mindennap jelen, és a faluban történt betörések bizalmatlanságot, félelmet gerjesztettek az idősebb nemzedék tagjaiban.

A munkakapcsolatok tekintetében is elmondható, hogy nem terjednek ki minden, tartós szegénységben élő családra és személyre – s természetesen nem minden konzolidált helyzetű vagy idős család veszi igénybe az alkalmi munkaerőt. Egyfelől a nemzedékek mentén látszanak a törésvonalak, úgy a munkaerőt igénylő, munkaalkalmat adó, mint a rászoruló családok oldalán. A szereplők többsége mindkét oldalon a középnemzedékhez tartozik, a gyerekeket már nem, vagy csak részben vonják be e kapcsolatokba. A munkaadók oldalán azért, mert a gyerekeik már nem élnek itt, tanulnak, dolgoznak, és nem biztos, hogy itt is maradnak. A munkavállalókat illetően tapasztalhattuk, hogy a gyerekek nem minden esetben élvezik azt a bizalmat, ami szüleiknek még kijár: munkabírásukat, szorgalmukat, kitartásukat, megbízhatóságukat már kételyekkel szemlélik az alkalmi munkaadók.

Ebben a nemzedéki törésben a rendszerváltás súlyos lenyomatát sem nehéz észrevenni. A ma szegénységben, munkanélküliségben élő szülők a szocializmus időszakában dolgoztak: legtöbbször ugyanott, ahol a falusiak többsége, a térszéli, az erdőszéli; a gyerekeik viszont már a munkanélküli létbe nőttek/nőnek bele, s ez felnagyítja az amúgy mindig létező nemzedéki különbségeket. Ugyanakkor az is látható, hogy a fiatalok többsége nem rendelkezik olyan, a helyi viszonyokba való beágyazottságból fakadó kapcsolatokkal, mint szüleik, és magukra nézve nem is érzik kötelezőnek azt a lojalitást, amit azok az alkalmi munkaadókkal, segítőkkel szemben éreznek. Igaz, arra is akad példa, hogy egy nehéz sorsú fiatalembert vesz szárnyai alá egy-egy támogató, még ha ebből sok haszna nem is származik, ezek az esetek azonban kevésbé halványítják el a nemzedéki törésvonalakat.

A nemzedéki korlátok a támogató, kliens-patronszerű jellegű kapcsolatok jövőbeli sorsát határozzák meg, de már ma is létezik egy kemény, a beágyazottság-megbízhatóság kritériuma mentén húzódnó határ, amely a tartós, mély szegénységben élők egy csoportját kizárja e kapcsolatokból. Nem kerül be e kapcsolatokba az a néhány ember, aki életvitele miatt a falu periferiájára sodródott. De a kapcsolatok nem terjednek ki azokra a több gyermeket nevelő szegény családokra sem, akik nem ágyazódnak be a helyi viszonyokba; még ha helyi kötődésük is, előfordul, hogy a falvak között ide-oda költöznek, családi viszonyaik néha rendezetlenek, konfliktusokkal terhelték, s akik e családokból dolgoznak, jellemzően a fekete-, szürkegazdaság terepén mozognak, s csak nagyon korlátozottan képesek megjelenni a helyi alkalmi munkapiacra. A torma-szerű társadalom többségéhez fűződő kapcsolataik esetlegesek, korlátozottak, aszimmetrikusak, elsősorban a bolt és az önkormányzat, a hitelek és

a segélyek körül forognak, a szomszédok között jellemző támogató vagy kölcsönös kapcsolatok sem rendszeresek, kiszámíthatóak, intenzívek: „jóban vagyunk”. Nem mintha nem működne ebben a világban is a segítő kapcsolatok rendje – működik, csak éppen mindenekelőtt a hasonszőrűek, a nagyon és a kicsit kevésbé szegények, esetleg kapaszkodók között. Akinek éppen több van, az tud adni kölcsön tízezer forintot, vinni a szegényebb szomszédnak egy kis kenyeret, hagymát, tojást, vásárolni a gyerekének pelenkát... Ezek a viszonyok instabilak, nem tervezhetőek, nem is lehet rájuk alapozni, mivel a résztvevők mindegyike szegény, híján van pénznek, értékes, mobilizálható erőforrásoknak.

A szegénység túlélésében nélkülözhetetlen támogató, elsősorban a munka világra szorító kapcsolatok ma is erősen korlátozottak, jövőjük azon múlik, miként alakul az alkalmi munkát igénylő és az alkalmi munkára rászoruló csoport helyi társadalmon belüli aránya, hogy a kereslet és kínálat egyensúlya megmarad-e, s főképpen, hogy vannak-e tartalékai annak a bizalmi tőkének, amely nélkül e kapcsolatrendszerek nem működtethetőek.

A támogató kapcsolatok sérülékenységre, a résztvevők elégedetlenségére figyelmeztető jelekre is bukkantunk a segítséget, szolgáltatást nyújtók oldalán. Tormáson a közlekedés, a mobilitás és annak hiánya alapvető jelentőségű, az élet minden szféráját átható probléma. Az autó nélkülözhetetlen eszköz, felbecsülhetetlen értékű erőforrás. Családok adósodnak el, hogy autót vegyenek, munkába, iskolába kell járni, kell az autó, még ha egy hónapban egyszer tankolják is, mert bármi baj van, ki kell mozdulni a faluból. Akinek nincs autója, s a szegényeknek nincs, igénybe veszi az autóval rendelkezők szolgáltatásait. Orvoshoz, kórházba viszik őket, bevásárolni – vagy együtt mennek, vagy meghozzák számukra, ami kell –, a szívességet nyújtók általában a benzinköltséget kérik meg e fuvarokért. Az autótulajdonosok között akad, aki indokolatlannak, aránytalannak látja az igényeket, mondván, akkor is kéri a segítséget, ha lenne buszjárat, és sokallják a fizetséget – de konfliktust szül, ha nem segítenek. Akad olyan tormási, aki azért szeretné, ha sikerülne végre falugondnoki szolgálatot elindítani a községben, mert az átvállalhatná ezeket a „nemszeretem”, aszimmetrikusnak és terhesnek érzett, szívességi szolgáltatásokat.¹⁵ Túl ezen azonban, az elégedetlenség mögött általánosabb félelmek, aggodalmak, feszültségek munkálnak:

„Itt az autó, jó, szívesen visz el másokat is az ember, de el is várják, az más, ha kórházba kell vinni, vagy valami probléma van, de a cigányok valahogy úgy elvárják, mert »persze, neked van autód!«. Bosszant, ha azt vágják oda nekem: »persze, neked van pénzed!« Ő pedig, amikor megkapja a segélyt, bort, sört, cigarettát vesz belőle [...] Én nem vagyok irigy senkire, ennyi van, kész, legyen még több, azért dolgozunk, nem érdekel, hogy a másoknak miért van több, ha van [...], azt hiszik, hogy ha valakinek több van, az lopta. Az autó hiteleit ma is nyögjük még, a ház renoválására is hitelt vettünk föl, el vagyunk adósodva. A lányunk

¹⁵ Tormáson 2009 óta működik a falugondnoki szolgálat.

gimnazista, még évekig kell támogatnunk. Nekem még évekig dolgoznom kell ezért, ha elküldenének innen, akkor sem ülhetnék itthon, bárhol, de el kéne helyezkednem...

6. Támogató helyi szegénypolitika

A forráshiánnyal küszködő Tormáson „*mindent, amit lehet*”, közfoglalkoztatás¹⁶ keretében oldottak és oldanak meg: nem pusztán a közterületek, parkok, utcák gondozása, karbantartása a közmunkások feladata, hanem az ún. hivatalsegédi teendőket is közfoglalkoztatás keretében látják el, közmunkás hordja ki a faluba leveleket, takarít, befűt a polgármesteri hivatalban, faluházban, orvosi rendelőben, mikor milyen feladat adódik. A község mind a közcélú, mind a közhasznú keretet igyekszik maximálisan kihasználni. 2008 első félévében csatlakoztak a kistérségi társulás¹⁷ által megpályázott és lebonyolított térségi közmunkaprogramhoz is, amellyel nagyon elégedettek, mert a 10% önrészt is a kistérség állja, mert szerszámokhoz jutottak, s mert a közmunkások megfelelő munkavédelmi képzést kaptak, és rendszeresen ellenőrzik, szondáztatják őket. Ha van lehetőség, akkor a helyi cigány kisebbségi önkormányzattal közösen nyújtanak be pályázatot közhasznú foglalkoztatásra, nem csupán azért, mert így a 30% helyett csak 10% önrészt kell vállalniuk az önkormányzatoknak, hanem azért is, mert „*szeretnék minél több értelmes cigány embert foglalkoztatni, s ebből a keretből hosszabb ideig tudnak dolgozni*”. A közhasznú munkába bevonják azokat a munkanélkülieket is, akik semmiféle ellátást nem kapnak, vagy álláskeresési járadékosok, de valami speciális szaktudással rendelkeznek, s rendszeren közhasznú munkás látja el a hivatalsegédi teendőket. A közcélúban már inkább forgatják az embereket, rövidebb időre, de többen jutnak munka- és kereseti lehetőséghez.

Túl azon, hogy a mindenkori pénzügyi keret – sikerült-e kitölteni a közcélú foglalkoztatásra kapott összeget, s így megérkezik-e a második félévre igényelt összeg; sikerült-e elnyerni a megpályázott időt és támogatást – meghatározza azt, hogy hány embert mennyi időre tudnak bevonni a közmunkákba, a faluban két, egymással nem mindig összeegyeztethető elv érvényesül a munkanélküliek közfoglalkoztatásában: a rászorultság, illetve az alkalmasság, megbízhatóság elve.

„A szorgalom az elsődleges szempontom, amikor fölveszem, hogy akar dolgozni, értékeli azt, hogy fölvettem, és ha fölvettem, jöjjön tisztességesen dolgozni. Van,

¹⁶ A közfoglalkoztatás rendszere 2008 óta többször is átalakult. Nem változott azonban a polgármester és a képviselőtestület támogató szegénypolitikája.

¹⁷ A többcélú kistérségi társulás szakmai irányításával és szervezésében – és az e célra kapott állami normatívákból – működik a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat. A sásdi központú Humán Jóléti Társulás mikrotérségi szinten szervezte meg a szolgáltatást, egy-egy családgondozóra négy-öt falu jut. Tormáson elégedettek a faluba kijáró kolléga munkájával, a szolgáltatás színvonalával. Tormáson a többcélú kistérségi társulás által felvállalt szociális alapszolgáltatások (házi segítségnyújtás, családsegítés és gyermekjólét) számottevően javítottak az ellátáson.

akit akkor ismerek meg, amikor fölveszem. És van, akiről tudom, hogy nem fogok vele boldogulni, de mégis fölveszem, mert sajnálom a családját. Tudom, hogy régen dolgozott, és fontos, hogy visszakerüljön a munkába. Egy kicsit szokja azt, mi az, hogy elvárásoknak megfelelni, és utána azt gondolom, őt már nem biztos, hogy legközelebb föl fogom venni. Most is van, akit már másodszor vettem föl, mondtam a lányoknak: ha még egyszer föl akarom venni, akkor legyetek szívesek, figyelmeztessetek! Mert elfelejtem, hogy mi volt akkor a baj vele, hogy elrontja azt is, aki szorgalmas. Vagy napközben többször elmegy poharazgatni ehhez vagy ahhoz a házhoz.”

Ami a munkanélkülieket illeti, Tormáson nagy érték a közmunka. Aki eddig nem tudott, nagyon szeretne bejutni, aki már volt, gyakrabban és hosszabb ideig venne részt a közfoglalkoztatásban, hiszen munkaviszonyt, a segélynél magasabb jövedelmet jelent. Annak sem láttuk jelét, hogy a közmunkában való részvételt megalázónak, szégyennek tartanák az emberek, és a falu közvéleménye alapvetően értékeli, hogy a közterek, utcák rendezettek, hogy szépül Tormás. Az ország más vidékein, településein szerzett tapasztalatainkat a tormási kutatás csak megerősítette: mind az önkormányzat, mind a munkanélküliek a *közfoglalkoztatás tartós, kiszámítható, üzemszerű működésében lennének érdekeltek.*

Azt az önkormányzatnál is pontosan tudják, ki az, aki feketén dolgozik, de kényszerű adottságnak tekintik ezt a helyzetet, amelyet igyekeznek mérlegelni a közfoglalkoztatásban is. Előfordul, hogy munkanélküliek kérik a polgármester asszonyt, ne vegye fel őket közmunkára, mert akkor nem tudnak eljárni feketén az erdőre, s nem eshetnek ki a munkából. *„És ezt figyelembe is veszem, sajnós. Megbeszéljük, hogy mikor tudom behívni, megpróbálom eszerint kalkulálni a beosztást.”*

Tormáson a 90%-ban központi költségvetésből fedezett rendszeres szociális segély, a rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény, a lakásfenntartási támogatás, az ápolási díj mellett nemigen van tere az eseti segélyeknek. Születés vagy halál esetén minden családnak jár a támogatás, és aki a házát felújítaná, renoválná, bővítené, számíthat kamatmentes önkormányzati kölcsönre. Az önkormányzat pályázati pénzekkel is igyekszik enyhíteni a szegény családok megélhetési gondjain, uniós forrásból kaptak már itt élelmiszercsomagot, a Gyermekélelmezési Alapítvány jóvoltából hétvégén is jutott meleg étel a rászoruló gyerekeknek. A polgármesteri hivatalban rendszeresen megfordulnak a szegény családok tagjai, hogy a különböző segélyek terhére előleget kérjenek. Kezdetben mindenki kapott mindenre, aztán amikor a házi kasszából már kétszázezer forintot adtak ki előlegként, a polgármester asszony úgy döntött, hogy a notórius kérőknek nem, csak azoknak ad, akik ritkábban fordulnak hozzá. Ez elégedetlenséget gerjeszt, olyantól, aki nem kap automatikusan, hallottuk a panaszt: Tormáson a támogatások elosztása *„pofára megy”*.

Ám másfajta feszültség nyomaival is találkozhattunk. A konszolidált helyzetű, nem túl magas bérért dolgozó, gyermekeiket taníttató családokban hallhattunk elégedetlen kommentárokat a helyi (országos) szociálpolitikai gyakorlathoz. Néhányan kifakadtak: *„mindig ideges leszek, ha azt hallom, a rászorulóknak kell a támogatás,*

hiszen ki a rászoruló – aki eljár a segély mellett az erdőre, aki eszi a cigarettát, a pénzt a kocsmába viszi!?” Ugyanakkor a képviselő-testület beiskolázási támogatást nyújt minden középiskolai tanulónak, támogatja az Arany János Programban részt vevő diákokat, Bursa-ösztöndíjat ad a felsőoktatási tanulmányokat folytató tormási fiataloknak. Ez nem kötelező feladat, a polgármester asszony szerint voltaképpen pazarlás, mert olyan családokat támogatnak, amelyek nem szorulnak rá, maguk is elő tudják teremteni a gyerekek taníttatásának költségeit. Ezzel mások (az érintettek) természetesen nem értenek egyet. Mindenesetre a 2006-ban megválasztott testület csökkentette a beiskolázási támogatás összegét, és olyan szerződést kötött az ösztöndíjjal támogatott gyerekekkel, hogy ha nem fejezik be tanulmányaikat, az addig kapott pénzt vissza kell fizetniük.

7. Törékeny egyensúly – tendenciák és veszélyek

A helyi társadalom szerkezetét közelítően leíró tipológiánk alapján azt láthattuk, hogy az anyagi, jövedelmi helyzetük, munkaerő-piaci pozíciójuk, értékeik, stratégiáik, életvitelük, kapcsolatrendszereik alapján stabil, konszolidált élethelyzetű, illetve a szegénység különböző grádcsein álló családok aránya (kb. 50–50%) Tormáson kiegyenlített. Ez a kiegyenlítettség korántsem jelent harmonikus, idilli viszonyokat, de azt sem mondhatjuk, hogy a helyi társadalom szegények és nem szegények rideg határokkal elválasztott, egymással nem érintkező világára hasadna.

A határok léteznek, de nem látványosak. Tormáson a konszolidált helyzetű emberek, családok nem élnek hivalkodó és elzárkózó jómódban, a házak állapotából sem lehet mindig következtetni a bennük lakók valódi anyagi helyzetére, falun belüli pozíciójára, a szűkös jövedelmek nemcsak a tartós szegénységben élő családokat sújtják, a bérből élők is félnek a munkájuk elvesztésétől, a lecsúszástól. Mégis, ők rendelkeznek azokkal a támogató családi kapcsolatokkal, generációkon átívelő életvezetési mintákkal, amelyek egy krízishelyzet esetén is megóvnak az ellehetetlenüléstől, a szegénységbe való lesüllyedéstől.

Ugyanakkor a szegények világa maga sem homogén, hanem nagyon is tagolt: jelentős a távolság a magukat minden erővel fenntartani akaró, küszködő, és a reménytelen szegénységből kilábalni nem tudó, életvitelük, gyenge kötődéseik miatt a helyi társadalom peremére szorult családok között. A szegények világát tagoló háttérvonalak nagyon is élesek, és csak lefelé átjárhatóak; azok közül, akik ma erejüket megfeszítve kapaszkodnak azért, hogy helyzetük ne romoljon tovább, s ha lehet, konszolidálódják, nem egy ember, család lecsúszhat a tartós szegénység állapotába.

A tormási társadalmat jellemző, sajátos egyensúlyi állapotot a falut átszövő, segítő és kliens-patrónus típusú kapcsolatok is táplálják, amelyek aszimmetrikus voltak ellenére fontosak, mert munkához, bevételekhez juttatják a szegény családokat, s a jóindulatú helyi közfoglalkoztatási és szociálpolitikával együtt „elviselhetővé” teszik a szegénységet. Láthattuk azonban azt is, hogy a segítő, kliens-patrónus típusú kapcsolatokon kívül is rekedhetnek emberek, családok, éppen a legrosszabb, legbi-

zonytalanabb viszonyok között élő peremhelyzetűek, s hogy a következő generációban már nem feltétlenül működik a kapcsolatok védőhálója.

E segítő, támogató, kliens-patrónus jellegű kapcsolatok fennmaradását fenyegeti a jövő. Nehéz ma megjósolni, merre billen el Tormás társadalma. Valószínűsíthető, hogy az egyedül vagy párban élő nyugdíjasok gyerekei nem költöznek vissza a faluba, ahogy az is, hogy a fiatalok, akik ma egyetemre, főiskolára járnak, érettségit adó középiskolákban tanulnak, a közelben nemigen találnak munkahelyet, s ha tudnak, városban, de legalább jó közlekedési helyzetű falvakban telepednek le. (Azok a tormásiak, akik legalább a vágyak szintjén az elköltözésről gondolkodnak, leggyakrabban Sásdot jelölik meg lakóhelyként. Tormási nézőpontból már egy baranyajenői ház is jelentős előrelépés.)

Ma is fontolgatják néhányan, hogy elköltöznek Tormásról – ki gyermekei, unokái után, ki azért, hogy a következő nemzedék boldogulását így segítse elő –, mások szüleik megüresedett portáját értékesítették, és a befolyt összegből Sásdon vásároltak családi házat, ugyancsak a gyermekeikre gondolva.

Az ingatlanpiac szelektálja a vágyakat és törekvéseket, és formálhatja a jövőt – nemigen érkeznek vevők, mert a helyi ingatlanokat magasra kóstálják a tulajdonosok, abban reménykednek, hogy jönnek a külföldiek. Ám eddig mindössze két (egy-egy holland és angol) család érkezett; szép természeti környezete ellenére Tormás, a falu nem túl attraktív település. Az ingatlanpiacnak aktív helyi szereplői is vannak. Egyrészt két konszolidált család, akik néhány ingatlant megvásároltak annak érdekében, hogy a faluba ne költözzenek nemkívánatos, szegény roma családok. Arra azonban már nem mindig futja időből, energiából, pénzből, hogy a megvásárolt üres épületeket karban is tartsák, és forrásaik is végesek. Másrészt olyan kapaszkodó vagy tartósan szegény családok is ott várakoznak a tormási kis ingatlanpiacon, akik helyben szeretnék/kénytelenek kialakítani életük kereteit, és olcsó házat keresnek.

Ami nagy kockázat nélkül prognosztizálható öt-tíz éven belül: töretlen népességfogyás, az idősek kihalása, a konszolidált helyzetű családok „kiaraszolása” a faluból. Ez önmagában is felborítja a jelenlegi demográfiai és társadalmi egyensúlyt és a segítő, támogató kapcsolatok rendszerét, hiszen a „közép” olvad szép lassan semmivé, és az itt megtapadó, innen kitörni nem tudó/akaró szegények aránya növekszik. Nem valószínű, hogy Tormás külföldiek üdülőfalujává, menedékkévé váljék, jóval inkább várható, hogy nem lesz, ami (aki) feltartóztatja újabb szegény családok beköltözését...

Mindez azt jelenti/jelentheti, hogy a tormási szegénység kezelése a nem túl távoli jövőben a szociálpolitikára marad, a személyes, segítő kapcsolatokról szőtt háló elvész, elszakad, nem lesz, aki fenntartsa.

ERŐFESZÍTÉSEK A SZEGÉNYSÉG ÉS HÁTRÁNYOK CSÖKKENTÉSÉRE

SZEGÉNYSÉGKEZELÉS AKTÍV ESZKÖZÖKKEL?

Egy produktív szociálpolitikai program
két évtizedes működésének tapasztalatai

1. Előzmények

Az 1992-ben népjóléti minisztériumi támogatással elindított szociális földprogram olyan produktív szociálpolitikai eszköz, amely a mezőgazdasági termelés ösztönzése révén igyekszik támogatást nyújtani a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok számára. A szociális segítségnyújtást a mezőgazdasági tevékenységgel kombináló kezdeményezések hazánkban nem előzmény nélküliek: az 1900-as évek elején a kivándorlás által leginkább sújtott területeken, Zemplén, Torontál, Sáros és Szepes vármegyékben, majd a két világháború között az ország egészére kiterjedően indítottak hasonló tartalmú programokat. (Bartal, 1998; Serafin, 1998; Hámosi, 2006.) A produktív szociálpolitikai programok bevezetésének háttérében az addigi szegénységkezelési stratégiák, a jellemzően városokra koncentráló, közadakozásból finanszírozott ínségsegélyezés kevésbé hatékony mivolta állt. (Ferge, 1991a; Gyáni–Kövér, 2003.) A harmincas években újjára indított szociálpolitikai reformfolyamat fontos állomása volt a falvak közegészségügyi és szociális helyzetén javítani hivatott Zöldkereszt Szolgálat, a törvényhatósági alapon szerveződő, vármegyei közjóléti szövetkezetek, valamint a produktív szociálpolitika megvalósításához pénzügyi háttérrel biztosító Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozása. (Gayer, 1991; Szikra, 2008.) A programok elindításában játszott állami szerepvállalás nemcsak a szociális problémákhoz újszerűen közelítő tartalom miatt volt példaértékű, hanem azért is, mert a korábbi szegénységkezelési programok javarészt karitatív tevékenységként, az egyházi és magánjótékonykodás keretei között valósultak meg.

A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvény a települések számára előírta a helyi szegényekről való gondoskodást, amelyhez – a 8.803./1872. BM rendelet alapján – a magánadományokból és az 1883. évi XV. törvénnyel rendszerezített, 3%-os pótdóból összetevődő szegényalap biztosított fedezetet. A községek költségvetését az önhibájukon kívül szegénységbe jutott, egészséges munkaképtelenek támogatása terhelte, míg a beteg szegényekről való gondoskodást (1898-tól) a községek által megszervezett, állami keretből finanszírozott ellátásként biztosították. (Gyáni–Kövér, 2003.)

A produktív szociálpolitikai programokat – így a hátrányos helyzetű, sokgyermekes családokat pénzkölcsön, foglalkoztatás, házépítés révén támogató, közjóléti szö-

vetkezetek által szervezett akciókat is – a politikai eszmeáramlatoktól sem mentes kampányszerűség, valamint jelentős területi eltérések jellemezték. (Hámori, 2006.)

A vármegyei közjóléti szövetkezetek által szervezett akciók a mezőgazdaság számos területét felölelték, az önellátáshoz szükséges vetőmaghoz, földhöz, jószághoz, alapvető művelési eszközökhöz juttatva a rászoruló háztartásokat. Az első közjóléti szövetkezet Esztergár Lajos pécsi alpolgármester, valamint Streicher Andor Szatmár vármegyei alispán vezetésével Mátészalkán jött létre. A szövetkezet nemcsak pénzbeli kölcsönt biztosított a rászoruló családok számára, hanem lépéseket tett a kihasználatlan munkanapok hasznosítására is. A munkanap-hasznosítás érdekében tégláégetésbe, bútorkészítésbe, kenderfeldolgozásba is bevonták a megélhetésükben veszélyeztetett családokat, valamint mezőgazdasági és különböző szaktanfolyamokat szerveztek számukra. E szövetkezet mintájára az ország területén a negyvenes évek elejéig 92 közjóléti szövetkezet alakult, amelyek többéves munka- és ütemterv alapján szolgálták „a bizonytalan egzisztenciák” produktív segítségét. Bár a szövetkezetek egységes alapszabály alapján működtek, hangsúlyt kaptak a helyi társadalmi-gazdasági sajátosságok is; ezt egyebek mellett az tette lehetővé, hogy az ötéves ütemterv kialakításában a területileg illetékes felügyelő és a közjóléti szövetség elnöke is részt vett. (Szikra, 2008; Bartal, 2001.)

Általánosságban elmondható, hogy a harmincas évek produktív szociálpolitikai eszközei, bár kétségtelenül újszerű elvek¹ alapján szerveződtek, megőrizték a hagyományos szegénygondozás fő vonásait: a szegénységet egyéni problémaként értelmezték, a rászorultságot érdemességhez – szorgalomhoz, jó magaviselethez, erkölcsös magánélethez, vallásossághoz stb. – kötötték, ebből következően a segítségre szorulókat érdemtelen, valamint érdemes szegényekre különítették el. (Ferge, 1991b; Szikra, 2006.) Ezzel együtt a negyvenes évek elejére a produktív szociálpolitika vitathatatlan eredményeket ért el: falusi egészségházak, közjóléti szövetkezetek alakultak szerte az országban, amelyek további fennmaradásának a második világháború, majd az azt követő társadalmi, politikai változások vetettek véget. E változások a szociálpolitikát hosszú évtizedekre a politikai ideológiák által meghatározott, a szegénység államszocialista viszonyok közötti létét tagadó szemléletnek rendelték alá. (Ferge, 1991a, Bugarszky, 2004.)

2. Szociálpolitikai útkeresés a kilencvenes évek elején

A kilencvenes évek Magyarországon a népesség széles rétegeit érintő egzisztenciavesztés, a foglalkoztatottság drámai csökkenése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése felvetette az addigi jóléti politika reformjának szükségességét. A szociálpo-

¹ A produktív szociálpolitika alap gondolata a hagyományos segélyezéssel való szakítás és a szociálpedagógia, a nemzetnevelés és a szociálpolitika szerves összekapcsolása volt. Mindez nem csupán abban nyilvánult meg, hogy a segélyeket kölcsönök váltották fel, hanem abban is, hogy a segítségnyújtás a nevelési folyamatban részt vevők együttműködésével kapcsolták össze. (Hámori, 2006.)

litikai fordulatváltásra több alternatíva kínálkozott: a reformjavaslatok a szociális feladatellátás állami kézben tartásától a piaci és nonprofit szektor szereplőit érvényesíteni engedő, jóléti pluralizmuson keresztül a szociális ellátások teljes körű piacosításáig terjedtek. (Andorka–Kondratas–Tóth, 1995; Lakner, 2005.) A politikai ideológiák és a gazdasági kényszerek nyomása alatt formálódó, 1993-ban önálló törvény formájában is deklarált szociálpolitika a köztes megoldást képviselte, amelynek legfontosabb vonása a közösségi jóléti rendszerek érintetlenül hagyása, az állam szociális feladatellátásból való részleges kivonulása, egyes jóléti szolgáltatások és a pénzbeli juttatások helyi szintre telepítése volt. (Bartal, 2001.) A szociális feladatokra fordítható források elosztását érintő döntések decentralizálása – nem függetlenül a rendszerváltás első éveit jellemző államellenességtől – valójában annak a szemléletnek a kifejeződése volt, amely a társadalmi egyenlőtlenségeket, a fokozódó szegénységet nem osztársadalmi méretű, állami szinten kezelendő problémaként, hanem elsősorban a helyi közösség ügyeként értelmezte. (Szalai, 2004.) Mindez nemcsak azért problematikus, mert a tartósan fennálló szociális problémák helyi szintű kezeléséhez a felálló települési önkormányzatoknál nem állt rendelkezésre sem elegendő pénzforrás, sem megfelelően felkészült szakapparátus, hanem azért is, mert végső soron elodázta a szegénység mérséklését célul tűző kormányzati programok kidolgozását.

A kilencvenes évek elején lezajlott szociálpolitikai reformfolyamat során vetődött fel egy, a pénzbeli ellátásoknál hatékonyabb, a területiség és a rászorultság elvét egyszerre érvényesítő támogatási rendszer bevezetésének gondolata. Ennek keretében formálódott a szociális földprogramok koncepciója, amelynek kidolgozására a Népjóléti Minisztérium Válságkezelő Programok Irodájának irányításával került sor 1991-ben. (Hamza, 2003.) Bár a szociális földprogram, filozófiáját tekintve több vonatkozásban támaszkodott a két világháború közötti időszak produktív szociálpolitikai kísérleteire, eszközrendszerét tekintve számos új vonást mutatott. Mindezt részben az indokolta, hogy a kilencvenes évek szociális rászorultjainak köre demográfiai, szociológia szempontból jóval összetettebb volt, mint a két világháború közötti időszak zömmel agrárágazathoz kötődő népességéé.² Ezen túlmenően, a kilencvenes évek szociálpolitikai reformfolyamatát az államtalanítás szándéka hatotta át, szemben a harmincas évekkel, amikor a szociálpolitikai törekvések éppen az állami szerepvállalás növelésére irányultak.

A szociális földprogramok kilencvenes évek elején történő elindítása nem független a gazdasági szerkezetátalakulástól sem, amely nemcsak magánszemélyek, hanem a települési önkormányzatok számára is lehetővé tette vagyonuk gyarapítását. Számos településen a felhalmozott vagyon (mezőgazdasági művelésbe vonható

² Az ipari munkásság egészségügyi és szociális védelmére az 1800-as évek végétől különböző törvények születtek, amelyek hatóköréből a falusi lakosság, a mezőgazdasági munkások kimaradtak. A harmincas évek végén ugyan a kormány foglalkozott a mezőgazdasági napszamosok szociális védelmét (bérminimum, öregségi és özvegyi biztosítás) szolgáló törvények kidolgozásával, végül azonban ezek egyike sem vált valóra, nem kis részben az ügyben közvetlenül érintett földbirtokosok ellenállása miatt. (Gyáni–Kövé, 2003.)

földterületek, gazdasági célra hasznosítható ingatlanok stb.) adott alapot ahhoz, hogy a helyi önkormányzat a későbbiekben csatlakozzon a szociális földprogramhoz.

A kezdetben kísérleti jelleggel működő szociális földprogram természetbeni ellátásként, a családi szükségletek kielégítését szolgáló, gazdálkodást segítő támogatás formájában bekerült a szociális igazgatásról és ellátásokról szóló 1993. évi III. törvénybe.³ A szociális földprogram nyújtotta források az indulás óta eltelt időszakban, ha egyenetlen mértékben is, de minden évben elérhetőek voltak a válságövezetek települései számára. A program kezdetektől meghívásos jelleggel működött: bár a települési kör az évek során folyamatosan bővült, a támogatási forrásokra mindig az ország leghátrányosabb helyzetű települései pályázhattak. A földprogramot a szociális tárca az elmúlt közel két évtizedben több mint 3,5 milliárd forinttal támogatta, ugyanakkor az agrártárca, az Autonómia Alapítvány és a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány is nyújtott támogatást a hátrányos helyzetű, munkanélküli lakosságcsoporthoz mezőgazdasági tevékenységét ösztönző programokhoz.⁴ Az utóbbi két program a szociális tárca által támogatott földprogramok érintettjeinél szűkebb csoport, a roma népesség megélhetési viszonyainak javítását célozta. (Lévai–Szijjártó, 1998; Havas, 2001; Lukács, 2005.)

Az elemzést a továbbiakban a szociális minisztérium által támogatott földprogramra szűkítjük, részben azért, mert e pályázati programra vonatkozóan állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatok, részben azért, mert a minisztériumi pályázatokhoz rendelt pénzforrások nagyságrendje messze meghaladja a fentiekben említett többi programét.⁵

Hozzátehetjük, hogy a szociális földprogramot működtetők forrásszerző stratégiáit a különböző jóléti programok közötti közlekedés jellemzi, amelynek szükség-szerű következménye, hogy a hátrányos helyzetűek felzárkózását célzó pályázatok nyertes listái gyakorta átfedik egymást.

³ Az 1993. évi III. tv. 47. §. 3. bekezdése szerint a családi szükségletek kielégítését szolgáló, gazdálkodást segítő támogatásnak a földhasználati lehetőség, a mezőgazdasági szolgáltatások és juttatások, a munkaeszközök és a munkavégzéshez szükséges forgóeszközök, valamint a szaktanácsadás, a szakképzés biztosítása minősül.

⁴ Az Autonómia Alapítvány 1990-ben vezette be első mezőgazdasági programjait, melyek kedvezményezettjei 90%-ban cigány származásúak voltak. A cigány származásúakat segítő Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996-ban indította el az első, megélhetést támogató, mezőgazdasági programjait. Emellett egyéb segítő rendszerek (pl. Jóléti Szolgálat Alapítvány, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány) is ösztönzik a hátrányos helyzetű, munkanélküli rétegek mezőgazdasági tevékenységbe való bekapcsolódását, bár ezek kedvezményezettjei körében viszonylag kis számban vesznek részt cigány családok. (Lévai–Szijjártó, 1998.)

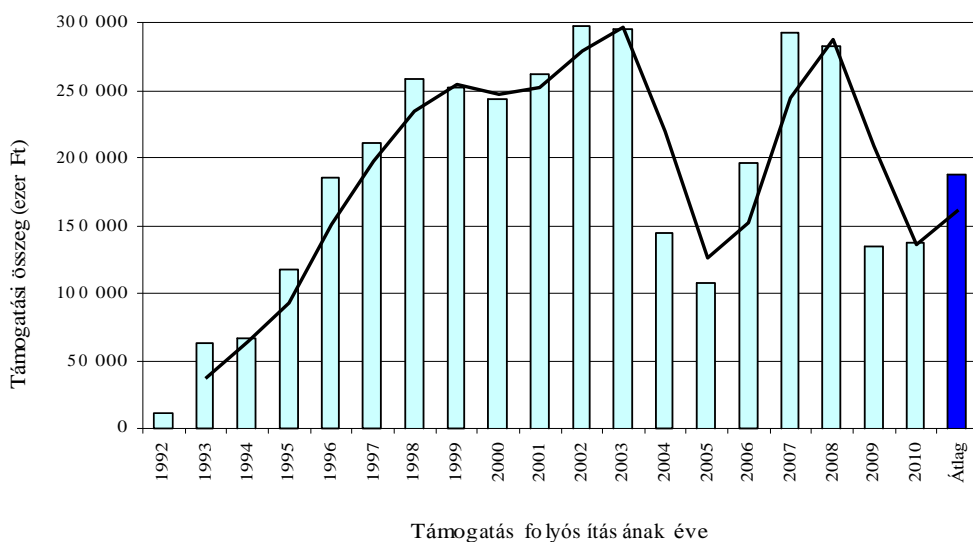
⁵ A szociális földprogram 2011-ben a szociális tárcától a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumhoz, illetve a Wekerle Sándor Alapkezelőhöz került át. Tekintettel arra, hogy a szociális földprogram támogatását célzó pályázat tartalma 2011-ben jelentősen átalakult (pl. lehetőség nyílt a program közfoglalkoztatással való összekapcsolására), az elemzés csak az 1992–2010 közötti időszak eredményeinek feldolgozására vállalkozik.

3. Fejlődéstörténet?

A szociális földprogramok működésének főbb tapasztalatai

A szakmai tartalom és a mozgósított források alapján több szakaszt különböztethetünk meg a szociális földprogramok „újkori” történetében. A témakörrel foglalkozó szakértők álláspontja szerint egy-egy program eredményességét jelentős mértékben meghatározza, hogy indulása mely szakaszba esett. (Bartal–Sziklai, 2006.) A tapasztalatok szerint a kilencvenes évek közepén megkezdett földprogramok működtetőinek a támogatási források nagyságrendje miatt nagyobb esélye volt a tökefelhalmozásra, mint a pályázati források drámai csökkenését hozó 2004-es esztendő követően pályázóknak. (1. ábra) A szociális földprogramok közel két évtizedes működésének áttekintése nemcsak magáról a földprogramról ad átfogó képet, hanem a kormányzati szociálpolitika súlypontjainak változásairól is.

1. ábra: A szociális szaktárca által a földprogramra fordított források

Forrás: Esély Szociális Közalapítvány adatbázisa, 1992–2010.

Bartal Anna Mária és Sziklai István a témakörrel foglalkozó tanulmányában az első éveket a kísérletezés korszakaként azonosítja, a szociális program ugyanis az induláskor mindössze két megye településére, elsőként a Békés megyei Sarkadra, majd a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tiszabecstre és Rozsályra terjedt ki. Míg Sarkad egyik szomszédjával, Mezőgyánnal közösen kezdett hozzá a megvalósításhoz, a két említett tiszaháti település önállóan indította el földprogramját. E kísérleti programok kivétel nélkül minisztériumi támogatással, de a helyi szereplők aktív közreműködésével indultak.

Sarkadon a földprogram működtetéséhez szükséges hátteret az önkormányzati

tulajdonban lévő parcellák, az utolsó éveit élő télesztől bérelt, közel százhektáros terület, valamint a szociális tárca anyagi támogatása biztosította. Az öt esztendeig működő, szántóföldi növénytermesztésen (gabona-, cukorrépa-, gyógynövény-, olajtöktermesztés) alapuló földprogram szervezeti keretétől a sarkadiak az alapítványi formát választották. Az alulról szerveződésre, illetve a szociális problémák társadalmi ügyként való kezelésére utal, hogy az alapítvány kuratóriumában a két érintett települési önkormányzat vezetése mellett szerepet vállalt a sarkadi rendőrkapitány, a helyi OTP-fiók igazgatója, a téesztelnök, a gondozási központ vezetője, valamint a nyugdíjas egyesület elnöke. (Bartal, 2001.)

Bár a szatmári Tiszahát települései a működés keretétől nem az alapítványi formát választották, az alulról szerveződés kezdetektől meghatározta földprogramjukat. A rozsályi és tiszabecsi polgármester személyesen kereste fel a térségi központban, Fehérgyarmaton működő családsegítő szolgálatot, hogy a szociális szakemberekkel közös megoldást találjon a rendszerváltást megelőzően jobbára ingázó életmódot folytató, illetve a helyi téesztben dolgozó, a kilencvenes évek elején azonban munka nélkül maradó lakosság megélhetési viszonyainak javítására. A tiszaháti települések jóléti programjuk kialakítása során a piac rendszerébe illeszthető szociálpolitikai eszközöket kerestek. A térségben működő (fehérgyarmati, csengeri, csegöldi, tyukodi stb.) konzervgyárak alapanyag-szükségletének kielégítésére támrendszeres uborkatermesztésbe kezdtek, emellett a Tiszaháton hagyományokkal rendelkező szarvasmarhatartás koordinációját vállalták magukra.

Összességében e korszakot az önkéntesség, az alulról szerveződés, az élet más területein is megnyilvánuló demokratizmus határozta meg, amely a szerkezet-átalakulás nyomán fokozódó szegénység kezelését elsődlegesen a rászorulókat integráló közöség ügyének tekintette. Helyi szinten ugyanakkor nagyfokú tanácsalanság volt tapasztalható, amely elsősorban a jogosultságok, kötelezettségek tisztázatlanságából fakadt.

A szociális földprogramok második, extenzív fejlődéssel jellemezhető korszaka 1995-ben indult. Ez az esztendő nem csupán a támogatási források megduplázódását, hanem a program által érintett települések számának ugrásszerű emelkedését hozta. A kísérleti jelleggel elindított földprogram jól vizsgázott a megélhetést segítő szociális ellátások rendszerében, ennek volt köszönhető, hogy Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg mellett a programba hét további megye, Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Somogy és Zala is meghívást kapott.⁶ Hozzá kell tennünk, hogy ezt a korszakot nem annyira a szociális földprogramok szerves fejlődése, sokkal inkább *a központi kormányzat produktív szociálpolitikai programokat preferáló politikája tette extenzívvé.*

A kilencvenes évek vége számos változást hozott a működtetés harmadik fázisába lépő szociális földprogramok életében. E változások nem a támogatási forrásokat érintették, azokat ezekben az években inkább a stagnálás jellemezte, hanem a szak-

⁶ 1993-ban Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok megye csatlakozott a programhoz. 1994-ben Baranya megyével bővült a program támogatottainak köre, a következő évben pedig Hajdú-Bihar megyével. 1996-ban újabb két megye, Nógrád és Zala, végezetül 1999-ben Tolna, 2000-ben Somogy megye került be a programba.

mai tartalmat. Az ebben az időszakban kidolgozott szakmai koncepció mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy a sokszínű, igen nehezen összehasonlítható programok egységes elvek alapján működjenek. A központi koncepció kötelező jelleggel írta elő a földprogramok helyi rendeletben történő szabályozását, emellett megszabta, hogy a kedvezményezettek nem munkaviszony alapján, hanem független termelőként kaphatnak juttatást, és vehetnek részt az integrált termelésben. A koncepció talán legfontosabb megállapítása az volt, hogy a program célkitűzése *nem a rászoruló családok szociális ellátórendszerben tartása, hanem a támogatott léthelyzetből történő kikerülésének elősegítése*. A szakmai fejlődés fontos állomása volt a megyénként szerveződő területi menedzser szervezetek (TMSZ) hálózatának kialakítása, ami a földprogram irányításának decentralizációját célozta.⁷ A szakmai szempontok mellett az érdekképviselet szerepe is folyamatosan erősödött: 2002-ben alakult meg a Szociális Földprogramot Működtető Települések Országos Szakmai Érdekképviseleti Szövetsége Egyesület (SZOFOSZ), amely nemcsak a földprogram hazai forrásokra alapozott bővítését tűzte célul, hanem az uniós támogatások elérésére is forgatókönyvet készített.

A következő korszak a 2004-es esztendővel vette kezdetét, amikor a földprogramokat megvalósító települések a támogatási források drasztikus csökkenésével szembeüthettek: az uniós csatlakozás évében a támogatás alig valamivel haladta meg az indulás első éveit jellemző összegeket. (Bartal 2006.) A forráscsökkenés háttérében elsősorban az állt, hogy a szociális földprogramot nem sikerült beilleszteni az uniós csatlakozással megnyíló támogatási rendszerbe. (Bíró–Székely et al., 2012.) Bár az erre irányuló kormányzati szándék adott volt, az unió illetékesei úgy ítélték meg, hogy a földprogram bújtatott mezőgazdasági támogatás, így uniós forrásból nem részesedhet. A szociális földprogram szerves része volt a 2007–2013-as időszakot felölelő Új Magyarország Vidékfejlesztési Program III. tengelyének is, végül azonban kikerült a Brüsszelbe továbbított egyeztetési anyagból.⁸

A földprogramok működtetése szempontjából alapvető jelentősége volt annak a 2006. évi FVM-rendeletnek,⁹ amely lehetővé tette, hogy a szociális földprogramot megvalósító települések a Nemzeti Földalapból (a továbbiakban NFA) mezőgazdasági művelésre alkalmas területeket igényeljenek. Az NFA kezelésében lévő földterületek önkormányzati tulajdonba, illetve ingyenes vagyonkezelésbe adását a rendelet ahhoz kötötte, hogy az érintett település a képviselőtestület jóváhagyásával szociális földprogramot működtessen, és az átvett földrészlet megművelésében szociálisan hátrányos helyzetű személyek közreműködjenek. 2010-től a Nemzeti Földalapról szóló

⁷ A területi menedzser szervezeti funkciót a szociális feladatellátás terén széles körű tapasztalatokkal rendelkező, a helyi, térségi társadalmi, gazdasági viszonyokat jól ismerő intézmények (forrásközpontok, családsegítő és gyermekjóléti központok, idősek otthonai stb.) töltik be.

⁸ Lásd erről az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program Monitoring Bizottság üléseinek 2007. és 2008. évi jegyzőkönyveit.

⁹ 19/2006. (III. 14.) FVM rendelet termőföldnek és erdőnek a szociális földprogram folytatása céljából ingyenesen történő önkormányzati tulajdonba vagy vagyonkezelésbe adásának feltételeiről és eljárási rendjéről.

2010. évi LXXXVII. törvényben foglaltaknak megfelelően kormányrendelet¹⁰ szabályozza az állami földrésztelkek önkormányzati vagyongazdálkodásba adásának feltételeit. A korábbi szabályozáshoz képest az új rendeletben kidolgozottabb (az NFA által készített éves ellenőrzési terv alapján zajlik) az önkormányzatok használatába adott állami földterületek ellenőrzésének rendszere, emellett a közfoglalkoztatást ösztönző elemek épültek be a rendeletbe. Míg a szociális földprogramot működtető önkormányzatok csak a település közigazgatási határában található területekre pályázhatnak, addig a közfoglalkoztatási programot megvalósító önkormányzatok olyan földrésztelkekre is igényt tarthatnak, amelyek legfeljebb 30 km távolságra vannak a kérelmet előterjesztő település közigazgatási határától.

Noha a szabályozási háttér megteremtését, illetve az állami földek NFA általi meghirdetését nem követte az önkormányzatok részéről tömeges földigénylés,¹¹ az állami tulajdonú földterületek önkormányzati vagyongazdálkodásba adása több szempontból is alapvető jelentőségű. A szociális földprogramot megvalósító, saját földterület hiányában parcellákat bérlő települési önkormányzatok a jövőben lépéseket tehetnek a költséghatékonyabb, fenntarthatóbb gazdálkodás irányába.¹² Állami földterületek birtokában olyan települések is vállalkozhatnak a szociális földprogram beindítására, amelyek hasznosítható földrésztelkek hiányában – a potenciális kedvezményezett kör jelenléte ellenére – eddig távol maradtak a szociális problémák kezelésének ezen formájától. A mezőgazdasági szaktanácsadók bevonásának és a földprogramokban részt vevők képzésének kötelezővé tétele pedig annak a lehetőségét kínálja, hogy a szociális földprogramok természetbeni támogatásból a kedvezményezettek társadalmi-gazdasági reintegrációját hathatósan elősegítő szociálpolitikai eszközzé váljanak.

4. Osztályozási kísérletek: a szociális földprogramok modelljei

Az elmúlt években több kutatás is elemezte a szociális földprogramok működési sajátosságait. E vizsgálatok közös vonása, hogy a földprogramok eredményességét elsősorban a termelési eredményekről képet adó alapidimenziók (pl. a program keretében megvalósuló mezőgazdasági termelés főbb eredményei, pénzügyi-gazdasági mutatói) alap-

¹⁰ 263/2010. (XI. 17.) Korm. Rendelet a Nemzeti Földalapba tartozó földrésztelkek szociális földprogram megvalósítása céljából az önkormányzatok számára történő ingyenes tulajdonba vagy vagyongazdálkodásba adásának szabályairól.

¹¹ Az NFA a 2006-ban meghirdetett program keretében összesen 145 hektár termőföldet adott át 12 településnek. A következő kormányzati ciklusban közel kétszáz település jelezte, hogy állami termőföldet igényelne az NFA-tól. A települési önkormányzatokkal történt konzultáció alapján végül 76 település erősítette meg a szándékát, mintegy 1151 hektár termőföld igénybevételére. 2012 júliusáig az önkormányzatok 132 hektár állami földet kaptak vagyongazdálkodásba szociális földprogram megvalósítására. Forrás: <http://www.kormany.hu/hu/videkfejlesztési-miniszterium/kozigazgatasi-allamtitkarsag/hirek/a-szocialis-foldprogrammal-is-munkara-osztonoz-a-kormany>

¹² A rendelet lehetőséget ad az állami földterületek 15 évre szóló önkormányzati vagyongazdálkodásba adására. Forrás: 263/2010. (XI. 17.) Korm. 8. § (2).

ján igyekeztek értékelni. A témakörben lezajlott vizsgálatok közül két kutatás a szociális földprogramok osztályozására is kísérletet tett. (Lásd az 1. táblázatot.) A Szoboszlai Zsolt vezette kutatócsoport az innováció, az önellátás, a piaci elemek jelenléte szerint osztályozta a szociális földprogramokat. (Szoboszlai, 1999, 2001; Jász–Szarvák–Szoboszlai, 2003; Jász–Szarvák, 2005.) A felállított tipológia egyik végpontján a piaci keresletre érzékeny, árutermelést folytató, innovációra nyitott földprogramok, a másik végpontján a pályázati támogatást pusztán szociális juttatásként értelmező, „motiválatlan” rászorulókat integráló földprogramok helyezkednek el. (Szoboszlai, 2001.) A Bartal Anna Mária nevéhez fűződő elemzés másféle logikát követ: nem a szociális földprogramokat, hanem az azokban részt vevőket csoportosítja. A szerző megközelítése szerint a földprogramok valamennyi résztvevője motivált, csak éppen mindenki másra. Egyes rászorultak pusztán az önellátás, élelmiszertermelés szándékával vesznek részt a programban, mások az önellátáson felüli felesleget értékesítik, és akadnak olyanok is, akik az integrált mezőgazdasági termelés keretében árutermelésre törekednek. (Bartal, 2001.)

1. táblázat: Szociális földprogram-modellek

A. modell (Szoboszlai, 2001)		B. modell (Bartal, 2001)	
Típus	Jellemző	Típus	Jellemző
1. Fejlődő innovatív típus	<ul style="list-style-type: none"> – Több lábon állás (egymás mellett futó alprogramok) – Innovatív programelemek – Piaci kereslet figyelembevétele – Önfenntartóvá válás lehetősége – Modellalkotó programok (a helyi erőforrások figyelembevételével újszerű fejlesztések megvalósítása) 	1. Naturális típus	<ul style="list-style-type: none"> – Önellátás biztosítása – Egy lábon állás (egyetlen terményfajta) – Természetbeni támogatás
2. Fejlődő adaptív típus	<ul style="list-style-type: none"> – Más programok sikeres elemeinek átvétele, mintakövetés – Önellátásra termelés túlsúlya – Támogatástól való függés – Települési univerzalitás – Szociális hatékonyság (természetbeni juttatás) – A résztvevők köre folyamatosan bővül, a program kapacitásai növekednek 	2. Naturális-korrektív típus	<ul style="list-style-type: none"> – Önellátás+kiegészítő jövedelem biztosítása – Kétfajta termelési forma – Természetbeni ellátás+némi pénzbeli jövedelem

<i>A. modell (Szoboszlai, 2001)</i>		<i>B. modell (Bartal, 2001)</i>	
<i>Típus</i>	<i>Jellemző</i>	<i>Típus</i>	<i>Jellemző</i>
3. Fenn-tartó-stagnáló típus	<ul style="list-style-type: none"> – Önellátásra termelés – Támogatástól való erőteljes függés – Települési univerzalitás – Piaci elemek hiánya – Szociális hatékonyság (természetbeni juttatás) – A résztvevők köre stagnál, a program kapacitásai nem növekednek 	3. Korrek-tív-naturális típus	<ul style="list-style-type: none"> – Önellátás+kiegészítő jövedelem+szolgáltatás biztosítása – Több lábon állás – Jelentős pénzbeli jövedelem a természetbeni juttatások mellett
4. Leépülő típus	<ul style="list-style-type: none"> – A működtetők és a résztvevők motivációjának hiánya 	4. Kismér-tékben áruter-melő típus	<ul style="list-style-type: none"> – Több cél (önellátás, jövedelem-kiegészítés, árutermelővé válás) – Több lábon állás – Döntően pénzbeli juttatás

Forrás: Bartal, 2001; Szoboszlai, 2001.

Mindkét tipológia alapos áttekintést ad a résztvevők motivációjáról és a szociális föld-program keretében végzett tevékenységek jellemzőiről, arra vonatkozóan azonban nem kapunk kielégítő magyarázatot, hogy a földprogramban való részvétel hosszú távon milyen hatást gyakorol a kedvezményezettek társadalmi, gazdasági státusára, mobilitására, kapcsolatrendszerre, mindennapi életviszonyaira. E szempontokat azért tartjuk kiemelkedően fontosnak, mert a szociális földprogramok 1992-ben történő elindításakor a rászoruló helyzetbe hozása, foglalkoztatási esélyeinek növelése, végeredményben a földprogramról való leválásuk elősegítése, a társadalmi többséghez való felzárkóztatás volt az elsődleges célkitűzés. A szociális földprogramok ilyen szempontú áttekintésére az alábbiakban a pályázati eredmények, a szociális földprogramok országos módszertani intézményi feladatait 2001 óta ellátó szolnoki Esély Szociális Közalapítvány által nyilvántartott adatok, valamint a szociális föld-programok szakmai megalapozásában kulcsszerepet betöltő szakértőkkel és a földprogramok működtetőivel készített interjúk¹³ alapján teszünk kísérletet.

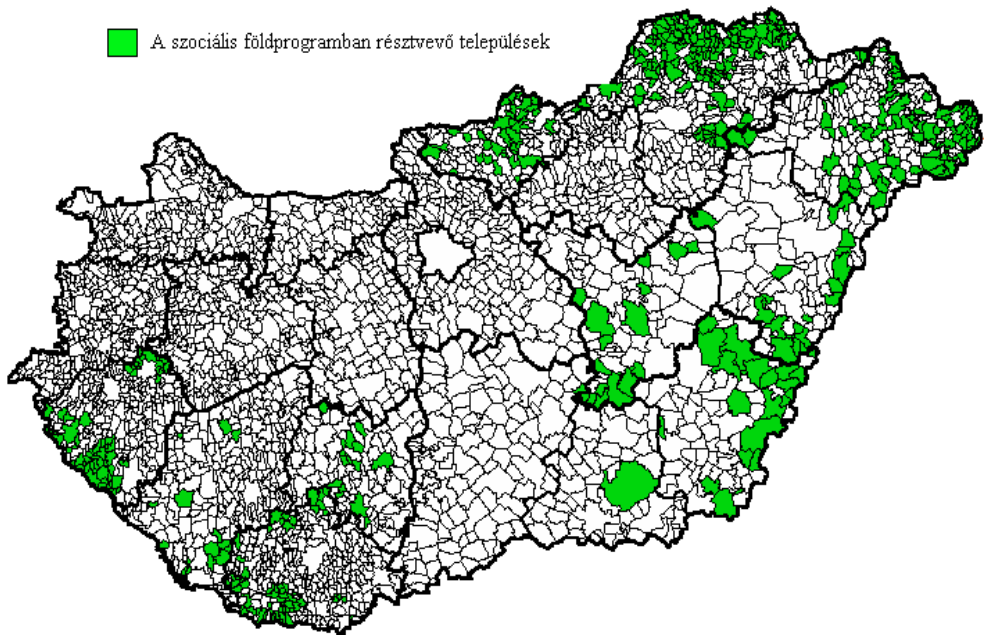
¹³ A személyes megkeresésen alapuló interjúk felvételére 2006–2007 folyamán került sor, ezt követően több alkalommal a folyamatkövetést lehetővé tevő telefonos interjúk készültek a programokról érdemi információval rendelkező informátorokkal.

5. A szociális földprogramok működését meghatározó legfontosabb dimenziók

5.1. A programban részt vevő települések mérete, összetétele

Ha a rendelkezésre álló adatokat a részt vevő települések száma alapján vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy 1992 és 2010 között 505 településen valósítottak meg szociális földprogramot. A félezer település az ország tizenegy megyéjébe koncentrálódik, közülük a részt vevő települések számával és a lekötött források arányával Borsod-Abaúj-Zemplén megye emelkedik ki, amelyet Szabolcs-Szatmár-Bereg követ a sorban.

1. térkép: A szociális földprogramban részt vevő települések 1992–2010

Készítette: Bihari Zsuzsanna, MTA RKK TKO

Hozzá kell tennünk, hogy a részt vevő települések száma meglehetősen nagy ingadozást mutat: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében például 1992 óta közel 150 település részesült a szaktárca támogatásában, azonban 2010-ben mindössze 48 település nyújtott be sikeres pályázatot. Hasonló a helyzet Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével, ahol a közel két évtized alatt csaknem 100 település indított földprogramot, a legutóbbi pályázaton azonban csak 37 település részesült támogatásban.¹⁴ A földprog-

¹⁴ A szociális földprogram működtetésére benyújtott pályázatoknak évről évre átlagosan 90%-a részesül támogatásban.

ramban résztvevő települések száma alapján három további megyét, Baranyát, Nógrádöt és Zalát emelhetjük ki. E megyékben azonban a részt vevő települések magas számához viszonylag alacsony támogatási összegek társulnak. Ennek elsősorban az az oka, hogy e túlnyomórészt aprófalvas megyékben a pályázók gyakorta településközi együttműködések keretében valósítják meg programjukat, aminek elkerülhetetlen következménye a források aprózódása.

A pályázati eredményeket közel húsz év távlatból szemlélve megállapíthatjuk, hogy évente átlagosan 180–200 település részesül minisztériumi támogatásban, az érintettek összetétele azonban évről évre változik. Egy-egy település szociálpolitikai eszköztárát, a kormányzati preferenciák mellett az önkormányzati vezetés, illetve a helyi társadalom szegénység megítélésével kapcsolatos nézetei határozzák meg. A településen bekövetkező esetleges vezetőváltás hosszú évekig sikeresen működtetett földprogramok végéig eredményezheti, és fordítva: az új vezetés produktív szociálpolitikai eszközökbe vetett hite olyan településen kezdeményezheti a földprogram elindítását, ahol korábban a mezőgazdasági kistermelésnek nem voltak hagyományai. Nem egyedi a szatmári Tiszaháton található, gazdagparaszti hagyományaira büszke Kölcse példája, amely a környező települések szegénységkezelési stratégiáit követve jó eséllyel indulhatott volna a szociális tárca pályázatán, a megélhetési problémák ilyen módon történő kezelése azonban összeférhetetlen a helyi közösség jellegadó csoportjainak, döntéshozóinak értékrendszerével.

Ha az érintett települések népességszám szerinti sajátosságait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a *szociális földprogram kimondottan a kistelepülések és az aprófalvak programja*: az 1992 és 2010 között szociális földprogramot megvalósító települések több mint 60 százaléka ezerfőnél kisebb település (Lásd a 2. táblázatot). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a szociális tárca nem zárja ki a pályázói körből a nagyobb lélekszámú településeket sem, amennyiben azok válságövezetekben helyezkednek el, illetve, ha a mezőgazdálkodásra fogékony, képes és hajlandó rászorultak jelenléte igazolható. Így a nyertesek listáján találjuk a megyeszékhely funkcióját betöltő Szolnokot, a negyvenezer főt számláló Ózdot, és több alföldi várost is, például Törökszentmiklóst, Békést, Gyulát, Hódmezővásárhelyt. E központi szerepkörű városok gyakorta településközi kooperációban valósítják meg a szociális földprogramot, és általában nemcsak a koordinációt biztosítják az együttműködő települések számára, hanem a lebonyolításhoz szükséges forgatókét, szaktudást is.

5.2. Szervezeti háttér szerinti jellemzők

Érdemes arról is szót ejtenünk, hogy a pályázók milyen szervezeti keretek között hasznosítják a szociális földprogram keretében elérhető támogatásokat. Kezdetben települési önkormányzatok, cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek pályázhattak földprogramok megvalósítására. A későbbiek folyamán a pályázói kör kiszélesedett: közhasznú társaságok, nonprofit gazdasági társaságok és intézményeik,

önkormányzati társulások, sőt többcélú kistérségi társulások is jogosultak a pályázat benyújtására.

2. táblázat: A pályázó önkormányzatok településméret szerinti megoszlása (%)

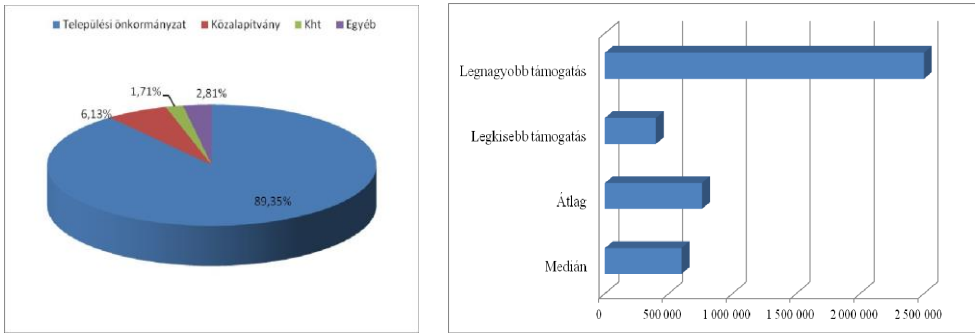
Megye	0– 499 fő	500– 999 fő	1000– 1999 fő	2000– 4999 fő	5000 fő fölött	Összes
Baranya	78,13	15,63	1,56	4,69	0,00	100
Békés	9,52	9,52	14,29	19,05	47,62	100
Borsod-Abaúj-Zemplén	52,52	20,13	16,90	7,75	2,82	100
Hajdú-Bihar	5,00	15,00	35,00	15,00	30,00	100
Jász-Nagykun-Szolnok	5,26	10,53	26,32	31,58	26,32	100
Nógrád	22,50	35,00	30,00	7,50	5,00	100
Somogy	46,67	26,67	13,33	6,67	6,67	100
Szabolcs-Szatmár-Bereg	16,09	40,23	17,24	18,39	8,05	100
Tolna	66,67	11,11	11,11	5,56	5,56	100
Zala	60,00	24,62	9,23	3,08	3,08	100
Országos	42,82	23,98	15,65	10,37	7,72	100

Forrás: Esély Szociális Közalapítvány adatbázisa, SZMM, 1992–2010.

A pályázatkirói preferenciák módosulása ellenére a pályázók szervezeti háttér szerinti összetétele változatlan maradt: *ahogy a program indulásakor, ma is elsősorban települési önkormányzatok látnak lehetőséget a földprogramban.* A 2010. évi pályázat eredményeit tekintve a nyertesek alig valamivel több, mint 10 százaléka volt nem önkormányzati pályázó. Földrajzi hovatartozás szerint a legtöbb nem önkormányzati pályázó Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből került ki. A Zala megyei nyertes pályázók között pedig számos olyan akadt, amelyek több települést képviselt. A Dél-Zala Murahíd Letenye Többcélú Társulás pályázata például a több mint harminc települést összefogó Letenyei kistérség egészére kiterjedt, a „Foglalkoztató Zala-KAR” Nonprofit Közhasznú Kft. pedig a Zalaszentgróti kistérség 25 településének szociális földprogramjait hangolja össze. A jelenség háttérében minden bizonnyal az érintett települési kört jellemző együttműködések hagyománya áll. Számos esetben a földprogramra pályázó közhasznú társaságok és közalapítványok is településközi együttműködéseknek takarnak. A Dél-Nyírségben található, dohánytermesztő településként számon tartott Szakolyon például a földprogramot elindító helyi önkormányzat két másik településsel, Nyírgelsével és Nyírmihálydival összefogva kht.-t hozott létre Dél-Nyírségi Önkormányzatok Szociális, Gazdasági, Szolgáltató és Kereskedelmi Közhasznú Társasága néven, amely a szociális földprogram koordinálása mellett közel harminc tevékenységet vállalt magára, egyebek mellett a víz- és szennyvízhálózat működtetését két településen. (Győri, 1998.)

2. ábra:

A pályázók szervezeti forma és támogatási összeg szerinti megoszlása 2010-ben

Forrás: SZMM, 2010.

Annak, hogy a szociális földprogramra pályázók mezőnyét az önállóan pályázó települési önkormányzatok túlsúlya jellemzi, az *alacsony támogatási forrás* az egyik oka. Az egy pályázóra eső támogatás kezdetektől meglehetősen nagy szórást mutat: 2010-ben a legalacsonyabb támogatási összeg 400 ezer, míg a legmagasabb 2,5 millió forint volt, de akadt olyan év is, amikor egyetlen pályázó az utóbbi összeg háromszorosához jutott.¹⁵

A településközi kooperáció viszonylagos ritkaságának másik oka, hogy *a programok erőteljesen függenek a helyi társadalmi-gazdasági viszonyoktól, egy-egy település népességének megélhetési hagyományaitól.* Ezzel magyarázható, hogy még az együtt pályázó települések is egymástól elkülönült programokat valósítanak meg. Sőt a gyakorlat azt mutatja, hogy egyetlen településen belül is több alprogramot indítanak a rászoruló mezőgazdasági ismereteinek, korábbi munkatapasztalatainak megfelelően. Ennek szemléltetésére a Fehérgyarmati kistérségben található, alig 300 fős aprófalut, Tiszacsécsét említhetjük, ahol a földprogramban résztvevők két markáns csoportja különíthető el: az intenzív kertészeti tevékenységet végzők és a tehéntartással foglalkozók. A tehéntartók körében nagy számban képviseltetik magukat a paraszti hagyományokkal rendelkező háztáji kisüzemek; a karós babot és uborkát termesztők csoportjában ezzel szemben azok vannak túlsúlyban, akik a rendszerváltozást megelőzően nem foglalkoztak mezőgazdasági tevékenységgel, a kilencvenes évek elején azonban más megélhetési lehetőség híján bekapcsolódtak a helyi önkormányzat koordinálta termelésbe. (Lásd erről részletesen Kiss, 2008; Rác, 2008.)

A települési önkormányzatok szociális földprogramban való nagyszámú részvétele azzal is magyarázható, hogy többségük – különösen a szolgáltatáshiányos aprófalvas térségekben működők – sajátos *tévesz-utódszervezetként funkcionál,* azaz

¹⁵ Az eddigi legnagyobb éves támogatást (15 millió forintot) a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Kesznyéten kapta 2001-ben. Forrás: Esély Közalapítvány adatbázisa 1992–2010.

olyan mezőgazdasági szolgáltatásokat biztosít, melyekhez korábban a helyi nagyüzemek szervezésében jutott hozzá a lakosság. Általános jelenség, hogy a földprogramok megvalósítói a résztvevők bevonásakor *a rászorultság sajátos, felpuhult elvét követik*, melynek értelmében a település lakosainak többsége alanyi jogon juthat hozzá a földprogram kínálta szolgáltatásokhoz. A minél szélesebb körű hozzáférés érdekében a részvétel feltételeként olyan alacsony küszöbértéket (pl. jövedelemhatárt), illetve olyan általános jogosultsági feltételeket határoznak meg a helyi rendeletben, amely alapján gyakorlatilag minden lakos, maga a polgármester is a program érintettjévé válhat. E településeken gyakorlatilag a szociális tárca támogatása teszi lehetővé a mezőgazdasági szolgáltatások árának alacsony szinten tartását. Ez abban az esetben nem okoz zavart a lokális piacok működésében, ha nincs olyan szolgáltató, aki biztosítaná a földtulajdonosok rendszerint zsebkendőnyi méretű, szabálytalan alakú parcelláinak művelését, s az érintett vállalkozásihiányos kistelepüléseken általában ez tapasztalható. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a szociális földprogram keretében végzett tevékenységeket tekintve az utóbbi években növekedett a gépi szolgáltatások jelentősége: míg 2003-ban mindössze 5%-ot tettek ki a gépi munkálatok a szolgáltatások között, 2006-ra arányuk 20%-ra emelkedett. (Lásd a 3. táblázatot.) Nem egyedi eset a Baranya megyei aprófalú, Szágy példája, ahol a szociális földprogram keretében megvásárolt erőgépeket méltányos áron bárkinek bérbe adják a faluban és a szűkebb térségben. A rendeltetésszerű használat érdekében az erőgépeket egy megbízási szerződéssel foglalkoztatott, nagyüzemi mezőgazdaságban tapasztalatokat szerzett traktoros működteti. A szolgáltatói tevékenységből befolyó jövedelmet a szágyi önkormányzat visszaforgatja az évek során nyúltenyésztéssel, gombatermesztéssel bővülő földprogramba.

3. táblázat: A földprogram keretében működtetett alprogramok megoszlása

Tevékenység	2003		Tevékenység	2006	
	db	%		Db	%
Növénytermesztés	246	67,0	Növénytermesztés	199	56,7
			Zöldség	73	20,8
			Kertészet	22	6,3
			Gyümölcs	20	5,7
			Fűszernövény	2	0,6
			Gyógynövény	1	0,3
			Szántóföldi	81	23
Állattenyésztés	65	17,7	Állattenyésztés	49	14
Gépi szolgáltatások	19	5,0	Gépi szolgáltatások	82	23,4
Egyéb	38	10,3	Egyéb	21	5,9
Összes	368	100,0	Összes	351	100,0

Forrás: Esély Szociális Közalapítvány adatbázisa, 2003, 2006.

Annak, hogy a települési önkormányzatok alkotják a szociális földprogramra pályázók törzsgárdáját, tapasztalataink szerint az az egyik következménye, hogy *a helyi hatalmi viszonyok erőteljesen meghatározzák a programok működését*. Elsősorban az aprófalusi társadalmakban figyelhető meg az a településvezetői magatartás, amely az élet más területein is érvényesülő kliens-patrónus viszonyokat a szociális földprogramra is kiterjeszti. E településeken gyakorta nem csupán a szociális rászorultság, hanem az érdemesség, a jó magaviselet, a helyi vezetővel szembeni lojalitás stb. alapján választják ki és tartják a „rendszerben” a földprogramok kedvezményezettjeit.

5.3. A szociális földprogramok kedvezményezettjei

Miként erre a fentiekben más vonatkozásban utaltunk, a szociális földprogramok működését nagymértékben meghatározza a lokális társadalmi és gazdasági környezet. Érvényes ez a földprogram kedvezményezettjeinek kiválasztására is, amely – némiképpen leegyszerűsítve a tapasztalatokat – két alapmodellt követ. Az egyik modell a rászorultság felpuhult elvét alkalmazza, amelynek értelmében a helyi társadalom bármely tagja a program kedvezményezettjévé válhat. E földprogramokban általában heterogén összetételű, de az egyéni szükségletekre érzékeny alprogramokba integrált termelői kör vesz részt. A másik modell a kiválasztás szigorú szabályrendszerét követi, olyan speciális jogosultsági feltételeket határozva meg, amelyek alapján csak a rászorulóknak szűk csoportja kapcsolódhat be a szociális földprogramba. A kiválasztás két alapmodelljének háttérében nem csupán a rászorulóknak száma, illetve a rendelkezésre álló pénzforrások nagysága áll, hanem a szegénység, a rászorultság megítélésének és kezelésének eltérő helyi gyakorlata is. Bár a rászorulóknak kiválasztásával kapcsolatos gyakorlatok településenként különbözőek lehetnek, folyamatosan növekszik a földprogramban résztvevők száma: míg 2000-ben 30 302 kedvezményezett kapcsolódott be a programba, a kétezres évek közepére már több mint 45 ezren végeztek a program keretében mezőgazdasági tevékenységet.¹⁶

5.4. A működtetés jellegzetes stratégiái

A szociális földprogramot működtető települések körében gyakori a *kockázatkerülő stratégia*. Mindez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a kedvezményezetteket csupán a termelés bizonyos munkafázisaiba vonják be, jellemzően a manuális tevékenységeket igénylő betakarítási munkálatokba. Ennek szükségszerű következménye, hogy a részleges gazdálkodási ismereteket elsajátító kedvezményezettek nem halmoznak fel átfogó, reprodukálható, a későbbi önállósodás alapját jelentő termelői ismereteket. Más megfogalmazásban: *a termelés bizonyos munkafázisaiba*

¹⁶ Forrás: Szociális földprogramok Magyarországon. Tájékoztató anyag. Szociális Földprogramok Országos Módszertani Osztálya, 2008.

betekintő részt vevőknek az önállósodásra, a szociális földprogramról való leválásra igen kicsi az esélye. E működtetői stratégia háttérében valós kockázatok állnak, mindenekelőtt a rászorulók nagyarányú lemorzsolódása. A lemorzsolódás kockázatának csökkentése érdekében a földprogramot működtető települések igyekeznek az egyébként kötelezően előírt, szociális törvényben is rögzített helyi rendeletekkel, egyéni szerződésekkel formalizálni a rászorulókkal kialakított kapcsolataikat.¹⁷ Számos településen a kedvezményezetteknek, illetve családtagjaiknak juttatott szociális ellátások megvonásának kilátásba helyezésével tartják fenn a termelői fegyelmet. A lemorzsolódás miatt kieső munkaerőt a szociális földprogramot működtető önkormányzatok gyakorta a jellemzően kommunális feladatokat ellátó közmunkásokkal helyettesítik. A szatmári Tiszaháton található kistelepülésen, Túristvándiban például a földprogramba vont parcellák öntözését, őrzését évek óta a helyi közmunkások biztosítják.

A felmerülő kockázatok csökkentésének másik jellegzetes stratégiája, hogy a szociális földprogram keretében olyan termények előállítását valósítják meg, amelyek nem igényelnek különösebb szakértelmet, odafigyelést, rendszeres elfoglaltságot. (Tóth–Ludvig–Márkus 2009.) Mindez maga után vonja azt a következményt, hogy *a szociális földprogramokban részt vevők a kezelésükben lévő parcellákat nem hagyományos, több lábon álló, a környezetet fenntartható módon használó paraszti gazdaságként működtetik*, hanem a kockázatok minimalizálásán alapuló, a változásokhoz gyorsan alkalmazkodó, a mezőgazdasághoz szervesen nem kötődő termelői szemléletet követik. Ezt szemléltetik a szatmári Tiszaháton létrejött földprogramok, amelyek a környező konzervgyárak keresletéhez igazodva kordonos uborkatermesztésre specializálódtak. E programok résztvevői, bár a termőhelyi adottságok lehetővé teszik a termékskála bővítését, a keresleti piac elvárásaihoz igazodva kizárólag uborkatermesztéssel foglalkoznak, miközben saját fogyasztási szükségleteiket maguk is a piacon elégitik ki. (Rác, 2008.)

A szociális földprogramok további jellemzője a *zárt rendszerként való működés*. Mindez abban nyilvánul meg, hogy az egyes alprogramok között általában nincsen átjárás. Más megfogalmazásban, a szociális földprogramban való részvétel valójában a hasonló helyzetűekkel való „megkötő jellegű”, egynemű kapcsolatokat fűzi szorosabbra, és nem a hídszerű, a társadalmi mobilizációt elősegítő viszonyrendszereket. A reciprocitáson alapuló, erős kötések kétségkívül fontos eszközei a szegénység túlélésének, mobilizáló hatásuk azonban csekély. (Granovetter, 1973; Messing, 2006.) A zártrendszerűség másik megnyilvánulása, hogy minimális a szociális földprogram érintkezése a környező gazdasággal, a piaci szereplőkkel. Ha egy-egy szociális földprogram túl is lép az önellátás, a természetbeni segítyezés kategóriáján, *a piac szereplőivel általában csak a programban részt vevő termelőket integráló*

¹⁷ A szociális törvény 47. §. 4. bekezdése szerint a családi szükségletek kielégítését szolgáló gazdálkodást segítő támogatás nyújtására egy-egy településen csak akkor van mód, ha a települési önkormányzat rendeletben szabályozza a támogatás eljárási szabályait, formáit és értékét, a támogatott jogait és kötelezettségeit, illetve a kötelezettség megszegésének következményeit.

szervezet (legyen az a települési önkormányzat vagy egy közalapítvány) *lép üzleti kapcsolatba*. A kivételek között találjuk a korábban említett szatmári aprófalut, Tiszacsécsét, ahol a rászoruló családok által megtermelt uborka és karósbab értékesítését az önkormányzat egy helyi, a szociális földprogramban közvetlenül nem érintett, 35 hektáron gazdálkodó családnak engedte át. A térségi konzervgyárakkal szerződéses kapcsolatban álló család a felvásárolt termény tárolásához az önkormányzattól ingyenesen kapott raktárhelyiséget.

A fentiekben említett zártrendszerűség természetesen nem csökkenti annak a jelentőségét, hogy a rászorulókat integráló termelői hálózatok a gazdasági környezetben jelentkező bizonytalanságok együttes kiküszöbölését, a termelési költségek csökkentését, átlátható, megbízható termelői háttérrel biztosítanak a szociális földprogramok kedvezményezettjei számára.

6. Összegzés

A produktív szociálpolitika eszközrendszerére épülő szociális földprogram közel két évtizedes működésének tapasztalatait összegezve az alábbiakat fogalmazhatjuk meg:

- A földprogram mára számos településen a helyi szintű szociális ellátórendszer szerves részévé vált, különösen a periférikus térségekben elhelyezkedő, az alapellátásokat csak igen komoly erőfeszítések árán biztosítani tudó kistelepüléseken és aprófalvakban. *A szociális problémákat produktív eszközökkel enyhíteni igyekvő földprogramok* – az eredeti célkitűzésekkel ellentétben – *nem váltották ki a szegénységkezelés hagyományos, pénzügyi segélyezésen alapuló eszközeit*. Más megfogalmazásban: a szociális földprogramra számos településen a megélhetést segítő, a pénzügyi ellátásokat általában szezonálisan kiegészítő, természetbeni juttatásként tekintenek.
- A szociális földprogramot megvalósító települések körében igen *gyakori, hogy a földprogramot más szociálpolitikai eszközökkel (leggyakrabban közmunkával) kombinálják*. Ennek háttérében részben a termelési folyamat során adódó kockázatok mérséklésének (pl. a résztvevők lemorzsolódása) szándéka áll, részben az a körülmény, hogy a több pillérre támaszkodó szociális ellátórendszer az egyes ellátások összekapcsolásával gazdaságosabban tartható fenn.
- Jóllehet szociális földprogramot a szabályozási környezet értelmében nonprofit szervezetek is lebonyolíthatnak, *a megvalósítói oldalon kezdetektől a települési önkormányzatok túlsúlya mutatkozik*. Ennek háttérében az áll, *hogy az alulfejlett társadalmi-gazdasági térben gyakorlatilag nincs olyan szereplő, aki rendelkezne a szociális földprogram lebonyolításához szükséges forgótőkével*, valamint a program kockázatainak mérséklését lehetővé tevő kapcsolati és tudástőkével.
- Az évek során jelentős eszközparkra (erőgépek, szállítóeszközök stb.) szert tevő *szociális földprogramok alapvető szerepet töltenek be a vidéki térségekből hiányzó, vagy hiányosan rendelkezésre álló szolgáltatások biztosításában*. Úgy is fogalmaz-

- hatunk, hogy a megélhetési-jövedelmi viszonyok javítását célzó földprogramok járulékos következménye a falusias tereket jellemző szolgáltatáshiány mérséklése.
- *Csekély mértékű a szociális földprogramokban részt vevő rászorultak programtól való függetlenedése, önállósodása.* Másként fogalmazva: a földprogram keretében felhalmozott mezőgazdasági ismeretek, termelői tapasztalatok szükséges, de nem elégséges feltételei a résztvevők munkaerő-piaci reintegrációjának, önálló termelővé, vállalkozóvá válásának. A helyi társadalmi-gazdasági viszonyokba ágyazott földprogramok elsősorban a rászoruló családok napi megélhetési problémáinak mérséklésében játszanak szerepet; arra csak korlátozott mértékben alkalmasak, hogy az árutermeléshez, a piaci jelenléthez szükséges tőkejavak (termelőeszközök, művelésre alkalmas földterületek, forgótőke) felhalmozását lehetővé tegyék.
 - *Egy-egy földprogram működésének kimenetelét a tapasztalatok szerint alapvetően meghatározza a programot körülvevő társadalmi, gazdasági környezet.* Elsősorban azok a programok képesek kiegyensúlyozott, fenntartható működésre, amelyek figyelembe veszik a rászoruló lakosságcsoportok megélhetési hagyományait, élethelyzetét, korábbi munkaerő-piaci tapasztalatait, ismeretszintjét stb. Ami a gazdasági környezetet illeti: rendszerint azok a szociális földprogramok biztosítják az árutermelővé válás lehetőségét, amelyek integrátori szerepet betöltő piaci szereplőkhöz, termelői, értékesítési láncokhoz kapcsolódnak. Ahol hiány van a piac játékszabályaihoz igazodni képes szereplőkben, ott rendszerint a települési önkormányzat vállalja magára a helyi (szociális) gazdaság felépítésének, működtetésének feladatát, rosszabb esetben a program az életben maradáshoz szükséges javakat biztosító, a támogatási politikától erőteljesen függő természetbeni segélyezés marad.

Irodalomjegyzék

- Andorka Rudolf–Anna Kondratas–Tóth István György (1995): A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 1: 1–29.
- Bartal Anna Mária (1998): Szociális+föld+program=szociális földprogram? *Valóság*, 9: 37–48.
- Bartal Anna Mária (2001): *A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben.* Budapest, Civitalis Egyesület.
- Bartal Anna Mária (2006): Az aktív szociálpolitikai megoldások hatásai és eredményei a rurális térségekben – a szociális földprogramok kedvezményezettjeinek helyzete alapján (2002–2005). Zárójelentés. http://real.mtak.hu/511/1/38219_ZJ1.pdf
- Bartal Anna Mária–Sziklai István (2006): A szociális földprogramok kedvezményezettjeinek helyzete két kistérségben. *Területi Statisztika*, 5: 509–520.
- Bíró Szabolcs, Hamza Eszter, Molnár András, Rácz Katalin, Székely Erika, Tóth Kristóf, Tóth Orsolya, Varga Eszter (2012): *A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben.* Szerkesztette: Bíró Szabolcs–Székely Erika. Agrárgazdasági Könyvek. Budapest. AKI

- Bugarszky Zsolt (2004): A szociális szolgáltatások újjászületése Magyarországon. *Esély*, 4: 100–110.
- Ferge Zsuzsa (1991a): A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon, történelmi nézőpontból. In: *Szociálpolitika és társadalom. (Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból.)* Budapest, Twins Kiadó és Topográfiai Kft., 201–217.
- Ferge Zsuzsa (1991b): Szociálpolitika – Szegénypolitika. In: *Szociálpolitika és társadalom. (Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból.)* Budapest, Twins Kiadó és Topográfiai Kft., 219–229.
- Gayer Gyuláné (1991): Zöldkereszt – a produktív szociálpolitikai koncepció része. In: Török Tivadarné (szerk.): *Család és alkohol*. Budapest, 11–38.
- Granovetter, Mark (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78: 1360–1380.
- Gyáni Gábor–Kövér György (2003): Jótékonyág és szociálpolitika. In: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris tankönyvek, 363–378.
- Györi András (1998): A dél-nyírségi szociális földprogram. *Szövetkezés*, 1: 85–90.
- Hamza Eszter (2003): *Agrárfoglalkoztatás hátrányos helyzetű térségekben – Uniós lehetőségek gyakorlati alkalmazása*. Budapest, AKI.
- Havas Gábor (2001): Utószó. In: Havas Gábor (szerk.): *Gazdálkodó cigányok*. Budapest, Autonómia Alapítvány, 119–122.
- Hámori Péter (2006): Produktív szociálpolitika a visszacsatolt északi és keleti területeken. *Magyar Szemle*, 1–2: 42–58.
- Jász Kriszta–Szarvák Tibor (2005): Az esélyegyenlőségi politika Janus-arca. *Politikatudományi Szemle*, 2: 135–155.
- Jász Kriszta–Szarvák Tibor–Szoboszlai Zsolt (2003): A szociális földprogram vidékfejlesztési hatásai. In: Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia*. MTA RKK – MRTT, 471–478.
- Kiss Márta (2008): Kiszűrt nagy tervekkel. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 412–446.
- Lakner Zoltán (2005): *A megszakítottság folyamatosága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában*. 2005. június. Letöltés: http://www.allamreform.hu/letoltheto/szocialis_ugyek/hazai/Lakner_Zoltan_A_megszakitottsag_folyamatossaga_valtozo_prio.pdf
- Lévai Péter–Szijjártó András (1998): *Mezőgazdasági programok a cigányság körében*. Letöltés: http://www.akii.hu/kiadvany/intezeti_kiadvanyok/magyar/AKII_TANULMANYOSSZEFOGLALOK/Tersegi_Szocpol/mezgazdprogicigany.htm
- Lukács György Róbert (2005): Roma munkaerő-piaci programok és környezetük. In: Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 94–127.
- Messing Vera (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–54.
- Nagyné Varga Ilona–Varga Imre (2006): A túristvándi modell. In: Nagyné Varga Ilona–Landau Edit (szerk.): *Szociális földprogram-modellek*. Szolnok, 23–35.

- Rácz Katalin (2008) Hátrányos helyzetű kistérség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a szatmári Tiszaháton. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 370–411.
- Serafin József (1998): Mezőgazdaság és szociálpolitika. *Szövetkezés*, 1: 72–84.
- Serafin József (2001): A szociális földprogram. In: Szoboszlai Zsolt (szerk.): *Szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei – 1999–2000*. 15–25. Az Esély Szociális Közalapítvány Regionális Forrásközpont Kiadványa, Szolnok
- Szalai Júlia (2004): A jóléti fogda I. *Esély*, 6: 19–36.
- Szikra Dorottya (2006): Új ablak a magyar szociális ellátások történetére: Fajüldözés és szociálpolitika a legújabb kutatások alapján. *Esély*, 3: 110–115.
- Szikra Dorottya (2008): A szociálpolitika másik arca. Produktív szociálpolitika és a zsidótörvények. *Élet és Irodalom*, 2008. április 18.
- Szoboszlai Zsolt (1999): A szociális földprogramok hatékonysága. *Esély*, 3: 26–44.
- Szoboszlai Zsolt (2001): A szociális földprogram hatékonysága. In: Uő. (szerk.): *Szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei – 1999–2000*. Az Esély Szociális Közalapítvány Regionális Forrásközpont Kiadványa, Szolnok, 26–85.
- Tóth Erzsébet–Ludvig Katalin–Márkus Péter (2009): A vidéki megélhetés jellemzői és tipikus modelljei a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben. *Agrárgazdasági Tanulmányok*. Budapest, AKI.

Egyéb felhasznált források

- A szociális földprogramok referenciái. 1998–1999*. (1999): (szerk. Dr. Nagyné Varga Ilona–Szoboszlai Zsolt). Jász-Nagykun-Szolnok M. Esély Szociális Közalapítvány Regionális Forrásközpont, Szolnok
- Szociális Földprogramok Magyarországon. Tájékoztató anyag*. 2008. május. (Készült a Szociális Földprogramok Országos Módszertani Osztályán a Szociális és Munkaügyi Minisztérium Családi és Szociális Szolgáltatások Főosztálya rendelkezésére.)

Jávor Károly–Fác Katalin

JÓ GYAKORLATOK A SZOCIÁLIS FÖLDPROGRAMBAN: A TÚRISTVÁNDI ÉS A BELECSKAI PÉLDA

1. Bevezetés

Miként a szatmári Tiszaháton található Túristvándi és a Tolna megyei Belecska szociális földprogramjainak tapasztalatait összegző¹ esettanulmányunkban bemutatjuk, napjainkra mindkét település túlnőtte a kilencvenes években útjára indított földprogramot, és a szociális gazdaság megteremtésének irányába tett határozott lépéseket. Kétségtelen, hogy a földprogramok a vizsgált településeken betöltötték rendeltetésüket, igaz, másként, mint ahogy azt a szociális földprogram szakmai koncepciójának kidolgozója a kilencvenes évek elején körvonalazták.

Az esettanulmány egyik fontos megállapítása, hogy – jóllehet Túristvándiban és Belecskán piaci mércével mérve is jelentékeny programokat valósítanak meg – *csekély mértékű a földprogramok keretében termelői tapasztalatokat felhalmozó kedvezményezettek önállósodása*. Ennek hátterében elsősorban az a körülmény áll, hogy a földprogramban megedződő termelőknek az alulfejlett, munkalehetőségekben szűkölködő gazdasági térben nincs hová kiáramlania. Más megfogalmazásban: a rászoruló számára túlnyomórészt szezonális jövedelemforrást biztosító földprogramok foglalkoztatási hatása önmagában, más gazdaságfejlesztést célzó beavatkozás nélkül csekély. Az esetleírások arra is felhívják a figyelmet, hogy a földprogramokat lebonyolító önkormányzatok, más megoldást nem látván, a szociális gazdaság kereteinek kialakításával maguk igyekeznek megélhetést biztosító munkaalkalmat teremteni a rászorulóknak számára.

A két, modellértékű földprogramot bemutató esettanulmány további megállapítása, hogy a szociális földprogramok sikere elválaszthatatlan a környező társadalmi-

¹ A vizsgált települések polgármesterei mellett a szociális földprogram keretében zajló termelést közvetlenül irányító munkatársakkal, a kedvezményezettekkel, valamint a területileg illetékes menedzserszervezetek képviselőivel készítettünk strukturált interjúkat, emellett elemeztük a földprogramokat szabályozó helyi rendeleteket, működési szabályzatokat és a kapcsolódó pályázati dokumentumokat. Az esettanulmány alapjául szolgáló kutatás elvégzésére az „Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” című NKFP kutatás keretében került sor, amely Dr. Kovács Katalin vezetésével zajlott az MTA Regionális Kutatások Központjának térségfejlesztési kutatásokkal foglalkozó osztályán 2005–2007 között. Ezt követően 2008–2010 között több alkalommal sor került a folyamatok nyomon követését lehetővé tevő személyes és telefonos beszélgetésekre a települések polgármestereivel.

gazdasági viszonyoktól. Csak *a rászorulóknak demográfiai-szociológiai sajátosságaira érzékeny földprogramok tudják eredményesen integrálni a peremhelyzetű társadalmi csoportokat*, csak a körültekintően megtervezett, a helyi szükségleteket szem előtt tartó programok képesek az önellátás, természetes gazdálkodás kategóriáján túllépő, a piac rendszeréhez, működőképes termelői-értékesítési láncokhoz illeszthető, fenntartható tevékenységszerkezet kialakítására.

A két program vizsgálata emellett arra hívja fel a figyelmet, hogy *a szociális földprogramok sikerének nélkülözhetetlen eleme az erőskezdő, elhivatott, koncepciózus, a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését elsődleges prioritásnak tekintő, ugyanakkor a helyi közösség támogatását is élvező helyi vezetés*. Ahol a szegénység nem magánügy, ahol a leszakadók sorsáról való gondolkodás nemcsak kevesek kötelezettsége, hanem a faluközösség ügye, ahol a rászorultság megítélése nem erkölcsi megfontolás tárgya, vagy a helyi hatalmi viszonyok fenntartásának eszköze, csak ott lehet eredményes a szociális földprogram, és más, a szegénység mérséklését célul tűző jóléti program.

2. A túristvándi földprogram

2.1. Előzmények

A közel 800 lelkes, egykor a Kende-uradalom részét képező szatmári kisfaluban, Túristvándiban, a nyolcvanas évek végéig a Haladás Mgtysz biztosított munkaalkalmat az aktív korú falubeliek számára.² Akik nem a helyi térszben vállaltak munkát – a munkaképes korúak megközelítőleg fele –, javarészt a térségi központba, Fehérgyarmatra ingáztak, a hódmezővásárhelyi anyavállalattal rendelkező HÓDIKÖT-nél, a Szamos Varrodában, a Mezőgép-nél vagy a Téglyagyárban vállaltak munkát. (Rácz, 2008.) Igen jelentős volt a távolsági ingázás szerepe is, „*jellemzően azok jártak el, akiknek nem volt szakképesítése*”³ az ország nagyvárosaiba, elsősorban Budapestre, Debrecenbe, Miskolcra.

A kilencvenes évek elején meginduló szerkezet-átalakulás során egyetlen működő térszrészleg sem maradt talpon a faluban: a privatizált fűrészüzemek néhány évig 8–10 főnek munkaalkalmat biztosító bérfűrészelésből tartották fenn magukat, napjainkra azonban mindkét telephelyet felszámolták. A rendszerváltást követően csekély számban alakultak vállalkozások a településen, és idegen cégek sem telepedtek meg egy éttermet és egy panziót üzemeltető nyíregyházi vállalkozón kívül. Azok a túlnyomórészt kereskedelmi, idegenforgalmi és mezőgazdasági kisvállalkozások,

² A nagyüzemet három szomszédos település közösen működtette: Túristvándiban két fűrészüzemet alakítottak ki, emellett a juhászati ágazatot fejlesztették, Nagyárba a szarvasmarha-ágazatot telepítették, míg a sertéstelep és a központi részlegek, a gépműhely és a térsziroda, Szatmárcsékén kaptak helyet.

³ A részfejezetben szereplő interjúrészletek az első ízben 1996-ban időközi polgármester-választás során megválasztott polgármester asszonnyal, Lakatosné Sira Magdolnával 2006-ban és 2007-ben készített interjúkból származnak.

amelyek időközben létrejöttek a településen, az önfoglalkoztatáson kívül elsősorban a családtagok számára biztosítanak munkaalkalmat. (Kiss, 2008.) Mára a települési önkormányzat a legjelentősebb foglalkoztató a faluban, ehhez a helyi közintézmények, az óvoda és a roma programot működtető általános iskola mellett időről időre a közfoglalkoztatási programok kínálnak lehetőséget.

2.2. A szociális földprogram kezdetei

A túristvándi önkormányzat – összefüggésben az időközi polgármester-választás során bekövetkezett vezetőváltással – 1997-ben csatlakozott a szociális földprogramhoz. (Nagy–Varga, 2006.) Az új polgármester asszony kezdeményezésére bevezetett programot – a gazdálkodás helyi hagyományait figyelembe véve – a ház körüli konyhakerti növénytermesztés és a szarvasmarhatartás támogatásával kezdték. Az utóbbihoz a megélhetési hagyományok mellett az adott alapot, hogy az önkormányzat a Hortobágyi Nemzeti Parktól bérbbe vette a falu határában elterülő, korábban a helyi téesz használatában lévő közel 300 hektáros legelőterületet. A szociális földprogramban való részvétel feltételeként az önkormányzat legalább egy munkanélküli családtag létét írta elő.

Az induláskor azok a túristvándi családok csatlakoztak a földprogramhoz, akik rendelkeztek egy-két tehénnel, a tartáshoz szükséges istállóval, némi takarmánnyal és az alapvető munkaeszközökkel. A földprogram keretében lebonyolított tehénkihelyezés révén a későbbiekben olyan rászoruló is bekapcsolódhattak a tejtermelésbe, akik vállalták, hogy a kihelyezett jószág árának 40%-át fél év alatt visszatérítik az önkormányzatnak. Az átlagosan két tehenet beállító családoknak az önkormányzattal kötött szerződésben hároméves tartási kötelezettséget kellett vállalnia. A szociális földprogram keretében 2001-ig 25 tehenet helyeztek ki a feltételeket vállaló résztvevőkhöz. Amikor 1999-ben az önkormányzat a szociális földprogram keretében traktort vásárolt, kiszélesítették a kedvezményezettek körét: a szükséges művelési szolgáltatásokat kedvezményes áron (az üzemanyagköltségért) azok a néhány hektáros kisgazdaságok is igénybe vehették, amelyek nem csupán önellátás, hanem jövedelem-kiegészítés céljából foglalkoztak mezőgazdasággal.

2.3. A földprogram működtetésének első tapasztalatai

A tejelő szarvasmarhatartás néhány évig biztos megélhetést nyújtott a túristvándi családok számára, pár év múltán azonban az addigi felvásárló, a nyíregyházi Nutricia – a minőségi elvárások szigorodására hivatkozva – beszüntette a tejfelvásárlást a településen. Ekkor az önkormányzat megvásárolta a tejbegyűjtő épületét, és magára vállalta a tejfelvásárlás további koordinációját, egy, a környéken működő sajtüzemmel kötve szerződést. Az új körülmények között a termelők a tejpénz mindössze 50%-át kapták kézhez, a fennmaradó összeget a tejbegyűjtő üzemeltetésére,

valamint a Nemzeti Parktól bérelt legelőn pásztorkodó alkalmazott munkabérére fordították. A szaporulat értékesítéséből befolyó összeg ugyanakkor teljes egészében a termelőket illette meg. Az alacsony felvásárlási árak és a magas üzemeltetési költségek miatt néhány éven belül megingott a helyi termelők tejtermelésbe vetett hite, elkezdték felszámolni a tehénállományt.

„Annyira bizonytalanná vált az értékesítés, hogy az emberek nem merték tovább tartani a jószágot.”

E körülmények vezettek oda, hogy 2001-ben az önkormányzat a szociális földprogram keretében intenzív uborkatermesztésre tért át. Az átállást a gazdasági környezet változása mellett az is szükségessé tette, hogy a földprogram érintettjeinek köre időközben kicserélődött: az induláskor a szarvasmarhatartásban jártas hajdani téesz dolgozók voltak többségben, akik, elérve a nyugdíjkorhatárt, megélhetésüket a továbbiakban öregségi nyugdíjukra alapozhatták. A szociális földprogram keretében elindított intenzív uborkatermesztésbe ugyanakkor nagy számban kapcsolódtak be olyan roma családok, amelyek korábban az ingázók táborát gyarapították, és nem foglalkoztak mezőgazdasági tevékenységgel.

Az önkormányzat a környékbeli földeknél jobb minőségű (24 AK-s), öthektáros szántóterületét vonta be az uborkatermesztésbe. Az önkéntesség elve alapján szerveződő termesztésbe már az első évben közel harminc falubeli család kapcsolódott be. A Túristvándiban megvalósuló földprogramban kezdetektől tágan értelmezték a rászorultságot: a munkanélküli családtag létén kívül más feltételt nem írtak elő, így a településen gyakorlatilag bárki bekapcsolódhatott az uborkatermesztésbe.⁴ Az indulásnál kisebb-nagyobb nehézségek adódtak, nem csupán a kordonos rendszerű uborka termesztésében járatlan családok, hanem maga az önkormányzat is a tanulási folyamat első lépéseit róttta.

„Az elején nekünk is meg kellett tanulni a saját kárunkra, mert először tizenegyezer folyóméter uborkával kezdtünk, most csak ötezer méter van. Volt olyan család, aki ezer folyóméterrel kezdett, és nem bírt vele. Ez most már nincsen, négyszáz folyóméternél többet nem adunk, ennél többet egy család nem tud megművelni, még ha nagycsaládos is.”

Az uborkatermesztéssel kapcsolatos szakismeretek elsajátítása, illetve a termesztés során felmerülő nehézségek kezelése érdekében a földprogramba bevontak egy megbízási szerződéssel foglalkoztatott mezőgazdasági szaktanácsadót. A kedvezményezett szakismereteinek bővítése érdekében a túristvándi önkormányzat 2005-ben a fehérgyarmati munkaügyi kirendeltség és a helyi cigány kisebbségi önkormányzat

⁴ A későbbiekben a rászorultsági feltételek kiegészültek a jövedelemkülösbséggel, ezt azonban igen tágan határozták meg: a földprogramban résztvevő családokban az egy főre eső jövedelem nem lehet magasabb a mindenkori öregségi nyugdíjminimum 150%-ánál.

támogatásával hatvanórás képzést szervezett, amely a mezőgazdasági szakismeretek mellett pénzügyi, jogi, vállalkozási területen bővítette a földprogram résztvevőinek hozzáértését. A földprogramban résztvevő családokkal való kapcsolattartás végett az önkormányzat egy teljes állású koordinátort (brigádvezetőt) alkalmaz, aki a földprogram adminisztrációs ügyeit is ellátja. Az ő feladata a település közfoglalkoztatottjainak irányítása is.

2.4. A szociális földprogram fontosabb eredményei

Az uborkatermesztésben résztvevők köre az indulás óta viszonylagos állandóságot mutat: mindössze öt-hat termelő vált le a programról, ők célszerűbbnek látták önálló gazdálkodás keretei között folytatni a termelést.

„Akik leváltak, azok megtanulták az alatt az egy-két év alatt a termesztést, amíg nálunk voltak, másrészt úgy gondolták, hogy talán nagyobb jövedelemre tudnak szert tenni, ha teljesen önállóak.”

A programról leváló termelők egyik alapvető jellemzője, hogy rendelkeztek az önálló gazdálkodás alapját jelentő, saját tulajdonú földterülettel, amely – támrendszeres uborkatermesztésről lévén szó – zártkert méretű parcellákat jelent. Függetlenségük azonban csak részleges: a mezőgazdasági szolgáltatásokat (pl. talaj-előkészítés, permetezés) az önkormányzat változatlanul térítésmentesen biztosítja számukra. Az időközben új MTZ-vel, axiál permetezőgéppel bővülő gépparkot az állagmegóvás érdekében egy, az önkormányzat alkalmazásában álló közfoglalkoztatott működteti. Mind a szociális földprogramban résztvevőkről, mind az arról leválókról elmondható, hogy kevésbé jellemző körükben a paraszti gazdaságokat meghatározó önellátás, több lábón állás, sokkal inkább a piaci igényekre érzékeny ártermelői magatartás. Ez egyebek mellett abban nyilvánul meg, hogy zártkertjeiket teljes egészében a környékbeli konzervüzemek alapanyag-szükségletét kielégítő uborkatermesztésnek rendelik alá, a saját fogyasztásra felhasznált konyhakerti zöldségfélét ugyanakkor maguk is a piacon szerzik be.

Ami az uborkatermesztés egyes munkafázisait illeti, a földterület előkészítését, a vetőmag földbe juttatását, az önkormányzat a szociális földprogram keretében beszerzett erőgépek segítségével, a mindenkori közfoglalkoztatottak közreműködésével valósítja meg. A termőterület (Túr folyóból történő) öntözését szintén a közmunkások végzik, és ők biztosítják az önkormányzati földterületek őrzését is. A termelésben részt vevő családok rendben tartják, kapálják, kacsolják, és betakarítják az uborkát, mindezért kezdetben az árbevétel 50%-a, 2007-től 60%-a illeti meg őket. Egy-egy család havi átlagjövedelme a nyári hónapokban százezer forint körüli.

„Ez a legrosszabb átlag, mert van olyan család, akinek százötven-százhatvan ezer forint a tiszta haszna havonta.”

Az uborka értékesítését a Szatmár-Tiber Termelő és Értékesítési Szervezeten (TÉSZ) keresztül biztosítja az önkormányzat, a szervezet a Tyukodi Konzervgyár egyik beszállítója. Az első évben az önkormányzat még közvetlenül a Tyukodi Konzervgyárral szerződött, a TÉSZ-hez csatlakozás azonban (különként 6 forinttal) magasabb felvásárlási árat eredményezett a földprogram keretében termelők számára. A TÉSZ-tagsághoz szükséges (húszezer forintos) részjegy megvásárlásához az önkormányzat biztosított hitelt a földprogram kedvezményezettjei számára. A termelés kockázatainak csökkentése érdekében az önkormányzat minden évben biztosítást köt az uborkára, ez teszi lehetővé, hogy a termelés akkor se legyen veszteséges, ha betegség vagy elemi katasztrófa tizedeli a termést.

„Nálunk az önkormányzat biztosítást köt, így minimálisra csökkenti a kockázatot, ezt egy magánember nem tudja megtenni. Gyakorlatilag mi kockáztatunk, és nem ők, a családok. Minden évben nullára jövünk ki, gyakorlatilag arra törekszünk, hogy az önkormányzatnak ne legyen egy fillér haszna se, de kára sem.”

2.5. Lehetséges fejlesztési irányok

Tekintettel arra, hogy az uborkatermesztés csak a nyári hónapokra biztosít elfoglaltságot a programban részt vevő családok számára, a túristvándi önkormányzat új alprogramok indításával a szezon kitolására tett lépéseket. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat: A túristvándi földprogram keretében végzett tevékenységek

	1997	2001	2008–
Alprogramok	<ul style="list-style-type: none"> – Konyhakerti alprogram – Állatkihelyezés (szarvasmarha) 	<ul style="list-style-type: none"> – Intenzív uborkatermesztési alprogram – Szolgáltatási alprogram – Konyhakerti alprogram 	<ul style="list-style-type: none"> – Intenzív uborkatermesztési alprogram – Szolgáltatási alprogram – Konyhakerti alprogram – Üvegházi növénytermesztési alprogram – Virágkertészeti alprogram

Forrás: Túristvándi Önkormányzat adatszolgáltatása, 2008.

2007-ben a szociális minisztérium pályázatán elnyert forrásból 60m²-es üvegházat alakítottak ki az önkormányzat tulajdonában lévő belterületi zártkertben. 2008-ban és 2009-ben az önkormányzat a Regionális Területfejlesztési Tanács pályázatán ré-

szesült támogatásban, az elnyert összeg egy újabb 60m²-es üvegház kialakítására adott lehetőséget. Az üvegházi növénytermesztés a konyhakerti zöldségtermesztés alapjául szolgáló palánták neveléséhez, az évekkel ezelőtt tervbe vett virágkertészet megalapozásához, és nem utolsósorban a költséghatékonysági szempontok érvényesítéséhez biztosít háttérrel.

A földprogram működtetését segíti az önkormányzat kezdeményezésére alapított szociális szövetkezet is, amelyet az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásának⁵ köszönhetően 2008-ban jegyezték be Szatmári Szociális Szövetkezet néven.⁶ A szociális szövetkezet a vállalkozások érdekkörén kívül eső, de a lakosság részéről hiányolt háztartás-gazdálkodási szolgáltatások nyújtása mellett a településen képződő termények (uborka, konyhakerti zöldségek stb.) értékesítésére és feldolgozására kíván lépéseket tenni. (Lakatosné 2009.) A túristvándi földprogram nem szakítható el a koncepciózus településfejlesztési politikától, amelynek szerves része a turizmus bővítése. Az önkormányzat, illetve a településen működő teleház nem csupán képzéseket szervezett az elmúlt években a potenciális szállásadók számára, hanem a turisztikai fejlesztések megvalósítására kiírt pályázatok elkészítésében is közreműködött. (Kiss 2008.) A polgármester asszony és stábjja a komplexitás megteremtésére törekedve a szociális földprogram tartalmát is igyekszik a turizmushoz illeszteni: olyan őshonos magyar állatfajták (szürkemarha, mangalicasertés, rackajuh stb.) tenyésztését, családokhoz történő kihelyezését tervezik, amelyek bővítik a helyi turisztikai látványosságok sorát. A településvezetés további terve az önfenntartó, a helyi fogyasztáshoz szükséges alapanyagokat helyben előállító település megteremtése. E célkitűzés megvalósítását szolgálja a szociális szövetkezet üzemeltetésében működő helyi piac kialakítása, valamint egy 3000 tojásos keltetőgép beállítása. Az utóbbit szintén a szociális földprogram keretében elnyert pályázati forrásból valósítják meg. Az új alprogramokba a már meglévő 25–30 család mellett az előzetes igényfelmérés szerint további 30 család kapcsolódik majd be.

2.6. Összegzés

Az elmúlt másfél évtized működési tapasztalatait összegezve, az egyik legjelentősebb eredménynek azt tekinthetjük, hogy a túristvándi szociális földprogram révén a rászoruló családok évről évre jelentékeny, igaz, csak szezonálisan jelentkező bevételekhez jutnak.

A szociális földprogram végeredményben egy olyan hálózathoz kapcsolja a te-

⁵ A szociális szövetkezetek létrehozásának és működtetésének támogatását a „Szövetkezz!” című 2007. évi OFA-pályázat tette lehetővé. A szociális szövetkezetek létrehozásának és működtetésének feltételeit a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény és a szociális szövetkezetekről szóló 141/2006. (IV.29.) kormányrendelet szabályozza.

⁶ Túristvándi 2008-ban és 2009-ben is sikerrel pályázott a szociális szövetkezetek létrehozásának és működtetésének támogatását célzó „Szövetkezz!” című OFA-pályázati felhívásra. A két OFA-pályázat összességben 30.047.450 Ft-tal támogatta a helyi szociális szövetkezetet. Forrás: www.ofa.hu

leptülés szociális rászorultjait, amelyben a termelési folyamat során jelentkező kockázatok szinte teljes egészében a termelést szervező önkormányzatot terhelik. A korábban a helyi téesz által biztosított gazdaságszervező funkciókat magára vállaló önkormányzat a földprogram működése során felmerülő nehézségeket a különböző jóléti programok (szociális földprogram, támogatott foglalkoztatás) összekapcsolása mellett azzal igyekszik mérsékelni, hogy *a termelés kockázatosnak tartott munkafázisait kontroll alatt tartja*. Ennek az az egyik következménye, hogy az évek során kialakult a támogatott termelésben résztvevők immobil köre, akiknek saját földterület, illetve egyéb mozgósítható tőkefajta hiányában sem érdeke, *sem módja nincs a földprogramtól való függetlenedésre*. A túristvádi földprogram működése szempontjából alapvető jelentősége van a helyi vezetés rendszerszemléletének, amely *a különböző jóléti programokat a távlatos településfejlesztési intézkedések rendszerébe illeszti*.

A sikerhez minden bizonnyal hozzájárul az a körülmény is, hogy a túristvádi szociális földprogram tartalmát kezdetektől a helyi társadalmi, gazdasági szükségletekhez igazították. A tevékenységszerkezet kialakításakor felmérték a potenciális rászorulóknak ismeretszintjét, munkaerő-piaci tapasztalatait, ennek alapján olyan tevékenységeket illesztettek be a programba, amelyek az itt élők számára könnyen adaptálhatók voltak. Az indulást meghatározó flexibilitás a program alapvonása maradt, ennek egyik megnyilvánulása a résztvevők összetételének változásait követő tevékenységszerkezet. A földprogram eredményes működtetésében jelentős szerepe volt annak is, hogy az önkormányzat piaci szereplőket (TÉSZ, konzervüzemek) kapcsolt be a termelési folyamatba. A fentiek mellett ez tette lehetővé, hogy az önellátáson, a saját fogyasztási szükségletek kielégítésén túlmutató, piaci keresleten alapuló áru-termelés a túristvádi szociális földprogram alapvonása maradjon.

3. A Tolna megyei Belecska esete a szociális földprogrammal

3.1. A kezdetek

1994-et írunk, amikor Jakab Róbert budapest-kőbányai születésű állatorvost polgármesternek választják a festői szépségű Tolnai-dombságban meghúzódó, alig több mint 400 lelkes Belecskán. A község az ország harminchárom leghátrányosabb helyzetű kistérsége között helyet foglaló Tamási kistérség része. A helyi önkormányzat 1998-ban, fél hektár önkormányzati tulajdonú szántóföldön indította el szociális földprogramját. (Petrovicsné, 2006.) Bár a talajadottságok nem voltak túl kedvezőek (17 AK-s homoktalaj), a település vezetése nem látott más lehetőséget a nagyarányú munkanélküliség és a szociális problémák helyi kezelésére. Így, amikor két váratlan dolog egybeesett, nevezetesen egy kertészmérnöknél jelentős számú számócapálánta halmozódott fel, és ugyanekkor kiírtak egy minisztériumi pályázatot szociális földprogram indítására, az önkormányzat megpróbálkozott az állami támogatás elnyerésével. Belecska sikeresen szerepelt a szociális tárca pályázatán, az önkormány-

zat hatszázezer forintos támogatással kezdhetett hozzá a földprogram megvalósításához. Az első évben palántákat helyeztek ki a program iránt érdeklődést mutató falubeliekhez, otthoni termesztésre. Hamar kiderült azonban, hogy az alkalmi segítség helyett a falubeli családoknak pénzre, rendszeres havi jövedelemre lenne szüksége. A beleszkai önkormányzat két irányba látott elmozdulási lehetőséget: egyfelől mozgósította a még kihasználatlan önkormányzati tulajdonú területeket, valamint földcserével és -vásárlással gyarapította a földállományt, másfelől igyekezett összekapcsolni a szociális földprogram kínálta lehetőségeket az akkoriban 70%-os központi támogatásban részesülő közmunkával.

3.2. A program működése

Az elmúlt évek folyamatai és eredményei megfontolt, tudatos építkezésről tanúskodnak. Az évek során Beleszkán lépésről lépésre bővítették a gazdálkodásba vont földterületet, így alakult ki napjainkra a *25 hektáros gyümölcs- és zöldségültetvény*. Folytonos pályázással évről évre bővítették a *gépparkot* is, így jelenleg teljes gépsoruk van a kertészeti és településüzemeltetési feladatok elvégzéséhez. Időben *képzésre küldték a földprogramban résztvevőket*, hogy munkájukat a szükséges szaktudás birtokában végezhesék. Jól működő intézményes kapcsolatokat és értékesítési csatornákat alakítottak ki: csak azt termesztenek, amire kereslet, előre jelzett igény van.

A program motorja kezdetektől *az elhivatottság volt*: a polgármester, képviselő-testületi támogatással a háta mögött, elszántan és kitartóan törekedett arra, hogy a rászorulóknak számára helyben teremtsen elfogadható *megélhetési lehetőségeket és az életminőséget javító, közösségi szolgáltatásokat*. Főállású házi gondozó nővér és falugondnoki szolgálat működik a faluban, a lakosság számára díjmentesen biztosítják az ebéd és a gyógyszerek házhoz szállítását, a földprogram keretében szerzett gépekkel önköltségi áron művelik meg a házakhoz tartozó kisparcellákat, biztosítják a láncfűrésztes tűzifaaprítást, a szállítást. Az önkormányzat támogatja az óvodás és iskoláskorú gyermekek étkezését, utaztatását, a szükséges tankönyvek beszerzését, emellett a rászoruló családok számára beiskolázási segínyt biztosítanak. A megszo-kott segélyeken felül Beleszkán az újszülöttek után „kelengyepénzt” fizetnek.

Kiinduló elvként és fenntartó pénzügyi forrásként kezdetektől a közhasznú foglalkoztatást alkalmazták a szociális földprogramban. A közhasznú munkásoknak a földprogramban végzett tevékenységük során munkabérük 30%-át kellett kitermelniük, a fennmaradó 70%-ra az önkormányzat munkabér-támogatást kapott. Ha a dolgozók ennél többet teljesítettek, a többletet a szociális földprogram keretében folyó gyümölcs- és zöldségtermesztésbe forgatták vissza. Az indulás óta szinte minden évben bővítették a földprogramban használt földterületeket, ami elkerülhetetlenné tette a gépesítést. Ennek eredményeként napjainkra rendelkezésre áll a kertészeti és a gyümölcsstermesztői tevékenységek elvégzéséhez szükséges eszközállomány.⁷

⁷ A rendelkezésre álló eszközök a következők: tolólap, eke, talajmarók, tárcsák, sorközművelők,

Az önkormányzat az évek során partneri kapcsolatot alakított ki a Kecskeméti Vetőmagkutató Zrt.-vel, amellyel vetőmagtermesztésre szerződött. A szerződés szerint Belecskán bab- és paprikavetőmagot állítanak elő. A termesztés időnyellegét a saját készítésű és kivitelezésű fóliaházakkal jelentősen kitölték, végeredményben ez lehetővé tette a téli foglalkoztatást. Pályáztak öntözővíz-kutak fúrására és napkollektoros aszalóra. Tervbe vették a termékek feldolgozását is, a tulajdonukban lévő, évek óta nem üzemelő varroda üzemcsarnokából átalakított savanyító üzemben. A termelést savanyú káposztával és más ecetes tartósítású termék előállításával akarják megkezdeni, néhány év múlva pedig autoklávus sterilizálású, tartósítószer nélküli gyümölcskészítményekkel, dzsemekkel, befőttekkel is megjelenéne a piacon.

3.3. Foglalkoztatási, jövedelemtermelési metszet

A szociális földprogram keretében a belecskai önkormányzat rendszeres és folyamatos munkavégzési és kereseti lehetőséget biztosít a falubeli munkanélkülieknek. Amennyiben a felajánlott munkát az érintett nem fogadja el, vagy nem működik együtt az önkormányzattal, kizárja magát a rendszeres szociális segélyezett köreiből. A gyakorlatban *ezzel Belecskán* – a hatályos rendelkezések által kínált lehetőségek között⁸ – *megvalósítják a „segély helyett munkát” célkitűzést.* Mivel a szociális minisztérium a településenként megállapított rendszeres szociális segély és a közcélú keret összegét 2007-ben összevonta, az önkormányzat jelentős közcélú kerettel gazdálkodhatott, melyet a szociális földprogramban tevékenykedők munkabérére fordított. Közfoglalkoztatott munkások például a traktorvezetők is, ez teszi lehetővé, hogy a rászorulóknak térítésmentesen vagy önköltségi áron végezzék a talajmunkákat.

A szociális földprogram a közfoglalkoztatottak számára napi nyolcórás munkavégzést biztosít. A dolgozókat a mindenkori minimálbérért alkalmazzák, ehhez az elvégzett munka mennyisége és minősége alapján még legfeljebb havi húszezer forint kiegészítést kaphatnak. A kampánymunkákban (pl. gyümölcszedés) a helyi lakosság köréből, sőt más községekből is vannak jelentkezők. *A munkaidőn túl az otthoni kiskertekben vetőmag és fűszerpaprika termesztése révén további jövedelemszerzésre van lehetőség.*⁹ A szociális földprogram segítségével az eredetileg 32%-os munkanélküliséget 10% alá tudták szorítani a településen. Az ültetvények teljes termőre fordulását követően negyven fő folyamatos munkájára lesz szükségük, a tervek szerint ennyi embernek biztosítanak majd rendszeres keresetet. A szociális földprogram működtetése során a folyamatosan foglalkoztatott dolgozók mellett a konyhakerti

fűkasza, műtrágyaszóró, gödörfúró, pótkocsik, homlokrakodó, ásóborona, vetőgép, szippantós tartálykocsi, mulcsozó, axiál permetezők, palántázó gép. A földprogram keretében megtermelt gyümölcs szállításához egy raktérhűtős kisteherautót vásároltak.

⁸ Az 1993. évi III. tv. 37/B (§) alapján.

⁹ Az így elérhető kiegészítő jövedelem, feltételezve, hogy valaki lead húsz kilogramm paprikaőrleményt és ötszáz kilogramm bab vetőmagot, havi harmincezer forint.

termeltetés, a traktor- és géphasznosítás, illetve az önköltségi áron történő termésjuttatás révén gyakorlatilag a falu egésze, több mint 100 helyi család érintett, közel 400 fővel.

Mivel a program keretében végzett tevékenységek komoly felkészültséget és szakértelmet igényelnek, a szociális földprogram elindítása óta folyamatos és céltudatos a képzés. Először traktorosokat, majd gyümölcs- és zöldségkertészeket, szőlészeket képeztek. A képzéseket minden esetben a tényleges szükségletekhez igazították, így a frissen képzettek nem maradtak munka nélkül. A pályázati forrásokkal támogatott, szakképesítést is biztosító képzési formákon túl a szociális földprogram és a háztáji kertészkedés általános szakmai hátterét a helyi falugazdász biztosítja a téli hónapokban tartott rendszeres előadásokkal.

3.4. Gazdasági, pénzügyi, szervezeti metszet

A szociális földprogram hatékony működtetése érdekében a szervezeti kereteket érintő változásokra is sor került az elmúlt években. Mivel a települési önkormányzatok csak a gyermekétkeztetés áfáját igényelhetik vissza, az értékesítéseket áfa terheli. Éppen ezért 2002-ben a beleszkai önkormányzat létrehozta az áfa visszaigénylésére jogosult Beleszkai Községüzemeltető Kiemelkedően Közhasznú Társaságot, amely 2009-től nonprofit kft.-ként üzemel. A kft. a szociális földprogram működtetésén kívül a község üzemeltetésével kapcsolatos feladatokat is ellátja.

3.5. Innováció és partnerség

A program folyamatos bővítése mellett figyelemre méltó az új megoldások alkalmazása. Beleszkán napkollektoros aszalót építettek, hogy a friss áruként való értékesítésből visszamaradó gyümölcsöt is hasznosíthassák.¹⁰ Az épület és a berendezések saját kivitelezésűek, csak a kollektort vásárolták meg. A saját ötleteken alapuló kivitelezés különösen annak ismeretében innovatív megoldás, hogy a földprogram egy, a „legegyszerűbb mindent készen venni” szemléletű és ugyanakkor forráshiányos környezetben próbálja mobilizálni a belső erőforrásokat.

A szociális földprogram hangsúlyos része eddig a termesztés/termelés volt; a beleszkaiak most látták elérkezettnek az időt a feldolgozás feltételeinek kialakítására. Ennek egyik lépcsője az aszaló, de már készülnek a savanyításra is. Miként a fentiekben erre kitértünk, az elképzelést egy meglévő épület újrahasznosításával és a szomszédos Tolnanémedi káposztájával, az ottaniakkal együtt kívánják megvalósítani. Újszerű elvek alapján szervezték meg az értékesítést is. Az első helyen az önellátás szerepel; olcsó és jó minőségű palántával látják el a lakosságot, a helyben

¹⁰ A napkollektoros aszalót a beleszkaiak a Zala megyei Pókaszeptken látták először, azt továbbfejlesztve alkalmazták saját programjukban.

megtermelt gyümölcsöt is önköltségi áron árúsítják. Az értékesítés jelentős részben helyben, illetve a közvetlen környéken történik, minden vásárlónak azonos árért. Az értékesítés másik formája megrendeléseken keresztül bonyolódik, ennek főszereplője a hűtött rakterű kisteherautó, amellyel igény szerint házhoz viszik az árut. A megrendelők között a környék intézményei és lakossága egyaránt megfordulnak.

3.6. Hatás és jövőkép

A szociális földprogram működtetésével a munkanélküliséget jelentős mértékben sikerült visszaszorítani Belecskán. A különböző tevékenységek és szolgáltatások (közcélu foglalkoztatás, jövedelem és kiegészítő kereset, olcsó és elérhető szolgáltatások) révén csaknem a falu valamennyi lakója érintett. A „belecskai modell” az elmúlt években bebizonyította, hogy képes fennmaradni és bővülni, a helybéliek és a környéken élők egyaránt igénylik a program keretében előállított termékeket.

2. táblázat: A szociális földprogram főbb eredményei Belecskán

Mutatók	1998	2008
A programba bevitt és használt földterület (ha)	0,5 hektár	24 hektár
A termesztett növények és mennyiségük (ha, db)	szamóca – 0,5 ha	szamóca – 2,0 ha bab vetőmag – 1,5 ha paprikapalánta – 2,0 ha cseresznyefa – 400 db meggyfa – 800 db kajszibarackfa – 700 db őszibarackfa – 1500 db körtefa – 800 db almafa – 400 db szilvafa – 300 db diófa – 500 db csemegeszlő – 4000 tő szarvasgombás tölgyfa – 50 db
A programban foglalkoztatottak száma (fő)	4 fő	40 fő
Munkanélküliség (%)	25%	10%
Termés, termék (kg, db)	55 kg szamóca	8000 kg szamóca
Rendszeres szociális segély (Ft/év)	25%-os munkanélküliség mellett több százezer Ft	25–30 000 Ft

<i>Mutatók</i>	<i>1998</i>	<i>2008</i>
Építmények, épületek (db)	–	fóliaház (8 × 30m) – 7 db napkollektoros aszaló – 1 db
Gépek, munkaeszközök (db)	–	traktor (3 db), billencs pótkocsi (2 db), szippantós tartálykocsi (1 db), talajmaró, kasza, tárcsák, palántázó, műtrágyaszóró, mulcsozó, axiál permetező

Forrás: Belecskai Önkormányzat adatszolgáltatása, 2008.

Ami a további terveket illeti, a feldolgozási tevékenységet biztosító aszaló és savanyító mellett – egy ugyancsak önkormányzati tulajdonú épület újrashasznosításával – textilfonal-feldolgozó kialakítását tervezik. A kisüzem lehetővé tenné az évközi munkalehetőségek kiegészítését, illetve többletmunka biztosítását a téli időszakra. A tervek között szerepel egy kis kapacitású, de minőségi, speciális termékeket előállító pálinkafőző üzembe állítása is. A távlati terv a környező településekkel közösen kialakított és működtetett gyümölcs- és zöldségtermesztés megteremtésével a foglalkoztatottság minél teljesebb körű biztosítása.

3.7. Összegzés

Az ország egyik leghátrányosabb helyzetű kistérségében található Belecskán a zseb-kendőnyi önkormányzati tulajdonú szántóföldön, önkormányzati irányítással elindított szociális földprogramban egy maroknyi elszánt, ámde helyi támogatottságot élvező ember tudatos és körültekintően megtervezett, szívós munkával jól tudta kamatoztatni a kitartó pályázással megszerzett állami támogatásokat. A belecskai szociális földprogram a települési szintű foglalkoztatásban és a jövedelemtermelő képesség javításában jelentős és fenntartható eredményeket produkálva, összességében és részleteiben is tartósan működőképes, jó példát tudott felmutatni.

A belecskai modell legfontosabb tartópillérei a következők:

- a helyi adottságok (munkalehetőség hiánya, hasznosítható önkormányzati vagyonelemek, néhány elkötelezett ember) alapján sikerült a belső erőforrásokat (szaktudás, munkaképes népesség, jövedelemszerzési igény) hasznosítani és fejleszteni (képzés);
- a felkészültségi szint emelésével és a tudatos építkezéssel, a forrásfelvevő képesség is jelentős mértékben javult;
- a szívós pályázással biztosított állami források tovább támogatták a hatékony és takarékos működést (az emberek képzése, komplex gépesítés, jelentős mértékű saját kivitelezés, már működő jó példák átvétele, több lábbon állás a szervezeti struktúrában és a termék szerkezetben, az értékesítési csatornák kialakítása, a program folyamatos területi és tartalmi bővítése stb.);

- a mennyiségi és minőségi bővülés révén fenntartható és érdemi eredmények születtek: a helybeli foglalkoztatottság jelentős javítása, a jövedelemtermelő képesség biztosítása, kiegészítő jövedelemszerzés lehetősége, illetve költségcsökkentő juttatások, szolgáltatások elérhetősége (olcsó szaporítóanyag, gyümölcs és szolgáltatások) lakossági szinten;
- a termékalap növelése érdekében lépések történtek a környező települések bevonására, a földprogram kiszélesítésére (horizontális építkezés);
- a piaci kockázatok kiküszöbölése, a jelenleginél eredményesebb termelési eredmények és a kedvezőbb jövedelmezőség elérése érdekében az élelmiszerlánc kiépítésére történtek kísérletek (vertikális építkezés);
- a további fejlődés lehetséges lépéseit előre megtervezték.

A belecskai program egyik, talán legfontosabb eredménye,¹¹ hogy a településen mindenkinek tudnak munkát biztosítani, aki dolgozni akar. Ez különösen nagy eredmény egy olyan környezetben, ahol a legközelebbi munkalehetőség Székesfehérvárról kínálkozik, három műszakban. A „belecskai modell” fontos üzenete, hogy a helyi adottságok és a belső erőforrások hasznosítása az igazán biztos bázisa minden fejlesztésnek, és hogy az ésszerűség, a takarékoság, az akarás, az ötletesség és az elkötelezettség nélkülözhetetlen eszközei a fenntartható eredményeknek.

Irodalomjegyzék

- Kabai Gergely–Németh Nándor (2011): Szociális gazdasági törekvések Belecskán. In: Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 17–52.
- Kiss Márta (2008): Kisfalu nagy tervekkel. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 412–446.
- Lakatosné Sira Magdolna (2009): Túristváni életében a közcélú foglalkoztatás jelentősége, és annak hatása. *Út a munkához kézikönyv*. Foglalkoztatási és Szociális Hivatal. http://www.cssk.hu/letoltesek/szakmai_anyagok_kiadvanyok/2009-10-02/ut_a_munkahoz_kezikonyv.html
- Nagyné Varga Ilona–Varga Imre (2006): A túristváni modell. In: Nagyné Varga Ilona–Landau Edit (szerk.): *Szociális földprogram-modellek*. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Esély Közalapítvány, Szolnok, 23–35.
- Petrovicsné Takács Róza (2006): A belecskai modell. In: Nagyné Varga Ilona–Landau Edit (szerk.): *Szociális földprogram-modellek*. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Esély Közalapítvány, Szolnok, 36–46.

¹¹ Terepkutatásunk eredménye egybecseng a településen végzett későbbi vizsgálatok (Kabai–Németh 2011) megállapításaival, amelyek a belecskai programot olyan, az önkormányzat vállalkozásán alapuló szociális foglalkoztatási programnak nevezik, amely elválaszthatatlan a földtől, de mégsem pusztán szociális földprogram.

Rácz Katalin (2008): Hátrányos helyzetű kistérség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a szatmári Tiszaháton. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistérségek lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 370–411.

Egyéb felhasznált források

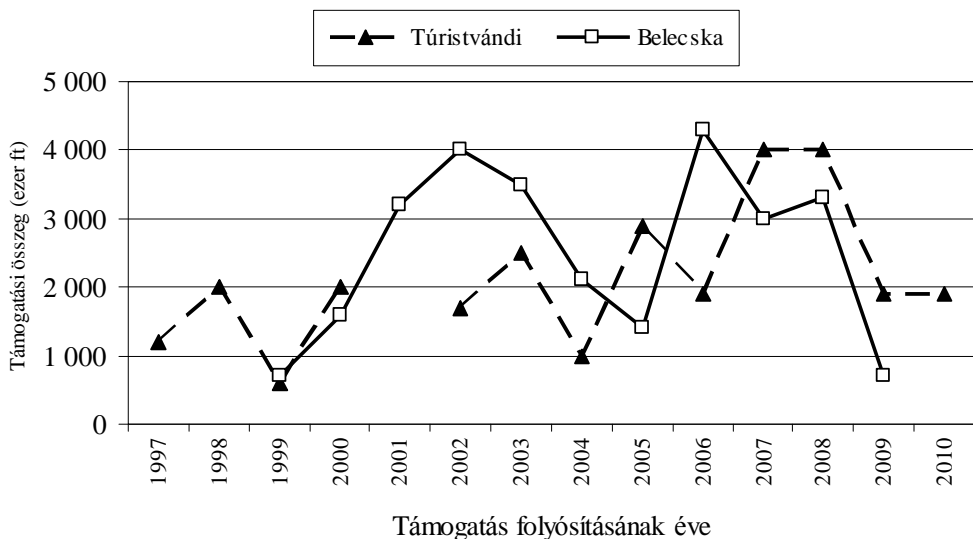
A szociális földprogramok referenciái 1998–1999. (1999): (szerk. Nagyné Varga Iona–Szoboszlai Zsolt). Jász-Nagykun-Szolnok megyei Esély Szociális Közalapítvány, Regionális Forrásközpont. Szolnok, Jó gyakorlatok: Szatmári Szociális Szövetkezet.

Forrás: http://www.szocialisgazdasag.hu/sites/default/files/dokumentumtar/jogyak_szatmari.pdf

Helyi gazdaságfejlesztés a gyakorlatban – szakértői szemmel. *Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete szervezésében A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata c. kötetet bemutató, „Túlélőpálya” című szakmai konferencián elhangzott kerekasztal-beszélgetés szerkesztett változata.* Szerk. Németh Nándor. Gyulaj Pannon Elemző Iroda, 2011.

Melléklet

A szociális tárca pályázatán elnyert támogatási összegek a földprogramok megvalósítására

Forrás: Esély Közalapítvány 2010.

Fleck Gábor–Szuha Péter

„REMÉNYBANK”

A mélyszegénységben élő családok
vállalkozási támogatásának lehetőségei

1. Bevezető

Muhammad Yunus bangladesi közgazdász 1970-es évekbeli sikeres kísérletei után, 1983-ban megalakította a Grameen (Vidéki) Bankot. Azóta ez az intézmény szegények millióinak tette könnyebbé az életét. A professor 2006-ban Nobel-békedíjat is kapott a Grameen modell ötletéért, melynek működését és gyakorlatban elért sikereit *Banker to the Poor* (Yunus, 1997) című könyvében részletezi. A modell lényege, hogy a bank a legszegényebbeknek nyújt hitelt – fedezet és garancia nélkül. Azok juthatnak kisebb összegekhez, akiknek vannak vállalkozói ötleteik, de a hagyományos pénzügyi rendszer keretein belül soha sem kapnának hitelt. Az eredeti modellben az összeget egy éven belül kell visszafizetni, a kamat 20%-os, a részleteket hetente szedik be a bank munkatársai. A visszafizetési ráta megdöbbentően magas, közel 100%-os. Yunus professor szerint ennek az az oka, hogy az emberek pontosan értik, hogy ez az egyetlen esélyük a nyomorból való kilábalásra.

A bank működése a bizalomra épül, illetve a csoportnyomás és a kooperatív technikák tartják működésben. Öt ember alkothat egy csoportot, melyben először két ember jut hitelhez. Ha ők elkezdték fizetni a törlesztő részleteket, akkor jutnak lehetőséghez a többiek. A csoport tagjai hetente találkoznak egymással s az őket segítő mentorral, akinek egyszerre kell képzett pénzügyi szakembernek, szociális munkásnak, pszichológusnak, könyvelőnek lennie. A hitel folyósítása során a bank nem kér kezest, nem terheli a kölcsönt sem ingó, sem ingatlan vagyonnal, hisz a kapcsolat lényege a tagok közötti bizalom (akik egymással szemben csak morális kötelezettséget vállalnak), valamint a bizalom a tagok és a mentor között. Az ötfős csoportokból álló közösségben erős a csoportnyomás, ugyanakkor az egymás iránti szolidaritás is. A tagok, akik egy, a Grameen ügyfeleit jellemző körülményekre szabott, 16 pontból álló, erkölcsi alapelveket, és a mindennapi életben követendő, gyakorlati útmutatókat tartalmazó szabályrendszer betartása mellett is elkötelezik magukat, felelősek egymás sikereikért, ám ha egyikük vállalkozása kudarcba fullad, a többiek anyagi felelősséggel nem tartoznak érte.

A Grameen Bank 16 pontja:

1. Követjük és folytatjuk a Grameen négy alapelvét: fegyelem, egység, bátorság és kemény munka az élet valamennyi területén;
2. Prosperitást hozunk családunknak;
3. Házainkat nem hanyagoljuk el, hanem rendszeresen javítjuk azokat, és arra törekszünk, hogy minél előbb új házat építhessünk családunknak;
4. Egész évben zöldségeket termelünk, és háziállatokat tartunk, sokat fogyasztunk a termékekből, a felesleget pedig a piacon értékesítjük;
5. Az éves termelést előre tervezzük;
6. Családtervezést folytatunk, minimalizáljuk költségeinket, gondoskodunk az egészségünkéről;
7. Gondoskodunk arról, hogy gyerekeink tanulhassanak;
8. Gyerekeinket és környezetünket tisztán tartjuk;
9. Gondoskodunk háztartásunk higiéniájáról;
10. Csak vezetékes vizet iszunk, s ha ez nem elérhető, felforraljuk a vizet, vagy fertőtlenítőt használunk;
11. Nem adunk és nem fogadunk el hozományt gyerekeink házassága esetén – nem engedjük a gyermekházasságot;
12. Nem követünk el igazságtalanságot másokon, és nem engedjük, hogy velünk tegyenek igazságtalanságot;
13. Részt veszünk olyan közös befektetésekből, amelyek magasabb jövedelmet biztosítanak;
14. Mindig készek vagyunk segíteni egymáson – ha valaki nehéz helyzetben van, segítünk neki;
15. Ha arról hallunk, hogy egy csoportban sérül a fegyelem, odamegyünk, és gondoskodunk a helyreállításáról;
16. A társadalmi eseményeken együtt veszünk részt.

A már működő, bangladesi Grameen modellben nyolc csoport, azaz negyven ember találkozik heti rendszerességgel, így nemcsak kisebb közösségeikben, hanem a helyi társadalom előtt is megmutatkozik a tevékenységük, ami tovább erősíti a tagokon lévő nyomást, hogy hiteltörlesztéseiket rendszeresen visszafizessék.

2008-ban, három elkötelezett pénzember, Felcsuti Péter, Polgár András és Ujlaky András elhatározták, hogy a Grameen modellt a magyarországi feltételekhez, viszonyokhoz adaptálva elindítanak egy kísérleti projektet, hogy bebizonyítsák: egy humánus kapitalista modell lehetséges alternatívája a jelenlegi, több sebből is vérző szociálpolitikának.

A Grameen magyarországi adaptációjának előkészítéseként, a Polgár Alapítvány megbízásából elsősorban interjúkon és fókuszcsoportos beszélgetéseken alapuló terep kutatást végeztünk 2009 januárja és márciusa között, az ország több pontján. A kutatást olyan emberek, csoportok és közösségek körében folytattuk, akik és amelyek a mai banki támogatás logikája szerint nem hitelképesek. A kutatás arra kívánt

választ adni, hogy a „Grameen modell” mennyiben alkalmas arra, hogy segítsen a magyarországi mélyszegénységben élő közösségek helyzetén; azaz hogy (i) mekkora nyitottság tapasztalható a rászorulóknak között, hogy egy ilyen lehetőséggel éljenek, (ii) az érintettek lakóhelyén és környezetében milyen életképes tevékenységekre volna fordítható vállalkozási típusú hitel, illetve, hogy (iii) milyen kockázatokkal kell számolni. Jelen tanulmányunk e kutatás tapasztalatait kívánja összefoglalni.¹

2. A kutatás módszertana

A kutatás több, egymásra épülő szakaszból állt. Terepszemlével indult, melynek célja az volt, hogy megismerjük azokat a településeket, melyek a későbbiekben a kutatás helyszínéül szolgáltak. Ezzel egy időben elkezdődött az intézményi interjúk elkészítése.

Az interjúalanyok kiválasztását a célcsoport tagjaiból a helyi társadalom, az erőviszonyok, az egyes családok szociális helyzetének felmérése, a mélyszegénységben élők azonosítása előzte meg. Az első interjúk – szándékaink szerint – olyan emberekkel készültek, akik az adott közösségben központi szerepet játszanak, és a többiek által elismertek, de legalábbis nem kiközösített vagy magukat a közösségből kizáró egyének. Ez több szempontból is fontos volt. Egyrészt, mert a kiválasztási szempont érvényesítése eleve bővítette a terepkutató ismeretét a közösség egészéről, másrészt, mert a jól kiválasztott első interjúalany nagyban megkönnyítette a következő alanyok megtalálását, amely így egyszerű hólabda-módszerrel történhetett: a válaszadókat megkértük, hogy nevezzenek meg négy-öt olyan ismerőst, akik hasonló élethelyzetben élnek, mint ők, és akikről úgy gondolják, nem utasítanak el a kérdezőket. E nevek közül választották ki a kutatók a következő interjúalanyt. (Ez a módszer a baranyai aprófalvas területen csak korlátozottan működött, Budapest esetében pedig gyakorlatilag egyáltalán nem.)

Az elkészült interjúk alapján döntöttek a kutatók, és választották ki azokat, akiket alkalmasnak találtak arra, hogy a mikrohitel-program célcsoportjába tartozzanak. Még ebben a kutatási körben ismét felkeresték őket, hogy ismertessék velük a Grameen modell lényegét (ez néhány esetben csoportos helyzetben történt). A hitel-lehetőség ismertetése után² a kutatók feltettek, illetve papíron is átadtak néhány kérdést a kérdezetteknek. A kérdések a következők voltak:

¹ A kezdeményezésből nőtt ki – de attól több vonatkozásban is eltérő – a Kiútprogram, amely 2012-re lezárult. Lásd ehhez: Szociális mikrohitelzés, önfoglalkoztatás és roma integráció. A Kiútprogram tapasztalatai és szociálpolitikai ajánlások az EU Strukturális Alapok 2012–2020 közötti tervezési időszakára. 2012. augusztus.

Forrás: econ.core.hu/file/download/szeminarium/0920.pdf

² Legfeljebb 1 millió forint összegű, egy ötfős csoport tagjaként kapható mikrohitel, amelyet – a Grameen modellnek megfelelően – heti részletekben kell törleszteni. Az elfogadott üzleti terv a hitel folyósításának feltétele.

- Milyen vállalkozás, illetve önálló gazdasági tevékenység révén várná sorsának jobbra fordulását?
- Tételezzük fel, hogy elképzelésének lenne támogatója, függetlenül attól, hogy esetleg Ön ebben a pillanatban a banki rendszerben nem hitelképes. Ebben az esetben mennyi pénzre volna szüksége az elinduláshoz?
- Mire szeretné fordítani a hitelt? Milyen beruházásra, illetve eszközökre, és egyéb beszerzendő dolgokra volna szüksége tervei megvalósításához?
- Kik vennének részt az Ön által vezetett vállalkozásban, kinek mi lenne a feladata?
- Tevékenységének milyen tervezhető, állandó bevétele lenne, kik lehetnének üzletfelei, vevői vagy megrendelői?
- Mik lehetnének legnagyobb kockázatai ennek a vállalkozásnak?
- Mit tekintene sikernek, és mit kudarcnak?
- Az interjúalanyoknak lehetőségük volt arra, hogy pontosító-értelmező kérdéseket tegyenek fel a kérdésekkel kapcsolatban.

Az első interjúkat egy második, megerősítő-elmélyítő interjú követte ugyanazokkal a személyekkel, akikkel korábban ismertettük a Grameen modell lényegi elemeit, és akikkel átadtuk a kérdéseinket – az első szakasz után legalább három nappal. A beszélgetés célja az volt, hogy megismerjük, a célcsoport tagjai mennyire jutottak a gondolkodásban, illetve hogy feltehessek további kérdéseiket a témával kapcsolatban. E beszélgetés végén kértük meg az interjúalanyokat arra, hogy nevezzenek meg öt-nyolc olyan embert az ismeretségi körükből, akiket szerintük szintén érdekelne egy ilyen lehetőség, illetve akikkel szívesen működnének együtt egy olyan projektben, melyet korábban ismertettünk. Amennyiben olyanokat is megneveztek interjúalanyaink, akikkel korábban nem ismertettük a Grameen modellt, a kutatók elmentek hozzájuk, és pótolták ezt a szakaszt a fentebb leírtaknak megfelelően. Ekkor – nem titkolt – célunk az volt, hogy az interjúalanyokat felkérjük egy csoportos interjúra.

A következő lépés e csoportos interjú volt, amikor a meghívott interjúalanyok közös beszélgetés keretében fogalmazták meg – egymást is ellenőrizve – vágyaikat és legfőképpen lehetőségeiket (egyéni és közösségi perspektívákat). E helyzet egyben alkalmat teremtett arra, hogy különböző Grameen adaptációs modellek készüljenek közösen megoldandó feladatok, játékok, a témával kapcsolatos viták keretében.

Egyik szép pillanata e csoportos beszélgetéseknek a „Reménybank” kifejezés születése, ami egy spontán szóalkotásnak köszönhető. A kutatás egyik helyszínén, Szendrőládon Nóri, a csoportos beszélgetés egyik résztvevője, ismerkedvén a „Grameen Bank” elnevezéssel, és közben magáévá téve annak lényegét, a bizalmon alapuló csoportszerveződést, megalkotta ezt a mindenkinek megtetsző, új nevet. Ettől kezdve, mind ebben a csoportban, mind a későbbi beszélgetések, csoportmunkák során, magunk is ezt a nevet használtuk, illetve a Grameen Bank magyarországi meghonosításán dolgozó üzletemberek és banki szakemberek maguk is átvették ezt.

3. A vizsgált terek

A terek kiválasztásában nem egyöntetű módon jártunk el. Két vizsgálati helyszín esetében a kutatócsoport³ tagjai maguk választották ki a kutatásba vont településeket (Ormánság, illetve Szerencs térsége), míg a másik három esetében a vizsgálandó települések körét előre eldöntöttük, arra törekedve, hogy olyan településen, olyan közösségben dolgozzunk, ahol már szert tettünk komolyabb terepismeretre (Nyírség, Budapest, Borsod).

Az *Ormánság* – a hagyományosan elmaradott területek képviselőjében – azért került a kutatásba, hogy azt teszteljük, vajon a dél-dunántúli aprófalvas térségben, ahol – kevés sikerrel – számos munkaerő-piaci program indult, és ahová egy ideje nem nagyon jutnak el sem kormányzati, sem alapítványi források, milyen eséllyel lehetne létrehozni Grameen csoportokat.

A *Szerencsi kistérség* mint az egyik jellegzetes, akut problématerület váltotta ki érdeklődésünket, amely a kutatás indításának időszakában egyre többször szerepelt a híradásokban. Először akkor fordult a közfigyelem a térség felé, mikor Szepessy Zsolt, Monok polgármestere nyilvánosságra hozta alapelveit a szegénységben élők támogatásával kapcsolatban. Ezt követően a kistérség kilenc polgármestere egymással összefogva hirdette elveit a „segélyért munka” alap gondolat köré fűzve.⁴ Emellett a másik fontos, a nyilvánosságban többször megjelenő térségi ügy a takatközi uzsorásokkal, uzsorázással volt kapcsolatos. Itt az volt a kutatócsoport számára a legfőbb kérdés, hogy vajon egy olyan térségben, ahol az eladósodottság mértéke már a családok biztonságát fenyegeti, és ahol az intézményi környezet nem kifejezetten toleráns, vajon hogyan látják a szegénységben élő emberek saját helyzetüket, miként tudják elképzelni magukat vállalkozói⁵ szerepben.

A *nyírségi kutatási terep* három települése közül kettő város (Nyíregyháza és Tiszavasvári), a harmadik pedig község (Nagycserkesz). Nyíregyháza Guszev-telepe esetében a városi szegregátum jellegzetességei voltak érdekesek számunkra, míg Tiszavasváriban (korábbi kutatói tapasztalatokra is építve) két, alapvetően különböző helyzetű szegregátum (Széles út, Büdi telep) lakóinak eltérő életvezetési stratégiáit megismerve igyekeztünk megérteni, milyen okok lehetnek ezen különbségek mö-

³ A terepmunkát öt munkacsoport végezte, éspedig az alábbiak:

Borsodi munkacsoport: Fleck Gábor, Káló Norbert, Kőszegi Edit, Orsós János, Rékai Miklós, Szuhay Péter

Budapesti munkacsoport: Bíró I. Andrea, Böröcz Réka, Bulányi Gergely, Herman Zita, Juhász Judit, Szilaj Kriszta, Vojtonovszki Bálint

Nyírségi munkacsoport: Fleck Gábor, Kőszegi Edit, Rézműves Szilvia, Szegedi Dezső, Szuhay Péter

Ormánsági munkacsoport: Hörich Balázs, Lukács György, Szabó Ákos, Szegő Dóra

Szerencsi munkacsoport: Békés Bence, Gosztonyi Márton, Kővári József, Sebály Bernadett, Simon Viola

⁴ A „segélyért munka” elve és gyakorlata, valamint diskurzusa – a „monoki” modell – fontos mérőföldkőnek bizonyult az „Út a munkához” program bevezetésében, s a mai napig áthajta a közfoglalkoztatási és segélyezési politikát.

⁵ Világossá kell tennünk e ponton, hogy mikor e cikkben a vállalkozás, vállalkozó kifejezéseket használjuk, egészen apró gazdasági tervekre, mikro-vállalkozásokra gondolunk.

gött. Nagycserkesz Tiszavasvári és Nyíregyháza között félúton található község, ahol a korábbiakban már volt sikeresnek mondható vállalkozási támogatás (dinytermesztés az Autonómia Alapítvány jóvoltából). Itt az érdekes kérdés az volt, hogy a korábbi, sikeres tapasztalatok mennyiben hasznosíthatók a Grameen program adaptációja során.

A *borsodi térségben* három településen folyt kutatás. Mindhárom községnek az a jellegzetessége, hogy korábban már elindult egyfajta közösségépítés, közösségi munka, mely a szegények életében alapvető szerepet játszik. Arlón a Szent Ferenc Kisnővérei szerzetesrend kezdett szervezni programokat, foglalkozásokat a falusi cigány gyerekeknek, később szüleiket is bevonva a közösségi munkába. Szendrőládon a Cursillo mozgalom egyik katolikus közössége vonta be mind a roma, mind a nem roma lakosok egy részét programjaikba, mely mindkét fél tagjai számára elemmentaris élményt jelentett: megmutatta, hogy romák és nem romák békében is képesek egymás mellett élni. Emellett évek óta működik egy tanoda is a faluban, mely szintén rendszeresen szervez programokat a roma gyerekeknek, családoknak. Sajókazán pedig elindult egy jelentős, alulról jövő, kívülről támogatott közösségi szerveződés, a „Segítő Kéz” önszervező asszonygyülekezet, mely alkalmat ad a falu asszonyainak és férfijainak arra, hogy közösen gondolkodjanak problémáikon, és igyekezzenek azokra megoldásokat találni. A térség falvainak érdekessége a kutatás szempontjából tehát az, hogy egy előzetes közösségépítő, -szervező munka vajon milyen hatással lehet az emberek Grameen programhoz való hozzáállására.

Végül *Budapest Magdolna-negyede* esetében a nagyvárosi szegénység jellegzetességeivel kellett számolni. Itt a kérdés az volt, hogy nagyvárosi körülmények között milyen esélyek mutatkoznak az alapvetően a vidéki szegénység helyzetének javítására kialakított Grameen megvalósítására.

4. Mélyszegénység, kirekesztettség

Kutatásunk során olyan közösségeket kerestünk fel, melyek tagjainak többsége a rendszeres és méltányos jövedelemszerzés lehetőségétől tartósan elzárva él, információhoz korlátozottan jut hozzá, a társadalmi kapcsolatai homogének és a településen csak ritkán nyúlnak túl. A helyi társadalmakban a mélyszegénységben élő közösségek erősen kiszolgáltatottak, a települési hierarchiában elfoglalt helyük inkább kirekesztettnek, mint egyszerűen alárendeltnek mondható. A települések kiválasztása előtt számba vettük a közelmúlt antropológiai és szociológiai kutatásait, továbbá a különböző segítő programok (Autonómia Alapítvány, Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, Szociális és Munkaügyi Minisztérium) keretében, azok megvalósítása során felhalmozódott tudást, a kialakult tartós kapcsolatokat kutatók, segítők és a mélyszegénységben élők között. Emellett mérlegeltük a saját eddigi munkásságunkból, kapcsolati hálónkból nyerhető tapasztalatokat, és mindazt, amit publicisztikákból és a sajtóból megismerhettünk.

Hipotézisünk az volt, hogy azokon az egymás mellett fekvő településeken, ahol

magas a roma népesség lakosságon belüli aránya, egymástól jelentősen eltérő többség-kisebbség viszonyt tapasztalhatunk. Azokon a településeken, ahol a helyi vezetés, ideértve az intézmények vezetőit is, már az 1950-es évektől fontosnak tartották a cigányok szegregációjának visszaszorítását, ahol erőteljesen törekedtek a cigányok tényleges iskoláztatására, a felnőtt lakosság munkába állítására, az elzárt telepek felszámolására, ott a magyarok és cigányok viszonya békés, amit jelez az egymás közötti, gyakran mondható házasság is. Ezzel szemben ott, *ahol a cigányokat a helyi társadalom perifériájára szorították, vagy onnan nem engedték elmozdulni, ott ma konfliktusokkal terhelt, gyakran ellenséges a viszony.* Mindez kihat a közösségek mentális állapotára, a gazdasági aktivitásra, a társadalmi rétegződésre, az iskolai mobilitás alakulására. Botpaládon (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) például a cigányok ugyanúgy intenzív uborkatermesztést folytatnak, mint a „parasztok”, vagy Hidvérgárdón (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) ugyanaz a cigányok életstratégiája, mint a „magyaroké”, s identitásuk megerősítéséhez sem volt számukra fontos, hogy kisebbségi önkormányzatot alakítsanak – erre is csak a polgármester beszélt rá őket. Ezzel szemben a néhány kilométerre lévő, gettósodó Tornanádaskán, vagy a Tiszavasváriban található, gettószerűen zárt Szeles úti telepen élők kilátástalan helyzetéből vezethető le a magyarok és cigányok ellenséges viszonya.⁶

5. A kutatott közösségek

5.1. A helyi közösségek típusai

A kutatás során szerzett tapasztalatok alapján a közösségeket négy csoportba soroltuk. Ezek olyan ideáltípusok, melyek a vizsgált csoportokat a közösségi működés, a közös élményekre épülő társas együttélés és az ebből fakadó közösségi kohézió erőssége alapján kategorizálják.

Szétesett közösségek

Családok és egyének olyan, egymás szomszédságában, egy településen/településrészben élő csoportjait soroltuk ebbe a kategóriába, amelyek gyakorlatilag nem működnek közösségként. Az egymással tartott kapcsolat az utcai köszönésekre korlátozódik, az egymáshoz átjárás, szomszédolás igen ritka, közös élményekre, közös

⁶ A 2009-es európai parlamenti választások alkalmával az adott településeken a Jobbikra, mint a „cigánykérdést” radikálisan tematizáló és megoldani kívánó pártra leadott szavazatok aránya beszédesen mutatja e viszonyt. Tiszavasváriban a megyei 20%-ot kétszeresen meghaladóan, 40% fölötti volt a Jobbik eredménye (és az egyes szavazókörök közötti különbségek is igen beszédes mutatói a társadalmi szakadásnak), a Botpaládon elért 6%-kal és a Szendrőládon szerzett 12%-kal szemben.

2010-ben Tiszavasváriban alakult meg az ország egyik Jobbikos önkormányzata. Lásd: www.valasztas.hu

tevékenységekre már csak az idősebbek emlékeznek. A régmúlt mint szép időszak jelenik meg az idősebbek emlékezetében, mikor nemcsak munkája volt mindenkinek, hanem a családok összejártak, összetartottak. Ilyen szétesett közösségekkel nagy- és kisvárosi környezetben találkoztunk: Budapesten a Magdolna-negyedben, a tiszavasvári Széles úti telepen, illetve a nyíregyházi Guszev-telepen.

A vérségi kapcsolatokra korlátozódó, szegmentált közösségek

Olyan közösségek, melyekben a kapcsolatok mára nem nagyon lépnek túl a közeli vérrokonok körén, gyakran e családi kapcsolatok is töredezettek, instabilak. Nehezebb helyzetekben könnyen alakulnak ki konfliktusok, tágabb szolidaritás a közösségben nehezen ébreszthető. E kategóriába sorolhatjuk az ormánsági aprófalvak lakosságát, illetve a Szerencsi kistérségben vizsgált taktaközi falvak cigánységét.

Működő közösségek

Ezek azok a közösségek, ahol a szoros kapcsolatok túlmutatnak a szűk vérrokonok körén, és a tradicionálisnak nevezhető szolidaritási körök is jóval szélesebbek. Az egymás közelében lakó, egymással csak távoli rokonságban álló, vagy egyáltalán nem rokon családok napi szinten tartják a kapcsolatot, és segítik egymást nehezebb időszakokban. E kötelek meglehetősen szilárdak, amelyeket az időszakos konfliktusok sem zilálnak szét, és nehezebb időszakokban is inkább egymás segítése lép előtérbe az egymás elleni harc helyett. Így lehet jellemezni a tiszavasvári Büdi telep, Szendrőlád és Nagycserkesz cigány közösségeit.

„Újjáélesztett” közösségek

Ebbe a típusba olyan, korábban szétesett közösségek tartoznak, ahol egyházi vagy civil szervezetek működésének köszönhetően elindult egy közösségi újjáéledés. Nem feltétlenül a korábbi közösségi szolidaritás, hanem új célok megvalósítása mentén szerveződnek. Ilyennek tekintjük a sajkóközi „Segítő Kéz” asszonygyülekezetet a Dzsaj Bhim közösség tevékenységének köszönhetően, illetve az arlóci cigány családok egy körét, akiknek a Szent Ferenc Kisnővérei szerzetesrend szervez rendszeres foglalkozásokat, együttléteket.

5.2. A csoportok működése, a közösségtípusok összefüggései

Az egyes terepeken a vállalkozási alternatívákat kidolgozó fókuszcsoporthoz működése alapvetően különbözőt egymástól. A különbségek itt is a közösségtípusok alap-

ján határozhatók meg leginkább. A csoportok szerveződésétől a csoportmunka gördülékenységén keresztül az együttműködési hajlandóságig a közösségek jellemzői jól leírhatók.

Azokon a településeken, ahol *működő közösségeket* találtunk, a fókuszcsoporthoz a közösség valamelyik tagja szervezte egy kutató instrukciói alapján, és annak segítségével. A szervezők általában hangadók voltak a közösségen belül, jelentős hitelük, tekintélyük volt a többiek szemében, a közösség többi tagjához való viszonyuk mégsem mutatott autoriter vonásokat. Az ilyen csoportok kifejezetten kooperatívok, sikeresek voltak, a csoportmunkát a résztvevők kimondottan élvezték, könnyen lelkesedtek és támogatták egymást.

Újjáélesztett közösségek esetében a fókuszcsoporthoz a legtöbb esetben – szintén a kutatók együttműködésével – a közösségen kívüli karizmatikus és elfogadott közösségvezetők szervezték. A csoportmunka itt is hasonlóan sikeres, a csoportélmény határozottan pozitív volt minden résztvevő számára, és erős csoporttudat keletkezett.

„Kell a csoport, a lökés meg a biztatás, hogy merjek. (...) Mikor már jövök ide, útközben arra gondolok: Istenem, most ez nekik hogy fog tetszeni, hogy fogják fogadni a többiek? Ez mindig eszemben van, és ez nagyon fontos.” (Fókuszcsoporthoz – Sajókaza)

A szegmentált közösségekben a fókuszcsoporthoz mindenhol a kutatók szervezték, nem találván olyan embert a közösségben, akivel ezt a feladatot együtt végezzék, s akit a közösség többi tagja respektálna. A fókuszcsoporthoz vezető kutatóknak, a kezdeti nehézségeken túljutva, akkor sikerült működő csoportot létrehozni, ha a tagok rábíráhatók voltak a közös munkára, és sikerült kreatív ötletet kidolgozniuk, annak ellenére, hogy a kooperativitás azon szintjét, mely a fenti két típusban megvalósult, nem sikerült elérni.

A szétesett közösségekben a kutatók szintén magukra voltak utalva a csoportok szervezésében. Az ok érthető: mivel ezeken a helyeken közösségről nem beszélhettünk, respektált közösségi tagokat sem találhattunk. A kutatók ezért egymást nem, vagy csak felületesen ismerő egyénekből igyekeztek csoportokat szervezni, ám ez többszöri nekifutásra is csak korlátozottan sikerült. A csoportmunka során, az uncsolás ellenére sem alakult ki valódi együttműködés, a tagok nem kaptak segítséget egymástól, és a vállalkozási ötletek is kidolgozatlanok maradtak.

„Itt az emberek már saját magukban sem bíznak!” (Fókuszcsoporthoz – Taktaszada)

6. Vállalkozási elképzelések

A csoportos interjúk során a résztvevőknek 5–6 fős csoportokban, közösen ki kellett dolgozniuk egyikük vállalkozási tervét.

Általános tapasztalatként említhetjük, hogy a kutatási program különböző szintjein részt vett emberek döntően olyan tevékenységet jelöltek meg, és dolgoztak ki hozzávetőleges költségvetési részletességgel, amely tevékenységek ideálképe, esetleges ismerete, netán valamilyen mértékű tapasztalata *saját településük kulturális gyakorlatában általánosan bevett, közkedvelt és sokak által követett*. Általánosan jellemző, hogy vidéki terepeinken a mélyszegénységben élők, de a „középosztály” soraiba igyekvők is *ebben a világban fogalmazzák meg elképzeléseiket, amelyek jobbra utóparaszi törekvések*. Ezek között szerepelt a korábbi önellátásra törekvő vegyes üzem és a szakosodott árutermelés egyaránt. Az előbbi csoportba sorolhatjuk azon elképzeléseket, amelyek egyszerre vetítik elének a növénytermesztést különféle konyhakerti zöldségekkel és takarmányozásra szánt kukoricával, a növénytermesztésre épülő csirketartással és hízóneveléssel. A másik csoportba tartozónak tekinthetjük a választási malacokra, esetleg a tojástermelésre való szakosodási szándékot. A vállalkozási ötletek sorából különválaszthatók a környezet, és néha maguk a romák által is leegyszerűsítően „cigányosnak” mondott tevékenységek, mint a kereskedés különféle formái a választási malactól a házaló ruhaneműig. *Innovatív és modernizációs ötletek alig fogalmazódnak meg*. A vállalkozási elképzelések *jobbra helyhez kötöttek, a falu közvetlen környezetére korlátozódnak, gyakran alvállalkozói törekvéseket takarnak*. Ilyennek tarthatjuk például az erdészeti munkaterveket, amelyek a borsodi térségben a legnépszerűbbek, s arra a tapasztalatra alapoznak, hogy a nagy kiterjedésű erdőségek tulajdonosai nagyvállalkozókon keresztül folyamatosan adnak munkát (csemeteültetést, tisztítást, erdőtakarítást, fakitermelést). Az „alvállalkozók” közül többen egyszerre 15–20 hektárnyi területet vállalnának fel, s immár önállóvá válva, saját autóval és szerszámokkal felszerelve, négy embert alkalmazva végeznék el a munkát.

A városi környezetben, kiváltképp a Magdolna-negyedben és a Guszev-telepen a szolgáltatói, kereskedői elképzelések domináltak. A „100 forintos bolt”-tól a fagyizóig, a zöldséges üzlettől az italboltig megfogalmazott ötletek rendre a marginális helyzetben élő emberekre, a mélyszegények vásárlási szokásaira építettek. Vagyis ezek az ötletek a társadalmi és etnikai gettóban gondolkodva születtek.

„Dohány és italos kisüzlet... nonstop... itt a körúton. Mennyi ember iszik és dohányzik? Itt a környéken majdnem mind. Míg ittas ember és dohányos ember van, addig én megélek.” (Fókuszcsoport – Budapest, Magdolna-negyed)

A szövetkezés, vagy legalábbis a brigádalapítás gondolatáig az építőipari tervek megfogalmazói jutottak el, nem véletlenül. A vállalkozások beindítását szolgáló egymillió forintos értékhatár ugyanis, amennyire húzóerőt jelentett az erdei munkát vagy állattartást tervezőknek, annyira bénítóan hatott a kőművesekre. Ma már nemcsak egy betonkeverő alapkövetelmény a mesterség nyugodt gyakorlásához, nemcsak munkásokat szállító autóra és állványzatra van szükség, hanem például vakológépre, melynek ára már nem fér a megpályázható kerethatárba. Ráadásul egy kőműves kevésbé versenyképes, ha nincs háta mögött munkára kész ács, víz- és fűtésszerelő,

burkoló, festő, vagyis mindazok, akiknek egymásra épülő munkája nyomán áll majd a ház.

Tekintve, hogy nem zártuk ki annak lehetőségét, hogy a csoportmunkában házastársak is részt vegyenek, megfigyelhettük, hogyan alakulnak az erőviszonyok az ilyen programalkotó kapcsolatokban. A házastársak rendszerint mellérendelői viszonyt demonstráltak, egymás terveit segítették, s egyaránt elképzelhetőnek gondolták azt, hogy az éles szakaszban, amikor versenyezni kell az induló tőkéért, bármelyikük terve elsőbbséget élvezhet a másikkal szemben. A vidéki térségekben a férfiak a sertéstartást, a nők a baromfityenyésztést és a növénytermesztést preferálják, ám nagy kiterjedésű erdők övezetében megfigyelhettük, hogy a nők tervezték a disznótartást is, míg a férfiak inkább az erdészeti munka irányában gondolkodtak. A fókuszcsoporton belüli kiscsoportos munka (amikor is többek immár egyikőjük tervét dolgozták ki részletes üzleti terv szintjén) továbbgondolásra készítetett szinte minden résztvevőt. Nemcsak saját tervükben mélyedtek el, hanem nyitottak lettek a többiek elképzelésére is.

A másik tervébe való betekintés egy kisebb utazással ért fel. A közös munkának az élménye kínálta a következő lépést is: minél többet beszélgettek általában a vállalkozásról, és speciálisan egymás vállalkozásáról az emberek, annál könnyebben jutottak el a tradicionális megoldásokon túli, innovatívnak számító megoldásokig. Vagyis a beszélgetések és viták a belső képzés fórumaivá lettek, melyeken csak egy lépés választotta el a résztvevőket a vállalkozási tanfolyam szükségességének felismeréséig. Erre a kérdésre legrészletesebben talán az ormánsági kutatócsoport tért ki.

„Alapvetően a helyi viszonyokba és gazdasági közegbe ágyazott ötletek jelentek meg, de úgy tűnik, hogy a lokalitás komoly korlátokat is jelent, a vállalkozási ötletek skáláját tekintve mindenképpen. Ezzel kapcsolatosan fogalmazódott meg bennünk az utaztatás igénye, ami új helyek, emberek, ötletek, benyomások elérhetőségét jelentené a résztvevők számára. Az »utaztatás« egyszerűbb/olcsóbb változata helyben történne – olyan kisfilmeket, dokumentumfilmeket kellene vetíteni, amik vállalkozói kísérletekről, sikeres vállalkozókról, ún. best practice-ekről szólnak. A tényleges utazás során olyan helyeket és projekteket kellene kiválasztani, olyan »gyárlátogatásokat« szervezni, amik konkrét hasznot, közvetlenül is kapcsolható tapasztalatokat jelenthetnek (zöldségeseket elvinni Szentes környékére – hogyan lehet a termálvizet használni a fóliákhoz; erdészeti projekteket megnézni – együttműködési lehetőségeket kigondolni a nemzeti parkokkal.” (Terep-tanulmány – Ormánság)

6.1. Vállalkozási és együttműködési hajlandóság

A vállalkozási és együttműködési hajlandóság a különböző közösségtípusokban nagyban eltér egymástól. A szétesett (Magdolna-negyed, Tiszavasvári/Széles út, Guszevtelep) és szegmentált közösségek (Ormánság, Szerencs környéke) ebből a szempontból egy kategóriának tekinthetők. Főbb jellemzőik a következők:

- az emberek nehezen vehetők rá arra, hogy konkrét vállalkozási terveket készítsenek;
- nem bíznak saját magukban, képességeikben, tehetségükben;
- egymás iránt rendkívül bizalmatlanok, épp ezért a csoportszerveződés nagyon nehézkes;
- csoportmunkában inkább passzívak;
- terveik eredendően cigány és szegény fogyasztókra építenek, és a szűk helyi társadalomra korlátozódnak.

Ezzel szemben a működő (Tiszavasvári/Büd, Szendrőlád, Nagycserkesz,) és „újjáélesztett” közösségek (Sajókaza, Arló) esetében:

- a vállalkozási terveknek komoly konjunktúrája van;
- bíznak saját magukban, képesnek érzik magukat arra, hogy végigvigyék kifizetett terveiket;
- egymás iránt szinte feltétlen bizalommal vannak, sőt a közösség erejében látják a megoldást;
- a közös csoportmunkában aktívak, azt kifejezetten élvezik;
- a megcélzott fogyasztói és megrendelői kör szélesebb társadalmi közeget ölel fel.

7. A Grameen megvalósításának feltételei magyarországi mélyszegény közösségekben

7.1. A játékszabályok

Az ötfős csoportok megszervezése a Grameen működésének egyik alappillére. Ettől nézeteink szerint sem szabad eltérni.

A tágabb közösségben való gondolkodás, a közösségoldalú megközelítés szintén elsőrendű. Fontosnak gondoljuk, hogy minden Grameen terepen legyen egy közösség, mely rendszeresen összejár, és közös élmények mentén erősíti önmagát. Ez némileg független attól, hogy kik kezdik el első lépésben felvenni a hiteleket. Leheszenek olyanok is a közösség tagjai, akik ugyan nem zárkoznak el a Grameen hitel felvételétől, de ötleteik még nem elég kiforrottak, nincsenek felkészülve egy önálló vállalkozás indítására. Ne a mentor válogasson a jelentkezők közül, hanem ők választhassák egymást a már működő közösségből. Mindenki lehessen tehát tag a helyi közösségből, aki az akar lenni, és a többiek is elfogadják – ezzel is elkerülheti azt, hogy a Grameennal kapcsolatban konfliktusok alakuljanak ki a helyi közösségben, aminek komoly bomlasztó hatása lehet a programra vonatkozóan is. A közösségépítéssel és annak megerősítésével kapcsolatban az ormánsági tereptanulmányban találunk bővebben kifejtett ötleteket, melyeket feltétlenül megfontolásra érdemesnek tartunk.

„A program akkor tud nagy hatássfokkal és alacsony lemorzsolódási százalékkal működni, ha modern csoportmarketing-technikákat is alkalmaz. Azt kell elérni, hogy megbecsülést, s erre épülve magasabb státuszt jelentsen a csoporthoz tartozás.

A közösségi nyomásgyakorlás valószínűleg kisebb hatásokkal működik ezekben az amúgy majdnem teljesen atomizált közösségekben, mint egy személyesebb pszichológiai kötődés. Ennek elérésében szintén a mentornak van kiemelkedő szerepe.” (Tereptanulmány – Ormánság)

Attól függően, hogy mennyire heterogén, illetve zárt a közösség, megengedhetőnek tartjuk a csoporton belül a rokonok részvételét, szövetségét. Ennek különösen a töredezett közösségekben van jelentősége, ahol az egyetlen élő társadalmi szövet a család.

A megkérdezett roma emberek igényeinek megfelelően, és a tereptapasztalatok megfontolása alapján is fontosnak tartjuk, hogy a résztvevők kössenek szerződést mind a leendő bankkal és a mentorral, mind egymással. Ezt nem a bizalom hiánya miatt és nem a csoportkohézió helyett tartjuk szükségesnek, hanem azzal együtt, amellel. Az írásbeli szerződés legyen éppúgy része az egész „oktató társasjátéknak”, mint az ötfős csoportok szervezése, a közösségi csoportalakítás, vagy a fogadalm-tételek.

Ez utóbbival kapcsolatban: a bevezetőben ismertettük azt a 16 pontból álló fogadalmorsort, amelyet Yunus professzor a Grameen egyik fontos működési feltételként jelölt meg. A fogadalmakat a csoportok tagjai magukévá teszik és igyekeznek betartani. Ám súlyos hibának tartanánk, ha az összes Grameen kritériumot bárki erőszakkal kívánná ráerőltetni a magyarországi körülményekhez igazított Grameen közösségekre. Jó példaként hozható fel a sajkócazi „Segítő Kéz” asszonygyülekezet, ahol maguk fogalmazták meg a számukra követendő 22 pontot, amit iránymutatásnak tartanak minden csatlakozó csoporttag számára.

A sajkócaziai üzenete ebből a szempontból a következő: nem a mások által kitalált, megírt törvényeket, fogadalmakat kell ráerőltetni a közösség tagjaira, hanem közösen kell kialakítani azokat a szabályokat, melyek mentén a csoportok tagjai együtt tudnak dolgozni, és saját életüket is jobbra tudják tenni. Természetesen ez nem megy anélkül, hogy ne mutatónk példákat a csoporttagok számára. Ezek a példák azonban a Yunus professzor által alkotott 16 pont mellett lehetnek az Őszövetségi tíz parancsolat, a Dr. Ámbédkar⁷ által alkotott elvek, vagy a csoporttagok által megfogalmazott erkölcsi alapkövetelmények, mint a sajkócaziai asszonyok 22 pontja.

⁷ Dr. Ámbédkar a Sajokázán működő Általános Gimnázium és Szakiskola névadója, indiai jogász-professzor, India alkotmányának egyik megfogalmazója, aki az érinthetetlenek érdekeit képviselve élete végén áttért a buddhista hitre. Ma Indiában számos követője van az alacsony társadalmi státuszúak körében. Dr. Ámbédkar elvei igen hatékonyan bizonyultak az elmúlt évtizedekben a hátrányos helyzetű és kirekesztett csoportok, közösségek emancipációs harcában és társadalmi integrációjában, illetve az egyének felemelkedésében. (Az Ámbédkar Gimnázium mögött fenntartóként is álló Dzsaj Bhim közösségről és az ő szervezésükben működő „Segítő Kéz” asszonygyülekezetről lásd bővebben: www.dzsajbhim.hu)

A sajkókazai „Segítő Kéz” asszonygyülekezet 22 pontja:

1. Felelősséget vállalok a saját életemért.
2. Hiszek abban, hogy az ember szabadnak születik, és az is marad.
3. Senkinek sem engedem meg, hogy uralkodjon rajtam.
4. Nem fogadok el megalázó feltételeket, és én sem tartok senkit kiszolgáltatott helyzetben. Nem dolgozom egy liter borért, nem veszek föl hitelt uzsorára, és nem adok másnak kamatos pénzt.
5. Hiszek az emberek közötti egyenlőségben. Előmozdítom az egyenlőséget.
6. Ha hátrányos megkülönböztetést tapasztalok, elkülönítést látok, mindig szóvá teszem.
7. Részt veszek a választásokon, közmeghallgatásokon, falugyűléseken.
8. Előmozdítom az emberek közötti testvériséget.
9. Embertársaim javára dolgozom, segítem őket abban, hogy segítsenek magukon.
10. Együttérzéssel és szerető kedvességgel viseltetem minden érző lény iránt, és védem őket.
11. Nem lopok.
12. Nem hazudok.
13. Nem paráználkodom.
14. Nem részegeskedem és nem narkózikok.
15. Fejlesztetem magam: vigyázok az egészségemre, továbbtanulok, művelődöm.
16. Figyelek a környezetemre, teszek valamit a szemét ellen. Társadalmi munkában is részt veszek a cigánytelepi életkörülmények megváltozásában.
17. Sokra tartom az ésszerű dolgokat és a tudományt. Tanítatok, lelkesítek és szervezekedem.
18. Tisztánlátás, helyes döntés, megfelelő megszólalás, jó magaviselet, tisztas megélhetés, erős edzés, fegyelmezett figyelem, mélységes mély elmélyedés: követem a Magasztos Nyolcrétű Nemes Ösvényét.
19. Nem hiszem el, hogy a Buddha földre szállt Isten volna. Ez szerintem butaság és félrevezetés.
20. Semmit sem hiszek a pusztá hallomásokból tudott dolgokban, nem hiszek a hagyományokban csupán azért, mert régi dolgok azok, és sok nemzedéken át jutottak el hozzánkig, semmit se hiszek csak azért, mert valamit a hír szárnyára vett, vagy az emberek fölöle sokat beszélnek, nem hiszek csak azért, mert valami régi bölcs írott bizonyítványát teszik elébem, nem hiszek semminek azon az alapon, mert a vélemények mellette szólnak, vagy mert sok esztendősz szokás csábít, hogy azt igaznak tartsam. Nem hiszek el semmit tanítóim és lelkészeim pusztá tekintélyére.
21. Ami saját tapasztalatom és vizsgálatom után eszemmel megegyezik, s ami a saját magam és minden más élővalóság jólétére és üdvére szolgál – azt fogadom el igazság gyanánt és aszerint élek.
22. Úgy érzem, hogy újjászületek és új életet kezdek.

A lényeg az, hogy a csoporttagok mindegyike érezze úgy, hogy a fogadalmak tartalmával maradéktalanul egyetértenek, azokat külső nyomás nélkül maguk alkották.

Megfontolandó az is, hogy – ellentétben az eredeti Grameen gyakorlattal – a *visszafizetés ütemezése a csoporton belüli megegyezés szerint* legyen lehetséges. Azaz, ha fenn is áll a heti visszafizetési kötelezettség, az első időszakban, amíg nincs hozam, vagy csekély a bevétel, a törlesztés az 1/50-ed résznél legyen jóval kevesebb, s ennek igaz legyen a fordítottja is, vagyis egyösszegű nagyobb bevétel esetén az 1/50-ed résznél jóval magasabb heti törlesztőrészlet befizetése is lehetővé váljék. Amennyiben a vállalkozás jövedelemének alakulása fokozatos, illetve kiszámítható, a visszafizetés ütemét és mértékét ehhez mérten célszerű meghatározni.

Szintén megfontolandó, hogy a futamidő a vállalkozási tevékenységhez igazodóan lehessen egy évnél rövidebb vagy hosszabb.

Amennyiben az előző javaslati pont életbe lép, előállhat az a helyzet, hogy az ötfős csoportokon belül lesz olyan, aki egy évnél jóval korábban befejezi azt a tevékenységet, amelyre a hitelt felvette, és visszafizeti minden tartozását. Ebben az esetben, akik már törlesztették adósságukat, újabb hitelért folyamodhatnak, miközben a hosszabb futamidejű hitelek törlesztői még fizetik részleteiket.

Az ötfős csoport folytonosságának biztosítását, vagyis teljesítés esetén a hitelfelvétel újabb lehetőségét kiemelkedően fontosnak tartjuk. Kérdésként merül fel, mi legyen azzal a csoporttal, ahonnan menet közben kiesik egy vállalkozó az öt közül. Semmiképpen nem tartanánk helyesnek, ha az egész csoportot „büntetnék” a kieső, nem fizető tag miatt. Helyesebb lenne, ha a megmaradó csoporttagok új tagot kooptálhatnának, s a tanulságokat levonva vághatnának bele a vállalkozás új ciklusának megvalósításába – mint ahogy azt egyébként az eredeti Grameen modell is javasolja.

7.2. A támogatandó települési közösségek

Mivel működő közösségek nélkül a programot nem tartjuk kivitelezhetőnek, a szétessett és a vérségi kapcsolatokra korlátozódó, szegmentált közösségekben a támogatás meghirdetését egyéves, de minimum féléves közösségépítő munkának kell megelőznie. Az „újjáélesztett” közösségek példája, csoportszerveződési és vállalkozási hajlandósága, a csoporttagokat jellemző bizalom és önbizalom jól mutatja, hogy ez a munka igen hatékony és eredményes lehet.

A működő és az újjáélesztett közösségekben a meghirdetett támogatási lehetőségre jelentkező csoportok számára a hiteltámogatásban való részvétel megítélése két lépcsőben oldható meg optimálisan. *Első körben* egy széles társadalmi merítésű csoporttal indulhat a közös munka. Mint fentebb említettük, fontosnak tartjuk, hogy ez a csoport ne legyen kirekesztő, azaz mindenki tagja lehessen, aki be akar lépni, és akit a többiek elfogadnak. A munka során, a csoporton belül megszerveződnek az ötfős kiscsoportok, amelyek kidolgozzák vállalkozási terveiket. A vállalkozási tervek első változatát követné egy vállalkozási alapismereteket nyújtó tanfolyam. *A második körben* a tanfolyamon elsajátított ismeretek alkalmazásával jöhetnek létre

a konkrét költségvetéssel rendelkező vállalkozási tervek, belső szerződések (és vállalatok), ami egyben az ötfős kiscsoportok formális (intézményi) megalakulásának is záloga. Ekkor – a mentor javaslatának figyelembevételével – dönthet a „Reménybank” a konkrét támogatásokról. Ezen a ponton is megfontolandó, hogy a mentor döntését előzze meg egy csoportvita, és a bank végső döntésében a csoport véleménye is megfelelő súllyal szerepeljen.

A nyírségi munkacsoport felhívta a figyelmet a csoporton belül esetleg kialakuló konfliktusokra.

„Félő, hogy a csoportban való együttműködés, ami a program egyik nagy pozitívuma és erénye – hátrányként is megjelenhet, mivel az adott közösségen belül konfliktusokat generálhat. »Miért ők kerültek be? Miért nem mi?«, »Miért nekik adnak hitelt? Miért nem nekünk?« stb. További hátrány, hogy az, aki elkezdte a vállalkozást, meghatározott időn belül elveszíti jogosultságát az addig járó szociális juttatásokra, és a sikertelen vagy nem kellően jövedelmező vállalkozás esetén havi jövedelme számottevően csökkenhet.” (Tereptanulmány – Nyírség)

Minden esetben számolni kell tehát azzal, hogy a későbbiekben a közösség sorában konfliktust okozhat a kimaradók ráébredése arra, hogy elestek egy lehetőségtől (akár azért, mert tervük nem volt megalapozott, akár azért, mert nem találtak társakat, vagy egyszerűen csak azért, mert nem is jelentkeztek). A nyertesek sikere, életkörülményeik látható változása ugyanis a csoportközi viszonyokat jelentősen átrendezheti, a vállalkozási csoportok tagjai akár magasabb társadalmi státuszt nyerhetnek, de legalábbis nőhet önbizalmuk, javulhat önértékelésük, vagyis látványosan polarizálódhat a mélyszegények addigi homogén csoportja. A „féltekenységeket”, az esetleges konfliktusokat megelőzendő tehát fel kell készülni a „kimaradtak” képzésére, legalábbis arra, hogy tompítsuk a helyi társadalom életébe történő beavatkozás által keletkezett feszültségeket (még ha segítséget jelentett is a beavatkozás). Ezért emeljük ki ismét annak fontosságát, hogy az épülő közösség ne legyen zárt, és olyanok is lehessenek tagjai, akik még nem kezdtek bele vállalkozásukba. Ezáltal az első körben próbálkozók segíthetik a későbbiek indulását, ha a csoport – a mentor közreműködésével – megfelelő módon működésben tartható.

E gondolatmenetből továbbkövetkeztetve megfontolandónak tartjuk azt is, hogy a Grameen céljával létrejött közösség ne csak szűk értelemben vett Grameen-alapú vállalkozáshitelezést alapozzon meg, hanem egyéb olyan programokat is, melyek a vállalkozni nem akarókat segíthetik, legyen szó a munkába állásról, oktatásról stb. Ez jótékonyan hathat a szűkebb Grameen közösség megítélésére, és a közösségi összetartást is erősíti.

A fenti megoldások azonban nem nyújtanak elégséges védelmet azok ellenségeskedéseivel szemben, akik korábban a támogatottak fölött álltak, mint azok patrónusai, netán hitelezői. A zavartalan működést a Grameen programja mellé társított, civil szervezetek, az önkormányzat vagy az állam által megbízott szolgáltatók irányításával zajló egyéb programok biztosítanák, melyek segíthetnek a közösségen belül ki-

alakult új törésvonalak tompításában. E törésvonalak, és az ezek mentén esetlegesen kialakuló konfliktusok komolyan hátrálthatják a tervezett vállalkozások sikerét.

A legfontosabb probléma a mélyszegény közösségekben élők többségére jellemző eladósodottság, melyre például gyógyírt hozhatna egy *adósságkezelési program*.

A másik általános gond, amelyet a szerencsi munkacsoport exponált a legélesebben, az etnikai előítéletek és következményeik.

„Kivétel nélkül mindenhol alapvető problémaként jelölték meg a romákkal szembeni előítéleteket, idegenkedést. Több volt roma vállalkozóval beszélünk, akik a tönkremenetelük egyik fő okaként ezt említették. Az utóbbi hónapok eseményei azt valószínűsítik, hogy ez a jelenség még intenzívebb lesz a jövőben.” (Tereptanulmány – Szerencs)

Vagyis a romákkal szembeni előítéletek és bizalmatlanság szövedékével is számolni kell, egy olyan ellenséges közeg jelenlétével, amely sikertelenségre ítélhet minden, egyébként jó szándékú törekvést. Szerencsére ez nem mindenhol jelentkezik egyforma erővel, Baranyában szinte egyáltalán nem, míg például Tiszavasváriban vagy a borsodi terepeken, igen erőteljesen.

Annak illusztrálására, hogy a kezdő vállalkozóknak mekkora ellenszélben kell megvalósítaniuk terveiket, idézhetjük az arlói önkormányzat hivatalos kommunikációját:

„Kevesen vagyunk, akik felelősséget éreznek a jövő iránt, akik továbbra is itt szeretnének élni. Kevesen vagyunk, de erősek! Kedves látogató, nálunk a legkisebb fejlődés is sokkal nagyobb munkával valósulhatott meg, mint a gazdagabb megyékben. Minden lépésért véres verejtéket hullatunk, mégis legnagyobb sikerünk a fennmaradás. Fennmaradás a fojtogató szegénység, a közel 50%-os roma kisebbség és a roma léthez kapcsolódó problémák közepette. Hogyan tovább? Keresse e választ a honlapon, mert a figyelmes szemlélődő számára ennél sokkal több is kiderül. Kedves ismeretlen! Abban a reményben köszönök el, hogy személyesen is tiszteletét teszi nagyközségünkbe, és talán hozzájárul majd az új szemlélet továbbadásához, hírül adja majd a világnak, hogy itt sem marslakók élnek, hanem dolgoz, tisztességes, magyar emberek.” (Arló község honlapja – www.arlo.hu)

„Hasonló körülmények között nagyon nagy a vállalkozások indításának kockázata, amelyet segítő szolgáltatások sora tud csak csökkenteni. Ilyen a korábban említett adósságkezelés, vagy a mentor személye. Rengeteg olyan probléma merült fel, amiben a résztvevők igénylik a mentor segítségét: olybá tűnt, a program elején a résztvevők még inkább egy test lábai és karjai, mint agya és szíve volnának.” (Tereptanulmány – Ormánság)

Szerencs környékén a mentort mint „helyi mindenható embert” képelték el. Ahhoz, hogy a csoportok elinduljanak és megálljanak lábukon, hogy a lelkesedés és a terve-

zés csoporton belülivé válják, a mentornak kezdetben kulcsszerepe van. Ugyanakkor felvetődik, épp a fentebb már elemzett, ellenséges társadalmi környezet és a közönségen belüli konfliktusok valószínűsége miatt, hogy mentorra nemcsak a vállalkozóknak van szüksége, hanem valamilyen módon a települési közösség egészének is. Ez utóbbi azonban nagyon más feladat, a mediációhoz áll a legközelebb, hiszen a programból kimaradtak és a fel-felbukkanó irigyek reakcióit, továbbá a helyi intézmények és az önkormányzatok esetleges bizalmatlanságának következményeit hivatott kezelni.

7.3. A nők szerepe

Közismert, hogy a Grameen program egyik alapvetése Bangladesztől Magyarorszáig az, hogy a nők sokkal megbízhatóbbak, mint a férfiak, s míg a férfiak hajlamosak a pénzt saját magukra költeni (az öltözködéstől a játékautomatákig terjedő horizonton), addig az asszonyok (anyák) a háztartás bevételeit családjukra, gyermekeikre költik. Közgazdászok és társadalomtudósok sora igazolta azt is, hogy a nők munkába állása más, magasabb státuszba emeli a nőt a családi szereposztásban, illetve jelentékeny hatással van a következő generáció társadalmi emelkedésére, a gyermekek iskoláztatásán keresztül.

Kutatásunk kezdetől fogva tudomásul vette ezt a premisszát, ám fenntartva a kérdéssel kapcsolatos érdeklődését, a helyi történésekre bízta magát. Sajókazát, pontosabban a sajókazai asszonygyülekezet két csoportját, mint kész szerveződést a kutatás megörökölte, a többi helyen azonban arra voltunk kíváncsiak, mi történik, ha nem mi strukturáljuk eleve a helyi társadalmat, nem mi jelöljük ki annak erővonalait, hanem nyitottan elfogadjuk a férfiak és nők csoportban való megjelenését. Azt kellett tapasztalnunk, hogy azokon a településeken, ahol szerves és természetes közösségeket találtunk, így Szendrőládon, Nagycserkeszen és Tiszavasvári Büdi telepén, eredendően házaspárok, férj és feleség együtt vettek részt a munkában, így a fókuszcsoportos összejövetelen is mindketten megjelentek, sőt egymás terveit erősítették, segítették, s egy pillanatig sem viselkedtek dominanciára törekvő, a másikat háttérbe szorító félként, „főnökként”.

Az újraéledő közösségek az irányukba megnyilvánuló törődés és a velük szemben fennálló elvárások szerint viselkedtek. Az arlóói csoport a család egységében, férfi és nő harmonikus, egymást kiegészítő kapcsolatának szentségében szerveződött, míg a sajókazai asszonygyülekezet a női princípium kiválasztottságának tudatában.

A vérségi kötelékek szintjén szegmentálódott közösségek egy részénél is megfigyelhető volt a nemek közötti egyenlőség, így az ormánsági aprófalvak családjai esetében is. Ott azonban, ahol egy-egy férfi vállalkozó uralta a terepet, határozta meg a közösségek belüli munkákat és mozgásokat, az asszonyok háttérbe szorultak.

„A férjemnek már van vállalkozása, de én is kezdenék valamit, egy kis boltot itt, egy-két asszonnyal.” (Fókuszcsoport – Tiszavasvári, Büdi telep)

A működő vállalkozások esetében a legtöbb helyen szinte irreleváns, hogy ki a valószínűleg szerződő fél, a házastársak ugyanis nem volnának képesek a másik fél akarata ellenében ilyen tekintélyes és költséges tevékenységet elkezdni. Hangsúlyozni kell, hogy a harmonikus férfi és női vállalkozási gyakorlatok stabil és nemritkán több évtizedes kapcsolatokon alapulnak. Vagyis a nők szerepe azokban a családi formációkban kizárólagos, ahol egyedülként gondoskodnak a gyermekekről vagy öregekről, vagy/és ahol a közösségben alapvetően férfiuralom van, s a nemek közötti viszony a háztartáson belül erősen kiegyenlítetlen.

7.4. A mentor státusza és tevékenysége

A mentor rendelkezzen társadalomtudományos végzettséggel, azaz legyen szociális munkás, szociológus, szociálpszichológus, vagy antropológus, esetleg pedagógus. Ezenfelül legyenek közgazdasági, falugazdász, banki, adminisztrációs/ügyintézési ismeretei. Fontosnak gondoljuk, hogy a mentor lehetőleg a mentorált közösségek, illetve vállalkozások közelében éljen, de ne a mentorált közösség tagjai sorából kerüljön ki.

Elengedhetetlennek tartjuk azt is, hogy a mentor vegyen részt a Grameen oktatási munkacsoportja által szervezett mentorképzésen.

A mentor főbb feladatai a következők:

- a programba bekerült településeken ismerteti a „Reménybank” működési elveit;
- felkutatja és helyzetbe hozza a csoportok „kovászait”, vagyis azokat, akik akár egy, akár a település több csoportjának is egyszerre központi és karizmatikus figurái lehetnek. Ők nem „vajdák”, nem mecénások és nem is nagyhatalmú vállalkozók/munkáltatók, hanem elsők az egyenlők közül, tapasztalt, szolidáris emberek, s elfogadásuk a többiek irántuk való tiszteletéből, elismeréséből fakad;
- segíti az önsegítő csoportok megalakítását, működését;
- segít az ötfős kiscsoportok alakításában, és a leendő vállalkozók terveinek kidolgozásában;
- véleményezi a hozzá beérkezett „pályázatokat”, vállalkozási terveket, és továbbítja a bankba, ahol eldöntik, kikkel érdemes első körben elindítani a tanfolyamot;
- vállalkozási alapismereteket nyújtó képzést szervez a felvételt nyert jelentkezők számára, s maga is intenzíven részt vesz a csoportmunkákban;
- „kíséri” a képzésben részt vett jelentkezőket, míg véglegesítik az ötfős csoportokat, és elkészítik vállalkozási terveiket, illetve hitelkérelmeiket;
- segítségével a csoportok tagjai egymás közt szerződést kötnek, s ő is szerződik a csoportok tagjaival;
- heti rendszerességgel látogatja a csoport tagjait, figyelemmel kíséri egyéni és csoportmunkájukat;
- segíti a csoport tagjait szakmai és adminisztrációs kérdésekben egyaránt;
- optimális esetben öt csoportot, ilyenformán huszonöt vállalkozást, illetve családot, s a házastársakkal is számolva legalább ötven embert mentorál.

7.5. A „szupervizor” vagy másképp a „mediátor” lehetséges státusza és tevékenysége

Ha egy mentor öt csoportot, vagyis huszonöt vállalkozást, házastárssal számolva ötven személyt mentorál, önmagában is emberpróbáló feladatot végez. Úgy véljük, hogy mindazokat a terheket, amelyek túlmutatnak a mélyszegénységben élő és a programban részt vevő vállalkozók körén, már kockázatos volna ráhárítani. A szupervizor/mediátor feladata lehetne:

- a kimaradtak és bekerülni szándékozók körében a jövőbeni vállalkozóvá válók felkészítése;
- az esetleges társadalmi feszültségek kezelése, mind az azonos státuszúak csoportján, mind a különböző státuszú, de azonos etnikumú csoportokon belül;
- a környezeti feltételek biztosítása, az esetleges helyi konfliktusok kezelése;
- a pilot program második esztendijében a támogatásba bekapcsolható, az első esztendőben már támogatott települések körzetében elhelyezkedő terepek felkutatása, előkészítése.

A szupervizornak természetesen nem kell nagyon intenzív kapcsolatot tartania a vállalkozói terepekkel, ezért működési területét öt mentor gondoskodási körzetében lehetne megállapítani. Legfőképpen konfliktuskezelő, problémamegoldó képességekkel kell rendelkeznie. Talán a pszichológusi, szociálpszichológusi és a kulturális antropológusi tudást tudná leginkább hasznosítani, mert meg kell tudnia győzni a legellenségesebbeket is arról, hogy minden egyes szegény család vállalkozása által a település szociális biztonsága és jóléte növekszik.

7.6. A Grameen modell adaptációját célzó kísérleti programba bevonni javasolt közösségek kiválasztása

Az eddigiekből is kitűnik, hogy ott lehet már első körben is sikerrel számolni a „Reménybank” megvalósításával, ahol valóságos közösségekkel és reménykeltő vállalkozási elképzelésekkel találkoztunk a kutatás során. Az azonban már kérdéses, hogy egy-egy településen hány ötfős csoportot lehet biztonsággal, a program sikerességét szem előtt tartva beindítani. A kutatási szakasz lezárultával úgy látjuk, hogy egy-egy településen *a vállalkozási elképzelések variabilitása, éppúgy, mint tényleges mozgásteret meglehetősen kicsiny*. A vállalkozói terveket csakis a szigorú piaci racionalitás alapján érdemes vizsgálni. Példával illusztrálva: Sajókaza és környéke nem bír eltartani egy mozgó zöldségesnél, vagy öt választási malacra szakosodott sertéstartónál többet, a Magdolna-negyedben és a Guszev-telepen nyitott „100 forintos bolt” is megfullad a konkurenciaharcban, ha már kettőnél több működik. Egy településen hiába szólalt meg akár ötven ember is, hiába ismertette egyenként reális vállalkozását, az ötletek skálájának szűkössége miatt a beindulást követően egymás esélyeit rontanák. Ezért igen fontos kérdés, hogy egy-egy támogatási helyszínen hogyan történik a mentorálás, s miféleképpen a támogatandó vállalkozási elképzelések kiválasztásá-

nak elvei. Azt el kell kerülni, hogy a programgazdák (például a mentor személyén keresztül) maguk generálják a terveket, mert ebben az esetben sérül a belső elképzelések kizárólagos támogatásának elve, kiegészül ugyanis a „társadalmi tervezés” elvével. Éppen ezért fontosnak gondoljuk, hogy a mentor ne ötletadó legyen, hanem a gondolkodást segítő, orientáló, a majdani vállalkozókat információkkal ellátó, a folyamatokat katalizáló személy.

A mentor feladata ebben a tekintetben sokkal inkább az, hogy egyrészt példákat, sikeres boldogulás-történeteket mutasson be, másrészt olyan közeget teremtsen, lelki és szellemi műhelyt hozzon létre, melyben a tagok elkezdnek bízni saját kreativitásukban és a csoport erejében.

„Itt mindenkinek saját ötletének kell lennie, mert nem lehet, hogy én a te fejedbe öntsem bele az ötletemet, mert azt nem te akarod csinálni. A legfontosabb, hogy te akard csinálni.” (Fókuszcsoporthoz – Taktaszada)

Az előzetes elképzelések szerint a „Reménybank” 300–400 vállalkozó tervének megvalósulását támogatná az első esztendőben. Ha egy-egy helyszínen átlagosan legfeljebb három ötfős csoport kapna támogatást, azaz 15 vállalkozó, akkor legalább 25 települést kell kiválasztanunk a 300–400 fős kör eléréséhez. Minél kisebb azonban egy település és/vagy minél kisebb a mélyszegénységben élők aránya, annál valószínűbb, hogy települési szinten nem áll össze egy, vagy egynél több csoport. Ezért egy-egy nagyobb, megfelelő közösségi potenciállal rendelkező, a mélyszegénységben élők magas számával jellemezhető településen (központ) és környezetében érdemes a kísérleti fázis színtereit kijelölni.

A kutatási tapasztalatok alapján a vizsgált terek közül az első támogatandó körzetközponti címre Szendrőlád, Nagycserkesz, Tiszavasvár Büdi telepe, Sajókaza, Arló és az ormánsági, közelebről a Sellyei kistérség látszik alkalmasnak. Itt majdnem kérésre a feltételek a program elindítására, ezért a meghirdetést megelőzően viszonylag kevesebb közösségépítő és felkészítő munkára lesz szükség. A második körben indulhatnak a Szerencs környéki települések, különösen a Taktaköz falvai és Megyaszó, a Magdolna-negyed és a Guszev-telep, mely területeken hosszabb, fél/egyéves közösségépítő munkának kell megelőznie a kísérleti program tényleges indítását.

7.7. A programban támogatandó tevékenységek köre

Az eddigiekből is kiderült, hogy egészen mások a hazai gazdasági feltételek, mint a Grameen Bank születési helyén, s ebből következően egészen mások a megfogalmazható tervek és elképzelések is. A közvetlen kézműipari, illetve kézműves munkák végzése iránti elszántság szinte alig említhető, ezzel szemben *meghatározó a társadalmi felemelkedés érzését keltő paraszti termelés iránti vágy*. Az állattartás és a növénytermesztés (és ezek különböző variációi és kombinációi) így egyszerre jelentik a megélhetés reményét és a társadalmi befogadáshoz vezető utat. A hullámzó

termény- és jószágárok mellett (hol háromezer, hol hétezer forintos mázsánkénti kukoricaár, 8 és 20 ezer forint között ingadozó választásimalac-ár) a mezőgazdasági programok esetében nehéz a jövedelmezőséget kalkulálni, ugyanakkor *számolni kell egyfajta, közgazdaságilag nehezen kalkulálható mentális hozadékkal*, nem csak a várható anyagi haszonnal. Ezért ha banki értelemben nem is biztonságos, sőt egyenesen kockázatos egy ilyen vállalkozás, a társadalmi integráció szempontjából szinte biztosan garantált a hozadéka.

A másik probléma *az innovatív tervek már említett hiányával kapcsolatos*. Úgy gondoljuk, hogy ahogyan a tagok a fókuszcsoporthoz tartozó munka során látványosan tanultak egymástól, nem lesz ez másképpen a kísérleti program indulását megelőző csoportépítő munka és képzés során sem, ahol a csoporttagok már nemcsak egymástól tanulhatnak, hanem a képzőktől is, ami valószínűsíti újabb és újabb, eddig elő nem bukkant ötletek és tervek megfogalmazását.

„Hát ide figyeljél! Az én házámba megcsináljuk az első szobát, ott lehet a maször szalonod. Jönnek a kuncsaftok és a turkámba vesznek ruhát, cipőt, még bevesszük a körmöst is, hozzá is jönnek, és már megy is a bolt egymás vevőivel...”
(Fókuszcsoporthoz tartozó – Adorjás)

8. Összegzés

Kutatásunk tapasztalatai arról árulkodnak, hogy noha az eddig megfogalmazott vállalkozói elképzelések igencsak „földhözragadtak”, ám ha „helyzetbe hozzuk” azokat az embereket, akik soha nem tudták életüket gyökeresen másként elképzelni, mint ahogy eddig éltek, ha rá tudjuk venni őket, hogy elhiggyék magukról, hogy képesek olyan dolgokra is, amelyekről korábban álmodni sem mertek, s végül ne tekintsék helyzetüket megváltoztathatatlanul, akkor olyan energiák szabadulnak fel bennük, olyan távlatok nyílnak meg előttük, melyek garanciái lehetnek sikeres vállalkozásuknak, legalábbis önfoglalkoztatásuknak. Mindez „emberjogilag” azt jelenti, hogy önmagában az emancipáció, a társadalom marginalizálódott rétegeivel (szegényekkel, cigányokkal, szegény cigányokkal) való párbeszéd, az, hogy „emberszámba” vesszük őket, nagymértékben hozzájárul önbecsülésük, önbizalmuk növekedéséhez, az elérhető társadalmi egyenlőség iránti vágy megerősödéséhez, az ehhez vezető út végigjárásához.

A „Reménybank”-nak van egy másik, igen erős társadalmi üzenete: miközben a kísérleti szakaszban néhány száz vállalkozás támogatására kerül sor, s évek múltán sem remélhető, hogy ez a szám eléri a segítő több százezres körét, biztonsággal állítható, hogy ez a modell önmagán kívül is hatást érhet el. Segítségével azt lenne jó elérni, hogy a helyi társadalmak vezetői (a helyi önkormányzattól az oktatási intézményeken át a gazdálkodó egységekig) belássák, hogy a társadalom leszakadt és kirekesztett rétegeinek újraintegrálása mindannyiuk, az egész helyi társadalom érdeke.

Fontos itt különbséget tennünk a gazdasági és társadalmi racionalitás között, és el kell gondolkodnunk a lehetséges támogatások tényleges hozadéka. Ahogy a „Re-

ménybank” támogatási logikája az volna, hogy a ma hitelképtelen emberekből az önállóvá válás útján keresztül „teremtsenek” immár saját lábukon álló új, valódi banki partnereket, úgy a társadalmi támogatás logikája az kell legyen, hogy a társadalom számára minél több, az önfenntartásra képes személy szülessen (újra) a program segítségével, akik nem szorulnak szociális segítségre, törődésre. A magukért felelősséget vállaló emberek nagy száma a társadalom érettségét és fejlettségét jelzi. Megfontolandó az is, hogy ezt csak a gazdasági racionalitás révén érhetjük-e el, vagy a nem feltétlenül rentábilis, de társadalmi részvételt biztosító vállalkozások támogatása jelent-e akkora mentális hasznot, hogy az „anyagi ráfizetés” mellett is megéri?

Természetesen az ideális gazdasági megoldás az, ha a pillanatnyilag a lokálisnál is szűkebb hatókörű elgondolásokból olyan gazdasági tervek nőnek ki, amelyek már nem egy szűk etnikai és társadalmi csoport érdeklődésére számíthatnak, hanem a társadalom szélesebb rétegeire is. Elvben ezt segítené a csoporton belüli munka, a képzés, a mentor; a regionális és az annál is nagyobb léptékű gazdaság logikájának, túltermeléseiének és hiányainak, ezek ciklikus változásainak megismerése. Az első pillanatban sikertelen vállalkozás is a társadalmi és gazdasági térbe való bekapcsolódást jelzi, ilyenformán a kirekesztett embereket visszaemeli a társadalomba. Ez pedig csak rentábilis cselekedet lehet, s a mélyszegénységben élők várják a lehetőséget.

A tömegesedéshez persze kevés a „Reménybank”. A helyi társadalmak intézményrendszere és a többség támogatása nélkül nem fog menni.

Irodalomjegyzék

A „Grameen irodalomból”

- Bornstein, David (2005): *The Price of a Dream – The Story of the Grameen Bank*. New York, Oxford University Press
- Papa, Michael J.–Arvind Singhal–Wendy H. Papa (2006): *Organizing for Social Change – A Dialectic Journey of Theory and Praxis*. Sage Publications
- Ujlaky András (2009): *A Hungrameen hitelezési protokollja*. Kézirat
- Yunus, Muhammad (1997): *Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty*. Public Affairs

Hazai programokról és tereptapasztalatokról

- Béres Tibor–Lukács György (2008): Kamatos pénz a Csereháton. *Esély*, 5: 71–97.
- Csongor Anna–Lukács György (szerk) (2003): *Roma munkaerő-piaci programok*. Budapest, Autonómia Alapítvány
- Fleck Gábor–Orsós János–Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris–MTA Kisebbség Kutató Műhely, 80–139.

- Fleck Gábor–Messing Vera–Mike Károly (2005): *Roma foglalkoztatási programok értékelése*. TÁRKI kutatási jelentés. Kézirat
- Havas Gábor (szerk.) (2001): *Gazdálkodó cigányok*. Autonómia Alapítvány
- Hajnal László Endre (2000): Nagyvárosi cigányok. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris–MTA Kisebbség Kutató Műhely, 140–162.
- Janky Béla (1999): A cigány nők helyzete. In: Pongrácz György–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások – Jelentés a nők helyzetéről 1999*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium–TÁRKI
- Burka Viktória–Molnár Emília–Tóbiás László–Vida Judith–Wizner Balázs (2001): *Kutatási jelentések romákat támogató alapítványok programjairól: MNEKK, MCKA, Phare, OFA*. Autonómia Alapítvány, Kézirat
- Lukács György (2001): *Roma közösségi házak Magyarországon*. Budapest, NEKH
- Pozsonyi Bernadette–Béres Tibor (szerk.) (2002): *Roma gazdálkodó közösségek*. Budapest, Autonómia Alapítvány
- Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: *A cigányok Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 139–161.
- Szuhay Péter (2005): (Utó-)parasztosodó törekvések a szendrőládi cigányok (romák) körében. In: Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.): *Műhelytanulmányok: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 59–74.
- Tóth Pál (1997): A falusi cigányság és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 6: 690–697.
- Tóth Pál–Páczelt Istvánné (1991): *A falusi cigányság*. Kutatási zárójelentés a Borsod-Abaúj-Zemplén megye községeiben élő cigány lakosság körében lefolytatott kérdőíves felmérésről. Miskolc, MTA RKK
- Vuics Tibor (1993): A cigányság etnikai többséggé válásának folyamata Baranya rurális térségeiben. *A falu*, 3: 29–40.
- Wizner Balázs (2000): Cigány programok hatása az identitásra és a társadalmi integrációra. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Kiadó, 403–425.

Terepjelentések

- Békés Bence–Gosztonyi Márton–Kövári József–Sebály Bernadett–Simon Viola (2009): *A Grameen mikrohitelzési modell bevezetésének lehetőségeiről a Szerencsi kistérség négy településén*. Terepjelentés, kézirat
- Bíró I. Andrea–Herman Zita (2009): *A Grameen kutatás tapasztalatai a Magdolnanegyedben (Budapest)*. Terepjelentés, kézirat
- Fleck Gábor–Káló Norbert–Rékai Miklós–Szuhay Péter (2009): *A Grameen modell alkalmazhatóságának feltételei – borsodi terepek*. Terepjelentés, kézirat

Hőrích Balázs–Lukács György–Szabó Ákos–Szegő Dóra (2009): *A Grameen modell ormánsági tapasztalatai*. Terepjelentés, kézirat
Rézműves Szilvia–Szegedi Dezső–Szuha Péter (2009): *A Grameen modell alkalmazhatósága*. Nyírség. Terepjelentés, kézirat

LÁTLELETEK
APRÓFALVAS TÉRSÉGEKRŐL

Váradí MoníKa Mária–Schwarcz GyönGyi
(Billus Daniela közreműködésével)

„ITT KIS LÉPTÉKEKBEN KELL GONDOLKODNI”

1. Bevezetés

2007 tavaszán, egy fejlesztési célú projekt keretében¹ azzal a szándékkal kerestük fel a Marcali kistérség egyik mikrotérségében a helyi önkormányzati vezetőket, hogy közreműködésükkel, s más helyi szereplők bevonásával elkészítsünk egy, az ő igényeikhez szabott fejlesztési programdokumentumot, ún. cselekvési tervet, és segítsük őket majdan sikeres uniós finanszírozású projektek kidolgozásában. Törekvésünk nem járt eredménnyel – a települések nem kértek a dokumentumból és a segítségből. Végül fejlesztési program helyett láttelelet készítésére vállalkoztunk – ennek eredményeit osztjuk meg az olvasóval.

2. Közelítés

Az „Élhetőbb Faluért” Programba bevont falvak közül választásunk a kistérségi központtól, Marcalitól délre fekvő öt községre esett. A településkört, amelyet Gadány, Nagyszakácsi, Nemesdéd, Nemeskisfalud és Szenyér alkot, kibővítettük, figyelembe véve e falvak hagyományos, igazgatási, intézményi kapcsolatait, kötődéseit. Így került a programozásra kiszemelt területhez Varászló és Vése; a két kisközség Nemesdéddelel alkot közös körjegyzőséget, a három falu közösen tartja fenn oktatási intézményeit. Tapsony a székhelye a Nagyszakácsival közös körjegyzőségnek, míg Böhönye – amellet, hogy Nemeskisfalud és Szenyér körjegyzőségi központja – oktatási, szociális és egészségügyi szolgáltatásai révén egyfajta mikrotérségi központ szerepét tölti be, amelyet a község vezetése erősíteni kíván szolgáltatásai bővítésével, a városi cím elnyerésével.

Gadány kivételével, amelyet Mesztegnyőhöz, a térség egy másik mikrotérségi központjához kötnek igazgatási, intézményi szálak, kompakt, összefüggő településkört vontunk be a programozás folyamatába, amelyet kellő óvatossággal nevezhe-

¹ Az Élhetőbb Faluért Program keretében a „Komplex humán erőforrás-fejlesztés...” c. projekt. Támogató: SZMM 10400-3/2006, MTA Regionális Kutatások Központja 2006–2007, témavezető Kovács Katalin.

tünk „mikrotérségnek” is. Míg ugyanis Böhönye felől tekintve a közeli aprófalvak, kistelepülések a 2500 körüli lakost számláló nagyközség természetes vonzáskörzetét alkotják, addig az érintett falvak ambivalensen ítélték meg Böhönye mikrokozmeti szerepét, illetve törekvését ennek megerősítésére. Részben, mert Böhönye szolgáltatásai hagytak némi kívánnivalót maguk után – hiányoztak alapvető kulturális, sportlétesítmények, de egy „rendes” vendéglő sem volt akkor még a községben –, részben, mert akadt polgármester, aki úgy vélte: elég egy erős központ, Marcali, ennek a kistérségnek nincs szüksége újabbak létrehozására és főként támogatására. Aprófalusi, kistelepülési olvasatban ugyanis a központok fejlődése és fejlesztése a „kicsik” rovására történik.

A programozási folyamatot, egy 2005-ös vizsgálatunknak köszönhetően,² nem ismeretlen falvakban, nem ismeretlen emberekkel kellett elindítanunk. Úgy döntöttünk, hogy első lépésként a községeket irányító polgármesterekkel, jegyzőkkel egyeztetünk a programozási, tervezési folyamatról, a várható, remélt eredményekről.

Az első találkozón, a programról tartott bevezető után az arcokon megjelent az a csalódottság, aminek azután egy-két jelenlévő polgármester hangot is adott. A beszélgetés végeredményét sommásan megfogalmazhatjuk: a mikrotérségnek, az érintett településeknek nem volt szüksége újabb programra, cselekvési tervre; fejlesztési projektek kiötlésében, kidolgozásában sem igényelték a tervezői csoport segítségét. Az első beszélgetésen azonban megjelentek azok az alapvető problémák, gondok is, amelyek az elutasítás hátterében meghúzódtak, s amelyek megismerése, valamint a fejlesztési igények feltárása érdekében a következő napokban, hetekben végiglátogattuk a településeket.

3. „Nem kérnénk mi nagy dolgokat: tudjuk fenntartani a településeket, életben maradjunk”

Ha megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy ebben a hátrányos helyzetű települési körben vajon miért nem akartak élni a falvak azzal a lehetőséggel, hogy számukra egy, az ő problémáikhoz, igényeikhez igazodó cselekvési tervet készítsünk, akkor utalhatunk a jelenlétünk idején készülöben lévő kistérségi „cselekvési terv”, vagyis projektgyűjtemény összeállításával kapcsolatos munkára, egyeztetési folyamatra. A Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség (DDRFÜ) térségi kapcsolattartójának segítségével az önkormányzatok, intézmények megnevezték projekt-elképzeléseiket, többkörös személyes és térségi szintű egyeztetésen pontosították, és az uniós országos és regionális programok várható kiírásaihoz igazították azokat.³

² Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért. NKPF 5/051/04. Témavezető: Kovács Katalin. Lásd Schwarcz, 2008.

³ A DDRFÜ térségi kapcsolattartója, Nagy Ágnes részt vett az indító megbeszélésen, mindvégig kapcsolatban maradt velünk, tájékoztatott a fontos fejleményekről. Segítségét ezúton is köszönjük! Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik mély szkepszisük ellenére megosztották velünk gondolataikat, gondolataikat!

Ennek fényében főlegesen párhuzamosságnak tűnhetett az érintettek szemében egy másik programdokumentum elkészítése. Ha azonban a válaszhoz a fórum és a beszélgetések tapasztalatait hívjuk segítségül, azt mondhatjuk, hogy az elutasítás, illetve érdektelenség mögött *egy általános, több forrásból táplálkozó szkepszis munkált a tervekkel, a tervezéssel szemben*. Elsősorban, de nem kizárólag, a kistelepülések, aprófalvak vezetői között.

Ha e szkepszis okait keressük, mindenekelőtt azt a polgármesteri meggyőződést idézhetjük, amely szerint *„a pályázati kiírások nem igazodnak a valós igényekhez, nem életszerűek”*.

„Minden, amit helyben meg tudunk oldani, sokkal eredményesebb, mint amit kapunk, és nem mindig azt kapjuk, amit mi szeretnénk. Mi arra pályázunk, amire kiírják a pályázatot. És ha van is pályázat, akkor az olyan léptékű, ami nekünk nem felel meg.”

Ami a „valós” önkormányzati igényeket illeti, a lista élén a még hiányzó infrastrukturális elemek megépítése állt. Böhönye kivételével ez mindenhol a szennyvíz kezelésének, tisztításának sürgető megoldását jelentette volna; a sorban a települési úthálózat, járdák, vízelvezető árkok folyamatos bővítése, karbantartása, javítása, felújítása, az intézmények felújítása, bővítése, akadálymentesítése következtek. Mindenütt fontos feladatnak tartották a temető, a ravatalozó rendbetételét, ezt a lakosság igényli és értékeli is. A gadányi polgármester idézett szavai a *fejlesztési igények és lehetőségek léptékeinek eltéréséről* több vonatkozásban is érvényesek és kulcsfontosságúak.

A kistelepülések, aprófalvak lélekszáma, intézményeinek mérete, a lakosság igényei, a kötelező önkormányzati feladatok biztosítása jellemzően kis mértékű és értékű beruházásokat igényelnek. A kistelepülési önkormányzatok, akárcsak a szegény ember, „vízzel főznek”: ha van egy kis maradványuk, megtakarításuk, pályázati forrásuk, nekiállnak, mondjuk a tulajdonukban lévő vendégház, a művelődési ház renoválásának, s ehhez saját erőként a közmunkások vagy egy állandó alkalmazásban lévő mindenes szakmunkás munkáját teszik hozzá. S annyit haladnak előre, amennyit a források lehetővé tesznek. A mindenkori szűkös keretekhez illeszkedő fejlesztési gyakorlat és a pályázati kiírások illeszkedése meglehetősen esetleges.

„Nekünk kellene kétmillió forint valamire, ahhoz hozzá tudnánk tenni harminc százalék önrészt, azzal meg tudnánk oldani a [z önkormányzati tulajdonban lévő] panzió felújítását, a berendezés kicserélését. Na, most, ilyen pályázat nincsen. Ott kezdődik, hogy húszmillió. Nekem húszmillió nem kell, a megfelelő önrészt sem tudom hozzátenni. A TEKI, CÉDE⁴ ezt valamennyire még segítették... itt van a faluház, ahhoz nyertünk egymilliót, valamit csináltunk, folytatni kéne, de most nincs pályázat...”

⁴ TEKI: területi kiegyenlítést szolgáló önkormányzati fejlesztések támogatása, CÉDE: decentralizált önkormányzati fejlesztési és területfejlesztési célú önkormányzati fejlesztések támogatása.

Az átfogó forráshiány folyamatosan, egyre növekvő mértékben jelen volt az önkormányzatok életében, amelyek fejlesztéseikhez változó összegű, de mindig csekély önrészt tudtak csak elkülöníteni. Részvételük a különböző pályázatokon a kiírások és az éppen rendelkezésre álló önrész függvényében alakult. Uniós vagy bármely nagyobb összegű pályázatról már csak ezért sem gondolkodtak.

Azt mondhatjuk, hogy a szennyvíz kezelésének, tisztításának megoldásán kívül, a polgármesterek nem fogalmaztak meg olyan fejlesztési, beruházási igényeket, amelyek maradéktalanul illeszkedtek a 2007–2013-as tervezési időszakban (2007-ben még) várható uniós támogatási rendszerhez (az operatív programok prioritásaihoz). Két kivétel akadt: a faluközpont rendezése és a falugondnoki buszok cseréje nem okozott illesztési problémát, hiszen belefért az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) megfelelő ablakaiba. Az aprófalvakban, kistelepüléseken – legalábbis ebben a mikrotérségben – olyan szükségletek, igények mutatkoztak, amelyek mind nagyságrendjüket, mind forrásigényüket tekintve „fényévnyi” távolságra voltak az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) programjaiban megcélzott szükségletek és források nagyságrendjétől. Általánosságban s a tendenciákat tekintve úgy is fogalmazhatunk, hogy *az aprófalvak, kistelepülések, az egy ÚMVP kivétellel, kívül esnek az operatív programok s a fejlesztéspolitika horizontján.*

Az uniós források „gördülékeny” fogadását célzó térségi/régiós cselekvési tervek készítését s az ezzel járó egyeztetéseket illetően két megjegyzés idekívánkozik. Frusztráló élmény volt a kistelepülések számára, hogy fontos(nak tartott) igényeikről elég gyakran kiderült, hogy azokhoz valamilyen okból nem remélhetnek támogatást. Apróság, de kellemetlen: ezen a vidéken a falusi szálláshelyek fenntartói az önkormányzatok, a szinten tartás, bővítés mindegyik épületre ráférne, még akkor is, ha kihasználtságuk legalábbis hullámzó. Erre azonban úgy látszott, hogy nem lesz uniós forrás, mert nem vállalkozásokról van szó, s mert a települések nem tartoznak a Dél-dunántúli régió elfogadott turisztikai programjában körülhatárolt magterületekhez.⁵ Súlyosabb gondot jelentett a településeket összekötő utak hiánya, ami a megye, a régió aprófalvas településszerkezete okán, kielégíthetetlen mennyiségű fejlesztési igényt generált. Világossá vált, hogy a Tapsonyt és Nemesdédet összekötő 2,5 kilométeres út megépítésére nem lesz forrás, mert a kistérségen belül egyetlen útfejlesztést támogatnak, de nem ezt. A helyzet változatlan maradt: ha valaki egyik faluból el akar jutni a másikba, 17,5 kilométert kell autóznia.

Azt, hogy forráshiány okán elvetik a mégoly jogos fejlesztési igényeiket, megszokták, úgy ahogy, de tudomásul vették a települések. Az azonban már nehezen megemészthető, s még nehezebben nevezhető demokratikus eljárásnak, hogy a regionális operatív program ürügyül és eszközül szolgálhatott arra, hogy a kormányzati (és mellékesen kistérségi) centralizációs törekvéseket (ha kéretlenül is) megtámogassa, úgy, hogy egy korántsem biztos, egyszeri fejlesztési támogatást oktatási kény-

⁵ Végül az ÚMVP 3. és 4. tengelyében megnyíltak ablakok az önkormányzatok turisztikai fejlesztéseinek támogatására. Lásd még ehhez Hamar Anna e kötetbeli tanulmányában a turisztikai fejlesztésekről szóló fejezetet.

szertárlások kieroszakolásával mosott össze. (Vö. a kistérségi integrált közoktatási központok létrehozásához és támogatásához kapcsolódó, 2007-ben tervezés alatt álló előírásokat: minimum 8 település, 5 intézmény, 500 gyerek...)⁶

A meglévő oktatási intézmények épületeinek korszerűsítésére, felújítására majd mindenütt szükség lett volna, de nagy volt a bizonytalanság: senki nem tudta, mit hoz a holnap, mi lesz az óvodák, iskolák sorsa, megmaradnak, tagintézménnyé válnak, vagy néhány éven belül végleg bezárják kapuikat.

A mikrotérségben szerzett tapasztalatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a hátrányos helyzetű kistelepüléseknek, aprófalvaknak 2007–2013 között alig lesz esélyük arra, hogy uniós forrásokhoz jussanak, s nagyobb fejlesztéseket hajtsanak végre. Az operatív programokat nem rájuk méretezték, azok „a városoknak, a kistérségeknek” szólnak. A kistelepülési igények, ha úgy tetszik, szerényebbek, olcsóbbak, de ettől még nagyon fontosak, és létjogosultságuk nem kérdőjelezhető meg. *A helyi elképzelések, tervek a kistelepülések működésének zavartalanságát, a lakott környezet ápolását, az emberek komfortérzetének biztosítását szolgálják*, legyen szó a középületek karbantartásáról, zöldfelületek, játszótérek kialakításáról, járdák, utak aszfaltozásáról, árkok tisztításáról, a temető kerítésének rendbehozataláról. Ezek a kis léptékű fejlesztések, beruházások azt a célt szolgálnák, hogy a kistelepülések, aprófalvak „élhetőek” maradjanak, és hazai támogatási, terület- és vidékfejlesztési forrásokat igényelnének. (Megjegyezzük: hazai vidékfejlesztési támogatások egyszerűen nincsenek.)

A mikrotérség településeinek polgármesterei a hazai fejlesztési források (TEKI, CÉDE, TEÚT⁷) folyamatos szűküléséről számoltak be.⁸ A decentralizált, megyei, majd régiós szintre emelt források elosztásának térségi gyakorlata azt eredményezte, hogy az aprófalvak, kistelepülések olyan csekély forrásokhoz jutottak, amelyek nem fedezték a tervezett beruházások költségeit, vagy éppen „*semmire sem elegendők*”

„Volt egy időszak, két-három éve, amikor a települések között a TEK, CÉDE pénzeket még el tudtuk egymás között osztani – neked jut ennyi, nekem most erre kéne, add kölcsön nekem a százezer forintot, aztán visszaadom, ez működött egy-két évig... odáig jutottunk, egyik évben kölcsönadtunk, a másik évben visszakaptuk... aztán ez megszűnt.”

Míg korábban a kistérségen belüli elosztásban érvényesült egyfajta szolidaritás, amely a „kicsik” igényeire is figyelemmel volt, 2007-ben már kizárólag a lakosság-szám arányában osztották el a területfejlesztési forrásokat. Abban, hogy a korábbi elosztási gyakorlat megváltozott – a források csökkenése mellett –, az is nagy súllyal

⁶ Az előírások valamelyest enyhültek, de mamutintézmények létrehozását támogatják, s elzárják a fejlesztési forrásoktól a kistelepülések intézményfenntartó önkormányzatait. Lásd a DDOP 3.1.2./2F: Integrált kis- és mikrotérségi oktatási hálózatok és központok fejlesztése című kiírást.

⁷ TEÚT: települési önkormányzati belterületi közutak felújításának, korszerűsítésének támogatása.

⁸ A folyamatos szűkülés végén a területfejlesztési célú, hazai decentralizált források az ország 2010. évi költségvetésben már nem jelentek meg.

esett a latba, hogy e források mind esetlegesebbé, bizonytalanabbá váltak; ebben a helyzetben kockázatosná vált meghitelezni a mégoly csekély támogatási pénzt a szomszéd falunak, hiszen nem volt biztos, hogy a következő években annak lesz miből visszaadnia.

4. *Ami gond, ami nincs, ami kellene*

4.1. „Tragikus a közlekedés”

A mikrotérség egyik legnagyobb gondja a közlekedés, a közösségi közlekedés megoldatlansága volt és maradt: általánosabban, a külvilággal való kapcsolatok töredezettsége, hiányos volta. Nemcsak a zsáktelepüléseken, Gadányban, Nemeskisfaludon, Szenyéren és Varáslón jelent gondot a közlekedés, hanem még azon a Böhönyén is, amely a Kaposvárt és Nagykanizsát összekötő főút mentén fekszik, és amelynek felújításra szoruló kis buszpályaudvaráról Budapesttől Pécsen át Sopronig indulnak járatok. Csak éppen Marcalival és a megyeszékhellyel elégtelenek a kapcsolatok – panaszkodtak a helyiek. A történetek rendre a nyereségérdekelte közlekedési vállalat és a kistelepülések küzdelmeiről szóltak, s újra rávilágítottak a léptékek problémájára.

„A Volán is a piacról él, ide három emberért nem küld be járatot. Ha mi akarjuk, akkor az önkormányzat fizesse ki a költséget. A falugondok ezt nem tudja, nem is ez a feladata. Meg hát annak is van költsége. Van már olyan járat, amit mi fizetünk, a szombati – a cégekhez akár ünnepnapon, szabadnapon is be kell járni a dolgozóknak, vagy túlóráznak. Azt mondta a Volán, hogy a szombat reggeli járat nem gazdaságos, mert nem mindig egyformán járnak. Kötöttünk egy megállapodást: a dolgozó fizeti a jegy árát, mi a különbözetet – havi tíz-tizenötezer forint a községnek. [...] Allandó harcban vagyunk... Valamiféle olyan állami támogatást kérnénk, hogy adna pénzt az önkormányzatoknak a közlekedés megoldására – ez gátja az elhelyezkedésnek. Azoknak az embereknek, akik fölállják, hogy munkába állnak, akinek nincs autója, a jobbik eset, hogy összeállnak azzal, akinek van, vagy kiballag a kereszteszűréshez... ez gát. Az évi százötvenezer forint nekünk nagy pénz.”

Pozitív fejleményről is hallhattunk. A többcélú kistérségi társulás által elnyert két iskolabuszt nem a térség tartotta fenn – a váltó sofőr, a szervizelés, karbantartás, javítás költségeit és gondját, érthetően, nem vállalta magára –, ezért bérbe adta a buszokat a Volánnak, amely ennek fejében Nagyszakácsi, Pusztakovácsi, Böhönye viszonylatban menetrend szerinti járatként üzemeltette azokat, egy-egy busz után ötezer kilométer kedvezményes utazási lehetőséget nyújtott a böhönyi iskolának.

Már-már közhelyszerű az a megállapítás, hogy a rossz közlekedés a munkanélküliség, inaktivitás fenntartásához is masszívan hozzájárul: ha nem elérhetőek a munkahelyek, akkor hiába minden erőfeszítés. A kistérségben munkaerő-piaci programokat bonyolító szervezet, a „Szövetség a Polgárokért Alapítvány” nagy sikerének

tartotta, hogy egy Humán erőforrás-fejlesztés Operatív Program (HEFOP) által támogatott projekt keretében a Marcaliban működő Ziehl-Abegg Kft.-nél sikerült ki képezettni és elhelyezni 20 nemesdédi, vései, varászlói és nemesvidi munkanélkülit, akiket a cég saját maga szállított. Akárcsak a tömegközlekedési vállalatnak, a foglalkoztatóknak is csak bizonyos létszám esetén éri meg járatot indítani.

A külvilággal való kapcsolattartás egyéb formáinak meg- és fenntartása is nehézségekbe ütközik a kistelepüléseken, aprófalvakban. A postahivatalok bezárása, illetve a postai szolgáltatások szűkülése mellett, tartósan gondot okoz az internet-hozzáférés szűkös keresztmetszete, miközben az állampolgári, hivatali ügyek bonyolítása is mindinkább elektronikus levelezés útján történik.

„Meg kell nézni, hogy mi történt, elvitték a postákat, mi még megmentettük a postánkat, de igazából semmi szolgáltatás nincs. Akkor nem lehet lottót feladni, mert a Szerencsejáték Rt. még ezt az egy szerencsétlen lottóterminált is el akarta vinni, mert neki heti kétszáz ezer forintért éri meg egy faluban üzemeltetni a terminált. Akkor a telefonfülkéket is el akarta vinni a MATÁV, amit mi építettünk: kaptam egy levelet, felszólítást, hogy a falu túlsó végéről elviszik a telefonfülkét, mert nem hoz annyit, amiért érdemes kijönni. És akkor megkerestem a számlát meg a levelet, mert már az én időmben vettük, nagy kegyesen visszaírtak, hogy figyelembe véve igényünket, meghagyják...”

„Ugye egyfolytában, hogy tessenék az internettel, minden az interneten, és egyszerűen nem lehet internethálózatot létesíteni. Azt mondja a MATÁV, kérem, Böhönyén ki kellene cserélni a központot, mert tele van a böhönyi központ, ezért nem tudunk internetet telepíteni a környező településeken. Kész. Itt vége. A szolgáltató nem csinálja, de ugyanakkor a másik oldal meg követeli. Hát hogy lehet így dolgozni?!”

Az aprófalvakban a falugondnok a legfontosabb „intézmény”, azért is, mert túl a helyben ellátott feladatokon, a falut a külvilággal, környezetével összekötő szerepet játszik. A mikrotérség minden kistelepülésén évek óta foglalkoztatnak falugondnokot, ott, ahol az állam ehhez nem nyújt normatív támogatást, saját forrásokból – azért áldoznak rá, mert a községek mindennapi működésében nélkülözhetetlenek tartják a falugondnoki szolgáltatásokat. Tapasztalataink alapján időszerű és sürgető feladatnak láttuk a falugondnoki szolgálat normatív támogatásának kiterjesztését a kistelepülésekre, vagyis azt, hogy a támogatás létszámhatárát emeljék ezer főre.

4.2. „A szennyvíz községpolitikai kérdés”

Az alapvető infrastruktúra minden községben kiépült: mindenütt van vízvezeték; a kilencvenes években támogatásból, önkormányzati és lakossági hozzájárulásból megépült a gázvezeték, a crossbar-telefon. Amiből azonban, Böhönye kivételével,

mindenki kimaradt, az a szennyvízcsatorna-hálózat megépítése. A probléma égető, mert Nemeskisfalud kivételével a falvak a Balaton vízgyűjtő területéhez tartoznak, ám várhatóan még jó darabig megoldatlan marad, mert a különböző támogatási politikák, a besorolások-lehatárolások rendre rosszul érintik a falvakat.

A szippantott szennyvizet Böhönyére lehetett volna szállítani, a legális fuvar költségét azonban a lakosok, önkormányzati vezetők egyaránt sokallták. A falvakban keletkező szennyvíz kezelésének „koreográfiája” mindenütt azonos volt 2007-ben. Kétféle, környezetbarátnak és legálisnak nem mondható gyakorlat alakult ki, amelyek ellen az önkormányzatok nem tudtak/akartak föllépni. Az egyik szerint a derék állampolgár kiengedi a szennyvizet a kertjébe vagy a háza előtt folydogáló patakba. A másik megoldás szerint egy helyi vagy környékbeli vállalkozót fogadnak fel a szippantásra, aki a hivatalos ár feléért, harmadáért elviszi a szennyvizet, s egy alkalmasnak tűnő helyen kiengedi.

A kisteleplülések, aprófalvak számára reményt keltő volt az a terv, amely a Balaton vízgyűjtő területéhez sorolt 60 település – köztük a mi falvaink – számára magas uniós és állami támogatási arányt, belátható időn belüli megoldást ígért. Ám valahogy közben kiderült, hogy mégsem fér bele mind a 60 település, mégsem lesz olyan magas a támogatási arány: *„és ebből gyönyörűen mindenki kimaradt. Mert egyszer azt mondták, hogy nem tartozunk a Balaton vízgyűjtőhöz, de ha a vízgyűjtőhöz tartozunk, akkor is el kell érni a kétezer főt, úgyhogy nincs.”* A kisteleplülések számára úgy tűnt, hogy a Dél-dunántúli Operatív Program (DDOP) keretében kínálkozik támogatási lehetőség, ahol persze kevés az allokált forrás ahhoz, hogy az érintett településeknek akár csak felében finanszírozható legyen a szennyvízberuházás.

A polgármesterek álláspontja a lehetséges jó megoldásokról természetesen nem volt egységes – a vélemények, elképzelések a település fekvése, az eddig megtett lépések, valamint az önkormányzat és a lakosság mobilizálható forrásai függvényében változtak. Voltak, akik úgy gondolták, hogy a már meglévő hálózatra való rákapcsolódás olcsóbb, mint az egyedi megoldás, voltak, akik vártak, s akadt, aki mindenképpen lépni akart, s megbízott egy tervező céget az alternatívák kidolgozására. Ami az egyedi megoldásokat illeti: Nemeskisfaludon a faluba telepedett idősotthon saját kis rendszerben gondolkodott – a tisztított szennyvíz a Rinya-patakból még kialakítandó mesterséges tavat táplálná –, ami esetleg adaptálható modell a törpefaluban, ahol az otthon lakóival együtt is százan éltek 2007-ben, s ahol az alacsony lélekszám miatt a vízdíj is nagy terhet rótt az idős lakosságra. Az aprófalvak, kisteleplülések számára az egyedi megoldás azonban jellemzően nem helyi, hanem néhány település összefogását feltételező mikrokörzeti beruházást, fejlesztést jelentett volna.

5. Intézmények, szolgáltatások: hiányok és (néha) többletek

5.1. Közoktatás⁹

A gyereklétszám radikális csökkenése miatt óvoda- és iskolaracionalizálási kényszerek alakultak ki, melyeket azonban az intézmények, a fenntartók nem mindig hajlandók tudomásul venni. Az állam a finanszírozással igyekezett a „helyes” irányba terelni a településeket; a létszámelőírásokkal és a többlettámogatásokkal komoly befolyást gyakorolt az intézményi struktúrára. Megkezdődött a gondolkodás a normatívák optimális lehívására alkalmas intézményszerkezet kialakításáról, (ismét) felmerült a lehetőség, hogy a kistérségben a többcélú társulás lássa el a közoktatási feladatot. A másik lehetőség valódi mikrotérségi szintű körzetek: böhönyci, marcali, balatonszentgyörgyi–kéthelyi létrehozása volt. A harmadik, hogy a létszámhatárokat a működő feladat-ellátási helyeken intézményi társulásokkal biztosítsák. 2007 tavaszán az önkormányzatok egyik megoldás mellett sem tudtak/akartak dönteni.

Az önkormányzatok az óvodai és az iskolai feladatokat évek óta intézményfenntartó társulások keretében biztosították. Böhönyci Somogyfajsszal, Nagyszakácsival, Nemeskisfaluddal és Szenyérrel; Vése Nemesdédvel és Varáslóval; Mesztergyő Gadánnyal és Hosszúvízzel alkotott társulást. Az együttműködésre való hajlandóságot jelzi, hogy Böhönyci, Tapsony, Nemesvid, Nemesdéd és Vése a kilencvenes évek közepén létrehozott egy, az intézményi autonómiát és struktúrát nem érintő oktatási szakmai társulást közös továbbképzések szervezésére. Ezt a szerkezetet színesíti Nagyszakácsi és Tapsony. Nagyszakácsiban a megyei fenntartású nevelőotthonhoz integráltan működik az óvoda és az alsó tagozat, Tapsony egyedül tartja fenn óvodáját.

A nemeskisfaludi gyerekek, akárcsak a szenyéri felsősök, már a rendszerváltás előtt Böhönycire jártak iskolába. A nagyszakácsi nevelőotthon és a falu felsősei a kilencvenes évek elejétől tanulnak Böhönycin, majd '96-tól csatlakoztak a szenyéri alsósok is. 2003-ban megszűnt a nyolcosztályos tapsonyi iskola, tanulóinak fele Böhönycire, másik fele Marcaliba került. A böhönyci iskola fenntartói struktúrája 2005-ben, Somogyfajsz csatlakozásával alakult át. A böhönyci iskolába a 2006/2007-es tanévben több mint 320 gyerek járt, az óvodások száma 120 körül mozgott a bejárókkal együtt.

Somogyfajsz tagsága a fenntartó társulásban igazi unikum (hungarikum). A település ugyanis Böhönycitől 22 kilométerre fekszik. A szomszédos településekkel való eredménytelen egyeztetések után a fajszai iskolát csak úgy lehetett megmenteni a bezárástól, hogy a böhönyci intézmény tagiskolája lett. Böhönyci akkori polgármestere szerint a befogadás, amelyet minden település támogatott, a szolidaritás gesztusként értelmezhető (a döntés a jegyző távollétében született, aki protestált volna), de a létszámgyarapodás természetesen jól jött Böhönycinek. Somogyfajsz elégedett volt a házassággal, a tagiskola vezetése szerint javult az oktatás színvonala.

A böhönyci oktatási intézmény költségvetéséből a gyermeklétszámmal együtt

⁹ A Marcali kistérség közoktatási helyzetéről lásd Billus, 2008.

megemelkedett normatíva mellett is hiányzott mintegy 30 millió forint, amit a bejáró gyerekek után arányosan osztottak meg a társult települések között. A társulás irányításában a szavazatmegosztás is létszám arányos. A finanszírozás körül állandósultak a problémák, a társult települések késve, vagy egyáltalán nem fizették a rájuk eső részt. Böhönye pereket fontolgatott, azonnali inkasszóval fenyegetett. Az új, 2006-ban megválasztott böhönyci polgármester népszerűségét ezek a lépések nem növelték,¹⁰ de a helyzetet örökségül kapta elődjétől, aki a megállapodás ellenére nem kért pénzt a társtelepülésektől – amelyek vezetői úgy gondolták, ekkora iskolát Böhönyének egyedül is fenn kell tudnia tartani. Ugyanakkor tény: a megállapított hozzájárulás összege magas volt, és Böhönye semmilyen kiegészítő közoktatási normatívát nem igényelt, amivel javíthatta volna anyagi helyzetét és az oktatás színvonalát.

Böhönye, annak ellenére, hogy megszenvedte a gazdasági szerkezetváltást, fejlesztésekbe fogott. Felújították az iskolát, új tantermeket, könyvtárat, kémialabort, számítógéptermet építettek. A böhönyci iskola fogadóképes, az iskolában két párhuzamos osztály van minden évfolyamon, a tárgyi, személyi feltételek adottak akár 500 gyerek befogadására is. Jó döntésnek bizonyult az iskola fejlesztése, még ha a böhönyciek utólag sérelmezték is, hogy a társult partnerek nem járultak hozzá.

Vése, Nemesdéd, Varásló már 2003-ban szükségesnek látta intézményfenntartói társulás létrehozását. A gesztortelepülésen, Vésén óvoda és nyolcosztályos iskola működik, melynek tagintézménye a nemesdédi óvoda és alsó tagozatos iskola, valamint a varáslói óvoda. Nemesdédén 36 alsós tanult, egy kivételével roma kisgyerekek. Vésén a tanulók létszáma a 2006/2007-es tanévben 120 volt, a pedagógusok szerint 30%-uk roma származású. Noha a 2007/2008-as tanévet 29 elsős kezdte meg, a hetedik osztályban nem tudták az elvárt létszámot hozni, ezért az Oktatási Hivataltól (OH)¹¹ kértek engedélyt a fennmaradásra. A fenntartók nehezményezték, hogy sem az OH, sem a szaktárca nem tudott választ adni arra a kérdésre, vajon a magántanulókat is beleszámíthatják-e az osztálylétszámába, és hogy az intézményeket úgy kényszerítik a tagintézménnyé válásra, hogy nem veszik figyelembe az alsóbb évfolyamokon mutatkozó tendenciákat. A nemesdédi roma családoknak köszönhetően ugyanis a gyermeklétszám emelkedik. Az azonban gondot okoz, hogy az elsősök két iskola/osztály (Vése, Nemesdéd) között oszlanak meg – a belső szerkezet is ingatag alapokon áll.

A vései iskola a ROP által támogatott pályázat nyerteseként próbált fennmaradni, az intézményben folyó integrált oktatást megtámogatták egy nyertes HEFOP-pályázattal. Noha az intézményfenntartók elszántsak tűntek: „*harcolni fogunk érte*”, nem akartak Böhönyéhez csatlakozni, reálisnak látszott a betagozódás veszélye. „*Ha mu-*

¹⁰ Ezek a lépések is hozzájárultak a böhönyci testületen belüli viták kiegyezéséhez, ami végül feloszlathoz és új önkormányzati választásokhoz vezetett 2007 decemberében. A képviselők egy része kicserélődött, a feloszlathoz szorgalmazók közül nem is mindenki került vissza a testületbe. A 2006-ban választott új polgármestert azonban a kihívójánál közel kétszer több szavazattal (61:39 arányban) újra megerősítette a helyi közösség.

¹¹ Korábban OKÉV.

száj lesz, Böhönyéhez kell csatlakozni.” Böhönye szemszögéből „*az iskola adott, Vésének ide kéne jönni, oktatásilag a teljes felsőnek, és egy alsó tagozat működhetne tagiskolaként Vése, Déd, ahogy ők egymás közt megállapodnak.*” A nagyszakácsi óvoda és alsó tagozatos általános iskola sorsa a likviditási gondokkal küszködő fenn tartó megyei önkormányzattól függött. Az óvoda és az iskola csak a gyermekotthonhoz integráltan volt fenntartható. Az intézmény és a falu vezetői bíztak abban, hogy a megye nem hagyja veszni azt az ötvenmilliós uniós fejlesztést, amelyből az általános iskola teljesen megújult, és azt a pedagógiai munkát, amelyet a pedagógusok a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek oktatása, nevelése érdekében hosszú évek óta eredményesen végeztek.

Kutatási tapasztalataink alapján úgy láttuk, hogy az általános iskolai oktatásban Böhönye központi szerepe tartósan fennmarad, a normatívák-többletnormatívák rendszere neki kedvez, s van esélye arra, hogy fejlesztési elképzeléseire: új óvoda, új iskolai (községi) konyha és ebédlő építéséhez, az iskola sportterületének növeléséhez, valamint egy egészségügyi és szociális központ kialakításához uniós forrásokat nyerjen el.¹²

5.2. Szociális, gyermekjóléti ellátások

Böhönye a környékbeli falvakban is ellátja a szociális és gyermekjóléti feladatokat; az alapszolgáltatási központ gyakorolja a munkáltatói jogokat, biztosítja a szakmai koordinációt, munkatársai kijárnak a községekbe, illetve helyben laknak, s úgy látják el feladatukat. Nagyszakácsi és Gadány a marcali ellátási körzethez került, ide a térségi központból járnak ki a családgondozók. A szociális, gyermekjóléti szakemberek felkészültségét nem, a kialakult rendszert már érte némi kritika: ott, ahol a családgondozó és/vagy a gyermekjóléti szakemberek a központból járnak ki fogadóórát tartani, úgy vélték, hogy a feladatokat jobban el tudta/tudná látni egy-egy helyi óvónő, tanító – helyben vannak, ismerik a családokat. Azt is felemlítették, hogy a családsegítő munkatársainak idejéből túlságosan sokat von el a rendszeres szociális segélyesekkel való foglalkozás, így nem jut elég energiájuk a rászoruló családok gondozására.¹³

¹² 2009-ben a böhönyei önkormányzat nyertes pályázatai közel 1,3 milliárd forint fejlesztési forrást hoztak a településre. Az „Integrált mikrotérségi oktatási központ fejlesztése a 21. század kihívásainak való megfelelés jegyében a böhönyei mikrotérségben” című projekt keretében (DDOP-3.1.2/2F-2f-2009-0016) közel egymilliárd forint értékű építési beruházás zajlott, ebből felújították, bővítették az iskolát, tornacsarnokot, négycsoportos új óvodaépületet emeltek, és modernizálták az iskolai konyhát. Az új mikrotérségi egészségügyi és szociális központ kialakítása 251 millió forintból valósult meg, a támogatást ehhez is az ÚMFT Dél-Dunántúli Regionális Operatív Programjából nyerték. Integrált Közösségi és Szolgáltató Terek (IKSZT) kialakítására és működtetésére kiírt pályázaton is sikeresen szerepelt a község önkormányzata. A (z) 112/2009. (VIII. 29.) FVM rendelet alapján a benyújtott pályázatot 43 959 292 Ft-tal támogatásra érdemesnek ítélte a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal Vidékfejlesztési Támogatások Igazgatósága. A megítélt támogatásból a Művelődési Ház és Könyvtár épülete teljes egészében megújult.

¹³ 2005 és 2009 között a települési önkormányzatoknak ki kellett jelölniük azt az intézményt, jel-

A szociális ellátás az a terület, ahol bővülésről, új intézmények: időotthonok indításáról, működéséről is beszámolhatunk. Vésén, az egyesített téesz hajdani építő-táborának területén, tehát amolyan „barnamezős” beruhásként létesült az egyik időotthon, fenntartója az „*Esthajnal az Idősek Gondozásáért Alapítvány*”. Az épületben feltétlenül szükséges átalakításokhoz regionális forrásból kaptak támogatást, így tudtak 2005. február elsején elindulni, hét fővel. A betonit-panel technikával készült táborépületet folyamatosan alakítják, hogy új funkciójának megfelelően, s fenntartása gazdaságosabb legyen: különválasztották a konyha és az otthon fűtésrendszerét, részben kicserélték a tetőszerkezetet. A 2007-ig kialakított 14 mellé újabb 21 szobát szerettek volna kialakítani. Az itt élő 38 gondozott, noha az intézmény az ország minden részéből fogad időseket, jellemzően a környékről (Marcali térsége, Zala megyei települések) beköltöző kisnyugdijas volt. Az intézmény 11 embert foglalkoztatott, többségük vései. A kapacitásbővítést a kizárólag alapvető ellátásokat nyújtó intézmény szolgáltatásainak bővítésével együtt képzelték el: azt tervezték, hogy a demens ellátás felé mozdulnak el.

Az „*Elesett Öregekért Alapítványt*” az evangélikus egyházhoz kötődő magánszemélyek hozták létre 1998-ban. A gadányi időotthont egy volt nagygazda házában hozták létre 1999-ben, felújításra és bővítésre egyaránt szükség volt az induláshoz, amelynek fedezete az alapítók magánvagyonra volt. Az alapítvány 2007 tavaszán nyitotta meg új, 40 fő befogadására alkalmas, szép és korszerű otthonát Nemeskisfaludon, ahová Gadányból is kerültek át idősek. Az új otthon megépítéséhez a legnagyobb összegű támogatás miniszteri külön keretből származott. A két otthonban közel száz idős élt 2007-ben, akiknek többsége Somogy megyéből érkezett. A kistaludi intézményben kaptak helyet a közepsúlyos állapotban lévő és demens idősek is. Az alapítvány is tervezte, hogy elmozdulnak a demens ellátás felé, illetve kialakítanak a környéken élő rászorulóknak számára napközbeni ellátást, szolgáltatást biztosító Demens Centrumot. A két intézményben összesen 40 alkalmazott dolgozott, közülük 14 Nemeskisfaludon. A demens centrum kialakítása egy új ember alkalmazását jelenti.

A három időotthon ebben az aprófalvas és elöregedő térségben az intézményes idősellátás kapacitásainak bővüléséhez és a szolgáltatások minőségi javulásához járult hozzá. Nemeskisfaludon az otthon az alapellátásba is bekapcsolódott, a szociális étkeztetést biztosítja a faluban. Nem elhanyagolható a foglalkoztatásban betöltött szerepük: a három intézményben majd hatvan embert, elsősorban nőket alkalmaztak 2007-ben. A nemeskisfaludi otthon pedig új fejezetet nyitott a törpefalui életében. A változás alig néhány héttel a nyitás után már érzékelhető volt: a normatíva emelkedésében, a polgármester tárgyalási pozícióinak javulásában.

lemzően a családsegítő szolgálatokat, amelyekkel a munkanélkülieket együttműködésre kötelezték. A szolgálatok feladata volt a (segélyben részesülő) munkanélküliek munkaerő-piaci reintegrációját szolgáló beilleszkedési program biztosítása. A feladat megterhelte a családsegítő szolgálatok kapacitásait.

5.3. Igazgatás

A települések közösen működtetett intézményei közül a körjegyzőségeké is meglehetősen bizonytalannak tűnt, nem volt kizárt, hogy a közigazgatási struktúra átalakul a Böhönye környéki falvakban. „Hallomásból”, a különböző hírekből kiolvasható kormányzati szándékok alapján tudtak arról az érintettek: elképzelhető, hogy három-ezer főnél húzzák meg a körjegyzőségek határát, ennél kisebbeket nem is támogatnak a jövőben. Biztosabbnak látszott az, hogy a „mondvacsinált körjegyzőségeket” megszüntetik.¹⁴ Tapsony és Nagyszakácsi, valamint Nemesdéd, Vése és Varásló is úgy hozták létre a körjegyzőséget, hogy a körjegyző felváltva dolgozott a településeken, a munkáltatói jogok is a körjegyzőségen voltak, de közben mindenütt megmaradtak az önkormányzati hivatalok – Varásló kivétel, ott egy alkalmazott dolgozott csak, ő sem minden nap. Ez a szerkezet a települések önállósága mellett a körjegyzőségi normatívát is biztosította (mindkét körjegyzőség lélekszáma meghaladja az ezret). A közigazgatási hivatal azonban jelezte 2008-ban: nem tartható fenn ez a szerkezet. Arról azonban még senkinek nem volt tudomása, mit jelent ez majd a gyakorlatban, megmaradnak-e a jelenlegi központok, vagy mennek Böhönyéhez.¹⁵ A polgármesterek nem csak autonómiájukat féltették, nem csak szervezési és hatékonysági kérdést láttak a struktúra várható átszabásában:

„Én azért, hogy a falugondnokkal itt ellegyek, kaszáljuk a fűvet, és futkossunk a szomszéd községbe a saját embereim után, hogy figyeljék a pályázatot, pályázzunk, bonyolítsunk, három-négyszáz forint után futkossak Böhönyére, vagy bárhová, pénzért, mikor itt a pénzügyes, akkor köszönöm szépen, nem leszek tovább polgármester. (...) Csak amikor naponta átlagba huszonötven megjelennek a hivatalban, a kisebbség, a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik, és akkor ezekkel, kérdem én, ezekkel mit lehet csinálni?! Ha itt helyben nem lehet elintézni semmit, be kell utazni Böhönyére. Amikor most sincs erre pénz. Meg nem is lesz nekik erre.”

A kistelepülési, aprófalusi polgármesterek amellelt érveltek, hogy szükség van helyben maradó ügyintézésre, mert a lakók idősek, hátrányos helyzetűek, szegények, iskolázatlanok, akik ügyes-bajos dolgaikkal betérnek a hivatalba, akiknek segíteni kell értelmezni és megválaszolni egy-egy hivatalos levelet. A helyi hivatal és ügyintézés előnye az „emberközelség”, a helyismeret, beágyazottság a viszonyokba. Egy esetleges centralizáció esetén nemcsak a közlekedés okozhat nehézséget, hanem még jó ideig várni kell arra, hogy az állampolgárok lakóhelyükről minden ügyükben az internet segítségével járjanak el.

¹⁴ A félelmek akkor alaptalannak bizonyultak.

¹⁵ A központok megmaradtak.

6. „Majd a nagy baj akkor lesz, ha nem lesz munkahely” – gazdaság és munkaerőpiac

Bár Somogy megye és a Marcali kistérség mindig gyengén iparosodott, mezőgazdasági dominanciájú térség volt, Marcaliban, illetve a 68-as út mentén vagy közelében fekvő településeken (kisebb) ipari foglalkoztatók már a szocializmus idején megjelentek. Tapsonyban és Böhönyén falusi viszonylatban jelentősnek mondható ipari foglalkoztatás alakult ki.

Marcaliban a szocializmus éveitől a gépipar, faipar, élelmiszeripar, építőipar mellett az elsősorban női munkaerőt igénylő könnyűipar, textilipar telepedett meg. A város iparának fejlődése a térség egésze számára jelentőséggel bírt, hiszen a kis-településen élőknek elérhető közelségben lévő munkahelyeket biztosított. Ez a rendszerváltás után sem változott, épp ellenkezőleg: a munkásjáratok megszűnésével, a tömegközlekedés szűkülésével és drágulásával a kaposvári, nagykanizsai ipari munkahelyek, főleg a rossz közlekedési helyzetben lévő településeken élők számára „távolabb kerültek”. Marcaliban minden negyedik munkahelyet bejárók töltöttek be 2007-ben.

A privatizáció következtében az iparszerkezet alig változott; a nagy foglalkoztatók többsége, gyakran külföldi tulajdonos irányítása alatt, esetleg részekre hasadva, tovább működött. Megjelentek a városban és a térségben külföldi tulajdonú, új alapítású üzemek is, ám jelentősen nem változtattak a termelőszféra profilján. Elsőként az Industrie Elektrik indította be központi üzemét a városban, követte a motorokat és ventilátorokat gyártó Ziehl-Abegg, ami a megszűnő Mechanikai Művek és az Óbudai Gépipari Ktsz. fémmegmunkáló férfi szakmunkásrétegére tudta alapozni munkaerőbázisát. Tapsonyban a fémszerkezetgyártással, röntgenberendezések előállításával foglalkozó Hans Pausch Hungária Kft. vásárolta meg az üzemet, és fejlesztette stabil, nyereséges vállalkozássá. Böhönyén zöldmezős beruházásként, a kilencvenes évek második felében kezdte meg tevékenységét a robbanómotorok tekeréssel foglalkozó, szintén német tulajdonú Halm Bt. Mindkét üzem 120–150 fő közötti létszámmal dolgozik, mindkettőben fejlesztéseket terveztek a kutatás idején.

Míg a tapsonyi cég elsősorban képzett férfi munkaerőre, fémipari szakmunkásokra tart igényt, ezért dolgozóit összesen 27 településről hordja, addig a Halm Bt. főleg betanított munkásokkal dolgozik. Mivel a körzet és általában a térség ipari foglalkoztatóira, az egyetlen Hans Pauscht leszámítva, jellemző, hogy alapvetően az olcsó, betanított vagy segédmunkára tartanak igényt, időről időre felröppen a térségben valamelyik „német” távozásának kivonulásának, keletebbre költözésének híre. Az aggodalom nem alaptalan. A térség, az egész régió munkaerőpiaca nagyon szűkös kínálatú jellemezhető, ahogy a tapsonyi polgármester is mondta: „*ha nem volna a Hans Pausch, abból a nyolcvan–kilencven tapsonyiból kilencven százalék nem találna magának vidéken munkát*”. A kutatásunkat megelőző évek példái is megerősíthették ezeket a félelmeket: 2006-ban az Industrie Elektrik bezárta a közel 80 főt foglalkoztató nemesvidi üzemét. Nemesvidre sokan jártak Nagyszakácsiból, Tapsonyból, Nemesdédéről, Véséről, elsősorban nők. 2007 elején mindenkit sokkolt

az éveken át komoly beruházásokat végrehajtó marcali Mustang bezárásának híre, ami 380 munkahely megszűnését jelentette.

*A nagy foglalkoztatók mellől hiányzik a hazai kis- és középüzemek sora; a Marcaliban és Böhönyén, elsősorban építőiparban, fafeldolgozásban és a kereskedelem-
ben működő kis- és középvállalkozói kör nem játszik meghatározó szerepet a térség munkaerőpiacán. A falvakban csak az önfoglalkoztató, esetleg egy-két főnek munkát adó, elsősorban szolgáltatói ágazatban tevékenykedő vállalkozások jelentek meg.*

A privatizáció és földtulajdon-rendezés a mezőgazdaságban nem hozott jelentős változásokat az üzemszerkezeti struktúra tekintetében, de *az ágazat foglalkoztatás-
ban játszott szerepe nagymértékben lecsökkent.* A hagyományosan nagyüzemi domi-
nanciájú térségben jellemzően megmaradtak az átalakult szövetkezetek, a böhönyei
állami gazdaságot privatizálták. Az általunk vizsgált települési körben állandósultak
a földhasználati viszonyok: ezek az utódszervezetek, továbbá néhány felzárkózó kö-
zépüzem használja a jellemzően osztatlan közös tulajdonban hagyott földek legna-
gyobb részét. A lakosság előregedése és az általános tőkeszegénység miatt viszony-
lag kevesen fogtak a kilencvenes évek elején egyéni gazdálkodásba, mezőgazdasági
vállalkozásba. A családi megélhetés bázisát jelentő 5–100 hektáros gazdaságok száma
jó, ha egy-két tucat, többnyire csak „*szenvednek vele*”. A 300–800 hektáros közép-
üzemek száma ennél is kevesebb, hat-nyolcra tehető, jelenlétük Tapsony, Nagyszaká-
csi, Szenyér, Nemeskisfalud és Böhönye határára korlátozódik. A nagy- és közép-
üzemek szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, mint ahogy a néhány kisebb
családi gazdaság is. Az állattartó telepek többségét felszámolták, két sertés- és egy
szarvasmarhatelep maradt, illetve újonnan alakult egy pulykatenyésztő vállalkozás.

A térség agráriumának legnagyobb vesztesége a téves időkben virágzó *zöldség- és
gyümölcskultúra eltűnése.* Böhönyén, Tapsonyban, Nagyszakácsiban, Szenyéren
és Nemeskisfaludon a jelentős méretű zártkerti állományban családi jövedelem-
kiegészítő céllal nagy mennyiségű zöldséget, és a nyolcvanas évektől bogyógyü-
mölcsoket, elsősorban málnát termesztettek, Nemeskisfaludon a gesztenye és dió
termesztése is meghonosodott. Vése, Nemesdéd, Varászló közös szövetkezetének
területén az alma, körte, kisebb mértékben a meggy és szilva termesztésének alakult
ki hagyománya; itt a szövetkezet maga is nagy területeken telepített gyümölcsösö-
ket. A kilencvenes évek közepén több ültetvény művelésével felhagytak a régi-új
tulajdonosok.

*„Egyszerűen nincsenek termelők már. Mindenki belefáradt, megkeseredett, abba-
hagyják a termelést. Tíz éve ragyogóan működött, egyszerűen az emberek nem
tartanak rá igényt. Ennyi. A málna meg volt szervezve. A tő kihozatala, az átvé-
telek, a málna különböző minőségben való átvétele. Egyszerűen nem akarnak az
emberek ezzel a lehetőséggel élni. Kész. És a piacon nem is lehet szórványmálná-
val megjelenni. Ki biztosítja azt, hogy az X. Mari olyan agrár-környezetvédelmi
programnak megfelelő növényvédőszerrel permetez? Senki. A piaci követelmé-
nyeknek ezek a házi, kerti ültetvények egyáltalán nem felelnek meg. Ezek ilyen
holt elképzelések. Lefutott modell.”*

A jövedelemkiegészítést célzó *házi, kerti ültetvények művelésének végnapjait* e tájon is a megváltozott piaci körülmények idézték elő. A folyamatosan emelkedő költségek és stagnáló átvételi árak a jövedelmezőség visszaesését okozták, miközben a szupermarketekben megjelent az olcsó importgyümölcs és -zöldség. A folyamatot csak erősítette a lakosság elöregedése, a fiatalabb generációk kiáramlása a térségből. A beköltöző középkorúak vagy fiatalok többnyire szegény városi családok voltak, akik nem rendelkeztek gazdálkodási ismeretekkel, készségekkel. A zöldségtermesztés már a kilencvenes évtized közepére visszaszorult a térségben, ám a málna még egy darabig „tartotta magát”. Az uniós csatlakozással életbe lépő, szigorú élelmiszerbiztonsági előírások azonban ugyancsak drágították, bonyolultabbá tették a termelést. Vésén és Nemesdédén 2007-ben még foglalkoztak néhányan „hivatásszerűen” a gyümölcscsel, de meglehetősen koros, még a szövetkezet által telepített ültetvényeket műveltek. Korszerű, jelentős tőkeárfordítást igénylő, a mai piaci igényeknek és elvárásoknak megfelelő árualapot előállítani képes vállalkozás ekkor csak egy működött a térségben.

Sokan vélekedtek úgy, hogy a gyümölcstermelők és a gyümölcstermelés helyzetét a *feldolgozás* kiépítése oldhatná meg. Nemesdédén, ahol viszonylag nagyszámú gyümölcstermelő működik, az önkormányzat eltökélt volt e kérdés megoldásában: ahogy mondták, egy ingatlanukat is felajánlanak egy kisebb aszaló, pálinkafőző, esetleg lekvárkészítő vállalkozásnak. Maguk pályáznának is, de önkormányzatok számára nincsenek lehetőségek, tőkeerős vállalkozót pedig, aki partnerük lehetne, nemigen találnak. Egyetlen feldolgozó céggel talákoztunk a térségben, Vésén egy böhöneyei családi vállalkozás gyárt natúr gyümölcslevet. A pályázati forrásokból és banki hitelekkel megvalósított beruházás alapja az ellenőrzött termelési körülmények mellett előállított árualap, ezért csak a maguk megtermelte gyümölcsöt dogozzák fel, felvásárlóként nem jelentek meg a helyi piacon. Az ő példájuk felhívja a figyelmet arra, hogy az elöregedett, korszerűtlen fajta-összetételű ültetvények talán megtermelhetik az alapanyagot egy feldolgozó számára, de az ellenőrzött termelési körülmények megdrágítják a termelést, s ezt kevesen tudják vállalni. A szigorú élelmiszer-biztonsági előírások miatt egy feldolgozó kialakítása költséges beruházás lenne. Nem véletlen, hogy egy hanyatló gyümölcsültetvény térségben senki nem mer egy ilyen volumenű beruházást a fogyatkozó árualapra létrehozni.

A *kimagaslóan magas erdőszűlség* miatt az erdőgazdaság hagyományosan fontos szerepet tölt be a kistérség, a falvak életében. A magánerdők megjelenése és a foglalkoztatás magas költsége a szürkegazdaság térnyeréséhez vezetett. Sok erdőműveléssel foglalkozó vállalkozó működik a térségben, akik félig legálisan vagy illegálisan dolgozó, többé-kevésbé állandó tagokból szerveződő brigádokkal dolgoztatnak. Egyre nagyobb problémát jelent, hogy az erdőt mind többen használják jogosulatlanul, a rapszolás (orvvadászat) hagyományos formái mellett terjed az illegális faki-termelés, az erdőgazdaságok kára egyre tetemesebb.

A helyi gazdaság kiaknázatlan ága a *turizmus*. Két országos hírű rendezvénye is van a térségnek: Nagyszakácsiban a királyi szakácsok országos főzőversenyét rendezik, Vésén kovácstalálkozót tartanak minden évben. A szakácsi főzőverseny a „Kü-

lönleges asztali örömök Somogyban” megyei gasztronómiai rendezvénysorozat része, amelynek még egy helyszíne van a mikrotérségben: a nemesdédi gyümölcsfesztivál. Ezek a programok ugyan mozgósítják, erősítik a helyi közösséget, a lokális identitást, s öregbítik a falvak hírnevét, de jelentős turisztikai bevételt nem hoznak. Más látnivaló híján, ezek az egynapos rendezvények nem tudják hosszabb időre a térségben tartani a látogatókat, s hiába duzzadt háromnaposra a nagyszakácsi rendezvény, nem épült ki semmiféle turisztikai szolgáltatás: hiányzik egy megfelelő, kulturált vendéglátó egység, nincsenek szálláshelyek. A térség látnivalókban nem bővelkedik, ám a természeti környezet, az érintetlen táj, a természetvédelmi értékek gazdagsága akár a rekreációs, akár a zöld- vagy ökoturizmus számára elsőrangú terepet kínálhatna. Ám ehhez is szükség lenne a szálláshelyek bővítésére. Böhönyén egy kereskedelmi szálláshely várta a vendégeket 2007-ben; Nemesdéten a református egyház és egy vadásztársaság, Vésén és Gadányban az önkormányzat tartott fenn egy-egy szálláshelyet. Az önkormányzati fenntartású szállások felújításra szorultak, bővíteni is szeretnék volna őket, várták a turisztikai beruházásokat támogató uniós pályázatokat.

7. *„És nem találok két embert, aki elmenne bejelentett munkahelyre, három műszakba dolgozni”*

A helyzet látszólag ellentmondásos. Látunk egy aprófalvas vidéket, ahol tartósan magas a munkanélküliség és az inaktivitás szintje, ahol a hajdani, elsősorban mezőgazdasági foglalkoztatási kapacitások összeomlása után szigetszerűen találhatóak olyan, jellemzően külföldi tulajdonban lévő ipari üzemek, amelyek nagyobb számban tudnak/tudnának alkalmazni embereket. Ugyanakkor hallhattuk a munkanélküliek munkaerő-piaci elhelyezéséért „felelős” intézmények, szervezetek képviselőit: ha éppen akad is munkahely, a potenciális munkavállalók nehezen mozdíthatók, nem szívesen állnak munkába. Az ellentmondás, illetve a panaszok más periférikus, hátrányos helyzetű térségekben, vidékeken is megjelentek, és egy masszív, megmerevült, önmagát folyamatosan újratermelő rendszerről tanúskodnak.

Melyek azok az elemek, amelyek e rendszert jellemzik és működtetik? Az egyik kétségtelenül *a munkahelyek hiánya, illetve az elsődleges munkaerőpiac szegméntáltsága és szelektivitása*. A kistérségen belül működő cégek, ha nagyobb számban munkaerőt keresnek, akkor elsősorban férfiakat, köztük vagy betanított/betanítható munkásokat (Ziehl-Abbeg, Halm) vagy – ritkábban – „univerzális” szakmunkásokat. A nők számára az elhelyezkedési lehetőségek jóval korlátozottabbak; e tekintetben is óriási gondot jelent, hogy az elsősorban őket alkalmazó Mustang marcali üzeme bezárt. A kistérségen kívül főként a zalaegerszegi Flextronics vesz föl – munkaerőkölcsönző cég közvetítésével – Böhönye környéki falvakból is betanított munkásokat, s noha a cég szükség esetén szállást is biztosít dolgozóinak, ezt a távolléttel járó munkát családosok nem tudják vállalni. Másrészt e multinacionális cég is a megrendelések függvényében vesz föl és bocsát el dolgozókat. Az említett külföldi cégek elvárásai nagyjából hasonlóak: „szívakok”, tehát nem kötik ki eleve, hogy roma em-

ber nem jöhet, amit várnak: pontosság, munkafegyelem, önálló munkavégzésre való képesség, együttműködési készség.¹⁶ S ezek azok a képességek, készségek, amivel a munkaerőpiactól tartósan távol lévő munkanélküliek nem mindig rendelkeznek.

Nem csak az ismert, kemény strukturális tényezők: a munkaerőpiac jellege, az álláskereső népesség képzetlensége, a közlekedési nehézségek akadályozzák a munkanélküliség, ezen belül is a tartós munkanélküliség hatékony kezelését, hanem az a tény is, hogy *a munkaerőpiactól való tartós távollét (s már egy év is annak bizonyulhat) elkoptatja mindazokat a készségeket, amelyek elengedhetetlenek a sikeres (re)integrációhoz.* A tartós munkanélküliség esetén, köztudottan, nem elegendő az aktív munkaerő-piaci eszközök alkalmazása: összetett, képzést, foglalkoztatást, személyes mentorálást nyújtó programokra van szükség.

A Marcali kistérségben és a programozásba, vizsgálatba bevont települési körben folyamatosan zajlanak ilyen összetett vagy egy-egy elemre hangsúlyt fektető, pl. képzési programok. A munkaügyi kirendeltség, a kaposvári székhelyű és Marcaliban irodával rendelkező munkaerő-piaci szolgáltatásokkal, munkaerő-piaci programok bonyolításával foglalkozó „*Szövetség a Polgárokért Alapítvány*”, jellemzően egymással együttműködve, de külön is vitt különböző programokat. A Hans Pauschnál, a Ziehl-Abeggnél lezajlott gyakorlati reintegrációs programok a munkanélkülieket egy új szakma elméleti és gyakorlati elsajátításában, a munka világába való visszatérésben, az elhelyezkedésben segítették, a mindenkor érintett cég pedig támogatást kapott arra az időre, amíg kiderült, hogy ki az, akit alkalmazni kíván a program/támogatás végén. Vannak olyan programok, amelyek munkahelyet nem biztosítanak, ilyen volt a Szenyéren megszervezett és elsősorban az önkormányzati közmunkákban értékesíthető parkgondozói tanfolyam, vagy a gadányi romáknak szóló kosárfonó tanfolyam. Utóbbi – piac híján – megélhetési lehetőséget nem biztosított a résztvevők számára, de a program irányítói szerint nem nevezhető sikertelennek, mert a résztvevők közül van, aki el tudott helyezkedni, „*föl lett készítve mentálisan, szellemileg, közösségben volt – és dolgozik!*” A marcali fenntartású és a kistérség szakképzésében meghatározó szerepű szöcsénypusztai szakközép- és szakiskola HEFOP-os forrásból szervezett romák számára többek között faipari képzést. Nemesdedén ez a program majdnem kudarcba fulladt – a romák közölték, hogy ők képzés nélkül is tudnak fát vágni, így végül a résztvevők között kisebbségben maradtak a „*célcsoport*” tagjai. Néhány asszony szociális gondozói, ápolói képzésen vett részt, számukra az idősothonok nyújtanak elhelyezkedési lehetőséget, megint mások bekapcsolódhattak a Dél-Dunántúli Regionális Forrásközpont által koordinált Herbal Network program keretében indított gyógynövénygyűjtői és -termesztői tanfolyamba. A „*Szövetség...*” gesztorként, a Marcali és a Kaposvári kistérség településeinek bevonásával egy ROP-os pályázatot is benyújtott, amely végül forráshiány miatt várólistára került. A fejlesztés Böhönye központtal egy térségi komposztáló telep kiépítése lett volna, és összességében 24 munkanélküli foglalkoztatását tette volna

¹⁶ Lásd még Vidra Zsuzsanna tanulmányát e kötetben.

lehetővé. A „Szövetség.” elképzelése az volt, hogy a következő tervezési ciklusban újra benyújtja a pályázatot.

A programot lebonyolító, támogató szervezetek, intézmények eredményekről, az érintettek foglalkoztatásáról számoltak be, s hozzátették: lehet, hogy a program hozadéka nem közvetlenül jelentkezik, és a befektetett munka, támogatás később térül meg. A támogatott, másodlagos munkaerőpiacon a közcélú és közhasznú foglalkoztatás mellett a kistérség által rendszeresen megpályázott közmunkaprogramok jelentősége kiemelkedő – emellett az erdészetek is indulnak a számukra kiírt, meghívásos pályázatokon –: 2006 folyamán a kistérségben 400 embernek biztosítottak munka- és kereseti lehetőséget. Azt azonban látnunk kell, hogy a támogatott munkaerőpiac résztvevői: önkormányzatok, szakosodott szervezetek is szelektálnak, hiszen kinek-kinek hadra fogható, mobilizálható, elhelyezhető, dolgozni legalább valamelyest képes emberekre van/lenne szüksége.

Az elhelyezkedésre, mobilitásra való hajlandóság mintha megcsappant volna; rendre ez derült ki a munkaügyi kirendeltség, a munkaerő-piaci szolgáltató szervezet, valamint a polgármesterek elbeszéléseiből. A bajok mindenki szerint a szociális támogatási rendszer 2006-ban bekövetkezett változásában gyökereztek. A „családi segélyezés” ugyanis azt eredményezte, hogy azoknak a munkanélkülieknek, akik a minimálbérhez közelítő vagy azt meg is haladó támogatáshoz jutottak, eszük ágában sem volt elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon. *„Nem tudtunk tavaly ilyen szempontból a segélyeseknek érvelni a munkába állásra.”* A tárca érzekelte a problémát és változtatott a szabályozáson, így 2007. január elsejétől a családi jövedelem alapján kiszámított segély összege nem haladhatta meg a minimálbér értékét. *„Minden olyan segélyezés, ami közelíti a minimálbért, az nem ösztönöz, ahogy változik a segélyezési rendszer, úgy változik a munkavállalási készsége a munkavállalóknak.”*

A szociális támogatási rendszer mégoly jó szándékú átalakítása sem számol(hatott) két tényezővel: a helyi (térségi, megyei) bérszínvonalal és a feketegazdaság családi megélhetési és jövedelemszerzési stratégiákban játszott szerepével. Azok az emberek, akik dolgozni járnak, három műszak, túlórák, hétvégi műszakok mellett is alig valamivel keresnek többet a minimálbérnél – legyen szó marcali vagy zalaegerszegi munkahelyről. Még ha a segély összege valamivel a minimálbér alatt marad is, meggondolandó, hogy érdemes-e vállalni a bejárást, ami a fizetést csökkentő költségekkel jár, még ha a cég esetleg támogatja is a bejárást, hiszen ruházkodni, étkezni kell. Így is meg lehet élni akkor, ha van lehetőség a fekete/szürke, informális vagy illegális munkaerőpiacon. *Márpedig van: erdőgazdaságban, gyümölcsösökben, „maszekoknál”, közeli és távoli építkezéseken.* A tapasztalatok szerint az alkalmi munkavállalói könyv nem vagy nem az elvárt mértékben segített a foglalkoztatás „kifehérítésében”; néha a határozott idejű foglalkoztatást is a könyvecskével oldották meg, s az ellenőrzések alapján feltételezhető volt, hogy a foglalkoztatás az esetek egy részében, többé-kevésbé, feketén zajlik.

Ami a munkaügyi szervezetek oldalán kudarc – mert a munkanélküli ugyan (talán) megjelenik, de közli, hogy ő most az együttműködési kötelezettség miatt egy

napot veszített a munkahelyén, vagy kijelenti, hogy nem megy el három műszakba, mert havi százezret kap kézbe a vállalkozótól, aki feketén foglalkoztatja –, az a regisztrált munkanélküliek szempontjából nagyon is racionális, családjuk aktuális boldogulását szem előtt tartó döntés. Ezekben a döntésekben nem mérlegelendő szempont sem az államháztartás bevétele, sem a közteherviselés magasztos szempontja, sem a felélt személyes és családi jövő.

A szociális transzferekre és a feketemunkára alapozott megélhetési stratégia, s ennek a legális munkaerőpiacra való belépést korlátozó hatásai korábban sem voltak ismeretlenek a térség településein (sem). A különbség talán abban állt a megelőző évekhez képest, hogy a családi segélyezés a korábnál magasabb összeghez juttathatta a munkanélkülieket, amit a gyermeket nevelő családok esetében méltányosnak, és a munkába állást elősegítő, arányosan csökkenő segélyezési rendszerrel akár ösztönzőnek is nevezhetnénk – de rossz közérzetet szült, s korántsem erősítette a társadalmi szolidaritást. A rossz közérzet két forrásból is táplálkozik. Azokban a helyi társadalmakban, ahol majd mindenki a szociális juttatásokból, járadékokból él, s ahol mindenki ismeri a mások megélhetési viszonyait, feszültséget eredményez például a kisnyugdíjasok és a munkanélküliek jövedelme közötti különbség. Aki mindent megtesz azért, hogy elhelyezkedjen, vállalja az ingázást, a minimálbért, annak a szemében igazságtalan azoknak a kiemelt támogatása, akik támogatásból és járulékfizetéssel nem terhelt bevételekből élnek. S azt is látnunk kell: a csökkenő jövedelmű, a megszorítások terheit elkerülhetetlenül fizető (alsó) középosztályhoz tartozó emberek, köztük azok, akik hivatalból, elhivatottságból munkanélküliekkel, „segélyesekkel” foglalkoznak, s akik nem egyszer maguk is megtapasztalták a munkanélküliség ízét, kissé frusztráltak, ha kevesebb nettó bért kapnak kézhez, mint egy-egy kliensük családja.¹⁷ Őket nemigen vigasztalja az, hogy a segély összege sem akkora, amelyből egy többtagú család meg tud élni.

8. *Epilógus*

A hátrányos helyzetű belső-somogyi kistélepüléseket, aprófalvakat járva, polgármesterekkel, intézményvezetőkkel, vállalkozókkal, östermelőkkel beszélgetve 2007 tavaszán szinte tapintani tudtuk a rossz közérzetet. (Nincs okunk feltételezni, hogy ma mást tapasztalnánk.) Ezt az általános érzést a félelem és a bizonytalanság táplálta. A kistélepüléseken, az aprófalvakban féltek az iskola, az önkormányzati autonómia elvesztésétől, ami emberek sora számára egzisztenciális megrendüléssel járhat. Akinek volt munkája, attól félt, hogy másnap az utcára kerül, a munkaügyi és szociális ellátórendszer kliense lesz. Nem alaptalanul: Marcaliban a Mustang csak első volt a sorban, 2008-ban már a zalaegerszegi Flextronics is megvált a több mint ezer kölcsönzött munkavállalójától, majd 400 saját dolgozójától is. S míg a zalai megye-

¹⁷ A növekvő elégedetlenség lett a segélyezési és közfoglalkoztatási rendszer átalakításának egyik forrása 2008-ban.

központban történt munkaerő-piaci változások csak viszonylag kevés munkavállalót érintettek térségünkben, a Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér és Nemeskisfalud hajdani közös szövetkezetéből alakult gazdasági társaság tulajdonosváltása mintegy húsz munkavállaló s ugyanennyi család egzisztenciáját érintette. Az új tulajdonos, a hajdani böhönyci állami gazdaságot privatizáló társaság további karcsúsításokat is kilátásba helyezett a termelésben mutatkozó „felesleges párhuzamosságok” megszüntetése érdekében. Eközben a térség két sertéstelepéből a Böhönyén működő korszerűbbet szintén felszámolta egy új tulajdonosi kör, ezzel legalább 60 ember vesztette el a munkáját, többségük szakképzetlen munkavállaló.

A csökkenő állami források, a megszorítások egyre szűkebbre vonták az önkormányzatok mozgásterét, olyannyira, hogy néhol a település üzemeltetése is erőt meghaladó feladatnak bizonyult. A kistelepülések kis léptékű, kis összegű fejlesztési igényei nem jelentek meg az uniós fejlesztési dokumentumokban, az uniós források elosztási gyakorlata az erőviszonyoknak megfelelően a nagyobb településeknek, központoknak kedvez. Csodálkozhatunk-e azon, ha beszélgetőtársaink között volt, aki falurombolásról beszélt? Meglepő-e, ha egyöntetű volt a vélemény: a mai Magyarországon „*a vidék, a falu senkit nem érdekel*”.

Irodalomjegyzék

- Billus Daniela (2008): Oktatásszervezési történetek egy dunántúli kistérségben.
In: Kovács Katalin–Somlyódy-né Pfeil Edit (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 404–424.
- Schwarcz Gyöngyi (2008): „Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 281–322.

FELADATELLÁTÁS ÉS FINANSZÍROZÁS DÉL-DUNÁNTÚLI KISTÉRSÉGEKBEN

1. Bevezetés

Az ezredfordulót követő években egyre nyilvánvalóbbá váltak az önkormányzati rendszer legnagyobb feszültségei; az elaprózottság, a települési önkormányzatok méretét figyelmen kívül hagyó, differenciálatlan feladat- és hatáskör telepítés, az önkormányzati jog és a közszolgálati, illetve igazgatási feladatellátás kereteinek azonosítása, valamint a feladatellátáshoz rendelt, nem megfelelő finanszírozás közötti ellentmondás. A közszolgáltatás-szervezésben megjelent új kistérségi szinthez nem igazították hozzá az igazgatási feladatellátást. A kötelező feladatellátás, a közszolgáltatások biztosítása különösen a kis- és aprófalvak számára jelentett egyre nagyobb problémát.

A tanulmány alapját jelentő kutatás¹ területét három, egymással összefüggő mező-tértséget alkotó kistérség alkotja a Dél-dunántúli Régióban: a Baranya megyei kistérségek közül a Sásdi és a Komlói, valamint a velük határos Tolna megyei Dombóvári kistérség.

A kutatás terepeinek kiválasztása során a szomszédság mellett az egyes kistérségek gazdasági, társadalmi jellemzőit, településszerkezetét és a kistérségi határokat átlépő, önkormányzati feladatellátás szervezésében jelentkező kapcsolatokat is figyelembe vettük. Mivel a kutatás fókuszában az apró- és kisfalvak önkormányzatai álltak, a kistérségeken belül az aprófalvas mikrotértségekre koncentráltunk. A Sásdi kistérség a leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé tartozik, aprófalvas szerkezet, valamint a térségközpont, a háromezres lélekszámot alig meghaladó Sásd városi és térség-szervező funkcióinak gyengesége jellemzi. A térségen belül öt mikrotértség lé-

¹ A tanulmány a „Komplex kutatások a kistelepülések fenntartható finanszírozásáért” című kutatás keretében készült a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából, témavezető Kovács Katalin. A 2008-as vizsgálat keretében az önkormányzati feladatellátás szervezésére és a finanszírozás gondjaira helyeztük a hangsúlyt a 29 település vezetőjével készített kérdőíves interjúban. A mélyebb összefüggések megértésére 21 strukturált interjú készült a kistérségi társulások elnökeivel, munkaszervezeteik vezetőivel, polgármesterekkel és intézményvezetőkkel. Az elemzéshez felhasználtuk a feladatellátáshoz kapcsolódó dokumentumokat (társulási megállapodások, a kistérségi társulások éves beszámolóit, kistérségi közoktatás-fejlesztési tervek) is.

tezik, melyek 2002-ben, a területfejlesztési források elosztására jöttek létre, és operatív koordinációs egységként funkcionálnak.

1. táblázat:

A kutatásban érintett települések kistérség és településkategória szerint, 2008

<i>Kistérség</i>	<i>Településkategória</i>			
	<i>500 fő alatti</i>	<i>500–1000 fő</i>	<i>1000–3000 fő</i>	<i>3000 fő felett</i>
Dombóvári	Lápfő Nak Várong	Attala Csikóstöttős Kospula Szakcs	Kocsola Kurd Kaposzekcső	Dombóvár
Komlói	Hegyhátmaróc Kárász Szárász Vékény Tófü	Egyházaskozár Magyaregregy	Máza Szászvár	
Sásdi	Kisbeszterce Kishajmás Mekényes Meződ Nagyhajmás Palé Tormás Varga Váznok	Baranyajenő Bikal Mindszentgodisa	Mágocs	Sásd

Forrás: KSH Területi Statisztika

A Komlói kistérség a bányászat, a nőknek munkát biztosító textilipar, elektronikai összeszerelő üzemek megszűnése után, a kilencvenes években válságtérséggé vált. Központja, Komló² – szemben Sásddal – erős pozíciókkal rendelkezik, emellett a térségben több, a központtól nagyobb távolságra fekvő, feladatellátásra szerveződő mikrotérség is található, amelyek önkormányzatai feladatellátás-szervezésben átlépték a kistérségi határt is. A Dombóvári kistérséget³ sajátos kettősség jellemzi: a kutatási területen belül a legkedvezőbb társadalmi és gazdasági mutatókkal, erős városi és térség-szervező funkciót ellátó térségközponttal rendelkezik, ugyanakkor magában foglal a leghátrányosabb helyzetű településekhez sorolt falvakat is.

² Komló 1983-ig, a járásrendszer megszűnéséig járásközponti funkcióját a Komlói és a Sásdi kistérség településeire is kiterjesztette. 2013. január 1-től Komló és Sásd egyaránt járásközpontok lesznek. A jelenlegi Sásdi kistérségből két falu kerül a Komlói járáshoz.

³ Dombóvár a jelenlegi kistérség településeinek volt járásközpontja, és központi funkcióját az újonnan felálló járásrendszerben is megőrzi.

2. Önkormányzati feladatellátás és a szolgáltatásszervezés gyakorlata

2.1. Közoktatási feladatellátás és társulások 2004–2008

Az egykori társközségek önállósodása, az önkormányzati vagyon nevesítése ellenére a kilencvenes években változatlan formában működtek tovább a közösen fenntartott iskolák, ami a struktúrában tartósan kijelölte a központi intézményeket (Szakcs, Egyházaskozár, Kaposszekeső, Kurd, Szászvár, Mágocs, Mindszentgodisa). Az iskolák működtetésében az első finanszírozási problémák a kilencvenes évek közepén jelentkeztek, melyre a fenntartók az összevont funkciójú Általános Művelődési Központ (ÁMK)⁴ létrehozásával válaszoltak (Szakcs, Egyházaskozár). Az önálló oktatási és közművelődési intézmények egyetlen szervezetbe vonásával a fenntartó önkormányzatok a költségek csökkentését érték el: felszabadultak (elsősorban vezetői) állások, szervezéssel, jobb helykihasználással csökkenteni tudták a működés költségeit. A finanszírozási problémák már ekkor is összefüggtek a gyereklétszám csökkenésével. A gyerekek számának apadása különösen azokon a településeken volt látványos, amelyeket a nagy foglalkoztatók (bánya, a bányához kapcsolódó ipari üzemek, állami gazdaság) megszűnése súlyosan érintett, és elindult a fiatal családok elköltözése a falvakból.⁵ A tanulói létszám csökkenése generálta az önkormányzatok önkéntes intézményfenntartó társulásainak létrehozását. Az első lépést Bikal és Egyházaskozár, valamint Szakcs központtal három törpefalu (Lápfő, Nak, Várong) tette meg, már 1998-ban.⁶

A vizsgált térség oktatási intézményeinek szerkezetében akkor kezdődtek a látványos változások, amikor a kormányzat – a többcélú kistérségi társulások feladatellátásához kapcsolódva – kiegészítő normatívákkal ösztönözte az önkormányzatok intézményfenntartó társulásainak létrehozását.⁷

A folyamat első szakaszában – 2004 és 2007 között – a különböző nagyságú és érdekérvényesítő erejű önkormányzatok egyeztető tárgyalásain a mikrotérségi központok, székhelyönkormányzatok voltak lépéskényszerben. A ténylegesen már évtizedek óta közösen fenntartott intézményekre létrehozták az intézményfenntartó társulásokat, és a székhelytelepülések elkezdték harcukat annak érdekében, hogy növeljék a tanulói létszámot, és hogy az önállóságukhoz ragaszkodó kistelepülési iskolák belépjenek a társulásokba. Ez a folyamat jellemezte például Szászvárt, mely társulást hozott létre a két törpefaluval (Kárász és Vékény), és jelentős erőket mozgatót meg azért, hogy az önálló Szalatnak és Magyaregregy is csatlakozzon a társuláshoz.

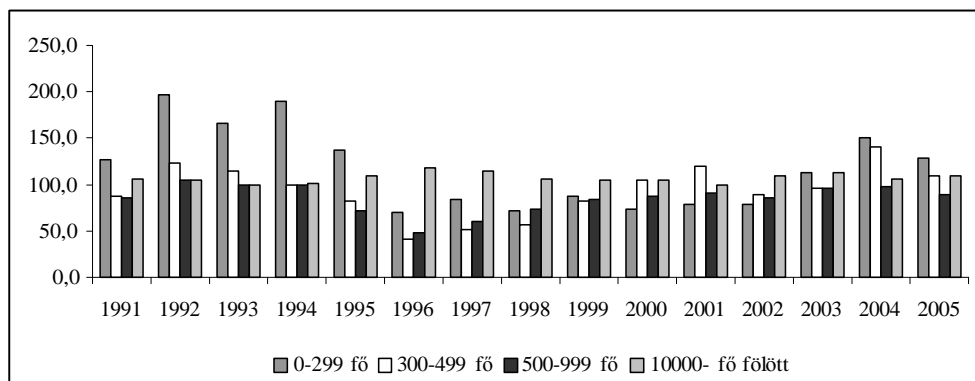
⁴ Művelődési központ, könyvtár, iskola és óvoda egyetlen intézménybe szervezve.

⁵ Szászvár, Máza, Bikal.

⁶ Bikal képtelen volt tovább finanszírozni önálló iskoláját, melynek fenntartásához évi 10 millió forintot kellett hozzáadni az önkormányzatnak, ezért társult Egyházaskozárral. A társulás mellett is mindkét községben megmaradt az iskola, az alsósok Bikalra, a felsősök Egyházaskozárra jártak. A bikal-egyházaskozári iskola történetéhez lásd Kovács–Rácz, 2008 és Kovács–Váradi, 2011.

⁷ 2004. évi CVII. törvény a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról.

I. ábra: Közoktatási intézményfenntartó társulások 2008-ban

Forrás: Helyi adatszolgáltatás, 2008.

A társulási megállapodások megkötésekor jellemzően a székhelytelepülések tettek engedményeket a tagtelepüléseknek, annak érdekében, hogy intézményüket megtarthassák, és mikrotérségi központi szerepüket tovább erősítsék. Az engedmények elterjedt formáját jelentette, hogy a gesztor önkormányzatok átvállalták a fenntartás költségeinek egy részét a tagtelepülésektől. Szakcs, hogy társközségei a társulásban maradjanak, az aprófalvak önkormányzati kiegészítésének felét saját költségvetéséből fedezte, 2008-ban azonban költségvetési gondjai miatt ezt az arányt 25 százalékra csökkentette. Hasonló gyakorlatot követett Dombóvár. A város két intézményfenntartó társulásában a bejáró tanulók után fizetendő kiegészítés mértékét gyerekenként 40 ezer forintban határozta meg az önkormányzat 2005-ben, amely összeg a mindenkori infláció mértékével emelkedett. Míg a kistelepüléseken élő diák tanításáért fizetett önkormányzati hozzájárulás éveken keresztül nem érte el az 50 ezer forintot sem, addig a város saját gyerekei után fejenként 133 ezer forint kiegészítéssel járult hozzá az intézményfenntartáshoz.

Ugyancsak általános volt az a gyakorlat, hogy a központok átvállalták a gyerekek szállítását, az intézményfenntartó társulás tulajdonában lévő iskolabuszokkal (Szászvár például öt iskolabuszt működtetett) vagy saját költségvetésük terhére (Bikal-Egyházaskozár szállítási vállalkozóval kötött szerződést).

Az intézményfenntartó társulások tagönkormányzatainak száma évről évre emelkedett, részint az önkormányzati alkuknak köszönhetően, részint a szülők szabad iskolaválasztási jogából fakadóan – amely nem egy esetben felülírta a településvezetők megállapodásait. Máza és Szászvár hiába egyezett meg és írta alá a társulási megállapodást. Az alacsony gyereklétszám miatt bezárásra kerülő mázai iskola diákjait szülei a – csak Szászváron keresztül megközelíthető – egyházaskozári, valamint a Tolna megyei nagymányoki iskolába írták be. Hozzá kell ehhez tenünk, hogy a fogyó létszámokkal és finanszírozási gondokkal küzdő iskolák vezetői rendszerint maguk is megtették mindent, hogy a szülőket intézményváltásra bírják. E folyamatok végül oda vezettek, hogy önkormányzatok sora két vagy három intéz-

ményfenntartó társulásnak is tagja lett. Igaz, a második társulásba már úgy léptek be, hogy a megállapodásban rögzítették, hogy a normatíván felül nem járulnak hozzá az intézmény fenntartásához. Ez a szerkezet jellemzi a bikal-egyházaskozári társulást, melybe, hogy a társulás a kiegészítő normatívát le tudja hívni, Máza, Alsómocsolád, Nagyhajmás és a Tolna megyei Lengyel is belépett, további terheket azonban nem vállaltak.⁸

Míg a székhelytelepülések anyagi engedményekkel, a költségterhek átvállalásával érték el, hogy a társulás bővüljön, illetve stabil maradjon, addig a kistelepülések nem egy esetben azzal zsarolták a kisebb központokat, hogy a gyerekeket máshová viszik, illetve potyautasként viselkedtek, megtagadták a kiegészítő hozzájárulás befizetését az intézmény költségvetésébe.⁹

A szolgáltatás-szervezés második szakasza 2007-ben kezdődött a csoportfinanszírozási rendszer bevezetésével.¹⁰ Az alap-hozzájárulás az oktatási törvényben meghatározott oktatás-szervezési paraméterek szerint számított teljesítménymutató után jár. A teljesítménymutató számítása az óvodai csoportokra, az iskolai évfolyamcsoportokra meghatározott átlaglétszámok, a foglalkoztatási időkeretek, a pedagógusok heti kötelező óraszám figyelembe vételével történik. Amennyiben az adott létszámot nem éri el a csoportlétszám, úgy kevesebb a támogatás összege is. A finanszírozás módjának változása hátrányosan érinti a kistelepülések intézményeit az alacsony gyereklétszám miatt, míg a szabályozás a fenntartóknak 40 fős osztályok kialakítását is lehetővé teszi. A csoportfinanszírozásra történő áttérés új konfliktusokhoz és új lehetséges válaszokhoz vezetett.

A csoportfinanszírozás a vizsgált települések közül csak Dombóvárt nem érintette kedvezőtlenül. Korábban a város a társulási megállapodások megkötésében és a gyerekek számának emelésében volt érdekelt, intézményfenntartó társulásaiban a környező települések többsége tagként vesz részt. Nem lépett fel az ellen sem, hogy a nem társult települések lakói dombóvári iskolákba írassák be gyerekeiket, áthárítva a költségeket a városra. 2007 azonban gyökeres változást hozott az önkormányzat közoktatás-politikájában. Általános iskolai osztályai létszámát 31–36 főre töltötte fel, élve a 20 százalékos létszámbővítés jogával.¹¹ A fenntartó felvételi stopot rendelt el, ami azt jelentette, hogy a társult településekről csak akkor vehetnek fel gyereket, ha ott nem működik tagintézmény, vagy ha a kedvezőbb finanszírozáshoz szükség van az osztálylétszám növelésére. Bezárta iskolái kapuját a nem társult te-

⁸ Máza eredetileg a szászvári, Alsómocsolád és Nagyhajmás a mágocsi központú intézményfenntartó társulásnak volt – és maradt – a tagja.

⁹ A kistelepülések a társulásba való belépéskor kötött alkura hivatkoztak, mely szerint nem kell hozzájárulást fizetniük, mert a normatíva feletti költségeket a székhely önkormányzat átvállalja. Szaltnak arra hivatkozva, hogy Szászvár nyomására felszámolta az iskoláját, vállalta a pedagógusok elküldését, nem hajlandó a fenntartáshoz hozzájárulni.

¹⁰ 2006. évi CXXVII törvény a Magyar Köztársaság költségvetéséről.

¹¹ 1993. LXXIX törvény a közoktatásról II. melléklet 7. és 8. pontja engedélyezi a fenntartóknak a törvény által meghatározott maximális osztálylétszám húsz százalékos túllépését, és az iskolaszék, valamint a szülők hozzájárulásával a létszám további tíz százalékos emelését is.

lepüléseken élő gyerekek előtt, az intézményvezető csak akkor vehetett fel nem körzethez tartozó gyereket az üres helyekre, ha azt az önkormányzat engedélyezte, azaz a tanulóra jutó költségek fizetését a szülő vagy a lakóhely önkormányzata vállalta.

A dombóvári önkormányzat, hogy kiadásait csökkentse, változtatott a finanszírozási gyakorlaton is. Nem vállalt át költségeket a tagtelepülésektől, az önkormányzati kiegészítés nagyságát pedig a tényleges kiadások normatívával csökkentett és az étkezéssel korrigált összegében állapította meg. A tagönkormányzatoknak egy gyerekre az eddigi 42–50 ezer forint helyett 92 ezer forintot kellett pótolniuk. A kistépülések a tárgyalásokon mindössze annyit tudtak elérni, hogy az emelt összegű kiegészítés csak a 2007/2008-as tanévben beiratkozó gyerekekre (tehát felmenő rendszerben) vonatkozzon, és hiába nehezményezték, hogy a kétszeresére emelkedő hozzájárulás magába foglalja olyan szolgáltatások költségeit is, melyet a bejáró gyerekek nem vesznek igénybe.

A Baranya megyei Sásd általános iskolájában a beköszöntő 2008/2009-es tanév jelentős változásokkal járt. Az intézményfenntartó társuláshoz tartozó településekről járó diákokon kívül a Komlói kistérséghez tartozó Magyarhertelenden és Bodolyabérben élő gyerekeket is fogadó intézményben tanultak az év őszétől a jogutód nélkül megszűnt baranyajenői iskola diákjai is.¹² A kifutó három nyolcadik osztály helyett az őszi tanévben már csak két első osztályt indítottak, de magas osztálylétszámokkal működött az iskola, a hetedik évfolyamon osztálybontással egy harmadik osztályt is létrehoztak.¹³

A normatív támogatás szabályozásának változásával, a csoportfinanszírozásra való áttéréssel a kistérségi központok iskolái, az osztálylétszámok növelésével elérték kapacitásuk határát, míg a kisebb mikrotérségi iskolák nem tudták a csoportfinanszírozás követelményeit teljesíteni.

A sásdi iskola szabad férőhely-kapacitása lehetővé tette a tanulólétszám növelését, új osztályok indításának azonban gátat szabott, hogy a tanári kart tovább nem lehetett terhelni. A kisebb iskolák és fenntartói társulásaik már nem tudtak tovább terjeszkedni, mert a szóba jövő falvak egy-egy nagyobb város köré szerveződő társulás tagjai voltak, az intézmények pedig ugyancsak létszám gondokkal küszködő mikrokörzeti iskolák. Interjúpartnereink úgy ítélték meg, hogy az önkormányzati kiegészítés összegének folyamatosan emelkedésével romlik az oktatás minősége, szűkül a szolgáltatások köre. Az intézmények összevonása, a tantestületek leépítése nem kedvezett az oktatás minőségének. Kétségtelen, hogy a központi iskolák előnyösebb helyzetben voltak, mert a megszűnt iskolák tantestületéből átvehettek hiányzó szaktanárokat,¹⁴ de még így sem tudták biztosítani minden intézményben a teljes szakos

¹² Lásd ehhez Kovács–Váradi, 2011.

¹³ Az osztálybontás indoka a baranyajenői iskolából érkező gyerekek magas száma volt, eredménye egy, a problémásnak tartott gyerekeket tömörítő szegregált osztály lett. (Kovács–Váradi, 2011)

¹⁴ A 2008-ban jogutód nélkül megszűnt, az utolsó években összevont osztályokkal működő baranyajenői iskolából a sásdi intézmény nem vett át pedagógusokat, mert nem voltak olyan szaktanárok,

lefedettséget, új szaktanárok alkalmazásához pedig a fenntartók nem voltak hajlandók emelni az önkormányzati hozzájárulás nagyságát. Több intézményben (például Kurdon) nem adták a fejlesztés és az integráció feltételei: hiányzik a megfelelő számú és képzettségű tanár, vagy a kötelezően előírt óraszámot az iskola képtelen megfizetni.

2. táblázat: Az iskolák adatai a 2007/2008-as tanévben

Település	Kapacitás	Férőhely kihasználtság (százalék)	Össz- létszám	Társult			
				Tag		Székhely	
				Létszám			
				Alsó	Felső	Alsó	Felső
Attala	40	48	19	19			
Bikal	104	63	65	65			
Csikóstöttös	60	55	33	33			
Egyházaskozár	120	82	98				98
Kaposszekcső	217	88	192				
Kocsola	200	75	150	67	71		
Kurd	210	62	132			50	82
Mágocs*	506	41	279			120	139
Mindszentgodisa	224	55	123			51	72
Sásd	521	74	386			166	222
Szakcs	200	76	151			75	74
Szászvár	350	86	301			141	159

Forrás: Helyi adatszolgáltatás, 2008.

* Az összlétszám és az alsó, valamint felső tagozatos létszám összege közötti 20 fős különbséget a speciális osztályok magyarázzák.

Általános problémává vált, hogy a fenntartók lépésről lépésre vonták meg az iskoláktól a tanórán túli szolgáltatások finanszírozását. Csökkent a korrepetálásra fordítható idő, végül a finanszírozás teljes megvonásával a korrepetálás vagy eltűnt az iskolákból, vagy a tanárok csökkenő óraszámában és intenzitással, térítésmentesen végezték. Hasonló folyamat ment végbe a tehetséggondozásban is: radikálisan lecsökkent a szakkörök száma, a gyerekek versenyekre való felkészítése akadozott, vagy esetlegessé vált. A napközis csoportokat összevonták, a tanulószobát megszüntették, vagy ki sem alakították a szükséges fedezet hiányában. Az iskolák szolgáltatásainak köre folyamatosan szűkült, Kaposszekcsőn és Csikóstöttösön leépítésre kerültek a tanórán kívüli foglalkozások (tánc, zeneoktatás) is.

akikre éppen szükség lett volna. Mindössze egy gyógypedagógust vettek fel egy gyesen lévő kollégán helyére, s így határozott időre.

2.2. Társulások és integrált intézmények

A kutatásunk során vizsgált intézményfenntartó társulások szerkezetében 2007-ben elindult változásokat nemcsak a csoportfinanszírozás generálta, hanem az integrált kis- és mikrotérségi oktatási hálózatok és központjaik fejlesztésére kiírt Új Magyarország Fejlesztési Terv Dél-Dunántúli Operatív Program (DDOP) pályázata is.¹⁵ A pályázat a mikro-, valamint kistérségi oktatási központok megerősítését, a kulcskompetenciák fejlesztésére alapozott, integrált intézményi hálózat kiépítését, azonos minőségű szolgáltatás elérhetőségét célozta, mindazonáltal az iskolák és az óvodák infrastrukturális fejlesztéseit támogatta. Másként fogalmazva a pályázat az infrastruktúra fejlesztésének támogatását összekapcsolta az intézményi szerkezet gyökeres átalakításával. A pályázati jogosultság feltételeit minimum öt települést átfogó intézményben¹⁶ és a fenntarthatósághoz szükséges, legalább 300 fős, az oktatási törvényben meghatározott tanulócsoporthoz szükséges, megfelelő osztályszerkezet vállalásában határozta meg a pályázat kiírója.

A kis létszámú iskolával rendelkező Mindszentgodisa és iskolájának teljes körű felújítását befejező Vásárosdombó,¹⁷ valamint két kisiskola (Gödre, Baranyajenő) kivételével a vizsgált intézmények köréből valamennyi térség- és mikrokörzeti központ részt vett a pályázaton. A kérdés csak az volt, hogy a már meglévő társulásra szerveződjék-e a hálózat, vagy a működő társulások új formájú integrációt valósítsanak meg.¹⁸ A lehetséges hálózatok kialakítását és pályázati finanszírozását, az önkormányzatok esélyét befolyásolták a régiós tanács által is elfogadott kistérségi közoktatás-fejlesztési tervek, melyek a lehetséges hálózatokra több változatot is tartalmaznak.¹⁹

A dombóvári és a komlói térségi koncepciót²⁰ készítő szakértői csoport a kialakítandó optimális szerkezetre kistérségenként két integrált intézmény létrehozását ajánlotta. A térségközpontok a város és környékéhez tartozó intézményeket integrálnák, míg a térségi központtól távolabbi mikrokörzeteket egyetlen szervezeti struktúrára kívánták felfűzni.

¹⁵ DDOP 3.1.2/2F: Integrált kis- és mikrotérségi oktatási hálózatok és központok fejlesztése.

¹⁶ A kiírás minimum öt települést átfogó intézmény alapításához kötötte a pályázati jogosultságot, de elfogadta legalább három települést átfogó intézmény létrehozását is, ha a települések számát földrajzi akadályok miatt nem lehet növelni.

¹⁷ Vásárosdombó ROP forrásból újította fel intézményeit, Mindszentgodisa PHARE pályázati forrásból bővítette az iskola épületét, és szerezte be az IKT eszközöket.

¹⁸ A pályázat intézményi integrációt érintő hatásáról a Somogy megyéhez tartozó Lengyeltóti kistérségben lásd Hamar–Váradi, 2011.

¹⁹ A koncepciót különösen Egyházaskozár tartotta fontosnak, úgy vélték, hogy a többcélú kistérségi társulás és a régió is Szászvár pozícióját erősíti Egyházaskozárral szemben.

²⁰ *Dombóvári Kistérség közoktatás-fejlesztési terv (5–8 éves középtávú terv)*. 2007, Dombóvár. Baranyai Pedagógiai Szakszolgálatok és Szakmai Szolgáltatások Központja szakértői csoportja: *Komlói Kistérség Többcélú Önkormányzati Társulás kistérségi közoktatási fejlesztési terv 2007–2012*. 2008, Komló.

Így a Dombóvári kistérségben a három iskolatársulással is rendelkező Dombóvár, valamint a várostól térben és fejlettségi mutatókban is elkülönülő, a leghátányosabb helyzetű településeket összefogó Szakcs lett a kijelölt központ. Szakcs pályázatában éppen csak a minimum létszámkövetelményeknek felelt meg, nem tudott látványos létszámemelkedést igazolni, mely alátámasztotta volna az intézmény fenntarthatóságát. Dombóvár Döbröközzel bővítette társulását, és megállapodást írt alá a három településre szerveződő kaposszekcsői székhellyel. A megállapodás úgy szólt, hogy Döbrököz felújíthatja általános iskoláját, Kaposszekcső pedig új óvodával válthatja ki teljesen leromlott állagú óvodaépületét, s még Csikóstöttös is részesül a pályázati forrásból tagintézményeinek felújításához. Ezért cserébe az önkormányzatok elfogadták az integrált intézmény létrehozását, s azzal járó szervezeti változásokat. A tervezett integrált intézmény méretét jelzi az egyes intézményegységek (bölcsőde, óvoda, általános iskola, középiskola) létszáma: a mamutintézmény keretében 600 óvodás, 1130 általános iskolás és 700 középiskolás nevelésével és oktatásával foglalkoztak volna. Az intézmény 11 településre terjesztette volna ki működését. A kutatás idején senki sem tudta megmondani, hogy a központosított intézmény hogyan működik majd, átlátható lesz-e, az intézményegységek között milyen erősségű és mélységű konfliktusok keletkezhetnek a források elosztása miatt.

A Komlói kistérségben az önálló iskolákat fenntartó térségközpont, Magyar-szék intézményfenntartó társulása (Liget, Mecsekpölöske), valamint Magyarherotelend, Mánfa és Bodolyabér tervezték a közös társulást az integrált intézményi szervezet kialakítására és működtetésére. A közoktatás-fejlesztési terv a kistérség másik központjává Szászvárt jelölte, megadva a választás lehetőségét Egyházaskozárnak, hogy Szászvárhoz vagy a Sásdi kistérséghez tartozó Mágocshoz csatlakozhasson. Mágoccsal zátonyra futottak az egyházaskozári tapogatózó tárgyalások, eközben a kistérségi tanács megerősítette Szászvár integrált központi funkcióját. Egyházaskozár minden igyekezete ellenére sem tarthatta meg önállóságát, képtelen volt finanszírozni iskoláját, világossá vált, hogy egy-két éven belül társulnia kell Szászvárral, vagy Mágoccsal.²¹ Egyházaskozár végül Mágoccsal konzorciumban pályázott, Kozár tornatermet szeretne volna felújítani, míg Mágocs új sportcsarnok és bölcsőde megépítésére kívánta a pénzt fordítani a pályázat kedvező elbírálása esetén.²²

Szászvár önállóan nyújtotta be pályázatát, hogy az iskola lepusztult épületszárnyát felújítsa, a tetőtérben új tantermeket és szaktermeket alakíthasson ki, valamint a még a bánya által épített sportcsarnok felújításakor a szükséges infrastruktúrát is kiépítse (öltözők, vizesblokk). A Sásdi kistérségben négy integrált központ kialakítá-

²¹ 2009 kora nyarán Bikal és Egyházaskozár a közös fenntartású iskolával csatlakozott a mágocsi székhelyű Hegyháti Intézményi Társuláshoz, azóta iskolája a mágocsi iskola tagintézményeként működik. Lásd ehhez Kovács-Váradi, 2011.

²² 2008-ban 800 millió forint támogatásigénnyel nyújtottak be pályázatot, amit formai okok miatt elutasítottak. 2009-ben a pályázott összeg 520 millió forintra csökkent és a megállapodás szerint kedvező elbírálás esetén Mágocs és Bikal-Egyházaskozár 2/3–1/3 arányban részesedtek volna a forrásból.

sát javasolták a szakértők.²³ Sásd, Mágocs, Mindszentgodisa és Vásárosdombó székhellyel. A város az integrált intézményt saját közoktatási és kulturális intézményrendszerében kívánta létrehozni, az önkormányzat a fejlesztésekhez szükséges forrás biztosítására nyújtotta be pályázatát.

Kutatási tapasztalataink alapján *reális veszélynek láttuk, hogy az integrált oktatási hálózat és a központok kialakítása nem javítja, hanem tovább gyengíti a közoktatási feladatellátás helyzetét, s egyúttal növeli a térségközpontok és a mikrokozmetek között a szolgáltatásokhoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségeit.* Félő volt, hogy a kistérségi központok, a pályázati forráshoz jutva,²⁴ drága, nem hatékony, ugyanakkor a szolgáltatások minőségét romboló, átláthatatlan, kezelhetetlen, hatalmasra duzzasztott, konfliktusokkal terhelt intézményt hoznak létre.²⁵

Úgy tűnt, hogy a kis mikrokozmetek számára nincs optimális megoldás: vegetálnak, gyerek számuk folyamatosan csökken, oktatási infrastruktúrájuk leépül, és/vagy idővel betagozódnak a térségközpont vagy egy gyenge mikrokozmeti központ intézménye alá, az infrastruktúra fejlesztésének minden lehetősége nélkül.

2.3. Szociális és egészségügyi ellátás

A szociális alapellátás szolgáltatásait az étkeztetés kivételével a vizsgált térségekben a többcélú kistérségi társulások intézményei látták el 2008-ban. A feladatellátás a térségközpontok szolgáltató központjaira, valamint a mikrokozmeti alközpontokra épült. Az önkormányzatok végigjárták a szerveződés azon grádicsait, amelyek elkerülhetetlenek voltak ahhoz, hogy minél magasabb összegű támogatáshoz jussanak. Az országszerte elterjedt gyakorlathoz hasonlóan, a többcélú kistérségi társulások működésük első évében többoldalú feladat-ellátási szerződéseket kötöttek, majd 2007-től már a legkedvezőbb finanszírozású, a kistérség fenntartásában működő intézmény biztosította az ellátást.²⁶ A családsegítés, a házi segítségnyújtás, a jelzőrendszeres házi segítségnyújtás 2008-ra mindenki számára elérhető szolgáltatássá vált, és az ellátás térbeli kiterjesztése együtt járt a szakmai színvonal emelkedésével.²⁷ Az új szolgáltatások megjelenése, térbeli elterjedése és a szakmai színvonal emelkedése ellenére a polgármesterek a szolgáltatást igénybe vevők számának folyamatos csökkenéséről számoltak be; különösen a jelzőrendszeres házi segítségnyújtást lemondó ügyfelek száma emelkedett a vizsgált kistérségi körben.

²³ Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület: *A Sásdi Kistérség közoktatás-fejlesztési terve 2007–2013.* 2007, Szigetvár.

²⁴ A vizsgált települési körben csak két térségközpont jutott hozzá a fejlesztési forráshoz: Komló közel 1 200 millió, Sásd közel 800 millió forint támogatásban részesült.

²⁵ Az integráció problémájához lásd Kovács–Váradi, 2011.

²⁶ A Dombóvári kistérségben a Kapaszkodó Szociális és Gyermekjóléti Alapszolgáltató Központ, a Komlói kistérségben a Szociális Szolgáltató Központ, valamint a Családsegítő és Gyermekjóléti Szolgálat, a Sásdi kistérségben a Hegyháti Szociális Alapellátási Központ a szolgáltató.

²⁷ Lásd ehhez Rác, 2008.

E kedvezőtlen tendenciát, a megkérdezett szociális szakemberek szerint az ügyfelek anyagi helyzetének romlása okozta, amit az önkormányzatok egyre kevésbé tudtak/akartak a térítési díj átvállalásával ellensúlyozni. A házi segítségnyújtás térítési díjait a helyi rendeletek eltérő arányban határozták meg. A szolgáltatás indításakor az önkormányzatok átvállalták az idősek térítési díjait, de évről évre csökkent a fizetést felvállaló önkormányzatok száma. A költségsökkentő döntések ellenére a társulásba szervezett szolgáltatások költségeit a normatív támogatás 2008-ban már nem fedezte, nélkülözhetetlenné vált az önkormányzati hozzájárulás az intézmények fenntartásához.

A szakellátás területén mutatkozó munkahelyteremtő, költségvetési bevételnövelő lehetőséget felismerték az önkormányzatok, ami országszerte idősek új bentlakásos otthonainak létesítésére ösztönözte a kistelepülések önkormányzatait.²⁸ A normatíva kiszámíthatatlansága, a szakmai standardok szigorítása miatt azonban sok önkormányzat nemcsak elesett a többletbevételtől, hanem nőtt a költségvetés forráshiányának nagysága is.

Szakcs képviselőtestülete a Széchenyi Terv keretében nyert pályázati pénzből és hitelből építette fel a községben az idősek otthonát. Az átadáskor, 2004-ben a huszonegy férőhelyből nyolc emelt szintű volt, amelyek értékesítése többletbevételhez juttathatta az önkormányzatot. Az otthon száz százalékos kapacitással, de évi 10 millió forintos veszteséggel kezdte meg működését, mert a tervezés és az intézmény működésének engedélyezése között eltelt három év alatt megváltoztak a normatívák és szigorodtak a szakmai követelmények. Megszüntették az emelt szintű férőhelyek normatív támogatását, miközben emelkedett a kötelezően foglalkoztatandó szakemberek száma. A fenntartók reménykedtek abban, hogy a megye átveszi az intézményt, a megbeszélésen azonban nagyon gyorsan világossá vált számukra, hogy a megye saját intézményeinek működtetéséhez sem rendelkezik elegendő forrással. A forráshiányt az emelt szintű férőhelyek visszaminősítésével és félállású vezető alkalmazásával tudták csak lejjebb szorítani, de így is évi 5–7 millió forint hiányzott a működtetéshez.

A forráshiányra nem kínált megoldást az intézményfenntartó társulás megalakítása (2005) sem, mert az Egyesített Szociális Intézmény Társuláson²⁹ keresztül elért normatíva a bajok orvoslásához kevés volt, miközben a társulás növelni kényszerült az önkormányzati hozzájárulás összegét.

A vizsgált huszonkilenc település közül tizenöt falu lakosság száma nem haladta meg a 600 főt a vizsgálat évében. Ez a lélekszám egyben a falugondnoki szolgálat normatívával támogatott felső népességhatára. Ezért is tartottuk meglepőnek, hogy az apró- és kistelepülésszerkezetű térségben mindössze hat falugondnoki szolgálat működött. A falugondnoki ellátás az aprófalvas szerkezetű Sásdi kistérségben koncentrált (négy szolgálat), a dombóváriban nem műkö-

²⁸ Lásd ehhez Váradi–Schwarcz e kötetben közölt esettanulmányát.

²⁹ Az Egyesített Szociális Intézmény Társulás a dombóvári, a gyulai és a szakcsi bentlakásos otthonokat fogta át. A Társulás központja a dombóvári intézmény.

dött, míg az egyházaskozári és szászvári körzetekben csak Kárász és Hegyhátmaróc foglalkoztatott falugondnokot. A feladatellátás meglepő hiányára a támogatás feltételei és az üzemeltetés költségei adnak magyarázatot. Több településhez is tartozik lakott külterület, ám az ott élő népesség száma nem éri el az előírt hetven főt, ami a jogosultság kritériuma. Tapasztalataink szerint az aprófalvakat a falugondnoki busz magas üzemeltetési költsége tartotta vissza a szolgáltatás elindításától. Nem éltek a jogszabály biztosította társulás lehetőségével sem, mert a legtöbb kistelepülés másokkal közösen sem tudja felvállalni a költségeket. Megoldást az jelentene, ha a körjegyzőségi székhelytelepülés átvállalhatná az üzemeltetés költségeinek tetemes részét, a szabályozás azonban ezt az alternatívát nem teszi lehetővé. Nem bizonyult járható útnak az az elgondolás sem, hogy a székhelytelepülések pályázzanak, és üzemeltessék a kisbuszt, mert a pályázati kritériumoknak a települések nem felelnek meg. A falugondnoki szolgálat költségeinek egy részét a kistelepülési önkormányzatok a szolgáltatások piacosításával igyekeznek előteremteni.³⁰

Az egészségügyi ellátás³¹ legsérülékenyebb pontja a társulásban biztosított, de normatíva által nem támogatott hétközi és hétvégi ügyelet, melynek lakosságárányosan elosztott finanszírozása jelentős terhet ró az önkormányzatokra. A Dombóvári kistérség évek óta eredménytelenül próbálta leszorítani az ügyeleti díj nagyságát, a 16 önkormányzatnak évi 20 millió forintos hozzájárulást kellett fizetni az ellátásért. 2007-ben törték meg a térségben praktizáló házi orvosok monopóliumát egy fővárosi székhelyű szolgáltató céggel kötött, kedvező szerződéssel. Az önkormányzati hozzájárulás 2008-ban nem haladta meg az évi kétmillió forintot (90 forint/lakos), és a beszámolók szerint az ellátás minősége is javult. Kevésbé szerencsések az aprófalvas szerkezetű szászvári és az egyházaskozári mikrotérségek önkormányzatai, melyek a szolgáltatásért lakosonként közel 700 forintot fizettek ugyanekkor. Az önkormányzatok többszöri kísérlete a szolgáltatásért fizetendő díj nagyságának csökkentésére sikertelen maradt; a szolgáltató a térbeli távolságra, az alacsony számú és térben szórta elhelyezkedő népességre hivatkozva nem változtatott a kialakult áron. A települések nem kívánták meghosszabbítani a szerződést, azt tervezték, hogy a társulást megszüntetik, és minden település a hozzá legközelebb eső központhoz (Bonyhád, Dombóvár, Komló) csatlakozik, abban bízva, hogy a szolgáltatást kedvezőbb pénzügyi feltételekkel érheti el.

³⁰ Meghatározott napokon a ritka Volán-járatok pótlását biztosítják, vagy egy-egy útra bérbe adják.

³¹ A vizsgált térségben egyetlen település – Kocsola – kivételével biztosított a házi orvosi ellátás, a központokban elérhető a gyermekorvosi rendelés, valamint a fogászat. A szakorvosi ellátásokat a lakosok a térségközpontokban veszik igénybe. Megoldott a körzetekre szervezett védőnői szolgálat működése is.

2.4. Körjegyzőség

Általában azt mondhatjuk, hogy a körjegyzőségek jellemzően az aprófalvas vidékeken jöttek létre, s területi elhelyezkedésük meglehetősen állandó szerkezetet mutat, 1930 és 1990 között alig változott.³² A vizsgált három kistérség közül a dombóvári területén a körjegyzőségek stabilak, és nem lépik át a kistérségi határt, ugyanez azonban nem mondható el a Sásdi és a Komlói kistérség vizsgált településeiről. Amikor az önkormányzatok arról döntenek, hogy körjegyzőséget váltanak, figyelembe veszik a már működő intézményfenntartó társulások összetételét, így a körjegyzőségbe szerveződés jellemzően komplett szolgáltatási körzet kialakulásához vezet. Az önkormányzatok döntése azonban felülírhatja a kialakult kapcsolatokat, a legfontosabb szempont ilyen esetben a körjegyzőség működtetéséhez szükséges kiegészítő költség csökkentése, vagyis, hogy mennyit ér a csatlakozó önkormányzat a székhely-településnek, a székhely mit ajánl fel a csatlakozás fejében.

3. táblázat: Körjegyzőségek 2008-ban

Kistérség	Központi település		Tagtelepülés	Önálló jegyzőség
	Település	Lakosság-szám*		
Dombóvári	Szakcs	929	Lápafő, Nak, Várong	Dombóvár
	Dalmand	1 353	Kocsola	Döbrököz
	Kapospula	928	Attala	Gyulaj
	Kurd	1 244	Csibrák	
	Kaposszekcső	1 549	Csikóstöttös, Jágónak	
Komlói	Egyházaskozár	801	Hegyhátmaróc, Tófü, Szárász	Magyaregregy
	Szászvár	2 428	Kárász, Vékény	Máza
				Komló
Sásdi	Alsómocsolád	736	Gerényes, Kisvaszar, Köblény, Szalatnak	Gödre
	Baranyajenő	527	Baranyaszentgyörgy	
	Mágocs	2 483	Mekényes, Nagyhajmás	
	Sásd	3 322	Felsőegerszeg, Meződ, Palé, Varga, Vázsnok	
	Tormás	290	Szágy	
	Mindszentgodisa	926	Bakóca, Kisbeszterce, Kishajmás	

* lakónépesség a TEIR adatai alapján. Forrás: Helyi adatszolgáltatás, 2008.

³² Szigeti, 1994.

Köblény és Szalatnak 2008-ban kivált a szászvári körjegyzőségből, és – a kedvezőbb finanszírozási feltételek miatt – az akkor kialakuló új alsómocsoládi körjegyzőséghez csatlakozott.³³ Magyaregregy ugyanekkor, önálló jegyzőségének feladásáért cserébe három alkalmazott továbbfoglalkoztatását kérte Szászvártól, amelynek képviselő-testülete mindössze évi 500 ezer forintot volt hajlandó áldozni a potenciális új tagönkormányzatra, azaz a körjegyzőség költségvetéséből ekkora összeget vállalt volna át. Nem maradt el a válaszlépés sem. Magyaregregy közölte, ha Szászvár nem teljesíti a feltételeit, más központhoz csatlakozik, és viszi magával a mindig elégedetlen és a kiugrás lehetőségét kereső tagönkormányzatok egy részét is, s így gyengíti a mikrotérségi központ pozícióját.³⁴

Az állam a hatékony és olcsóbb közigazgatási szolgáltatások érdekében a körjegyzőségek kialakítását 1997-től, közvetett formában – költségvetési törvényen keresztül – támogatta.³⁵ A körjegyzőség működtetéséhez adott normatíva azonban nem bizonyult elegendőnek, és a vizsgált térségben a működéshez szükséges kiegészítő költségek nagysága állandósult feszültség forrása lett az önkormányzatok között. Az összeg folyamatosan, évről évre emelkedett, így semmivé váltak azok a kedvezmények, amelyeket a csatlakozás fejében a kistelepülések kialakítottak maguk számára a székhelytől. Találkoztunk olyan önkormányzati vezetőkkel, akik úgy látták, hogy a körjegyzőségváltással jelentős megtakarítást érhetnének el, és biztosak voltak abban, hogy előbb-utóbb rászánják magukat a cselekvésre, hiába kéri számon rajtuk a székhely a lojalitást. A kiegészítés folyamatos növekedésének alapvető okát a tagönkormányzatok vezetői a székhely által fenntartott nagy apparátusban, a köztisztviselők magas összegű, kötelező jutalmaiban és a prémiumévek programban látták. A székhelytelepülés vezetői viszont az Állami Számvevőszék ellenőrzéseire hivatkoztak, amelyek megállapították, hogy a foglalkoztatottak létszáma nem felel meg a szakmai normáknak, a törvényi szabályozásnak, mert az előírásoknál kevesebb ügyintéző jut egy-egy szakterületre.³⁶

Az önkormányzatok feladat-ellátási és szolgáltatás-szervezési gyakorlatát vizsgálva, e fejezet végén összességében elmondhatjuk, hogy a feladatellátást biztosító társulások a hagyományos központi funkciót ellátó mikrotérségi központokra szer-

³³ Az alsómocsoládi körjegyzőség kialakulásához vezető út s az ezzel járó konfliktusok bemutatásához lásd Kovács–Rác, 2008.

³⁴ Jelenleg Magyaregregy a szászvári körjegyzőség tagja.

³⁵ Egy, a kilencvenes évek első éveiben végzett költségelemzés jelezte, hogy az 1000 főnél kisebb községek körjegyzőségben kisebb ráfordítással látták el feladatukat, mint az önálló hivatallal rendelkezők. Az 1000 főnél kisebb lélekszámú települések önkormányzatai számára a körjegyzőségek kötelező létrehozását javasolták. (Fürcht, 1994.) A körjegyzőség kialakításának szabályait a többször módosított 1990. évi LXV. a helyi önkormányzatokról szóló törvény szabályozza. A községek csak azonos megyén belül hozhatnak létre körjegyzőséget, melynek területét legfeljebb két település közigazgatási határa választja el. A települések népességhatárát 2000 főben határozza meg a szabályozás, de a központi szerepkört 2000 főnél népesebb település is elláthatja. Az 1000 főnél kisebb települések, ha nem tartoznak körjegyzőséghez, elesnek az ÖNHIKI támogatástól.

³⁶ 2007-ben végzett állami számvevőszéki vizsgálatok eredményeire hivatkozott Szászvár és Egyházasokozár is.

veződtek, a kistérségi szint csak a szociális és gyermekjóléti szolgáltatásoknál jelenik meg. A költségvetés által irányított társulási kényszer, a támogatási feltételek folyamatos változása, kiszámíthatatlansága és nem utolsósorban a nagyobb összegű támogatás, a fejlesztési források elérése azonban *folyamatos mozgást generált a társulások között*, amivel az önkormányzatok a költségek ideiglenes csökkentését el tudták ugyan érni, de a szolgáltatás minőségének folyamatos romlását, a *kistérségi és mikrotérségi központok között növekvő területi egyenlőtlenségeket* képtelenek voltak megakadályozni.

3. Feladatellátás és önkormányzati gazdálkodás

3.1. Önkormányzati gazdálkodás

Láthattuk, hogy az önkormányzatok kötelező feladataikat – oktatás, szociális, egészségügyi ellátás, könyvtár, sok esetben a közművelődés, valamint a közigazgatás is – a költségek csökkentése érdekében társulás keretében látták el, ennek ellenére a vizsgált települési körhöz tartozó önkormányzatok nyolcvan százaléka forráshiánnyal küzdött. A települések egyharmada hosszú évek óta görgette maga előtt a terhet, míg az önkormányzatok fele csak a kutatást megelőző években került forráshiányos helyzetbe. A központi funkciókat ellátó települések csoportjából csak négy önkormányzat (Egyházaskozár, Mágocs, Kapospula, Kaposszekcső) nem adósodott el, míg az önálló önkormányzatok közül csak Magyaregregy tudta elkerülni a forráshiányt. Látszólag kedvezőbb helyzetben voltak a kisebb lélekszámú települések, működő önkormányzati intézmények hiányában, s mert gazdálkodásukat az „addig nyújtózkodunk, míg a takarónk ér” elv vezérelte.

A kedvezőtlen pénzügyi helyzet kialakulásához hozzájárult a helyben képződő bevételek hiánya, illetve rendkívül alacsony összege. Jelentős intézményi bevétellel egyetlen önkormányzat sem rendelkezett, a pénztárba jellemzően csak az étkeztetés, a falubusz használat, a helységbérlet díjai kerültek befizetésre. Az önkormányzati vagyont növelő fejlesztésekből származó bevételek (vadászpark, konferenciaterem, panziók és vendégházak) alacsonyak vagy esetlegesek voltak. A helyi kommunális adó összege négy-tizenkétezer forint között ingadozott. Kutatási tapasztalataink szerint a vállalkozásokhoz kapcsolódó adóforintok mentén tehetünk különbséget az önkormányzatok csoportjai között. Az egyik pólust az aprófalvak önkormányzatai képviselik, melyeknek iparüzési adóból nem volt bevételük, vagy csak rendkívül alacsony összegű. A vizsgált, három kistérséget átfogó településkörben mindössze három települést sorolhattunk a „gazdag” önkormányzatok közé 2008-ban: Alsómosoládót, Mágocst és Kaposszekcsőt, évi 40–60 milliós bevételük alapján.³⁷

Az állami támogatás, valamint a normatív SZJA évek óta tartó csökkenése fel-

³⁷ A magas adóbevételt két-három nagyvállalkozás, valamint a szekcsői ipari park biztosítja, melynek vállalkozásai ingatlanadó fizetésére kötelezettek, a helyi iparüzési adómentességük miatt.

értékelte az önkormányzati bevételek szerkezetében a helyi adó szerepét.³⁸ A vállalkozások jelentősége érzékelhetően nőtt a kistelepülési körben, különösen ott, ahol az önkormányzat forráshiányos helyzetbe került. Az iparüzési adók beszedését megszigorították, és minden követ megmozgattak, hogy adóbevételük emelkedjen. Attala polgármestere a környező települések vállalkozóit szerette volna rábírní, hogy székhelyüket a faluba tegyék át. A Sásdi kistérségben található Vázsnok arra mutatott példát, hogy hiába vannak iparüzési adó fizetésére kötelezett vállalkozások egy községben, ha az adók behajthatatlanok. Köztes megoldásként az önkormányzatok rendezvényeikhez kértek szponzori hozzájárulást, igaz, a támogatás nem pótolta a kieső adóbevételt.

A 2000 utáni években lecsengett a nagy önkormányzati vagyoneledások korszaka, sőt egyre több önkormányzat fogalmazta meg a vagyon gyarapításának, értéknöveledésének igényét is.

A mázaiak elkezdtek visszavásárolni az „elherdált” községi területeket, abban bízva, hogy újra megnyílik a bánya. Kocsola éveken át sikertelenül próbálkozott azzal, hogy a bezárt és a kilencvenes évek közepétől üresen álló Coop-üzlethelységet megvásárolja, és ott foglalkoztatásra alkalmas belső teret alakíthasson ki. Szolgáltató funkciót telepített bezárt iskolájának épületébe Máza, idősek otthonát és egy piaci szolgáltatóval közösen idősek apartmanját terveztek kialakítani az épület felső részében. A Sásdi kistérség peremén elhelyezkedő aprófalú, Nagyhajmás visszavásárolta az első önkormányzati ciklusban értékesített sportpályát, és 2007-ben falumúzeum kialakítására alkalmas ingatlant vásárolt. Szászvár az egykori bányavagyon átvétele után az 50 hektáros területre és a lepusztuló hatalmas épületre megvalósítási tanulmányt készítettet, és befektetőket keresett a közös megvalósításhoz.

A normatívák összege évről évre csökkent, amit az önkormányzatok a működési célra kapott – nem „pántlikázott” – támogatások átcsoportosításával ellensúlyoztak. A tűzoltás, a lyukak átmeneti betömődése miatt nemcsak a karbantartásra, felújításra nem állt rendelkezésre pénz, de veszélybe került a pályázati önerő biztosítása is, mely a hiányzó működési források – legalább egy részének – becsatornázására szolgált.

A kiadások valódi csökkentését csak létszámleépítéssel tudták elérni, mert a kiadások között a legnagyobb tételt a bértömeg jelentette. Az önkormányzatok takarékossgát szolgáló legelterjedtebb technikája 2008-ban az volt, hogy a foglalkoztatottakat közmunkásokkal váltották ki,³⁹ létszámleépítés után ugyanarra a feladatra vették vissza az elbocsátott dolgozót közhasznú vagy közcélú munkásként. A másik megoldást az jelentette, hogy civil szervezetek vagy a helyi cigány kisebbségi ön-

³⁸ Az országos adatok alátámasztják a kistelepülések törekvéseit. A települési önkormányzatok bevételeiben a helyi adók jelentősége növekedett. 1990-ben az összes bevétel 18 százalékát jelentették, a kutatás idején ez az arány meghaladta a 30 százalékot. Míg az állami támogatás és a normatív SZJA évekkel korábban az önkormányzati bevételek 40–50 százalékát biztosította, 2008-ban már csak 33 százalékát. (Lóránt, 2009.)

³⁹ Ez a technika tartósan jellemzi a kistelepülések, aprófalvak világát, függetlenül a közfoglalkoztatás formáinak változásától.

kormányzat foglalkoztatási projektjein alkalmaztak közmunkásokat, akik nemcsak a projektben leírt feladataikat látták el, hanem az önkormányzat számára is rendszeres munkát végeztek. Terjedőben volt az a gyakorlat is, hogy a teleházakat, művelődési házakat átadták működtetésre a civil szervezeteknek, mert a civilek más forrásból tudták fenntartani a szolgáltatást, így mentesítették az önkormányzatot a költségektől.

A kiadások csökkentésére, a „racionális” gazdálkodásra való törekvés vezetett kisebb településeken a segélyezési gyakorlat megváltoztatásához is. Csak a legrászorultabbnak juttattak rendkívüli segínyt, illetve bizonyos segélyfajtákat kölcsönökkel váltottak ki. Kutatásunk során azt tapasztalhattuk, hogy a legrosszabb helyzetű önkormányzatok már képtelenek voltak jobban összehúzni „a nadrágszíjat”, mert *a tiszteletdíjas polgármesteren és a félállású körjegyzőségi ügyfélszolgálatos munkatárson kívül minden feladatot közmunkások végeztek el.* Több aprófaluban kialakult a gyakorlat, hogy a forrás-megtakarítás jegyében egyetlen testületi tag sem vette igénybe tiszteletdíját, s a polgármester is csak minimális költségterítésre tartott igényt, ám ezek az intézkedések sem javítottak érdemlegesen az önkormányzat anyagi helyzetén.

3.2. Feladatellátás és forráshiány

Az intézményfenntartáshoz kapcsolódó forráshiány megjelenését több esetben megelőzte az önkormányzati vagyon eladása; az értékesítésből befolyt összeget az intézmények fenntartására fordították. Kiugróan jelentős önkormányzati vagyont értékesítettek például Nakon, ahol önkormányzati épületeket, vágóhidat, földterületeket adtak el, hogy az iskolát és az óvodát helyben tarthassák. 2007-ben, annak ellenére, hogy a község csatlakozott a szakcsi körjegyzőséghez, bezárta alsó tagozatos tagiskoláját, és létszámleépítést hajtott végre, 18 milliós forráshiány jelentkezett az önkormányzat költségvetésében. Hasonló folyamat zajlott le Mázán, ahol az önkormányzat a földterületeit, épületeit, sportvagyonát bocsátotta áruba, és a szennyvízelvezetési programra megalakult társulás kötelező fennállásának lejártával a bent maradt önrészt is felhasználta, hogy az intézményei (iskola, óvoda) fenntartásához hiányzó pénzhez hozzájuthasson. Elvesztésüket így sem tudta megakadályozni, és 2007-ben már 12 milliós forráshiánnyal rendelkezett. Attalán a testületi jóváhagyással eladott Vízközmű vagyonért kapott 19,5 millió forintot csak a fejlesztések önrészéhez használhatták volna fel, de két év leforgása alatt a működtetésbe (iskola, óvoda, polgármesteri hivatal) forgatták. Az önkormányzat forráshiánya közel 7 millió forintra rúgott 2007-ben.

Az intézményfenntartást szolgáló állami támogatás csökkenése már az 1990-es években elindult, de az önkormányzatok a jelentős változás kezdetét 2002-hez, a közalkalmazotti béremeléshez kötötték. A települések számára a legnagyobb gondot nem az állami támogatás zsugorodása jelentette, hanem a támogatási szerkezetben bekövetkező változások kiszámíthatatlansága, mely lehetetlenné tette a tervezést; a normatíva csökkenését a dologi kiadások, az üzemeltetési költségek folyamatos

emelkedése kísérte, a költségtakarékosságot szolgáló minden lépés ellenére. Különösen az energia árának emelkedése terhelte meg a költségvetést, hiába fordítottak milliókat fejlesztésre az önkormányzatok, a kiadásokban elért eredmény néhány év alatt eltűnt.⁴⁰

Az intézményfenntartás nehézségeinek másik sarkalatos pontját a közalkalmazotti fizetések ötven százalékos emelése jelentette. A béremelést az állam csak 2002-ben ellentételezte, az azután nem lett továbbgörgetve, így hiányként jelent meg az önkormányzatok költségvetésében, amelyek, ahogy többen is megfogalmazták, helyzetük javítása érdekében előbb-utóbb rászorulnak a létszámleépítésre, ami azonban újabb forráshiányos helyzethez vezet. Az elbocsátott dolgozók végkielégítésének összegét valamennyi önkormányzat megpályázta és utólag meg is kapta, ám ez az összeg is növelte a forráshiányt. Különösen megterhelte az önkormányzati költségvetést a köztisztviselők továbbfoglalkoztatása, annak érdekében, hogy az alkalmazottak ne veszítsék el jogosultságukat a prémiuméves programra.⁴¹

Kutatásunk rávilágított arra is, hogy a forráshiány nemcsak az intézmények működtetéséből fakad, hanem a települések fejlesztési gyakorlatából is. Markánsan kirajzolódott egy kisebb települési kör (Szászvár, Csikóstóttós, Várong), melynek vezetői vállalták a forráshiányt, az eladósodás veszélyét és a fejlesztésekhez hiteleket vettek fel, mert úgy ítélték meg, hogy a beruházások növelik az önkormányzati vagyont értékét, és jobb életfeltételeket teremtenek a település lakosságának. Ezek a településvezetők törekvéseik mellett érvelve olyan aprófalvakkal példálóztak, amelyek az eladósodástól, a hiteltörlesztés nehézségeitől tartva a település egyetlen többfunkciós épületének felújítását sem végezték el, míg az épület állaga annyira le nem romlott, hogy végül kénytelenek voltak hitelből finanszírozni a munkálatokat.⁴²

Az önkormányzatok a forráshiányt leggyakrabban folyószámla- és bérhitelek felvételével hidalták át. A feladatellátás megszüntetéséhez vagy részleges szüneteltetésének eszközéhez csak akkor nyúltak, ha reálisnak látták a veszélyt, hogy folyószámlájukat nem tudják az év végéig feltölteni, s már rülőző hitelhez sem juthatnak, vagy eleshetnek az ÖNHKI (önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települési önkormányzatok) támogatástól.⁴³ Feladataik közül csak azokat szüntették meg teljesen vagy részlegesen, melyek hiánya a legkisebb ellenállást váltotta ki a te-

⁴⁰ Több önkormányzat is felújította fűtésrendszerét, olajfűtésről gázfűtésre álltak át.

⁴¹ Többször módosított 2004. évi CXXII. törvény a prémium programról és a különleges foglalkoztatási állományról.

⁴² Országos adatok szerint a lejárt tartozással rendelkező önkormányzatok 35 százaléka az 500 fő alatti településkategóriában található, az összes lejárt tartozás 30 százaléka tartozik 500 fő alatti apró-falu önkormányzatához. (Kovács–Vígvári, 2009.)

⁴³ Az önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települési önkormányzatok támogatását a költségvetési törvény szabályozza, a támogatást feltételekhez köti (pl. 1000 főnél kisebb lélekszámú településnek körjegyzőséghez kell tartoznia, önállóan fenntartott iskola, óvoda esetében a létszámfeltételeknek meg kell felelni). Általános szabályként az önkormányzatnak a saját források maximális feltárását, illetve a kiadások lehetséges csökkentését jelentő lépéseket kell megtennie, hogy jogosult legyen a támogatásra.

lepülés lakosságából, a nem kötelező ellátásokat (pl. gyermekszakorvos), illetve bizonyos szociális szolgáltatásokat (falugondnoki szolgálat, idősek klubja).

A forráshiányos állapot megszüntetésének, illetve a hiány csökkentésének további eszközeként a létszámleépítés, szolgáltatóváltás (vízmű), pályázati források bevonása szolgált, és ha minden kötél szakadt, egy-egy feladatot társulásba vittek. A mentőövet kétségtelenül az ÖNHIKI támogatás biztosította, még akkor is, ha tudták, hogy a kincstár a pályázott támogatás töredékét hajlandó csak számukra megítélni.⁴⁴

Az ÖNHIKI feltételeinek teljesítése, illetve a támogatás megítélése cinkos öszenépi játékká vált. Az önkormányzatok a várhatónál magasabb hiányt terveztek, a kisebb fejlesztéseknél, beszerzéseknél ügyeltek arra, hogy a számlák olyan kis összegről szóljanak, hogy a kincstár ne tudjon belekötni. A kincstár pedig a támogatás elbírálásánál abból indult ki, hogy az önkormányzatok eleve többet kérnek, mint amennyire jogosultak. Noha néhány önkormányzat, hogy a jogosultság feltételeinek eleget tegyen – költségeik csökkentésére társuláshoz csatlakozott, és/vagy élt az elkerülhetetlen létszámleépítéssel – az ÖNHIKI támogatás összege mégis jelentősen elmaradt a kérvényezettől. A mentőövet „a működésképtelen önkormányzatok egyéb támogatása” pályázati forrás („Lamperth-forintok”)⁴⁵ nyújtotta, de az elérhető keretösszeg itt kevesebb volt, mint az ÖNHIKI támogatásé.

Az állam az önkormányzatokat folyamatosan „racionális” feladatellátásra (társulás, létszámleépítés) kényszerítette. A költséghatékonyságot és megtakarításokat szolgáló lépéseik ellenére azonban az önkormányzatok egyre növekvő ráfordításokkal tudták csak fenntartani intézményeiket, szolgáltatásaikat. Ez azt eredményezte, hogy a kistelepülések voltak – legalábbis látszólag – a legkedvezőbb helyzetben, hiszen önálló intézménnyel nem rendelkeztek, többen forráshiánnyal sem küszködtek, s így nem jelentek meg az ÖNHIKI támogatást kérvényezők között sem. A relatíve kedvezőbb pénzügyi helyzet azonban a funkcionális kiüresedésben, a feladatok csökkenésében gyökerezett.

4. Önkormányzati feladatellátás területi szintjei és a közszolgáltatás

Az önkormányzatok feladatellátásukat részben mikrotérségi és kistérségi szintű szervezéssel oldották meg, amelynek remélt jótékony hatása az önkormányzatok költségvetésére elmaradt, ahogy az önkormányzatok feladat- és hatáskörének differenciált telepítése is. A feladatellátás-szervezés területi szintjein bekövetkezett differenciálódás és a finanszírozás folyamatosan romló feltételei a kistelepüléseket kiüresedéssel

⁴⁴ Pénzügyi szakértők véleménye szerint az ÖNHIKI támogatás és a mindennapi nyelvben csak „Lamperth-forintoknak” nevezett miniszteri támogatás nélkül a községi önkormányzatok működésképesége nem biztosítható. (Kovács–Vígvári, 2009.)

⁴⁵ Ez a támogatás először az 1999. évi CXXV. törvény a Magyar Köztársaság 2000. évi költségvetéséről törvényben jelent meg, és a működésképtelen önkormányzatok átmeneti likviditási gondjait hivatott megoldani. A későbbi költségvetési törvényekben már az ÖNHIKI által el nem ismert, de az önkormányzatok kötelező feladataival összefüggő működési költségekhez lehetett igényelni.

veszélyeztették. Az aprófalvak, kistelepülések döntési köréből kikerült a kötelező közszolgáltatások feletti közvetlen rendelkezés, miközben a kötelező feladatellátás rendszere változatlan maradt. A működő szerkezetben a kistelepülések számára nem maradt más, csak az ellátás felelőssége. (Finta, 2008.) Az ellentmondás feloldását, a kistelepülések kiüresedésének megakadályozását szolgálhatja a feladatellátás minimum feltételeinek és települési szintjének meghatározása. A kutatás keretében megkértük az önkormányzati vezetőket, hogy mondják el, az egyes feladatok, szolgáltatások tekintetében mit tartanak a minimális követelménynek, illetve a megfelelő települési szintnek. A következőkben az ő válaszaikat elemezzük.

4.1. Az önkormányzati minimum feltételei

Szakmai konszenzus alakult ki arról, hogy az igazgatási és a helyi közszolgálati feladatok hatékony és szakszerű ellátásához elkerülhetetlen az önkormányzati rendszer átalakítása, nagyobb önkormányzati egységek létrehozásával, vagy az önállóságukat megtartó önkormányzatok funkcionális integrációjának megvalósításával. (Koós-Lados, 2008.)

A megkérdezett polgármesterek az *önálló polgármesteri hivatal működtetését 500–1000 főnél kevesebb lakosú településeknél már nem tartották szükségesnek*. Elgondolkodtató, hogy az 1000 fős lélekszám milyen mélyen rögzült a polgármesterek gondolkodásában, feltételezhetően az ÖNHIKI-s jogosultsági kritérium miatt, mert 1000 főnél kisebb település önkormányzata csak akkor nyújthat be ÖNHIKI-re pályázatot, ha körjegyzőségben látja el az igazgatási feladatokat.⁴⁶ A népességszűb meghatározásakor a 2–300 lakosú települések vezetői az 500–1000 fős korlátot választották, míg az 500–1000 lélekszámú falvak polgármesterei saját településük lakosságszámánál alacsonyabb számhoz kötötték az önálló hivatal feladásának lehetőségét.

A szakmai színvonal javítása, a gazdaságosabb működés érdekében olyan struktúra kialakításának lehetőségét is megfogalmazták, mely érintetlenül hagyja a status quot, de a körjegyzőségek területi hatókörét jelentősen kibővíti. Általános vélemény volt, hogy *a körjegyzőségek szervezésénél a létszámkorlátot nem a településekhez kellene kötni, hanem a körjegyzőség minimális lakosságszámát kell meghatározni*.⁴⁷

Nyíltan vagy burkoltan hallottuk azt a véleményt, hogy az önálló polgármesteri hivatal fenntartása drága, ezért elkerülhetetlen a foglalkoztatotti létszám és a gazdálkodási fegyelem szabályozása. A gazdaságosabb működéshez, mondták többen is, elengedhetetlen, hogy bizonyos lakosságszámhoz kössék a főfoglalkozású polgár-

⁴⁶ Az 1000 főnél kisebb lélekszámú települések számára a szakértők már a kilencvenes években ajánlották a körjegyzőségek kötelező létrehozását. (Fürcht, 1994.) Az 1000 főnél kisebb települések önkormányzatainak kötelező körjegyzőségi tagsága, mint az ÖNHIKI egyik feltétele, nem változott (lásd 2010. évi CLXIX. törvény a Magyar Köztársaság 2011. évi költségvetéséről).

⁴⁷ A vizsgált települési körben átlagosan 2034 lakos tartozott egy körjegyzőséghez, míg egy körjegyzőséghez átlagosan három település.

mesteri státuszt. A főállású és a tiszteletdíjas polgármester közötti határt legtöbbször az 1000 fős lélekszámnál húzták meg.

Tanulságos, hogy a tiszteletdíjas polgármesterek feladatát a fiatalabb és tanultabb önkormányzati vezetők – különösen azok az interjúpartnereink, akik főállásban vállalkozóként vagy vezető beosztásban dolgoztak – másként értelmezték, mint az idősebbek. A fiatalok véleménye az volt, hogy szereptévesztés, ha a polgármestert azonosítják a békebíróval, akinek mindenről tudnia kell, és mindent személyesen kell intéznie. A fiatal polgármesterek feladataikat a körjegyzőséggel való egyeztetésben, az információk összegyűjtésében, a fejlesztési lehetőségek felkutatásában és a döntések felvállalásában határozták meg. Az idősebb tiszteletdíjas polgármesterek azt hangsúlyozták, hogy a kistéleplési vezetők feladata nem hasonlítható a nagyobb községek vagy városok vezetőiéhez, mert azok rendelkeznek apparátussal, akik elvégzik a munkát, míg a kistéleplési polgármestereknek minden feladatot el kell látniuk.

A polgármesteri hivatal működésének minimális követelménye a polgármesterek szerint egy ügyfélszolgálati ügyintéző foglalkoztatása, aki a folyamatos ügyintézését biztosítja, különösen a szociális és anyakönyvi területeken. A „falugazda”⁴⁸ és a falugondnok foglalkoztatását illetően már megoszlottak a vélemények. Az erősebb önkormányzatok vezetői az ügyfélszolgálatot ellátó ügyintézőnél nagyobb apparátus feltételét a bérkeret önálló kigazdálkodásához kötötték, azzal, hogy csak olyan önkormányzat foglalkoztasson a minimális létszámnál többet, amely képes „megtermelni” – bérlettel, egyéb tevékenységgel – a szükséges bérkeretet. Az aprófalvakban azonban kiemelkedő szerephez jutnának a „falugazdák”. A falugazda, vagy, ahogy több faluban is nevezték, a „faluszolga” az önkormányzat alkalmazottja, az elképzelések szerint karbantartói feladatokat látna el, szervezné és irányítaná a közmunkát, rendben tartaná az önkormányzat gépeit, kisebb javításokat is elvégezne. A „falugazda” csak részben válthatná ki a falugondnok feladatát, hiszen különösen az elöregedő lakosságú településeken nagy az igény a falugondnoki szolgálatra.

A polgármesterek szerint *a legkisebb településen is szükség van polgármesteri hivatalra, valamint közösségi funkciókat is ellátó, művelődési vagy faluházra*, amelyek egyetlen épületben is működhetnek. Általánosnak tűnt az elvárás, hogy a polgármesteri hivatal rendelkezzen a gyors ügyintézéshez, kommunikációhoz elengedhetetlen infrastruktúrával. A közösségi funkcióhoz a teleházat, a fiatalok klubját, a házasságkötő termet és/vagy a falugyűlések megtartására is alkalmas nagytermet rendeltek a megkérdezett polgármesterek. A többfunkciós épületek mellett elengedhetetlennek tartották a ravatalozót is. A minimális feltételek körének bővítésére vonatkozó elképzelések az önkormányzatok aktuális helyzetének függvényében alakultak. Többször említették, hogy szükség van az önkormányzati géppark biztonságos tárolására, önálló orvosi rendelőre és – a fiatalok helyben tartása érdekében – legalább az óvodára.

⁴⁸ A falugazda fogalmát a polgármesterek használták.

4.2. A feladatellátás területi szintjei és a minimális szolgáltatások köre

A kistérségi társulás 2004 és 2008 között elért eredményeit a polgármesterek elismerték, különösen a szociális és gyermekjóléti szolgáltatások térbeli kiterjedését, elérhetőségének és minőségének javulását emelték ki, de kritikának is hangot adtak. Nem tartották szerencsésnek, hogy a településeket kistérségi társulásba kényszerítették, és nem hagytak választási lehetőséget az önkormányzatok számára. A kistelepülési polgármesterek szerint a társulás a városoknak kedvez, a városi intézményekre épülnek a közszolgáltatások, ennek eredményeként a város megszüntült drága intézményeitől, de a kistelepülések elvesztették tényleges befolyásukat a feladatellátás felett. *A kistérséggel szemben a mikrotérségi szintet részesítették előnyben*, mert átláthatóbbnak, ellenőrizhetőbbnek tartották, melyben már kialakultak a hagyományos településközi kapcsolatok, ahol az érdekeiket jobban tudják érvényesíteni és a konfliktusok kezelése is könnyebb. (Kovács–Lados–Somlyódy, 2008.)

Az önkormányzatok döntései alapján kialakult, mikrotérségekre vagy kistérségre szerveződő közszolgáltatások körét kivennék a kötelező települési önkormányzati feladatok közül, szabályt erősítő kivételt csak az óvodai nevelés jelent, megtartását kiemelkedően fontosnak tartották.

A polgármesterek válaszai alapján markánsan körülhatárolható a minimális szolgáltatásokhoz tartozó, minden település számára kötelező feladatok köre, melyben a megkérdozettek, függetlenül településük státuszától, egyetértettek.

A szociális alapellátás pénzbeli és természetbeni szolgáltatásait a települési önkormányzathoz rendelték. A szociális rászorultság megállapítása és igazolása a jegyző hatáskörébe került, ami – megítélésük szerint – csorbította a körjegyzőségekbe szerveződő önkormányzatok jogkörét. A különböző szociális segélyek feltételeinek kijátszását, hallhattuk az érvet, csak a helyiek tudják megakadályozni, mert kistelepüléseken mindenki mindenkit ismer, így könnyen kiszűrhetik a csalókat. A feladatellátást kizárólag azok a polgármesterek rendelték mikrotérségi vagy kistérségi szinthez, akik körjegyzőségekbe szerveződő 500 fő alatti kistelepüléseket vezetnek. Nem is rejtették véka alá, hogy véleményüket a források elosztása generálta konfliktus kerülése motiválta.

4. táblázat: A feladatellátás javasolt területi szintjei (százalék; N=29)

<i>Feladatok</i>	<i>Települési önkormá- nyzat</i>	<i>Népesebb települé- sek önkor- mányzatai</i>	<i>Körzeti feladat- ellátás</i>	<i>Több település összefo- gásában</i>	<i>Kis- térsgéi szerve- zésben</i>	<i>Megyei</i>	<i>Regio- nális</i>
<i>Kötelező önkormányzati feladatok</i>							
Ivóvíz	13			2	9	2	4
Óvoda	11			18	5		
Általános iskola	7			22	8		
<i>Egészségügyi alapellátás</i>							
Háziorvos	8			18	3		
Védőnő	5			21	4		
<i>Szociális alapellátás</i>							
Pénzbeli ellátások	23			3	2		
Termé- szetbeni ellátások	21			4	2		
<i>Személyes gondoskodás</i>							
Falu- gondnok	27			4			
Étkeztetés	15			15	1		
Házi segítség- nyújtás	8			4	15		
Család- segítés	4			7	17		
Jelzőrend- szeres házi segít- ségnyújtás	4			7	20		
Köz- világítás	20			2	3	3	2
Helyi közutak	24				4	2	
Köztemető	26			2			
Kisebbségi jogok	14			1	9	2	2

<i>Feladatok</i>	<i>Települési önkormányzat</i>	<i>Népesebb települések önkormányzatai</i>	<i>Körzeti feladatellátás</i>	<i>Több település összefogásában</i>	<i>Kistérségi szervezésben</i>	<i>Megyei</i>	<i>Regionális</i>
<i>Nem kötelező önkormányzati feladatok</i>							
Településfejlesztés és rendezés	23			1	4	1	1
Épített és természeti környezet védelme	13			5	7	2	3
Lakásgazdálkodás	21	1			3	1	
Vízrendezés, csatorna	13			7	7	3	1
Helyi tömegközlekedés	8			3	9	3	1
Köztisztaság	25				3	1	1
Közreműködés helyi energiaellátásban	5			4	6	1	4
Közreműködés foglalkoztatás megoldásában	9			2	12	2	4
Gyermek és ifjúságvédelem	5			7	16	2	
Közösségi tér	27			1	1		

<i>Feladatok</i>	<i>Települési önkormányzat</i>	<i>Népesebb települések önkormányzatai</i>	<i>Körzeti feladatellátás</i>	<i>Több település összefogásában</i>	<i>Kistérségi szervezésben</i>	<i>Megyei</i>	<i>Regionális</i>
Közművelődés, sport, tudomány, művészet	25			4	3		
<i>Más</i>							
Polgármesteri hivatal/körjegyzőség	5			25			

Forrás: Kérdőíves kutatás adatbázisa, 2008.

Megjegyzés: A megkérdezettek több területi szintet is választhattak.

A falugondnoki szolgálatnak a kistelepülések életében játszott, kiemelkedő jelentőségére utal, hogy a megkérdezett polgármesterek közül mindössze ketten gondolták úgy, hogy a szolgálat kistérségi szinten is megszervezhető. A falugondnoki ellátás beemelése a kistelepülésekre telepítendő minimális szolgáltatások körébe a jelenlegi finanszírozás mellett, a normatív támogatás ellenére sem változtat azon a tényen, hogy a legtöbb kistelepülés képtelen önállóan, a szabályokat betartva üzemeltetni a szolgálat buszát.

Nem tarthatjuk meglepőnek, hogy a településüzemeltetéshez tartozó feladatok közül a közvilágítást, a helyi közutak fenntartását és a köztemetőket is a helyi önkormányzatok hatáskörében tartották volna a polgármesterek. Különösen a helyi közutak fenntartásának problémája érdemel figyelmet. A települések igyekeztek folyamatosan karbantartani útjaikat, a TEKI és a CÉDE alpból finanszírozták a felújításokat. Az utak állapota nem megfelelő, de jellemzően csak akkor kezdtek a felújítás-hoz, ha az már komolyan veszélyeztette a közlekedést, vagy ha sürgős esetekben megközelíthetlenné váltak az utcák, településrészek (például a mentő nem tud bemenni az utcába az út állapota miatt). Ennek ellenére a polgármesterek úgy vélték, hogy útjaik még mindig jobb állapotban vannak, mint az állami tulajdonú utak, és attól tartottak, ha a feladatellátás elkerül a települési szintről, elkerülhetlenné válik a belterületi önkormányzati utak állapotának rohamos romlása. Jelzés értékű, hogy a nem kötelező önkormányzati feladatok közül a közösségi teret, a sportot és közművelődést, valamint a köztisztaságot és a településfejlesztést és -rendezést emelték volna be a legkisebb településen is biztosítandó szolgáltatások közé.

5. Összefoglalás

A vizsgált településkörben az önkormányzatok a közszolgáltatási feladatokat társulási formában látták el, a mikrotérségi központokban kisebb körzetre szerveződő szolgáltatásként, vagy a kistérségi társulás kötelező, illetve önként vállalt ellátásként. Az önkormányzati vezetők a mikrotérségi szintet nemcsak a települések között kialakult hagyományos kapcsolatok miatt részesítették előnyben, hanem mert átláthatóbbnak, az érdekérvényesítés és -egyeztetés megfelelő szintjének tartották. Azt tapasztaltuk, hogy ellátási körzetek kialakultak ugyan, de a körzethatárok átjárhatóak maradtak és változásban voltak, a finanszírozáshoz kapcsolódó érdekei miatt ugyanis egy-egy önkormányzat több társulásba is beléphetett, és szükség esetén társulási tagságát is megváltoztatta.

Az önkormányzati feladatok között kiemelkedő jelentőségű a közoktatás. A vizsgált kistérségekben a folyamatok duális szerkezet kialakulásához vezettek, amelyet a domináns, bár fenntartási és kapacitásbeli problémákkal küzdő központi (városi) és vegetáló mikrokörzeti iskolákkal jellemezhetünk. A polarizált struktúrát csak megerősítette az integrált intézményi és oktatási hálózatok kialakítását célzó tervezői és politikai szándék is, amely a térségi (településszerkezeti, demográfiai) sajátosságokra nem volt tekintettel. Tapasztalataink alapján nem volt nehéz megjósolnunk, hogy amennyiben tovább folytatódik az intézményi koncentráció, reális annak az esélye, hogy kialakul egy átláthatatlan, kezelhetetlen, gazdasági és minőségi szempontból sem hatékony struktúra, amely minden szándék ellenére tovább növeli a közoktatási feladatellátás területi egyenlőtlenségeit.

Az önkormányzatok feladatfinanszírozási stratégiája nem hozta meg a várt eredményeket, a finanszírozási problémák az elbocsátások, összevonások, az intézmények kiadásainak csökkentése ellenére sem enyhültek. A kilencvenes évek közepétől folyamatosan csökkenő normatív támogatás, az ötven százalékos, állam által nem ellentételezett közalkalmazotti béremelés és a dologi költségek emelkedése együtt eredményezték, hogy a vizsgált települési körben alig akadt önkormányzat, amelyik intézményfenntartóként ne lett volna forráshiányos, illetve jogosult az ÖNHIKI támogatásra. Az önkormányzatok egyáltalán nem, vagy csak kevés saját bevétellel rendelkeztek, annál is inkább, mert az ezredforduló után lezárult a vagyoneledés korszaka is. Kutatási eredményeink alapján a községi önkormányzatokat gazdálkodási gyakorlatuk alapján négy csoportba soroltuk.

Az első csoportba a „lassan pusztuló” kistelepülések tartoznak, melyek egyetlen közösségi, többcélú intézményt tartottak fent (polgármesteri hivatal, művelődési ház egy épületben), körjegyzőséghez kapcsolódtak és a közszolgáltatásokat mikro- és kistérségi társulás tagjaként biztosították. Csak a feltétlenül szükséges, megkerülhetetlen kiadásokat vállalták, fő „forrásukat” a közfoglalkoztatás, valamint a decentralizált településfejlesztési pénzek jelentették, s ennek megfelelően a gazdálkodásukban prioritást élvezett, hogy e forrásokhoz a szükséges önerőt biztosítsák.

A második csoportot a „fejlődő és eladósodott” települési önkormányzatok alkotják, melyben a 200 lelket sem számláló aprófalu éppúgy található, mint közel háromezres nagyközség. Forráshiányosak, ÖNHIKI-sek voltak, de fejlesztéseikkel

kívánták megteremteni azokat a szolgáltatásokat, melyek meggyőződésük szerint a falu fejlődését, vonzerejének erősödését segítik, és az önkormányzat bevételeit hosszabb távon emelhetik. Az önkormányzat stratégiája az önkormányzati vagyon értéknövelése volt fejlesztések révén, akár a korábban eladott, de az adott fejlesztés szempontjából fontos vagyonelemek visszavásárlásával, az eladósodást is vállalva. Bátran éltek a fejlesztési, a beruházási hitelfelvétel lehetőségével.

A harmadik csoportunkba tartozó „vegetáló” önkormányzatok minden áron ragaszkodtak önálló intézményeikhez, és ezzel egyben településük legnagyobb foglalkoztatói is voltak. Forráshiányosak, de az ÖNHIKI támogatás eléréséhez mindig csak a legszükségesebb, óvatos lépéseket tették meg. Gazdálkodásuk legérzékenyebb pontját a foglalkoztatás jelentette, és noha tisztán látták a hatékony gazdálkodás szempontjából szükséges lépéseket (pl. leépítések), a szükséges döntéseket az utolsó pillanatig halogatták, mert el akarták kerülni a konfliktusokat. Fejleszteni nem tudtak, egyrészt a forráshiány, másrészt az ÖNHIKI szabályai miatt.

A negyedik csoportba sorolt települési önkormányzatok nem küzdöttek forráshiánnyal, s ezt viszonylag magas helyi bevételeiknek és/vagy annak köszönhették, hogy korán megszabadultak az önálló feladatellátás finanszírozási terheitől.

A feladatellátás területi átrendeződése és a növekvő finanszírozási hiány a kistelepüléseken elkerülhetetlenül vezetett szolgáltatások, településüzemeltetési feladatok leépüléséhez, eltűnéséhez. Az önkormányzati feladatellátás jövőjére vonatkozó kérdés 2008-ban már nem az volt, hogy önállóan vagy társulásban lássanak-e el közszolgáltatásokat, hiszen 2004 után felgyorsult a kilencvenes években megkezdődött területi átrendeződés: megerősödött a mikrotérségi szint, és a többcélú kistérségi társulások is átvettek feladatokat. A feladatellátás koncentrációját azonban nem követte a feladatok és a hatáskörök telepítésének települméretéhez való igazítása, ahogy nem határozták meg a kiüresedő kistelepülési szinten szükséges minimális szolgáltatások körét, és nem állnak rendelkezésre az önkormányzatok kiszámítható működéséhez szükséges források sem.

Irodalomjegyzék

- Finta István (2008): Az önkormányzati jogállás és a településközi kapcsolatok aktuális kérdései. *Közigazgatási Szemle*, 3–4: 55–63.
- Fürcht Pál (1994): Körjegyzőségi modell. *Magyar Közigazgatás*, 4: 193–202.
- Hamar Anna–Váradai Monika Mária (2012): „Ma semmi másról nem szól a történet, mint a pénzről”. Közoktatás a Lengyeltóti kistérségben. In: Balázs Éva–Kovács Katalin (szerk.): *Többcélú küzdelem. Helyzetképek a kistérségi közoktatásról*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 415–461.
- Koós Bálint–Lados Mihály (2008): Az önkormányzati méret nagyság és a közszolgáltatások méretgazdaságossági kérdései: európai modellek és hazai tapasztalatok. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 45–96.

- Kovács Katalin–Lados Mihály–Somlyódy Péter (2008): Közszolgáltatás-szervezési kihívások kistéleplési környezetben. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistéleplések világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 9–44.
- Kovács Katalin–Rác Katalin (2008): Mozgásban: az együttműködések változó min-tázatai a Sásdi Többcélú Kistérségi Társulásban. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistéleplések világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 281–304.
- Rác Katalin (2008): Településközi kooperációk és közszolgáltatások a Felső-Tisza vidékén. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistéleplések világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 305–332.
- Kovács Katalin–Váradi Monika Mária (2011): „Ma már mindenki együttműködik, aki földrajzilag, fizikailag együtt tud működni.” Változás és törekeny egyensúly egy aprófalvas térségben. In: Balázs Éva–Kovács Katalin (szerk.): *Többcélú küz-delem. Helyzetképek a kistérségi közoktatásról*. Budapest, Oktatáskutató és Fej-lesztő Intézet, 159–206.
- Kovács Róbert–Vígvári András (2009): Láttelel a községi önkormányzatok pénzügyi helyzetéről. *Új Magyar Közigazgatás*, 5: 26–35.
- Lóránt Zoltán (2009): A helyi önkormányzatok gazdálkodásának jelene és jövője. *Új Magyar Közigazgatás*, 5: 1–5.
- Szigeti Ernő (1994): A körjegyzőségek területi struktúrája. *Magyar Közigazgatás*, 10: 609–612.

Koós bálint

A KÖZSZOLGÁLTATÁS-SZERVEZÉS ÉS KÖLTSÉGHATÉKONYSÁGI KÉNYSZER A KISTELEPÜLÉSEK KÖRÉBEN¹

1. Bevezetés

A rendszerváltással, pontosabban az 1990. évi LXV. önkormányzati törvénnyel Magyarországon egy elaprózottnak tekinthető települési önkormányzati rendszer jött létre. Míg a hazai önkormányzati rendszer újra élettel telítődött, ismét a lokális önszerveződés, érdekartikulálás és érdekérvényesítés terepévé vált, addig az önkormányzatiság és közigazgatás igényei komoly összeütközésbe kerültek, amelyek feloldására ugyan többször is megfogalmazódott a politikai szándék, végrehajtására mindedig² nem került sor. Évszázados hagyományokat megszakítva, a nyolcvanas évek közepére a járási szint kiüresedett: előbb a járási tanács (1981), majd a járási hivatal (1984) szűnt meg. Az újonnan bevezetett városkörnyéki igazgatási modell kiforratlannak bizonyult, amelyet azután elsodort a rendszerváltás. A megfelelő középességű – legyen az járás vagy megye – hiánya az alsó szint leterheléséhez vezetett, amit akár sajátos magyar modellnek is nevezhetünk. Az önkormányzatok ugyanis kisméretűek, alapvetően az egy település = egy önkormányzat elvét követve szerveződtek, és a jogalkotó, ennek ellenére, rendkívül széles feladat- és hatáskört telepített hozzájuk.

Ezzel a Nyugat-Európában elterjedt két önkormányzati modell jellemzőinek sajátos elegye jött létre Magyarországon: a déli modell (görög, olasz, francia) elaprózott, kis lélekszámú önkormányzataihoz igen széles feladatkört telepítettek, utóbbi a nagy létszámú, integrált önkormányzati modellre – azaz az ún. északi modellt követő országokra (Dánia, Svédország, Egyesült Királyság) – jellemző. (Koós–Lados, 2008.).³

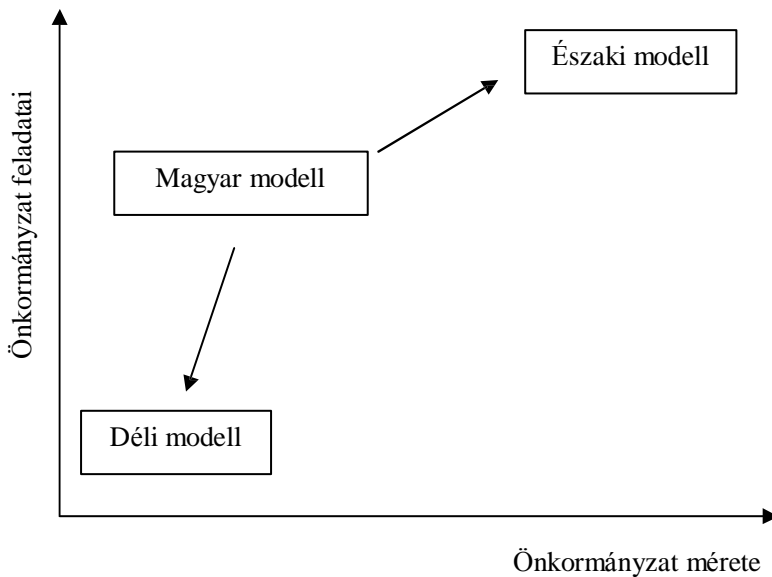
A két alapvető európai önkormányzati modell jól elkülöníthető pozitívumokkal és hátrányokkal jellemezhető (bővebben lásd Swianiewicz, 2002; Denters, 2002), melyek mérséklésére általánosan alkalmazott módszerek állnak rendelkezésre. Az

¹ A vizsgálat a Magyar Államkincstár 2005. évi önkormányzati (ún. Györi-kötet) adatainak feldolgozásán alapszik.

² 2013. január 1-től bevezetendő járási rendszer alapvető változást hoz.

³ Az önkormányzati modellek részletes bemutatását és elemzését lásd bővebben: Koós–Lados, 2008: 46–51. A következőkben erre az elemzésre támaszkodunk.

1. ábra: Az Európában jellemző önkormányzati modellek, valamint a hazai modell lehetséges módosítási irányai

Forrás: saját szerkesztés

északi modell főként méretgazdaságossági szempontból mondható előnyösnek, a nagy területet lefedő önkormányzatoknál – az Egyesült Királyságban átlagosan százhuszezer fő (!) tartozik az önkormányzatokhoz – kialakítható egy megfelelően szakosodott szakembereket alkalmazó hivatal, amely magas színvonalon és alacsony fajlagos költségszint mellett képes ellátni feladatait. A modell hátránya ugyanakkor, hogy túlságosan elszakad a lakosoktól, az önkormányzat nehezen elérhető hivattalá válik, az emberek úgy érzik, minimális ráhatásuk van a dolgok menetére. (Hermann–Horváth–Péteri–Ungvári, 1998.) A *déli modell*, amely felé Magyarország a kilencvenes évek óta egyre inkább közelített, ezzel szemben maximálisan teret enged a helyi érdekek és adottságok megjelenésének, ami a közszolgáltatások tekintetében jelentős változatosságot eredményez. A helyi sajátosságok, a teherviselő képesség, a személyi feltételek stb. oly mértékben különböznek, hogy a közszolgáltatások tekintetében (minőség, fajlagos költségigény stb.) komoly eltérések jöhetnek létre, s a költséghatékonysági szempontok érvényesítése is nehéz, ha nem lehetetlen.

A kétezres évek derekára nyilvánvalóvá vált, hogy a születések számának nagymértékű csökkenése miatt *az ellátórendszer strukturális átszabására előbb-utóbb szükség lesz*. A pénzügyi lehetőségektől elszakadó feladatellátás következményei egyre nyilvánvalóbbá váltak, mind az országos, mind a települési döntéshozók számára. Az igényektől elmaradó normatív finanszírozás (lásd többek között Németh, 2007) kikényszerítette a fenntartó önkormányzatok egyre nagyobb pénzügyi hozzájárulását a közszolgáltatásokat nyújtó intézmények működtetéséhez. Ez jellemzően

csupán a „szabadon elköltethető” keretet csökkentette, ám sok esetben az önkormányzatok eladósodásához vezetett (Németh, 2006; Sepsey, 2008; Vígvári, 2007), amikor az intézmények működtetéséhez is hiteleket kellett felvenni.

A beavatkozás tehát elkerülhetetlennek látszott, a változtatás mikéntje, mértéke, iránya tekintetében azonban nem alakult ki szakmai, politikai konszenzus. Évről évre komoly szakmai és politikai viták bontakoztak ki a változtatás szükségességéről és irányáról, az álláspontok azonban nem közeledtek egymáshoz. Némileg leegyszerűsítve, a javaslatok két fő csoportba sorolhatóak: az egyik szerint az északi, a másik szerint a déli modell felé kellene a hazai önkormányzati rendszernek elmozdulnia. (Lásd 1. ábra.) Az önkormányzati rendszer drasztikus – északi modellt követő – átalakítása mellett foglalt állást közös cikkében Bokros Lajos, Bauer Tamás, Csillag István és Mihályi Péter (2006), akik azt javasolták, hogy az önkormányzatok számát drasztikusan le kell csökkenteni, mintegy 260 önkormányzati egységet („járási szintű alapegységet”) hozva létre. A felvetés hatalmas vitát kavart, és nyilvánvalóvá tette a radikális modellváltáshoz szükséges konszenzus hiányát. Ez és a belpolitikai realitások egyben ki is jelölték a változtatás megvalósítható útját, azaz a klasszikus déli modell felé történő elmozdulást, a települési önkormányzatiság megtartását az önkormányzati feladatok csökkentésével, illetve differenciált ellátásával, ami, legalábbis az elvek szintjén, egybecsengett a korrekciót szorgalmazók (többek között Zongor, 2006; Galambos, 2006; Szegvári, 2006) javaslataival. A 2010-es parlamenti választásokat követően az államigazgatás reformjának kérdése új lendületet kapott, amelynek eredményeként⁴ 2013. január elsejétől létrejönnek azok a járási hivatalok, amelyek az államigazgatási feladatok egy részét átveszik az önkormányzatoktól (polgármesteri hivataloktól) – ezzel is *közelítve a magyar modellt a déli önkormányzati modellhez*.

A hatékonyság növelését nem csupán a feladatellátás területi szintjének megváltoztatása szolgálhatja, eszközét jelentheti az *önkormányzatok önkéntes alapú funkcionális integrációja* is, azaz az önkormányzatok társulása egy-egy közszolgáltatás ellátására. Az önkormányzatok effajta intézményfenntartói társulását előírni nem, csupán ösztönözni lehet, amivel a központi kormányzat hathatósan élt is a költségvetési törvény (például az egyes normatívák meghatározása) révén, illetve 2004-től a többcélú kistérségi társulások létrehozásával és működtetésének preferálásával. A „puha eszközök” bevetése gyors és látványos eredményt hozott, hiszen valamennyi kistérségben létrejöttek a többcélú kistérségi társulások, és egyre több területen – óvodai ellátás, általános iskolák, gyermekjóléti szolgálatok stb. – alakultak jellemzően mikrotérségi szintű intézményfenntartó társulások.

Az önkormányzatok önkéntes társulásai nyomán megindult az önkormányzati tulajdonú és fenntartású intézményhálózat átstrukturálódása, összeszűkülése, ami az érintett helyi közösségekben felkorbácsolta az indulatokat, hiszen óvodák, iskolák szűntek meg, korábban önálló intézmények veszítették el önállóságukat és

⁴ A 2012. évi XCIII. törvény a járáások kialakításáról, valamint egyes ezzel összefüggő törvények módosításáról.

váltak tagintézményekké. A folyamat a teljes magyar településállományt érintette, éppen úgy sújtotta a fővárosi iskolákat, mint a baranyai aprófalvak intézményeit, ennek ellenére nyilvánvalóan más dimenziója van a kis lélekszámú településeken, ahol jószerével az egyetlen intézmény megmaradása volt a tét. Joggal vethető fel a kérdés, hogy ezek a *kistelepülési intézmények* valóban pazarlóan – alacsony *költséghatékonysággal* – bánnak-e a közpénzekkel, azaz felszámolásukkal javítható-e közszolgáltatások pénzügyi hatékonysága. Kérdés továbbá az is, hogy érvényesül-e a *méretgazdaságosság*, azaz a nagyobb lélekszámú településeken a közszolgáltatás fajlagosan olcsóbb-e, s ha igen, akkor adott szolgáltatás esetében ez az „optimális” szint hol húzódik. A tanulmány a Magyar Államkincstár önkormányzati gazdálkodásra vonatkozó adatbázisát (ún. Győri-kötet adatai) veszi alapul, hogy megvizsgálja, miként is szerveződtek és „mennyibe is kerültek” a különböző közszolgáltatások a magyar településállomány felét kitevő kistelepüléseken. A kapott eredményeket több okból is kellő óvatossággal kell kezelnünk, hiszen 2005-ös adatokon alapulnak, ráadásul az adatok önkormányzatokra, nem pedig intézményekre vonatkoznak, és az adatbázis több olyan befolyásoló tényezőt is kényszerűen figyelmen kívül hagy, mint például az épületek kialakítása, minősége, felszereltsége stb., amelyek nyilvánvalóan befolyásolják a működtetés költségeit. Az elemzés során kényszerűen el kell tekintenünk az adott közszolgáltatások minőségi jellemzőinek elemzésétől is. Az elemzésbe azokat a közszolgáltatásokat vontuk be, amelyek a legnagyobb súlyt képviselik a kistelepülések önkormányzatainak költségvetésében, és pedig az igazgatást, oktatást és az egészségügyet (a három ágazat összesen az önkormányzati kiadások mintegy kétharmad részét tette ki a 2005-ös adatok szerint).

2. Az önkormányzati igazgatás jellemzői

A közigazgatás lakossághoz legközelebbi szintjét a polgármesteri hivatal jelenti, ahol államigazgatási, illetve önkormányzati ügyeket kezelnek, foglalkoznak a helyi közszolgáltatások megszervezésével, fenntartásával, a csapadékvíz elvezetéstől kezdve a lakosság szociális alapellátásán át egészen a nemzeti és kisebbségi jogok érvényesítéséig. Anyagi, személyi feltételek hiányában a polgármesteri hivatal fenntartására a települések jelentős része eleve képtelen volt, ezért társulások formában, körjegyzőség létrehozásával látják el a feladatot. *A körjegyzőségi struktúra nem mutatkozott stabilnak, a körjegyzőségek száma és összetétele évről évre változott* (lásd 1. táblázat), sok esetben a pénzügyi ösztönzőkhöz, szabályozókhöz igazodva (bővebben lásd ÁSZ, 2004). Fontos ösztönző erő volt az önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települési önkormányzatok kiegészítő támogatási (ÖNHIKI) szabályainak megváltoztatása 2000-ben, amelynek értelmében az ötszáz fő alatti települések nem pályázhattak ÖNHIKI támogatásra, ha önálló hivatal tartanak fenn.

I. táblázat: A körjegyzőségek alakulása 1991–2007

Év	Körjegyzőség székhelytelepülése (db)	Nem székhelytelepülés (db)	Körjegyzőséghez tartozó települések száma összesen (db)
1991	529	1 006	1 535
1996	494	773	1 267
2000	536	860	1 396
2004	616	970	1 586
2007	669	1 040	1 709

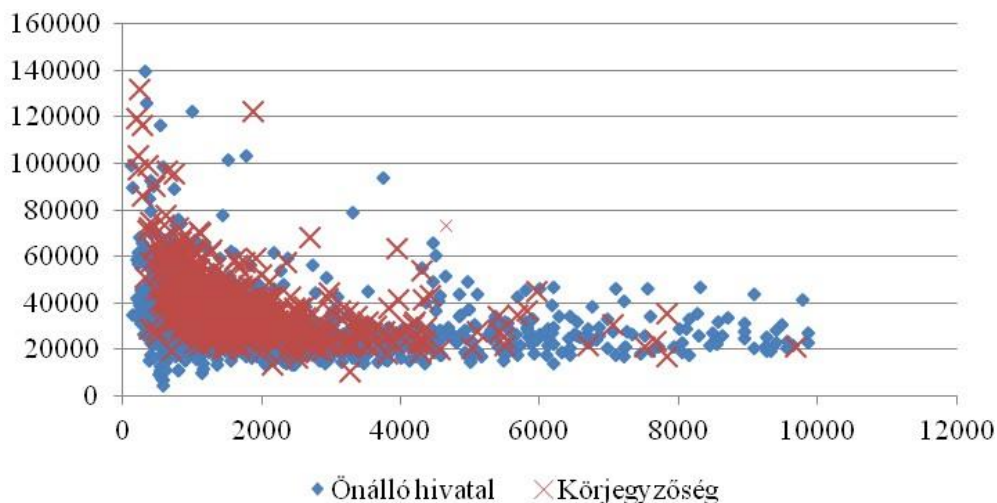
Forrás: A személyi adat- és lakcímnnyilvántartás, okmánykiadás összesített adatai 2007. január 1-jén, 14. oldalon található táblázata alapján saját számítás.

Az önkormányzati gazdálkodásra vonatkozó 2005-ös adatok alapján megvizsgálhatjuk, hogy ebben az évben miként alakult a körjegyzőségek helyzete, különös tekintettel az ezer fő alatti településekre. Magyarország 3145 települése közül 2005-ben 2122 településen működött polgármesteri hivatal, ami más megközelítésben azt jelenti, hogy az 1023 településen élő 338 ezer fő számára az államigazgatási, illetve önkormányzati ügyek intézése más településen, a körjegyzőség székhelyén volt elérhető. Az egy településre jutó átlagos igazgatási kiadásokat megvizsgálva látható, hogy *a körjegyzőségekhez tartozó településeken*, aligha meglepő módon, valóban *lényegesen alacsonyabb volt az igazgatási kiadások átlagos mértéke* (7,4 millió Ft), mint az önálló hivatalt fenntartók (24,8 millió Ft) esetében. A körjegyzőségek székhelytelepülésein a legmagasabbak az átlagos igazgatási kiadások (32,4 millió Ft) voltak, ám mind az egy településre, mind pedig az egy ellátott lakosra vetített fajlagos igazgatási kiadás alacsonyabb volt itt, mint az önálló hivatalok esetében. A települések lélekszáma alapján osztályközbe sorolt aggregált értékek, bár a főbb tendenciák érzékeltetésére megfelelőek, mégis sok mindent elfednek, torzítanak. Nézzük tehát, hogy mit mutatnak a településsoros adatok! Az igazgatási kiadásokat az ellátott népességre vetítve megkapjuk azt a fajlagos költségmutatót, amely alkalmas az összevetésre. Tekintve, hogy az egyedi értékek nagymértékben szóródnak, helyesebb inkább tendenciákról, mint törvényszerűségről beszélni, hiszen az aprófalvak körében éppen úgy találtunk országos átlag (32,9 ezer Ft/fő) körüli fajlagos költségeket, mint extrém módon kiugró (131,9 ezer Ft/fő) értékeket. Az óvatosság feltétlenül indokolt, hiszen a kis lélekszámú települések esetében rendkívül nagy a változatosság, a fajlagos költségszintre olyan tényezők is kimutatható hatással vannak, mint a hivatalban dolgozó köztisztviselők szolgálati ideje, vagy az, ha egy munkatárs jubileumi jutalmat kap a vizsgált évben.

A fajlagos költségszint ábrázolásával (lásd 2. ábra) láthatóvá válik, hogy *az igazgatás területén valóban megfigyelhető egyfajta tendencia arra, hogy az ellátott lakosság lélekszámának emelkedésével párhuzamosan a fajlagos költségszint mérséklődjön, azaz olcsóbbá váljon a közszolgáltatás*. Egyértelműen megállapítható, hogy

azok a körjegyzőségek és önálló hivatalok, amelyek kétezer főnél kevesebb lakost láttak el, rendre magasabb költségszinttel működtek 2005-ben, mint azok, amelyek ennél több lakost szolgáltak ki.

2. ábra: Az egy lakosra számított igazgatási kiadások alakulása a tízezer fő alatti települések-körjegyzőségek körében, 2005-ben (ezer Ft/fő)

Forrás: MÁK 2005 adatai alapján saját számítás, szerkesztés.

Megjegyzés a 2. ábrához: A körjegyzőségek által ellátott települések igazgatási kiadásai és lakónépessége a székhelytelepüléseknél aggregáltan jelennek meg.

Az igazgatás fajlagos költségeinek vizsgálata során érdemes elkészíteni az osztályközös értékek különböző középértékeit (számtani átlag, medián), hogy képet alkothassunk a körjegyzőségek vélt vagy valós költségelőnyeiről. A 2005-ös adatok alapján arra – az először talán meglepő – megállapításra juthatunk, hogy a körjegyzőségek rendre drágábban működnek, mint az azonos népességet ellátó önálló hivatalok – legalábbis a 8000 fő alatti népességek kategóriáiban. Az azonos nagyságú népességet ellátó körjegyzőségek fajlagosan magasabb költségszintje mögött több tényező hatása is meghúzódik. Egyrészt a körjegyzőségek működési költségei pusztán nagyobb területi hatókörük miatt magasabbak (elsősorban a jelentősebb kommunikációs és utazási, kevésbé a személyi jellegű költségek következtében), másrészt esetükben tetten érhető az ösztönző normatíva hatása.

2. táblázat: Az igazgatás fajlagos költségeinek alakulása 2005-ben
(egy ellátott lakosra jutó igazgatási költség, ezer forintban)

Népesség- kategória	Összesen		Önálló hivatal		Körjegyzőség	
	Számítani átlag	Medián	Számítani átlag	Medián	Számítani átlag	Medián
0–999 fő	42,4	39,5	39,5	36,7	50,7	45,4
1–1999 fő	32,8	30,7	30,3	28,5	37,1	34,9
2–2999 fő	26,7	24,8	25,2	23,5	30,1	29,0
3–3999 fő	25,6	23,8	24,8	22,9	28,1	26,7
4–4999 fő	28,3	24,8	28,0	24,9	32,3	29,2
5–7999 fő	26,8	25,5	26,6	25,5	28,1	27,5
8–9999 fő	26,2	24,2	26,3	24,3	21,0	21,0
10000 fő fölött	29,2	27,3	29,3	27,6	27,3	26,4
Magyarország települési önkormányzatai összesen	32,9	29,5	30,9	28,0	37,9	34,2

Forrás: MÁK, 2005 adatai alapján saját számítás

Nagyon fontosnak tekinthető az a kérdés, hogy vajon a körjegyzőségek szervezését illetően hol húzódik az a minimális területi-lélekszámbeli határ, amelyen túl nem érdemes tovább ösztönözni a társulást, mert az költségcsökkentéssel nem jár, és rontja a szolgáltatás elérhetőségét. A 2005-ös adatok alapján megállapítható, hogy a fajlagos igazgatási költségekre is U-alakú költségfüggvény adódik: a kezdeti magas költségszintről tendenciaszerűen csökken, majd (tízezer fő fölött) ismét emelkedésnek indul. Ezen eredmény összhangban van mind a hazai (Fekete–Pfeil–Lados–Szoboszlai, 2003), mind pedig a nemzetközi (Sharpe, 1995; Hermann, 1998) kutatási eredményekkel. A fajlagos költségigény azt mutatja, hogy *a kétezer fő alatti, valamint a tízezer fő fölötti népességekategóriában magas az igazgatás fajlagos költségigénye, ám minimum-pont (azaz optimum) nem határozható meg*. Vagyis a kettő közti népességekategória esetében egy viszonylag szűk sávban ingadozik a fajlagos költség mutatója. Ezen eredmény alapján az a megállapítás tehető, hogy a költség-hatékonyság javítása érdekében, *jó, ha legalább kétezer főt lát el egy-egy hivatal, illetve körjegyzőség*, ugyanakkor az eredmények nem támasztják alá azt a véleményt, hogy a tízezer fős népességet ellátó hivatal költség-hatékonyságban működne, mint egy háromezer főt ellátó. Azaz – legalábbis a 2005-ös adatok alapján – *nem mondhatjuk, hogy pusztán a költség-hatékonyság javítása érdekében szükség lenne a körjegyzőségi rendszer drámai mértékű átalakítására*.

A költség-hatékonyság és a hivatali működés szakmai szempontjai mellett van még egy olyan körülmény, amelyet mérlegelni kell(ene) az önkormányzati és államigazgatási rendszer átszervezésekor. Ez pedig az *elérhetőség* problémája. Termé-

szetesen minél több lakost rendelünk egy-egy körjegyzőséghez, annál könnyebb a hivatali munka megszervezése, annál könnyebben alakítható ki a kellő specializáció, amely javítja a szakmai munka minőségét, és biztosítja a gyors ügykezelést. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyik oldalon megjelenő megtakarítást más szereplők növekvő kiadásai kísérik: minél nagyobb területi hatókörrel szerveződnek meg a körjegyzőségek, annál nagyobb az állampolgárok utazási kényszere, ami részben költség-, részben időráfordítást igényel. Az azonban már nem szakmai, hanem *méltányossági* kérdés, hogy mekkora költség- és időráfordítást tekint még elfogadhatónak a magyar társadalom.

Az aprófalvak esetében az elérhetőség központi probléma, hiszen a *tömegközlekedési* lehetőségek jellemzően *nem túlzottan kedvezőek* (jellemzően napi három-négy autóbussz-járatpár), ezért gyakran előfordulhat, hogy az ügyfél egy néhány perces ügyintézésre egy teljes napot kénytelen áldozni. A személyautóval való ellátottság ugyan jelentősen javult 1990-hez képest, mégis kevésbé jelent megoldást az előregedő, illetve gettósódó falvak lakói számára, hiszen ezeken a települések a háztartások alig harmada rendelkezik autóval.⁵

A körjegyzőségek 2005-ös helyzetét megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy azok jellemzően szűk területi hatókörrel szerveződtek, vagyis az érintettek lakóhelyéhez közel – öt kilométeren belül – biztosították az ügyintézés. (Ebben nyilvánvalóan szerepet játszik, hogy a körjegyzőségbe tartozó településeknek közös közigazgatási határral – még ha közforgalmú úttal nem is – kell rendelkeznie.) Az ország különböző vidékein a polgármesteri hivatal, a jegyző elérhetősége tekintetében jelentős különbséget nem láthatunk. Jellemzően az aprófalvas vidékeken, Baranyában, Somogyban, Borsodban, Zalában találunk nagy számban olyan településeket, amelyek körjegyzőséghez tartoznak, önálló hivatallal nem rendelkeznek. A lakosok átlagosan öt-hat percnyi autózással (3. táblázat), vagyis gyakorlatilag a szomszédos településen érhetik el a körjegyzőséget, 15 perc feletti utazási időről csupán 19 település esetében adhatunk számot.

3. táblázat: A polgármesteri hivatalok közúti elérhetősége 2005-ben (percben)

Népességekategória	Körjegyzőségbe tartozó település (db)	A körjegyzőség székhelytelepülésének eléréséhez szükséges átlagos utazási idő a tagtelepülésekről (perc)
0–500 fő	849	4,6
501–1000 fő	157	5,6
1001–2000 fő	15	6,5
2001–5000 fő	2	8,7
Magyarország	1023	4,8

Forrás: Területi számjelenrendszer 2005 (KSH) és Kiss János Péter által készített közúti elérési adatmátrix alapján saját számítás. Átlagos utazási idő meghatározásakor az adott útra meghatározott maximális sebesség került felhasználásra, azaz rendre: 50 km/h, 90 km/h, 110 km/h, illetve 130 km/h.

⁵ Forrás: Népszámlálás 2001.

Hozzá kell tennünk, hogy az államigazgatási ügyekkel kapcsolatos utazási kényszert az alternatív szolgáltatási módok elterjedése is mérsékelheti, hiszen az ügyfelek mind több esetben intézhetik ügyeiket az ügyfélkapun <https://ugyfelkapu.magyarorszag.hu>) keresztül, illetve a kormányablakok segítségét is igénybe vehetik, ahol szakképzett ügyintéző az on-line ügyintézésben is segítséget nyújt.

3. Az óvodai nevelés költségei

A közszolgáltatások hatékonyságát vizsgáló elemzések klasszikus terepe a közoktatás; Magyarországon is jelentős figyelmet szenteltek az intézmények mérete, eredményessége és költségigénye közti összefüggések elemzésének. (Lásd többek közt Balogh–Drahos–Péteri, 2004; Horn, 2004; Halász, 2000; Hermann, 2001; Semjén, 1999.) Az oktatás területén érdemes különválasztani az óvodai nevelés és az általános iskolai oktatás kérdéskörét, mivel különböző mértékben érintik az egyes népességkategóriákba tartozó településeket.

Az óvodai ellátás tekintetében a kis lélekszámú falvak sajátos helyzetben vannak. Különösen kedvezőtlen a 200 fő alatti települések ellátottsága, hiszen ott kivételesnek számít az óvoda léte – 310 településen csupán két saját fenntartású intézmény működött 2005 végén. A 201–500 fős községekben élők ellátottsága jobbnak mondható, hiszen a települések negyedében (24,4%) helyben is biztosított az óvoda a vizsgált esztendőben. Az ennél népesebb településeken pedig az óvodák férőhelykapacitása meghaladta a településen élő, óvodáskorú gyermekek számát.

4. táblázat: Az óvodai nevelés főbb mutatói 2005-ben

Népesség-kategória	3–5 éves gyermekek száma (fő)	Óvodai férőhely (db)	Beíratott gyermekek száma (fő)	Kihasz-náltság (%)	Egy ellátott gyermekre jutó folyó kiadás (ezer Ft)
0–200 fő	1 011	95	49	51,6	409,6
201–500 fő	7 254	5 443	3 615	66,4	387,7
501–1000 fő	14 967	23 897	16 430	68,8	351,4
1001–2000 fő	29 265	39 814	33 822	85,0	346,5
2001–5000 fő	48 169	56 862	51 425	90,4	357,0
5001–10 000 fő	30 331	33 675	33 280	98,8	333,5
10 001–20 000 fő	33 948	37 703	36 631	97,2	354,9
20 001–50 000 fő	34 587	38 920	37 749	97,0	394,0
50 001 fő fölött	90 424	100 317	96 563	96,3	378,8

Népesség-kategória	3–5 éves gyermekek száma (fő)	Óvodai férőhely (db)	Beíratott gyermekek száma (fő)	Kihasz-náltság (%)	Egy ellátott gyermekre jutó folyó kiadás (ezer Ft)
Megyei, fővárosi önkormányzat, többcélú kist. társ.	Nem értelmezhető	1 092	954	87,4	377,7
Mindösszesen	289 956	337 818	310 518	91,9	364,5

Forrás: MÁK és a KSH T-Star 2005. évi adatai alapján saját szerkesztés.

Megjegyzés: A táblázatban a sajátos nevelési igényű gyermekek, illetve az őket ellátó intézmények adatai nem jelennek meg. Eredeti megjelenés: Koós–Lados 2008: 76–77.

Abból fakadóan, hogy az óvodával nem rendelkező településeken élő gyerekeket a központi funkciójú településekre íratják, *a központokban megfelelő a kihasználtság*. A kedvező kihasználtsági mutatókban feltételezhetően az is közrejátszik, hogy egyre gyakoribbá vált az iskolakezdés kitolása hét-, néha nyolc éves korra, ami természetesen növeli az ellátottak számát, még akkor is, ha az egyes évfolyamok létszáma csökken.

Az óvodába ténylegesen beíratott gyermekek száma és az óvoda férőhely-kapacitása alapján számított kihasználtság tekintetében a települési mérethierarchia mentén egyre javuló helyzetről számolhatunk be. *Miközben az önkormányzati fenntartású óvodákban az átlagos kihasználtság mértéke 91,9% volt 2005-ben, a kétszáz fő alatti települések esetében ez a mutató mindössze 51,6%! A kapacitásuk alig felét kihasználó törpefalvaknál népesebb településeknél tendenciaszerűen javul a mutató: az ötezer főnél népesebb települések esetében már 95% fölötti értékeket láthattunk.* A nem települési önkormányzatok (megyei, fővárosi önkormányzat, illetve többcélú kistérségi társulás) fenntartásában működő óvodák esetében a kihasználtság elmarad a népesebb települések szintjétől, amiben a tapasztalatok szerint az is közrejátszik, hogy a települési önkormányzatok a „problémás”, nehezen fenntartható intézményeket adták át más fenntartóknak.

Az ezer fő alatti települések intézményeit sújtó alacsony kihasználtság (51,6–68,8%), illetve az ebből eredő *finanszírozási nehézségek* komoly próbatételt jelentettek szinte valamennyi intézményfenntartó önkormányzat számára. Miközben ugyanis az intézmény fenntartásának költségeit (pl. fűtés) jelentős mértékben a férőhely-kapacitás – az épület nagysága – határozza meg, a normatív finanszírozás viszont az ellátott gyermekek számától függ. Tekintettel az ellátás szigorú szabályozására – személyi feltételek, csoportnagyság stb. –, nem csodálkozhatunk azon, ha az egy ellátott gyermekre jutó kiadások az átlag (364,5 ezer Ft) viszonylag szűk környezetében (333,5–409,6 ezer Ft) mozogtak 2005-ben. A legmagasabb fajlagos ráfordítást a törpefalvaknál, azaz a kétszáz fő alatti településeknél, illetve ellenkező oldalon, a hús–ötvenezer fős városok esetében találhattuk, ami azért is sajátos eredmény, mert a kihasználtság tekintetében a két méretkategória intézményei között sza-

kadéknyi (51,6–97%) a különbség. A fentiek arra mutatnak rá, hogy *a kihasználtság ugyan a fajlagos fenntartási költségek alakulásának fontos tényezője, de önmagában nem determinisztikus hatása*. A legalacsonyabb fajlagos értékeket (333,5 ezer Ft/ellátott gyermek) az ötezer–tízezer fős települések intézményeiben regisztrálhattuk, ennél mind a népesebb, mind pedig a kisebb lélekszámú települések óvodáiban több forrást igényelt egy-egy gyermek ellátása. Hasonló eredményre jutott Lados Mihály (Gadócziné [et al.], 2003), amikor a 2000. évi magyarországi adatokat elemezte.

A folyó kiadásokat személyi és dologi jellegű kiadásokra bontva, a kép nem változik jelentősen (5. táblázat), az értékek gyakorlatilag az országos átlag +/-10%-os környezetében helyezkednek el. A fajlagos értékek tendenciaszerűen a legalacsonyabb népességű települések esetében a legmagasabbak, bár hozzá kell tennünk, hogy a csökkenés korántsem monoton jellegű, a tízezer lakosnál népesebb települések esetében ismét növekedésnek indulnak mind a dologi, mind pedig a személyi kiadások. Az ötezer–tízezer fős településeken működő intézmények költséghatékony működését egyszerre több tényező is segítette: egyrészt itt volt a legmagasabb a kihasználtság (98,8%), ami maximalizálja a forrásoldalt, e körben volt legmagasabb az egy óvópedagógusra jutó ellátott gyermekek száma (11,5), ami a személyi jellegű kiadások hatékony felhasználását eredményezte. A költséghatékony működést segítette továbbá, hogy a dologi kiadásokat is alacsonyan (96,2 ezer Ft/ellátott gyermek) tudták tartani, amiben feltételezhetően szerepet játszott, hogy az intézményhálózat nem aprózódott el: egy településre átlagosan másfél intézmény jutott, s azok is nagy-nak mondhatóak (152 férőhely), ami feltételezhetően kedvezően hatott az üzemeltetési költségekre.

5. táblázat: Az óvodai nevelés fajlagos mutatói 2005-ben (ezer forintban)

<i>Népesség-kategória</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó folyó kiadás</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó dologi kiadás</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó személyi jellegű kiadás</i>	<i>Egy férőhelyre jutó folyó kiadás</i>	<i>Egy férőhelyre jutó dologi kiadás</i>
0–200 fő	409,6	115,1	294,5	211,3	59,3
201–500 fő	387,7	117,1	270,6	257,5	77,8
501–1000 fő	351,4	102,9	248,5	241,6	70,7
1001–2000 fő	346,5	101,0	245,6	294,4	85,8
2001–5000 fő	357,0	102,9	254,1	322,9	93,1
5001–10 000 fő	333,5	96,2	237,2	329,6	95,1
10 001–20 000 fő	354,9	99,3	255,6	344,8	96,5
20 001–50 000 fő	394,0	107,8	286,1	382,1	104,6
50 001 fő fölött	378,8	103,3	275,5	364,6	99,4

<i>Népesség-kategória</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó folyó kiadás</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó dologi kiadás</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó személyi jellegű kiadás</i>	<i>Egy férőhelyre jutó folyó kiadás</i>	<i>Egy férőhelyre jutó dologi kiadás</i>
Megyei, fővárosi önkormányzat, többcélú kistérségi társulás	377,7	121,2	256,5	330,0	105,9
Mindösszesen	364,5	102,5	262,0	335,1	94,2

Forrás: MÁK 2005. évi adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: A táblázatban a sajátos nevelési igényű gyermekek, illetve az őket ellátó intézmények adatai nem jelennek meg. Eredeti megjelenés: Koós–Lados 2008: 78–79.

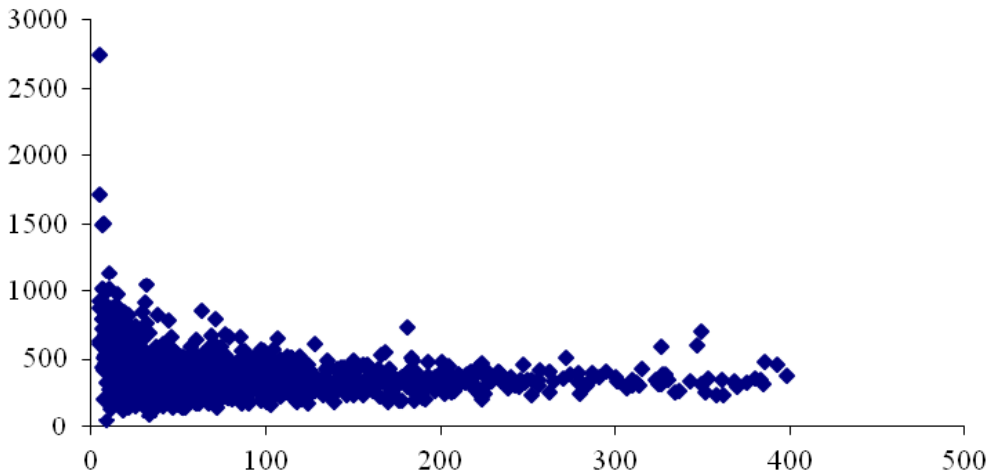
Tekintve, hogy a személyi kiadásokon az intézmények fenntartói nem, illetve csak nagyon korlátozott mértékben tudtak megtakarítást elérni, kényszerűen a dologi kiadásokon kellett spórolniuk. Ha a dologi kiadásokat nem az ellátott gyermekek, hanem a férőhelyek számára vetítjük, láthatóvá válik, hogy a kis lélekszámú (1000 fő alatti) településeken működő óvodák esetében a dologi kiadások (59,6–77,8 ezer Ft/férőhely) jelentős mértékben elmaradtak az országos átlagtól (94,2 ezer Ft/férőhely) 2005-ben.

Ennek következményeit aligha kell magyarázni: egy-egy intézmény fenntartásához (fűtés, világítás, közüzemi díjak) rendelkezésre álló források tekintetében *nagy különbségek* alakultak ki, ami *nem annyira a ténylegesen szükséges ráfordításokat, sokkal inkább a fenntartó teherviselő képességét mutatja.*

A nem óvodai célokra létesített épületekben működő intézmények dologi kiadásaira az aprófalvakban jellemzően 2,0–2,8 millió forint jutott, míg az 5001–10 000 fő településen működők esetében közel tízmillió forint biztosította egy átlagos intézmény működtetését. Az egy ellátott óvodásra eső folyó kiadások 2005-ös adatainak ábrázolásával (lásd 3. ábra) képet alkothatunk a költségviszonyok alakulásáról – még akkor is, ha a rendelkezésre álló adatok nem részletezettek. Országos szinten 2005-ben egy települési önkormányzati óvodában a közszolgáltatás egy ellátott gyermekre jutó fajlagos költsége átlagosan 365 ezer forint volt. A fajlagos költségmutató rendkívül nagy szórást mutat; a kis kapacitású – tíz főnél kevesebb óvodást ellátó – intézmények esetében nem volt ritka, hogy egyetlen gyermekre 1–1,5 millió forintnyi folyó kiadás esett. Az óvodai létszám emelkedésével aztán tendenciaszerűen csökkenésnek indul az egy gyermek ellátásához szükséges folyó kiadások összege. (Lásd a 3. és 4. ábrát.)

A 3. ábrán is jól látható – ami az egyedi települési adatokon is szembevetendő –, hogy rendkívül széles tartományban mozognak a fajlagos értékek. Ennek érzékeltetésre álljon itt egy egyszerű példa: ha tudjuk, hogy egy adott településen 40 óvodába beíratott gyermek volt 2005-ben, akkor azt mondhatjuk, hogy az adott település önkormányzata 8,9 és 22,5 millió forint közti összeget fordított az adott közszolgáltatás

3. ábra: Az óvodai ellátás fajlagos költségeinek alakulása az adott településen ellátott óvodások számának függvényében, 2005-ben (Egy ellátott óvodásra jutó folyó kiadás összege, ezer forintban)

Forrás: MÁK 2005 adatai alapján saját szerkesztés.

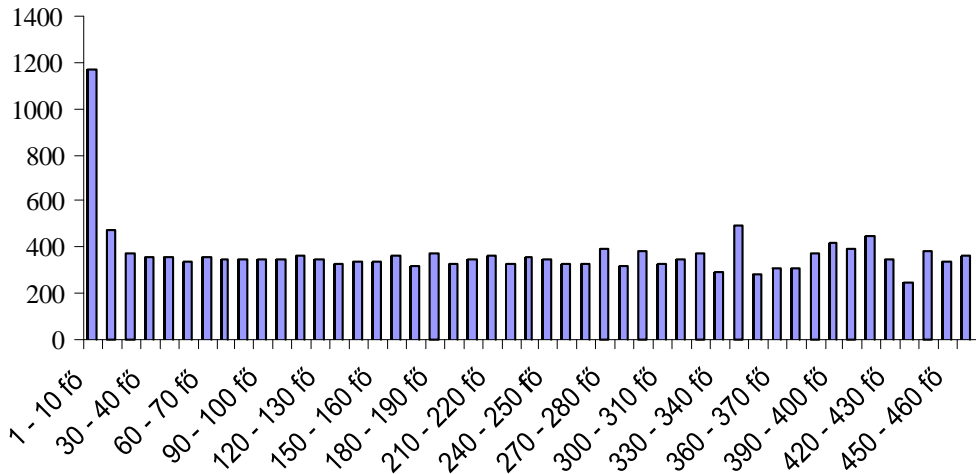
Megjegyzés: a jobb áttekinthetőség érdekében az ábrán csupán az 5–400 fő közötti tartomány jelenik meg.

biztosítására, ami döbbenetes különbségekre világít rá. Az egyedi változatosságból eredő „torzítás” mérséklése érdekében érdemes megvizsgálni, hogy milyen jellemző értékeket rendelhetünk az egyes csoportnagyságokhoz. E célból az óvodások száma alapján osztályközbe soroltuk a településeket, és meghatároztuk, hogy az adott osztályközbe eső települések esetén milyen középérték (átlag) adódik az egy óvodásra eső folyó kiadást illetően. (Lásd 4. ábra.) A 2005-ös adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy *30 fő alatt jellemzően rendkívül magas az óvodai ellátás fajlagos költsége – e szint felett azonban nem mutat további csökkenést a fajlagos mutató.* A 30–40 gyermek számára óvodai ellátást biztosító települések átlagosan 360 ezer forintot fordítottak egyetlen óvodás ellátására – ami nem mutat komoly eltérést a 160–170 fő számára ellátást biztosító településekre jellemző 366 ezer forintos fajlagos költség-szinttől.

Az eredmények sajátos módon összecsengnek az óvodabezárások adataival. 2001 és 2005 között az országban 92 településen szűnt meg a települési önkormányzat által biztosított óvodai ellátás – ami főként a kistelepülések esetében az óvoda bezárását jelentette, a nagyobb települések esetében jellemzően csak a fenntartó változott meg (nonprofit szervezet, illetve kistérségi társulás), s az intézmény helyben maradt.

Az intézmények bezárása jellemzően a kistelepülési kört sújtotta. Az ezer fő alatti települések körében 80 faluban szűnt meg az önkormányzati óvoda, és aligha meglepő, hogy ezeken a településeken rendre *a 30 fő alatti, vagyis a legmagasabb fajlagos költségszinttel jellemezhető intézményeket kellett megszüntetni.* Az ötszáz fő alatti

4. ábra: Az óvodások létszáma alapján képzett osztályközök és az adott osztályközbe eső települések átlagos, egy óvodásra jutó folyó kiadása 2005-ben (ezer forint/óvodás)

Forrás: MÁK 2005 adatok alapján saját számítás, szerkesztés

településeken jellemzően akkor döntöttek az intézmény bezárása mellett, amikor a létszám 10 fő alá esett, míg a népesebb, ötszáz–ezer fős települések esetében inkább a 20 fő elérése számított kritikusnak – bár arra is találtunk példát, hogy egy 52 fős intézmény került ki önkormányzati fenntartásból.⁶

4. Az általános iskolai oktatás költségei

Az alapfokú oktatás biztosítása az önkormányzati törvény alapján a települési önkormányzatok feladata. Az ötszáz fő alatti települések döntő többségében 2005-ben nem működött általános iskola, e falvak önkormányzatai jellemzően iskolafenntartó önkormányzatokkal kötött feladat-ellátási megállapodások révén, vagy intézményfenntartó társulások létrehozásával tettek eleget az oktatás területén fennálló törvényi kötelezettségüknek. A települési önkormányzatok romló pénzügyi helyzete azonban alaposan átrendezte a finanszírozási viszonyokat. Amíg a normatíva jobbra fedezte a felmerülő kiadásokat, az intézményfenntartó települések szívesen fogadták a településen túlról érkező gyerekeket, mivel ez az ő helyzetüket is javította. Ahogy azonban a normatíva egyre kisebb mértékben fedezte a felmerülő kiadásokat, az intézményfenntartó önkormányzatok egyre jelentősebb mértékben kényszerültek a normatíva „kipótlására”, hogy eleget tehessenek törvényi kötelezettségüknek.

⁶ A Somogy megyei Nemesdédéről van szó, amely 2005-ben mikrotérségi fenntartói társulásba vitte intézményét.

A növekvő pénzügyi teher hamar helyi politikai kérdéssé vált, hiszen az önkormányzati képviselők kommunikációjában a helyzet könnyen leegyszerűsödhetett arra, hogy „nem vagyunk hajlandók mások gyerekeinek az oktatását finanszírozni”. A bejáró tanulókat kibocsátó települések rákényszerültek, hogy intézményfenntartó társulásokat alakítsanak, és részt vállaljanak az intézmény fenntartásában is.

Az ezer fő alatti települések jelentős részében már 2005-ben sem volt általános iskola, hiszen az 1693 településen mindössze 643 intézmény működött, kétharmaduk 500 főnél népesebb faluban. A kétszáz–ötszáz fős településeken működő általános iskolák jellemzően csupán alsó tagozatos gyermekek számára nyújtottak képzést, azt is összevont évfolyamokon. A felső tagozattal is rendelkező iskolák száma a népesebb települések felé haladva folyamatosan emelkedik, az ezer főnél nagyobb településeken működő intézményekben jellemzően már felső tagozatos osztályok is vannak.

6. táblázat: Önkormányzati fenntartású általános iskolák főbb jellemzői 2005-ben

Népesség-kategória	Tel. önk. (db)	Intézmény (db)	Intézmény átlagos mérete		Átlagos osztálylétszám (fő)	Egy pedagógusra jutó gyermek (fő)
			Tanulócsoportok száma (db)	Gyermekek száma (fő)		
0–200 fő	310	2	9,0	152,0	16,9	10,5
201–500 fő	703	141	2,0	25,3	12,7	8,3
501–1000 fő	680	500	5,1	66,3	12,9	8,3
1001–2000 fő	656	674	7,9	130,4	16,6	9,5
2001–5000 fő	511	528	13,3	254,4	19,2	10,7
5001–10 000 fő	141	187	20,5	437,0	21,4	11,4
10 001–20 000 fő	81	269	15,8	362,9	23,0	11,6
20 001–50 000 fő	46	240	18,0	411,0	22,9	11,0
50 001 fő fölött	39	542	18,8	425,1	22,6	10,1
Mindösszesen	3 167	3 083	12,3	250,5	20,3	10,3

Forrás: MÁK és a TStar 2005. évi adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: A táblázatban csupán a települési önkormányzatokra vonatkozó adatok szerepelnek.

Eredeti megjelenés: Koós–Lados 2008: 81.

Az általános iskolák a település méretével párhuzamosan egyre nagyobbak lesznek, az aprófalvakra jellemző 25 fős intézményeket az ötezer főnél népesebb településeken már 400 fős (363–437 fő) iskolák váltják fel. (6. táblázat.) Az ezer főnél kisebb településeken működő iskolákban – a tanulócsoportok alacsony száma és az összevont osztályok ellenére – az egy osztályra jutó tanulók száma a tizenháromat sem érte el, szemben az országos átlagot jelentő 20,3-al. Nem csodálkozhatunk így azon, ha az egy pedagógusra jutó gyermekek száma éppen e kis lélekszámú

településeken működő általános iskolákban volt a legalacsonyabb – alig 8,3 –, ami jelentősen elmaradt az országos átlagot jelentő 10,3-tól. Teljesen más módszertan és más (intézményi) adatok alapján, hasonló következtetésre jutott Hermann Zoltán is (Hermann, 2004), amikor a falusi kisiskolákat vizsgálta méretgazdaságosság szempontjából.

Aligha meglepő, ha a legnagyobb fajlagos költséggel üzemelő intézményeket az aprófalvak kisméretű intézményeinek körében fedezzük fel. (7. táblázat.) Az átlagos értékek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy fajlagosan, egy ellátott gyermekre vetítve, az ötezer–húszezer fős települések általános iskolái működtek a leginkább költséghatékonyan: átlagosan 247,2–256,3 ezer forintot fordítva egy tanuló ellátására. Ez lényegesen alacsonyabb volt, mint az országos átlag (286,0 ezer Ft), az ezer fő alatti településeken működő iskolákhoz képest (380,1–396,5 ezer Ft) pedig gyermekenként több mint százezer forinttal igényeltek kevesebb ráfordítást. Az említett népességkategóriába tartozó településeken működő általános iskolák jellemző tanulói létszáma 363–437 fő közt ingadozott, ugyanakkor az is látható, hogy a hasonló méretű iskolákra többet fordítottak, ha népesebb településeken működtek.

Ez az eredmény ismételtén rámutat arra a kutatási tapasztalatokkal (bővebben lásd Váradí, 2008; Billus, 2008) is alátámasztott összefüggésre, hogy *az intézmények működési költségeit nem csupán az „objektív” tényezők* (a tanulók száma, az intézmény kialakítása, fűtési igénye stb.) *határozzák meg, hanem a fenntartók teherviselő képessége is.* Vagyis az, hogy mennyiben képesek és hajlandóak olyan „extra” szolgáltatások finanszírozására, mint például a tanórán kívüli foglalkozások (felzárkóztatás, tehetség gondozás), túlórák, illetve mennyire tudják kikényszeríteni a források hatékony felhasználását.

7. táblázat: Az önkormányzati fenntartású általános iskolák fajlagos mutatói 2005-ben (ezer Ft, illetve fő)

Népesség-kategória	Intézmény átlagos mérete (fő)	Egy ellátott gyermekre jutó folyó kiadás	Egy ellátott gyermekre jutó személyi kiadás	Egy ellátott gyermekre jutó dologi kiadás
0–200 fő	152,0	228,9	166,8	62,2
201–500 fő	25,3	396,5	272,6	124,0
501–1000 fő	66,3	380,1	265,1	115,0
1001–2000 fő	130,4	330,5	230,8	99,7
2001–5000 fő	254,4	292,4	203,9	88,5
5001–10000 fő	437,0	256,3	180,4	75,9
10001–20000 fő	362,9	247,2	175,1	72,1
20001–50000 fő	411,0	273,9	195,9	77,9
50001 fő fölött	425,1	283,7	201,3	82,4

<i>Népesség-kategória</i>	<i>Intézmény átlagos mérete (fő)</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó folyó kiadás</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó személyi kiadás</i>	<i>Egy ellátott gyermekre jutó dologi kiadás</i>
Megyei, fővárosi önkormányzat, többcélú kistérségi társulás		288,3	197,7	90,6
Mindösszesen	250,5	286,0	201,6	84,4

Forrás: MÁK és a KSH Tstar 2005. évi adatai alapján saját számítás.

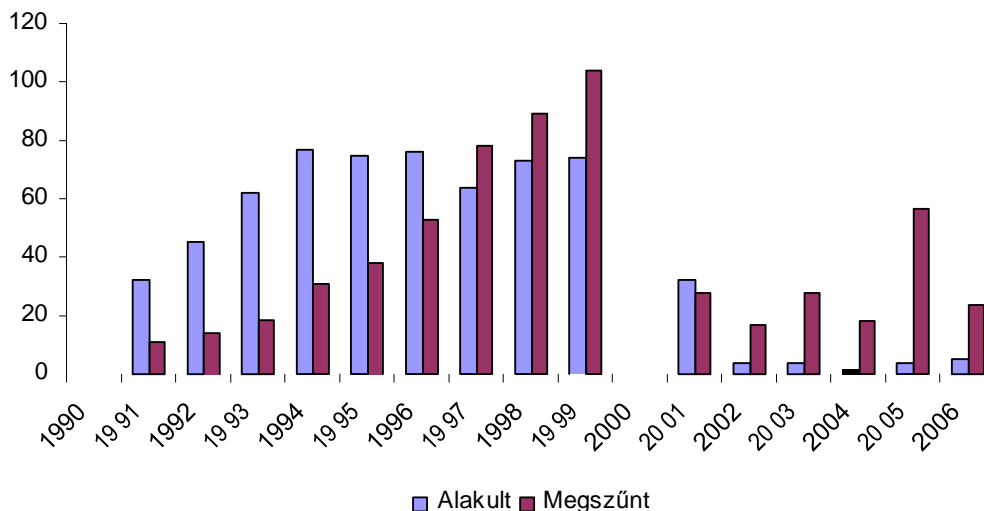
Eredeti megjelenés: Koós–Lados 2008: 82.

Ha megvizsgáljuk az általános iskolai oktatásra fajlagosan sokat fordító településeket, megállapíthatjuk, hogy körükben felülreprezentáltak voltak a kétezer főnél kisebb települések, illetve a jó helyzetben lévő (magas helyi adóbevételekkel gazdálkodó) önkormányzatok, amelyek képesek a fent említett szolgáltatásokat biztosítani. Figyelemre méltó, hogy a megyei jogú városok jellemzően nem tudtak az országos átlagnál több forrást biztosítani általános iskoláik fenntartására. (Ebben feltételezhetően komoly szerepet játszott, hogy kiterjedt intézményhálózatot – középiskolákat, kórházakat, múzeumokat, közgyűjteményeket stb.– kellett fenntartaniuk, így kevesebb forrást tudtak erre a célra biztosítani.) (Németh, 2006.)

A csekély helyi adóbevételel, ugyanakkor csökkenő gyermeklétszámmal és állami normatívával szembesülő települési önkormányzatok jelentős számban kényszerültek a helyi iskola bezárására, jobb esetben annak fenntartását átadták más szereplőnek (megyének, fővárosnak, egyháznak, alapítványnak). Az 5. ábrán látható, hogy az általános iskolák alapítása, megszüntetése korántsem új fejlemény. Az persze megállapítható, hogy 1996-ig az iskolaalapítás, azt követően egyre inkább az önkormányzati iskolák megszüntetése vált meghatározó folyamattá. Az ezredfordulót követően 97 településen szűnt meg az önkormányzati általános iskola, a fajlagos költségszínvonal ismeretében aligha meglepő, hogy lényegében (98%) az ezer fő alatti falvakban. A bezárt önkormányzati iskolák kifejezetten alacsony létszámmal, az időszak eleji (2001) állapot szerint átlagosan alig 31 fővel működtek. Utolsó tanévük adatai pedig azt mutatják, hogy jellemzően egy tartós létszámcsökkenési tendencia zárásaként került lakat az iskolára, amikor a tanulói létszám már húsz alá esett.

Az általános iskolák jogutód nélküli megszüntetése a nagyon alacsony – 20 fő alatti – tanulólétszámmal küzdő intézményeket sújtotta, a nagyobb létszámmal működők esetében már más lehetőségek is rendelkezésre álltak: az összevonás, vagy éppen a tagintézménnyé válás. Mindezen intézményi változások (megszűnés, tagintézménnyé válás) alapvetően átrajzolták az oktatási feladatellátás térstruktúráját, és különösen az aprófalvas térségekben jelentős mértékben befolyásolták ezen közszolgáltatás elérhetőségét. A kisiskolák megszűnése, illetve betagozódása a nagyobb körzeti iskolákba, valamint a nem önkormányzati fenntartók súlyának erősödése a kétezeres években, jelentős részben az intézményfenntartó társulásokat támogató

5. ábra: Önkormányzati fenntartású általános iskolát alapító és megszüntető települések száma 1991–2006 között

Forrás: KSH Tstar adatbázis 1990–2006 közti adatai alapján saját számítás, szerkesztés.

Megjegyzés: 2000-re nem állnak rendelkezésre adatok.

szabályozásnak és a kisiskolákat erőteljesen sújtó finanszírozási rendszernek köszönhetően, felgyorsult. A folyamatot elemző tanulmányok arra mutattak rá, hogy az intézményhálózat átalakulásában nem a szakmai munka, az intézmény teljesítményének mérlegelése alapján születnek a döntések, jóval nagyobb súllyal esnek a latba a költségvetési, finanszírozási kényszerek. (Váradi, 2008.)

5. Az egészségügyi alapellátás költségei

Az egészségügyi feladatok ellátására az önkormányzatok folyó kiadásaik közel ötödét (18%) fordították 2005-ben. Ezen a területen ugyanakkor nagyon nehéz elemezni a pénzügyi hatékonyság problémáját, egyrészt a vonatkozó adatok hiányában, másrészt az ágazat sokszereplős jellegének (önkormányzatok, egyházak, nonprofit szervezetek és gazdasági társaságok) köszönhetően. Míg az alapfokú oktatás-nevelés esetében a szolgáltatást alapvetően a települési önkormányzatok biztosítják, az egészségügyben ez korántsem áll fenn. A területi egészségügyi ellátást biztosító háziorvos ugyanis lehet az önkormányzat által foglalkoztatott közalkalmazott, ám a települési önkormányzat önálló orvosi tevékenység ellátására szerződést is köthet a magánorvossal, illetve egy gazdálkodó szervezettel. Míg korábban a közalkalmazotti státusz egyeduralmodó volt, 2005-re részesedése 2% alá csökkent. A praxis vállalkozásként való működtetésére azokban a háziorvosi körzetekben volt kicsi a készlet, amelyek „rossz” pacifentúrával jellemezhetőek, azaz az alacsony kártyaszámú, nagy ki-

terjedésű, jelentős ügyeleti terhet jelentő körzetekben, illetve ott, ahol a házi orvos személyes okokból (pl. nyugdíj előtt) nem kívánt változtatni az évtizedes szokásokon. A házi orvosi praxisok privatizációjával a gazdasági törvényszerűségek egyre nagyobb teret nyertek e közszolgáltatás területén, *a piac mintegy beárzta az egyes praxisok jövedelemtermelő képességét* (kártyaszámon alapuló normatív finanszírozás), ezzel is kifejezve az adott terület vonzerejét. A kevésbé vonzó praxisokban egyre magasabb lett a tartósan betöltetlen helyek száma, miközben a vonzó patientúrájú körzetek megszerzéséért komoly összegeket is hajlandóak voltak áldozni a vállalkozó házi orvosok. Aligha meglepő, hogy a folyamat az alacsony lélekszámú településeket sújtotta és sújtja a leginkább, s a másik oldalon, a nagyobb lélekszámúakat, főként a városokat preferálja.

Az országos átlagot tekintve, 2005-ben egy házi orvosi praxisra *kétezer lakos jutott. Az aprófalvas vidékeket ennél jóval kisebb érték jellemezte: 1100–1300 lakos már jónak mondható.* Hozzá kell tennünk, hogy e települési körben is egyre gyakrabban került sor a házi orvosi praxisok területének átalakítására (összevonására, illetve felosztására), elősegítve kevesebb, de „rentábilisan” működtethető praxis létrejöttét. A vállalkozó házi orvosok megjelenésével, általánossá válásával az önkormányzatok egyre kevésbé képesek hatni az alapfokú egészségügyi ellátásra. Bár a gyógyító tevékenység – főként a kisebb településeken – szinte kizárólagosan a települési önkormányzat tulajdonában lévő rendelőkben történik, az eszközök, berendezések, bútorok jellemzően a tevékenységet ellátó vállalkozás tulajdonát képezik. Az eszközállomány kialakításában komoly szerepet játszottak a házi orvosok fejlesztéséhez nyújtott bankhitelek (házi orvosi vállalkozások eszközvásárlási kölcsöne, rendelő-finanszírozás, praxis-hitel), melyekhez esetenként OEP-támogatást is igénybe lehetett venni. A települési önkormányzatok pedig, hogy vonzóvá tegyék a praxist, biztosítják az infrastruktúrát, igyekeznek csökkenteni a vállalkozó orvosok pénzügyi terheit: egyáltalán nem kérnek, illetve mérsékelt bérleti díjat határoznak meg, gyakran hozzájárulnak az eszközök beszerzéséhez, szolgálati lakást, esetenként utazási költség hozzájárulást biztosítanak.

Mivel az egészségügyi ellátás tekintetében meglehetősen szűkösek az országosan elérhető információk, csak korlátozott érvényű megállapításokat tehetünk. Az első és legfontosabb megállapítás (8. táblázat), hogy 2005-ben *a települési hierarchia alsóbb szintjein* – ez a gyakorlatban ötezer főt jelent – *csak az alapellátás, vagyis a házi orvosi, fogorvosi, védőnői ellátás, a kétezer fő fölötti településeknél pedig a járóbeteg-ellátás különböző formái* (gondozóintézet, illetve szakorvos) *voltak elérhetőek.* Az ötezer főnél népesebb települések esetében egyre jelentősebbé válik a kórházi aktív fekvőbeteg-ellátás, illetve a rehabilitáció, utókezelés, valamint a krónikus fekvőbeteg-ellátás.

8. táblázat:

A háziorvosi szolgálat és a járóbeteg-ellátás folyó kiadásai 2005-ben (ezer Ft)

Népesség-kategória	Háziorvosi szolgálat	Járóbeteg gondozó-intézeti gondozása	Járóbeteg szakorvosi ellátása
0–200 fő	17 363	–	–
201–500 fő	184 190	0	45
501–1000 fő	976 539	2 026	42
1001–2000 fő	1 259 623	6 895	0
2001–5000 fő	1 655 044	63 960	370 119
5001–10 000 fő	1 123 788	130 829	1 453 484
10 001–20 000 fő	1 040 242	706 811	10 670 671
20 001–50 000 fő	733 335	1 124 406	13 609 261
50 001 fő fölött	2 312 581	918 420	15 468 335
Megyei, fővárosi önkormányzat, többcélú kistérségi társulás	118 733	2 879 975	41 311 165
Mindösszesen	9 421 438	5 833 322	82 883 122

Forrás: MÁK 2005. évi adatai alapján saját szerkesztés.

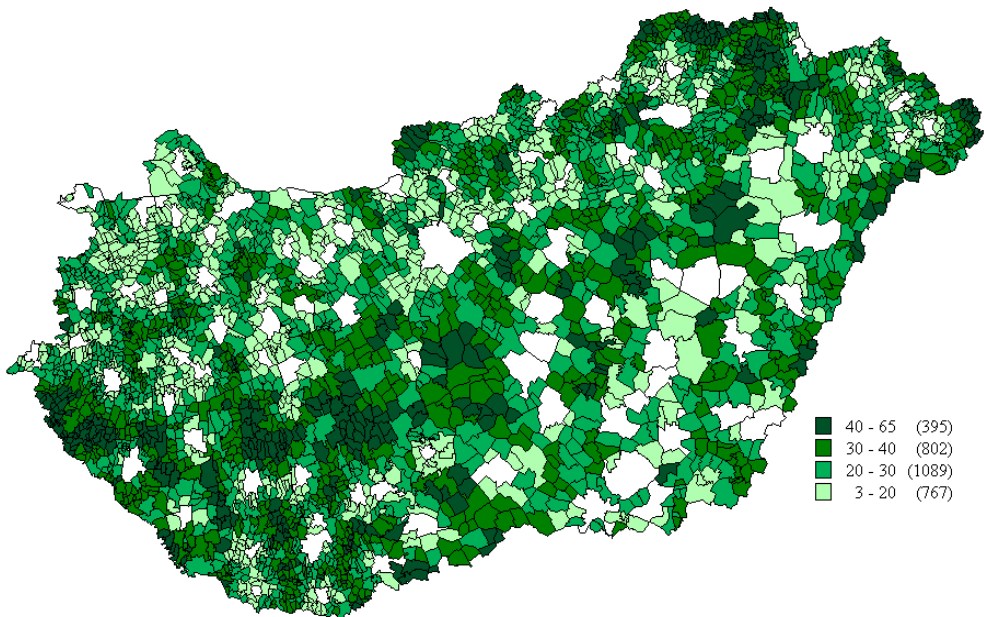
Eredeti megjelenés: Koós–Lados 2008: 86.

Annak fényében, hogy az önkormányzatoknál jelentkező egészségügyi kiadások döntő része (61%) az aktív fekvőbeteg ellátáshoz, illetve utókezelő-krónikus fekvőbetegek ellátását végző intézményekhez (6,8%) kötődött, nem csodálkozhatunk azon, hogy a kiadások meghatározó része a nagyobb lélekszámú településeknél jelentkezett. Az ötezer fő alatti településeken az egészségügyi kiadások alig három százaléka jelent meg, míg a kórházak, rendelőintézetek többségét üzemeltető megyei önkormányzatoknál, illetve a fővárosi önkormányzatnál a kiadások majd kétharmada (59,6%) csapódott le. A kórházi, szakorvosi, illetve gondozóintézeti ellátást nem biztosító települések kiadásai közt jellemzően, de nem kizárólag a háziorvosi szolgálattal kapcsolatos finanszírozási igények jelentek meg. Mivel a háziorvosi körzetek nem települési szinten szerveződnek, adatvédelmi okokból pedig praxis-szintű adatokhoz nem lehet hozzájutni, pusztán a működő (pontosabban egyre inkább működő) piac logikájára hagyatkozhattunk a közeljövőben várható fejlemények előrejelzésével. Azt valószínűsítettük 2005-ben, hogy a piaci erőviszonyok fokozatosan kiszorítják a gyengén teljesítő praxisokat, vagyis azokat, amelyekben az ellátandó lakosok száma túl alacsony. Hogy hol húzódik ennek minimuma, a normatív finanszírozás és a praxisra jellemző költségviszonyok (utazási szükséglet, ingatlan bérleti díja, üzemeltetési költségek stb.) által meghatározott, vagyis nagyfokú változatosságot mutat, de a szakmai konszenzus szerint a 2005-ben érvényes finanszírozási modell mellett minimálisan 1500, de inkább 1800 bejelentkezett ügyfél szükséges a praxis fenntartásához.

A járóbeteg-ellátás területén a helyzet nagyban hasonlított a kórházi ellátáshoz, azzal a különbséggel, hogy az intézmények, rendkívül korlátozott mértékben ugyan, de az egészen kicsiny lélekszámú településeken is megjelentek. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a járóbetegek szakorvosi, illetve gondozóintézeti ellátása ezeken a kis lélekszámú településeken jellemzően a házi-orvosok szaktudásán alapul, akik a házi-orvosi szakvizsga mellett egyéb – pl. belgyógyászati, fül-orr-gégészeti – szakvizsgát is letettek, és szakrendelésükön fogadják a pácienseket. Emellett arra is egyre több példa akadt, hogy a kórházi szakorvosok a közeli településeken szakrendeléseket tartanak (pl. nőgyógyászat, belgyógyászat, mozgásszervi megbetegedések). Ilyen körülmények között nyilvánvalóan kevésbé lehet intézményi méretgazdaságosságról szó, hiszen klasszikus értelemben vett intézmények sincsenek, csupán vállalkozó szakorvosok, akik mérlegelik, hogy a szakrendelés beindítása, fenntartása a páciencia és az éppen aktuális finanszírozási keretek mellett kifizetődő-e vagy sem.

Az egészségügyi ellátás területén rendkívül fontos az *elérhetőség alakulása*, hiszen szó szerint életek múlnak azon, hogy a rászoruló beteg milyen gyorsan jut megfelelő orvosi ellátáshoz. Ha megvizsgáljuk, hogy optimális esetben legalább hány perc szükséges ahhoz, hogy a beteget kórházba juttassa a mentő, elszomorító eredményre

1. térkép: Mennyi közlekedési időráfordítással lehetséges a beteg kórházba szállítása, 2005-ben (a legközelebbi mentőállomás, település, legközelebbi kórház útvonal bejárása esetén percben)

Forrás: Kiss János Péter által készített közúti elérési adatmátrix felhasználásával saját számítás és szerkesztés. Átlagos utazási idő meghatározásakor az adott útra meghatározott maximális sebesség került felhasználásra, azaz rendre: 50 km/h, 90 km/h, 110 km/h, illetve 130 km/h.

jutunk. 2005-ben pusztán a közlekedési időszükséglet *a települések több mint egytizedénél (395 településnél) elérte a 40 percet*. Figyelembe véve, hogy a mentő nem tud azonnal az esethez vonulni, hogy kérkezés után legalább öt-tíz perc eltelik a beteg vizsgálatával, szállíthatóvá tételével, hogy a forgalmi viszonyok sem feltétlenül ideálisak, hogy a kórházba érkezve is jelentős idő (öt-húsz perc) eltelhet a beteg szállításával, felvételével, összességében azt mondhatjuk, hogy a rászoruló túlélési esélyei bizony alaposan leromlanak. Szívinfarktus vagy különböző agyi események esetében elemi fontosságú, hogy az orvosi beavatkozás 30 percen belül meginduljon, mert ezt követően egyre kisebb az esély, hogy a páciens felépülhessen. De egy egyszerű baleset, perforált vakbél vagy akár egy darázscsípés is tragikusan végződhet, ha a sürgősségi betegellátás nem képes kellő időben ellátást nyújtani. Aligha meglepő, hogy *a legrosszabb helyzetben* – ezen a téren is – *az aprófalvas térségek* vannak. (Lásd 1. térkép.) Az Ipoly mente, a Cserehát, a Tisza menti települések, Bács-Kiskun megye északi része, Tolna megye jelentős része, Somogy, Baranya és Zala megye klasszikus aprófalvas vidékei mind ide sorolandók.

6. Összegzés

Tanulmányunkban áttekintettük, hogy milyen megállapítást tehetünk a fontosabb közszolgáltatások fajlagos költségigényéről, ha figyelembe vesszük a települések méretét, illetve az ellátandó népesség számát. A számításokat az ún. Győri-kötet 2005-ös adataiból, vagyis az önkormányzatok főbb pénzügyi és ellátottsági mutatóit felhasználva végeztük el. A vizsgálat kiterjedt az önkormányzati igazgatásra, az óvodai és általános iskolai oktatásra-nevelésre, valamint – korlátozottan – az egészségügyi ellátásra. Az eredmények azt mutatták, hogy a vizsgált közszolgáltatások területén valóban érvényesül egyfajta mérethatékonyságbeli hatás. Fontos leszögeznünk, hogy mindegyik közszolgáltatás területén máshol húzódik az a kritikus létszámhatár, amely fölött fajlagosan olcsóbbá válik az adott közszolgáltatás biztosítása. Az optimális méretre vonatkozóan tehát nem tehetünk általános érvényű kijelentéseket. Az elemzés másik fontos megállapítása, hogy a fajlagos költségszínvonal, legalábbis a vizsgált közszolgáltatások esetében, kezdetben a méret növekedésével jelentős mértékű csökkenést mutat, majd pedig egy szűkebb-tágabb sávban kezd ingadozni. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a közszolgáltatásoknál ugyan meghúzható az a minimális létszámhatár, amely alatt egyértelműen drága az adott szolgáltatás biztosítása, ezen határérték fölött azonban már nem feltétlenül olcsóbb a nagyobb létszámot kiszolgáló intézmény.

Az elemzésünk fókuszában álló kistelepülések számára alapvetően három intézmény: az óvoda, az iskola és a polgármesteri hivatal fennmaradása, elérhetősége jelent kérdést, a többi közszolgáltatást korábban is jellemzően a térség meghatározó városában vették igénybe. 2004 után az átalakulás fő iránya az önkormányzatok funkcionális integrációja volt, ami a kistelepülések számára alkalmas út lehetett az elkerülhetetlen szerkezeti átalakítások megvalósítására. Úgy láttuk, hogy a mikrotérségi

társulások biztosíthatják az intézmények megőrzését úgy, hogy a teljes kiüresedést az érintett települések többsége elkerülhesse, vagy legalábbis fenntarthassa az ellenőrzést a közös intézmények működése felett. Akárhogyan is: a fenntarthatóság perdöntő kérdés volt és maradt.

Irodalomjegyzék

- Állami Számvevőszék (2004): *Jelentés a helyi önkormányzatok társulásainak ellenőrzéséről*, Budapest, 2004. március.
- Balogh Miklós–Drahos Péter–Péteri Gábor (szerk.) (2004): *Fenntartható-e a közoktatás?* Budapest, Országos Közoktatási Intézet Oktatáspolitikai Elemzések Központja.
- Billus Daniella (2008): Oktatásszervezési történetek egy dunántúli kistérségben. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter Edit (szerk.): *Függőben. Köszolgáltatás-szervezés a kistérségek világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 407–424.
- Bokros Lajos–Bauer Tamás–Csillag István–Mihályi Péter (2006): Utolsó esély. *Élet és Irodalom*, április 28: 3–4.
- Denters, Bas (2002): Size and Political Trust: Evidence from Denmark, the Netherlands, Norway and the United Kingdom. *Environment and Planning C: Government and Policy* 20 (6): 793–812.
- Gadócziné Fekete Éva–Somlyódy Péter Edit–Lados Mihály–Szoboszlai Zsolt (2003): Size of Local Governments, Local Democracy and Local Service Delivery in Hungary. In: Swianiewicz, Pawel (szerk.): *Consolidation or Fragmentation – The Scale of Local Governments in Central and Eastern Europe*. Budapest, LGI-OSI, 31–100.
- Galambos Károly (2006): Államreform: területigazgatás, esélyteremtés, közterhelés. *ÖN-KOR-KÉP*, 10: 23–25.
- Halász Gábor (2000): A közigazgatás továbbfejlesztése és a közoktatás: a települések közötti együttműködés kérdései. In: Davey, Kenneth–Horváth M. Tamás–Péteri Gábor (szerk.): *Helyi önállóság és önkormányzati feladatok*. Közigazgatás-fejlesztési Füzetek, Budapest, MEH-KHF. Letöltés: halaszg.ofi.hu/download/peteri.htm
- Hermann Zoltán (2001): *Hatékonyági problémák a közoktatásban*. Budapest, OKI. Kézirat.
- Hermann Zoltán (2004): Az önkormányzatok közötti egyenlőtlenségek az általános iskolák finanszírozásában és méltányossági célok az önkormányzati oktatáspolitikában. In: Székely Beáta (szerk.): *Önkormányzati oktatáspolitikai és oktatásfinanszírozás*. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet. OKI Műhelytanulmányok 1, 19–33.
- Hermann Zoltán–Horváth M. Tamás–Péteri Gábor–Ungvári Gábor (1998): Önkormányzati feladattelepítés szempontjai. Elemzés és javaslatok. In: Hermann Zoltán–Horváth M. Tamás–Péteri Gábor–Ungvári Gábor (szerk.): *Önkormányzati feladattelepítés szempontjai és feltételei*. The Fiscal Decentralization Initiative for Central and Eastern Europe. Strasbourg/Paris/Washington, Council of Europe/OECD/World Bank, 97–149.

- Horn Dániel (2004): Mennyibe kerül egy gyerek? – Az általános iskolák oktatási szolgáltatásainak költségbeclése. In: Székely Beáta (szerk.): *Önkormányzati oktatáspolitikai és oktatásfinanszírozás*. Budapest, OKI, 35–46.
- Koós Bálint–Lados Mihály (2008): Az önkormányzati méret nagyság és a közszolgáltatások méretgazdaságossági kérdései: európai modellek és hazai tapasztalatok. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistéleplések világában*. Közigazgatási olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 45–96.
- Németh Erika (2006): Eladósodó önkormányzatok. *ÖN-KOR-KÉP*, 9: 14–17.
- Németh Erika (2007): Önkormányzati konszolidáció nélkül nincs kiút. *ÖN-KOR-KÉP*, 12: 5–7.
- Semjén András (1999): Hatékonyság a közoktatásban. *Educatio*, 3: 575–597.
- Sepsey Tamás (2008): *Mekkora az önkormányzatok eladósodottsága és valós fizetőkép telensége: ellenőrzési tapasztalatok. „2008 – Az önkormányzati csődök éve?”* Konferencia, Budapest, Gellért Szálló, április 3.
- Sharpe, Laurence James (1995): Local Government: Size, Efficiency and Citizen Participation. In: *The Size of Municipalities, Efficiency and Citizen Participation. Local and Regional Authorities in Europe*. No. 56. Strasbourg, Council of Europe.
- Swianiewicz, Pawel (szerk.) (2002): *Consolidation or Fragmentation? The Size of Local Governments in Central and Eastern Europe*. Budapest, Open Society Institute.
- Szegvári Péter (2006): Államreform kéne régen...! *ÖN-KOR-KÉP*, 4: 25–31.
- Váradi Monika Mária (2008): Kistéleplések és kisiskolák: közoktatási tapasztalatok a kistérségi társulásokban. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter Edit (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistéleplések világában*. Közigazgatási Olvasmányok. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 155–182.
- Vígvári András (2007): A vagyongazdálkodás kapcsolata az önkormányzati gazdálkodással, működéssel és finanszírozással. In: Horváth M. Tamás (szerk.): *Nézetek és látszatok – decentralizáció a pénzügyi környezet szemszögéből*. Budapest, MKI, 67–100.
- Zongor Gábor (2006): Államreform kéne régen...? *ÖN-KOR-KÉP*, 1–2: 8–14.

FEJLESZTŐK
ÉS FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK

Koós bálint

HÁROM ÉVTIZED A KISTELEPÜLÉSEK HAZAI FINANSZÍROZÁSÁBAN: A VÁLTOZÓ FEJLŐDÉSI LEHETŐSÉGEK KORA 1980–2005

1. Bevezetés

Az 1970-es évektől szerepkör nélkülinek ítélt és ezért fejlesztési forrásokkal alig-alig ellátott kistelepülések a rendszerváltást követően látványos infrastrukturális beruházásokkal hozták be évtizedes lemaradásaikat, kiegyenlítve a közműves szolgáltatások területén fennálló, korábban szakadéknyi különbségeket. A kilencvenes évek második felétől azonban érezhetően megváltozott a kistelepülések forrásszerző pozíciója, a nagy beruházást igénylő infrastrukturális fejlesztések után szélcsend állt be. Véget ért a nagy fejlesztések kora, és sorra jöttek a megszorításokat hozó sovány esztendők, amelyek alaposan megtépázták a kistelepülések intézményhálózatát.

2. Történelmi előzmények és a tanácsrendszer Magyarországon (1870–1990)

A jelenkori települési önkormányzatiság történetében az 1870-es évekig tekinthetünk vissza. Ekkor ugyanis, megszüntetve bizonyos területek középkori kiváltságait, egységes közigazgatási rendszert (vármegyék) alakítottak ki, és az 1871. évi községek rendezéséről szóló törvénycikk erejénél fogva létrejöttek a települési önkormányzatok. A polgári átalakulás egyik fontos intézményeként létrejött települési önkormányzati rendszer, kisebb-nagyobb módosulásokkal, 1949-ig fennállt.

A polgári kor önkormányzati rendszerének vezérelve az volt, hogy az egy lakóhelyen élők közös helyi ügyeiket választott képviselőik révén intézik. Ennek hátterét pedig a gazdálkodási autonómia biztosítja: azaz a községi önkormányzatok önállóan gazdálkodó alanyok, amelyek az államtól, illetve annak központi költségvetésétől elkülönülten tevékenykednek. A települési önkormányzatok tehát önálló vagyongazdálkodást folytathattak, ingó és ingatlan vagyontárgyakat szerezhettek és értékesíthettek. Ebben az időszakban a feladatellátás telepítése során differenciáltan kezelték a települési önkormányzatokat: a települések által ellátandó feladatok meghatározásakor figyelembe vették a települések teherbíró képességét is. A községek rendezéséről szóló törvény (1871. évi XVIII. tc. 22.–24.§) alapján a községek feladatait alapvetően a közlekedési lehetőségek biztosítása, a tűzvédelem, a közbiztonság, az

alapfokú oktatás és bizonyos szociális jellegű ellátás jelentették. A rendezett tanácsú városok (pl. Esztergom) feladatai között – az előzőkön túl – már megjelennek a gyámhatósági, a cselédügyek, valamint a különböző speciális rendőrségi feladatok (mezei, illetve piaci rendőrség fenntartása). A kor nagyvárosai, a törvényhatósági jogú városok (Arad, Pécs, Pozsony stb.) esetében a feladatok és jogok köre még ennél is szélesebb volt. A települési önkormányzatok feladatai azután az idő múltával egyre gyarapodtak, részben az 1886-os községi törvény (1886. évi XXII. tc.) elfogadásával, részben annak köszönhetően, hogy jelentős feladatkört telepítettek a községekhez a különböző szakigazgatási törvények – közegészségügy, gyámügy – is. (Csizmadia, 1976.)

A feladatok ellátását biztosító bevételek zömét az átengedett állami adók és illetékek, valamint a helyi jellegű adók biztosították. (Pitti–Varga, 1995.) Az átengedett állami adó (állami általános kereseti adó) mellett további két átengedett illetékfajta (állami szeszital-forgalmi, illetve állami italmérési engedély illeték) jelentette az önkormányzatokat megillető, átengedett bevételeket. A helyi jellegű bevételek ezzel szemben jóval változatosabb képet mutattak, hiszen szerepeltek köztük fogyasztási adók (bor, sör, hús), díjak (pl. marhalevél kiállítás), illetve illetékek (pl. ingatlan-átruházás). Amennyiben a község rendelkezésére álló bevételek nem bizonyultak elegendőnek, a vármegye jóváhagyásával lehetőség volt községi pótdadó kivetésére is. Szintén a vármegye engedélyére volt szükség akkor, ha a község kiadásainak fedezésére hitelt kívánt felvenni. Ekkoriban sor kerülhetett községi közmunkára is, azaz a lakosokat közcélú munkára (gátak emelése, karbantartása, csatorna ásása stb.) kötelezhettek. Ezek az eszközökön túlmenően, 1929-től a „forráshiányos” települések megsegítésére rendelkezésre állt a *Községek Fejlesztési Alapja* is, amely részben a már akkor is bevételi problémákkal küzdő kistélepülések helyzetét javította, részben pedig a *vis major* eseteket kezelte.

2.1. Önkéntes és kötelező szövetkezés a feladatellátásban

A feladatok és források összhangjának megteremtése a differenciált feladattelepítés ellenére sem volt problémamentes. Bár a Magyarországon nyújtott közszolgáltatások köre messze elmaradt a mindig is példát jelentő Németországtól, nyilvánvaló volt, hogy a létrejött községi önkormányzatok egy része az elégtelen anyagi források miatt képtelen a feladatellátás biztosítására. Egy bizonyos határig segített a bevételi oldal erősítése (községi pótdadó), ám – nyilvánvaló módon – sok település számára csak a kiadások lefaragása jelenthetett megoldást. Amennyiben a kötelezően ellátandó feladat – pl. bábatartás, közgyám biztosítása – a község számára túlzott terhet jelentett, dönthetett úgy a helyi közösség, hogy több önkormányzattal közösen finanszírozzák a szolgáltatás nyújtását. (Somlyódyné, 2003.) Ha a település feladatellátási kötelezettségének sem önállóan, sem pedig szövetkezés útján nem tett eleget, akkor a törvényhatóság – adott esetben a vármegye – elrendelhetette a község szövetkezését, annak érdekében, hogy adott közszolgáltatás valóban mindenki számára

elérhető legyen. A feladat-ellátási kötelezettséget komolyan kellett venni. Több törpeközség is elveszítette önkormányzatát – egy szomszédos településhez integrálták – azzal az indokkal, hogy nem voltak képesek önállóan eleget tenni iskola-fenntartási kötelességüknek. A községi önkormányzatok minden eszközt megragadtak, hogy önálló iskolával rendelkezzenek, s ezzel biztosítsák önálló települési létüket. (Hajdú, 1987.) Tömeges községegyesítésről természetesen nem beszélhetünk. Benisch Arthur kimutatása alapján 1880 és 1919 között alig 98 község veszítette el önállóságát (Benisch, 1937), ennek ellenére mélyen rögzült és máig hatóan él az a nézet, hogy iskolája elvesztésével egy község napjai is meg vannak számlálva.

2.2. Tanácsrendszer és finanszírozás Magyarországon

A tanácsi rendszerben – szakítva a polgári kor forrásorientált szabályozási gyakorlattal – a kiadás-orientált szabályozás volt érvényben. Ez azt jelentette, hogy az adott tanácsi szint (község, járás, megye) kiadásait nem a helyi igények és a rendelkezésre álló források határozták meg, hanem egy fordított logika mentén, az valósulhatott meg, amire a felsőbb szint a forrásokat rendelkezésre bocsátotta. A feladatok ellátásához szükséges fedezetet „szigorú pénzlebontás” alapján allokálták a különböző szintekre (megye, járás, település), ahol is minden allokációt alkufolyamat kísért, minden szereplő a nagyobb költségvetési keretért harcolt.

A tanácsrendszer 1950. évi létrejöttével, az első (1950. évi I. tv.), illetve a második tanácstörvénnyel (1954. évi X. tv.) alaposan átalakult a helyi szint feladatköre is. Felsőbb szintre került a rendőrséggel és a tűzoltósággal kapcsolatos ügyek intézése, ugyanakkor helyi szintre kerültek az alap- és középfokú oktatással, az egészségügyi és szociális ellátással, lakhatással kapcsolatos ügyek, valamint jelentékeny mértékű gazdasági feladatok is (mezőgazdaság, szolgáltatások, helyi ipar, kereskedelem). A gazdasági feladatoknak kitüntetett politikai szerepe volt, hiszen részben a mezőgazdaság feletti pártállami kontroll biztosítása érdekében jött létre majd’ valamennyi településen községi tanács 1950-ben.

Fontos rámutatni arra, hogy a tanácsrendszerben a helyi szint nem az egy lakóhelyen élők közösségét képviselte, hanem a felsőbb szintek utasításait végrehajtó, közvetítő igazgatási szintként funkcionált. Ez a helyzet leképeződött a forrásokat illetően is, hiszen az első években a tanácsok gyakorlatilag csak az újra elosztott állami forrásokkal gazdálkodhattak, helyi források képzésére nem volt módjuk. A 1010/1955. (I. 20.) Minisztertanácsi határozattal létrehozott Községfejlesztési Alap e tekintetben növelte a helyi tanácsok mozgásterét, de továbbra is meghatározó maradt az állami újraelosztás csatornáján érkező bevétel. Az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésével nőtt a helyi források jelentősége, s így értelemszerűen mérséklődött a közvetlen állami elosztás szerepe. (Varga, 2004.) Jelentős változást hozott a tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény (az ún. harmadik tanácstörvény), amelyben már érzékelhető egyfajta eltolódás az önálló gazdálkodás felé, a törvény szövegében (11. §) megjelenik, hogy a tanács anyagi eszközeivel önállóan gazdálkodik,

hitelek vehet fel, átcsoportosíthatja pénzeszközeit, meghatározhatja bizonyos helyi adók és adó jellegű kötelezettségek mértékét. Ez óriási változást jelentett, hiszen döntési jogokat telepített a helyi szintre. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ezek a jogosítványok meglehetősen korlátozottak voltak, és ki voltak téve a reformerők és a visszarendeződés hívei közötti, változó erőviszonyoknak.

Az 1971-es módosítás eredményeként a tanácsok költségvetésében az állami hozzájárulás aránya alig 32,6 százalékot tett ki (lásd 1. táblázat), a bevételek kétharmada saját, illetve megosztott forrás volt. Látnunk kell azonban, hogy az állami hozzájárulás zömét (1971-ben 72%!) a fejlesztési célú támogatások jelentették, a fejlesztések viszont rendkívül koncentráltan, a településhierarchia felsőbb szintjein (a fővárosban, illetve megyei városokban, kisebb mértékben a szocialista iparvárosokban) valósultak meg. Az infrastruktúra-fejlesztésekre szánt központi forrásokat az 1970-es években ugyanis alapvetően az állami lakásépítésre fordították, így ahol nem épültek állami lakások, ott az infrastruktúrát sem fejlesztették (bővebben lásd többek között Varga, 2004., illetve Bódi, 2001.). A települések differenciált fejlesztésének gondolata már az 1950-as évek dokumentumaiban feltűnt (bővebben lásd Germuska, 2002.), majd végül az 1971-ben kormányhatározattal elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban (OTK) öltött testet. Az OTK ugyanis tizenegy kategóriába sorolta a településeket, ennek legnépesebb, tizenegyedik csoportját alkotta az a 2037 település, amelyet szerepkör nélkülinek, ezért nem fejlesztendőnek ítélték a koncepció kidolgozói. Építési tilalom, felújítások korlátozása is sújtotta ezeket a településeket. A szerepkör nélküli, jellemzően ezer fő alatti falvakban a tanácsi beruházások alig négy százaléka valósult meg a hetvenes években, ami az elsorvadásra ítélt kistelepülések és igazgatási központjaik között jelentős és máig ható feszültségeket teremtett.

1. táblázat: A tanácsok bevételi szerkezete 1971-ben (millió forint, illetve százalék)

	<i>Költségvetési bevételek (működési célokra)</i>		<i>Fejlesztési Alap (fejlesztési célokra)</i>		<i>Fejlesztési és működési célok bevételei együtt</i>	
	<i>millió Ft</i>	<i>%</i>	<i>millió Ft</i>	<i>%</i>	<i>millió Ft</i>	<i>%</i>
Saját forrás	4 587	22,6	1 798	14,5	6 385	19,6
Megosztott forrás	12 731	62,8	2 892	23,3	15 623	47,8
Állami hozzájárulás	2 943	14,5	7 702	62,2	10 645	32,6
Összesen	20 261	100,0	12 392	100,0	32 653	100,0

Forrás: Pitti–Varga (1995.) 20–21. oldal 3–4. számú táblázata alapján saját számítás.

Az állami fejlesztések egyértelműen a településhierarchia csúcsain álló településeket kedvezményezték, amit némiképp ellensúlyozhatott volna a megosztott források felhasználása, de nem így történt. Vági Gábor 1975-ös adatok alapján arra a megállapításra jutott (Vági, 1991.), hogy a tanácsi források majd felét jelentő megosztott

bevételek közel négyötöde (78,7%) a városokat és megyeközpontokat illette (lásd 2. táblázat), miközben a megosztott források képzéséhez csupán 26,6% erejéig járultak hozzá. Másként fogalmazva ez azt jelenti, hogy a nagyközségektől elvont forrásokból működtették a városok és megyeközpontok intézményeit, illetve finanszírozták az ott megvalósuló beruházásokat. Ugyanakkor a hozzájárulásukhoz (73,4%) képest meglehetősen csekély, alig 21,3% jutott a megosztott bevételekből 1975-ben a községeknek, ennek túlnyomó része (68,0%) is a járásközponti szerepet betöltő nagyközségeknél jelentkezett. Aligha meglepő, hogy a kisközségek, aprófalvak alig-alig részesültek (2,3%) a megosztott forrásokból. Ez részben érthető, hiszen intézményrendszer híján nem igényeltek komoly működési forrásokat, ugyanakkor a fejlesztési forrásokra szükségük lett volna az alapvető infrastruktúra kiépítéséhez.

2. táblázat: Megosztott bevételek allokációja 1975-ben

	<i>Helyben maradó bevétel (%)</i>	<i>Hozzájárulás az elvont bevételekhez (%)</i>	<i>Részesedés az elvont és újraelosztott bevételekből (%)</i>
Községek	–	–	2,3
Nagyközségek	5,1	71,9	4,5
Járásközpontok– nagyközségek	6,4	1,5	14,5
Városok	29,5	26,6	31,8
Megyeközpontok	59,0		46,9
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Vági (1991.): 134.

Ilyen körülmények között a községek fejlesztéseik megvalósításában eleinte csupán az 1955-ben létrehozott Községfejlesztési Alapra (KÖFA) számíthattak, amelynek forrásául a lakossági befizetések, illetve az ezzel arányos állami kiegészítés szolgált. A KÖFA a kisközségek számára lehetőséget nyújtott a fejlesztési források akkumulációjára, majd a helyi szükségleteknek megfelelő beruházások, fejlesztések megvalósítására. Több településen a KÖFA teremtett lehetőséget olyan fejlesztések megvalósítására, amelyet a felsőbb szervek aligha támogattak volna, ám a helyi közösségek számára rendkívül fontosak voltak (járdaépítés, vízelvezető árkok, ifjúsági klubhelyiségek stb.). Az 1968-as új gazdasági mechanizmus egyik eredményeként a város- és községfejlesztési hozzájárulást, amelyet korábban központilag vetettek ki, átengedték a helyi tanácsoknak. Ezzel jelentősen javult azon települések helyzete, ahol téveszközpont is működött. Ez a nagy horderejű döntés azonban igen csekély mértékben javított a kistelepülések helyzetén. A téveszközpontok ugyanis az aprófalvas térségekben jellemzően a közös tanácsi székhelyeken működtek, és számuk éppen a hetvenes években csökkent le a mezőgazdasági termelőszövetkezetek sorozatos összevonása következtében.

A nyolcvanas évek folyamán a tanácsok gazdálkodási kötöttségei egyre inkább oldódtak, egyre szabadabban dönthettek arról, hogy milyen feladatokat lássanak el, mire költsék szűkös forrásaikat. Ebben fontos szerepet játszott a járási szint (járási hivatalok) megszüntetése, valamint a pénzbontás rendszerének felpuhulása, amit az újabb helyi források bevonása, például az 1984-ben bevezetett lakossági településfejlesztési hozzájárulása¹ (TEHO) biztosított. A tanácsi fejlesztések jobban igazodtak a helyi igényekhez, annak köszönhetően, hogy csökkent az ún. célcsoportos² beruházások aránya, és 1986-tól megjelent a normatív fejlesztési céltámogatás. Így valamennyi tanács fejkvótászerűen jutott normatíván elosztott fejlesztési forrásokhoz, amelyek felhasználását nem korlátozták felülről meghatározott fejlesztési célok. Igaz, csekély összegük folytán alapvető változást nem jelentettek a tanácsi rendszer működésében, inkább csak az útkeresést jelezték. A személyi jövedelemadó 1988-as bevezetése (1987. évi VI. tv.) kihatással volt a tanácsok finanszírozására, hiszen az egyik legfontosabb átengedett bevétel lett – ugyanakkor nem jelentett komoly javulást a kisközségek számára, mert ezzel párhuzamosan a korábbi átengedett bevételek megszűntek, illetve lecsökkentek.

2.3. Integráció a tanácsrendszerben – községi közös tanácsok

A tanácsi rendszer 1950-es létrejöttével felszámolásra kerültek a több évtizedes hagyományokkal bíró körjegyzőségek. Az elaprózott tanácsi rendszer problémái hamar nyilvánvalóvá váltak, hiszen a háromezernél is több helyi tanács fenntartása drágának bizonyult, a szakmai munka minősége pedig sok esetben elfogadhatatlan volt. (Somlyódy, 2003.) A probléma megoldását részben a több hullámban végrehajtott községegyesítések (1950–1955, 1965–1980) jelentették, ám ezek nagyságrendje – 1945 és 1989 között mindösszesen 309 település összevonására került sor (Szigeti, 1998.) – nem volt jelentős. Más utat jelentett a községi közös tanácsok létrehozása, amikor a települési rendszer elemeit meghagyták, és a tanácsi rendszert alakították át. Bár ennek lehetőségét már az 1950-es első tanácstörvény is biztosította, csupán az 1960-as években vált tömegessé a községi közös tanácsok létrehozása, amiben alapvető szerepet játszott a téészesítés sikere. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozásával ugyanis nagyszámú községi tanács nélkül is biztosítható lett a mezőgazdasági termelés kontrollja. Ahogy azután megindult a mezőgazdasági termelőszövetkezetek összevonása, lehetővé vált a községi tanácsok számának csökkentése is. (Ádám–Farkas, 1985.) Aligha meglepő, hogy – főként a megyei tanácsok kezdeményezésére³ – sorra jöttek létre a községi közös tanácsok, ahol a társközségek formálisan egyenrangúak voltak ugyan, de a gyakorlatban a székhelytelepülések váltak az összevonás nyerteseivé.

¹ A településfejlesztési hozzájárulásról szóló 1984. évi 12. törvényerejű rendelet és a végrehajtására kiadott 28/1984. (VII. 17.) PM rendelet.

² Az állami beruházások egy sajátos részét képezték a jellemzően infrastrukturális fejlesztést támogató célcsoportos beruházások, amelyekről közvetlenül a kormány döntött.

³ Bővebben lásd Veres (1979.) munkájában.

A társult települések költségvetési és fejlesztési előirányzatait a közös tanács egyesítetten kezelte, korántsem törekedtek azonban a fejlesztési előirányzat arányos felhasználására. A Községek területszervezési irányelvei⁴ alapján ugyanis a beruházásokat a székhelytelepülésen volt célszerű megvalósítani; a tagtelepülések legfeljebb az alapvető intézmények és infrastruktúra fejlesztésére számíthattak. Ez a határozat hatalmas feszültségeknek ágyazott meg; a fejlesztési előirányzatok szűkössége, illetve a korlátozott helyi források miatt ugyan a székhelytelepülések sem fejlődtek látványosan, ám a társult településekre jószerivel semmiféle beruházás sem jutott, nagy fegyverténynek számított, ha sikerült kiharcolni egy-egy gázcsere-telepet vagy fedett buszmegállót.

A közös tanácsok székhelytelepülései sem voltak feltétlenül a támogatási rendszer kedvezményezettjei, hiszen az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban 1119 települést tekintettek központi szerepkörűnek, s így fejleszteni dőnek. Ennél azonban jóval több –1557– településen működött tanács, illetve közös tanács, ami azzal járt, hogy több száz közös tanácsi székhelytelepülés sem tartozott a „fejlesztendő”, központi funkciójú települések közé.⁵

A városkörnyéki igazgatás 1984-es bevezetése⁶ alapvető változást hozott a közigazgatásban, hiszen a járási szint megszűntével a községek közvetlenül rendelődtek a városok alá, a politikai és szakmai szándékok alapján legalábbis leképezve a város és környéke egymásrautaltságát, összekapcsolódását. A kísérlet, noha évtizedes előkészítés állt mögötte,⁷ több ponton kérdéseket vetett fel, sok bizonytalanság kísérte, amelyek megoldása ugyan megkezdődött, de gyermekbetegségeit (így például a településfejlesztés és a kommunális ellátás megszervezésének problémáit) a városkörnyéki igazgatás nem tudta kinőni, mert a társadalmi-gazdasági környezet viharos gyorsasággal alakult át a nyolcvanas évek utolsó éveiben.

3. Települési önkormányzatok kora

A rendszerváltó törvények egyike a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény. Némi leegyszerűsítéssel úgy fogalmazhatunk, hogy négy évtizednyi kitérő után ismét a polgári önkormányzatiság hagyományai éledtek fel. A rendszerváltás időszakának egyik alapvető célja volt az önkormányzatiság megteremtése, a helyi közösségek szuverenitásának biztosítása, „a helyi ügyek helyi intézése” elve,

⁴ 2022/1968. Kormányhatározat (VII. 13.)

⁵ Lásd bővebben Kilényi 1978-as munkájában.

⁶ A járások megszüntetésére és a városkörnyéki igazgatás bevezetésére több jogszabály módosításával került sor: 50/1983. (XII. 28.) M.T sz. rendelet; 1983. évi 25. és 26. sz. törvényerejű rendelet; 4/1983. (XII. 28.) BkM sz. rendelet; a 11/1983. (XII. 28.) BM sz. rendelet; az Elnöki Tanács 21/1983. valamint 23/1983. sz. határozata.

⁷ Feltétlenül utalni kell itt Bibó István 1950-ben megjelent *Magyarország városhálózatának kiépítése*, illetve a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció* (1975) című munkáira.

ami egybecseng a polgári korszak önkormányzatiságának eszmeiségével. A polgári korszakban azonban ezt az alapvető érdeket korlátozta a hatékony közigazgatás, illetve közszolgáltatások megteremtésének igénye (önkéntes és kötelező szövetkezés). Az 1990-ben megteremtett önkormányzati rendszerben ezzel szemben – politikai okokból érthető módon: félve egy esetleges visszarendeződéstől – a települési önkormányzatiságot olyan alapvető értéknek tekintették, amelynek korlátozását a törvényhozók csak rendkívül indokolt esetben tartottak elfogadhatónak, és ennek védelmében erős jogi bástyákat emeltek. Ezért korlátozták a felsőbb –,elnyomó”-területi szinteket, elsősorban a megyei szintű önkormányzatokat, de részben a központi kormányzatot is. Az önkormányzatiság megteremtésével erőteljes önállósodási hullám söpört végig az országon, az 1600 helyi tanácsot ugyanis háromezernél is több települési önkormányzat váltotta fel. A közös tanácsba kényszerített települések önálló települési önkormányzatot hoztak létre, végre esélyt láttak arra, hogy a sorsukat saját kézbe véve javítani tudnak helyzetükön.

A nagyszámú települési önkormányzat létrejötte önmagában nem lett volna gond, ám mások voltak a külső feltételek, mint az 1870-es években. Az eltelt időben ugyanis egyrészt nagyszámú új közszolgáltatás vált általánossá, amelynek biztosítását valamelyik igazgatási szintnek el kellett látnia, másrészt az e közszolgáltatások ellátására képes önkormányzati/közigazgatási szintek száma a járások 1984-es megszüntetésével lecsökkent. A rendszerváltó években e közigazgatási szint újbóli bevezetésének lehetősége fel sem merült, a települési szintű ellátások, közszolgáltatások megszervezésére a megye túl távol van, így kényszerűen a települési önkormányzatokhoz kerültek ezek a feladatok, annak különösebb vizsgálata nélkül, hogy a megalakuló 3100 helyi önkormányzat mennyiben képes ezen feladatok szakszerű, hatékony ellátására. Így aztán egy sor kötelező feladat kényszerűen a települési önkormányzatok szintjére került, hiszen a felsőbb szintek ilyen-olyan megfontolásból nem jöhettek szóba. (Koós–Lados, 2008.)

A települési önkormányzatok feladatai (1990. évi LXV. tv.) jórészt egybecsengnek a korábbiakkal: az alapvető infrastrukturális feltételek megteremtése: közvilágítás, közutak, a köztemető fenntartása, valamint egészséges ivóvízellátás biztosítása; az alapvető közszolgáltatások biztosítása: egészségügyi és szociális alapellátás, valamint óvodai és általános iskolai oktatás és nevelés. Új elemként jelenik meg a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülésének biztosítása is. 1990 óta az önkormányzatok feladatai folyamatosan bővültek; az Állami Számvevőszék 1999-ben áttekintette a hatályos jogszabályokat s 3600-nál is több önkormányzati feladat- és hatáskört állapított meg. (Állami Számvevőszék, 2000.)

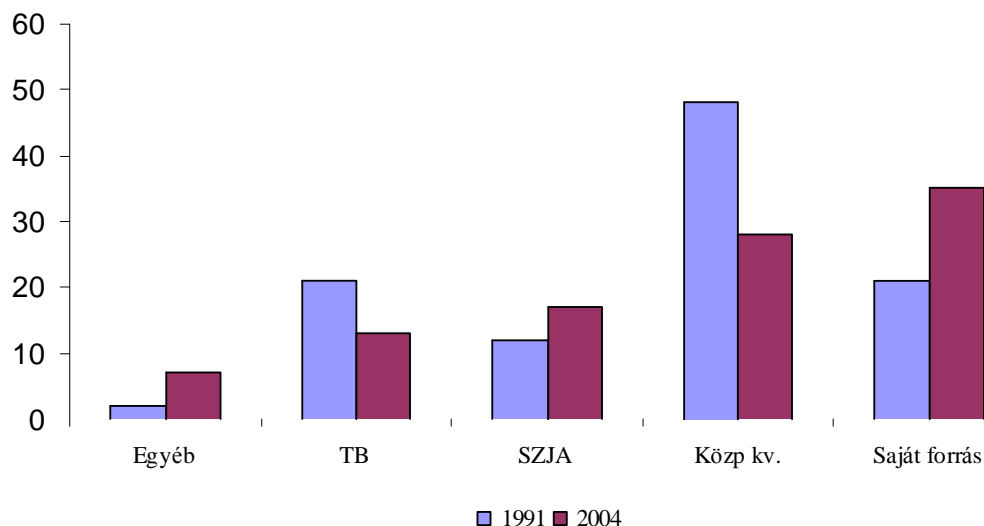
Az önkormányzatok gazdálkodása is új alapokra került 1990-től: a tanácsrendszer kiadás-orientált szabályozását a forrásorientált szabályozás váltotta fel, ami visszatérést jelentett a 1870 után kialakult polgári időszakhoz. Az önkormányzatok finanszírozásában a pénzbontás és az azt kísérő alkumechanizmus helyét normatív állami támogatás vette át, amely objektív mérőszámokon alapul – mint például a település lakossága vagy az adott közszolgáltatást igénybe vevők száma. (Az más, ebben a tanulmányban nem elemzett kérdés, hogy a normatíva mennyiben nyújt, vagy nem

nyújt fedezetet a közszolgáltatás biztosításához.) A települési önkormányzatok bevételei több forrásból érkeznek, éppen úgy megtalálhatóak benne az állami, mint a helyi források, sőt a pénzpiacok is. A települési önkormányzatok bevételei több szempont szerint is csoportosíthatóak, leggyakrabban mégis az alábbi csoportosítást alkalmazzuk (lásd többek között Péteri, 1995.; Kökényesi, 2000.; Vígvári, 1997. és 2002.):

- a) saját bevételek (helyi adók, intézményi működési bevételek, vállalkozási tevékenység eredménye, osztalék, kamat, illetve a különböző szereplőktől átvett pénzeszközök, pl. pályázatokon nyert támogatások);
- b) átengedett központi adók (SZJA, gépjárműadó, bírságok, illetékek);
- c) normatív állami hozzájárulás (létszámhoz, illetve feladatmutatóhoz kötött);
- d) állami támogatás (címezett, céltámogatás, ÖNHKI);
- e) társadalombiztosítástól átvett pénzeszközök;
- f) kötvénykibocsátás, illetve hitelfelvétel (működési és felhalmozási célra).

A települési önkormányzatok bevételi szerkezetében meghatározó szerepet a saját bevételek és a normatív állami hozzájárulások, illetve állami támogatások játszanak, bár ezek az arányok korántsem voltak állandóak, ahogy az a 1. ábrán is látható. A saját bevételek aránya tendenciaszerűen nőtt 1991 óta, amiben meghatározó szerepet játszott a helyi iparüzési adó bevezetése. Ezzel szemben a társadalombiztosítástól átvett pénzeszközök, illetve a normatív állami hozzájárulások és támogatások részesedése jelentős mértékű csökkenést mutat. A 1. ábrán szereplő „egyéb forrásokon” belül egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a hitelek, illetve kötvények, amelyek már az elmúlt évtized derekán is a helyi önkormányzatok eladósodását vetítették előre.

1. ábra: A helyi önkormányzatok főbb bevételi forrásai 1991–2004

Forrás: Darázs (2006.): 12–13. oldal táblázatai alapján saját szerkesztés

A rendszerváltást követően átalakult finanszírozási rendszer nyertesei és vesztesei meglehetősen jól azonosíthatóak (lásd 3. táblázat adatait), noha ehhez idősoros adatok hozzárendelése rendkívül nehéz, hiszen kis lélekszámú települések finanszírozásának kérdése Magyarországon nem tekinthető kiemelt kutatási iránynak. Így csupán a települések jogállása szerint vizsgálhatjuk a problémát, Pitti Zoltán és Varga Sándor 1995-ös munkájára támaszkodva. A legszembetűnőbb változás, hogy a megyei önkormányzatok és főváros jelentős mértékben teret veszítettek, amelyet a településhierarchia alsóbb rétegeiben, de különösen a községeknél forrásbővülés kísért. A tanácsai rendszer utolsó éveivel szemben az önkormányzati rendszer első éveiben a finanszírozás területén jelentős hangsúlyeltolódás ment végbe a községek irányába, amely részben a hirtelen felfutó infrastrukturális fejlesztéseknek, részben a községi szintre helyezett feladatellátásnak volt köszönhető. Meglepő módon ugyanakkor az 1993-ra kialakult belső megoszlási arányok tartósnak bizonyultak, hiszen 2001-es adatok alapján, néhány tizednyi eltéréssel bár, de az 1993-ban tapasztalható arányok határozták meg az egyes szintek részesedését.

3. táblázat: Az önkormányzatok összes kiadásainak százalékos megoszlása, 1989, 1993 és 2001

	1989	1993	2001	Változás 1989–1993 (százalékpont)
Főváros (és kerületei)	26	23	22,9	-3
Városok	39	41	41,6	+2
Községek	17	23	22,7	+6
Megyék	18	13	12,9	-5
Összesen	100	100	100,0	0

Forrás: Pitti–Varga (1995.): 52. oldal 15. sz. táblázata alapján saját számítás és szerkesztés.

A 2001-re vonatkozó adatok forrása: Az önkormányzati finanszírozás korszerűsítése, az IDEA munkacsoport Önkormányzati Finanszírozási Projekt keretében összeállított vitaanyag, 20. oldal táblázata

3.1. A fejlesztési kiadások alakulása 1991–2005

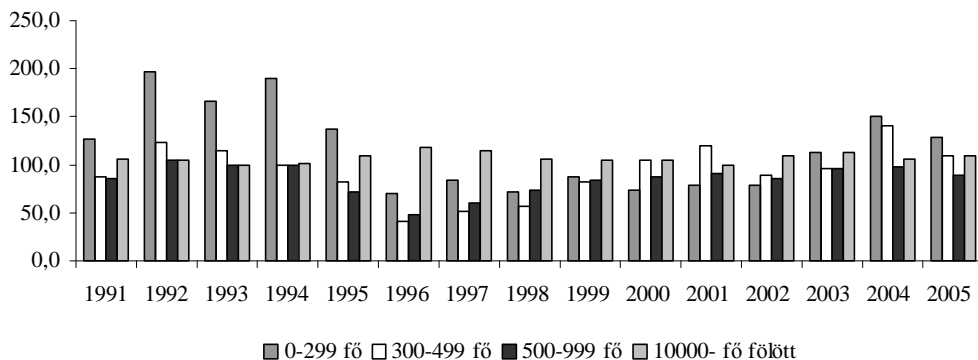
Tanulmányunk középpontjában az önkormányzatok fejlesztési forrásokhoz való hozzáféréseinek problémája áll.⁸ Ezért a továbbiakban a települési önkormányzatok gazdálkodásáról számot adó adatbázisokat (Magyar Államkincstár kimutatásait, az ún. Győri-kötet adatait) használjuk fel, hiszen ezzel lehetővé válik a fejlesztési forrásokhoz való hozzáférés területi és település-hierarchiabeli dimenzióinak feltárása. A települési önkormányzatok gazdálkodásának éves beszámolóí révén meglehetősen

⁸ A feladatellátás finanszírozásának problémáihoz lásd e kötetben Hamar Anna esettanulmányát három dél-dunántúli kistérségről.

pontos képet kaphatunk a fejlesztési forrásokról, annak mértékéről, részben annak forrásáról is. A Győri-kötet adatainak köszönhetően hosszabb időtávon (1991–2005) is összehasonlítható információkkal rendelkezünk az önkormányzatok fejlesztési tevékenységéről, legalábbis annak pénzügyi vonatkozásairól.

A vizsgált 15 éves időtáv adatai alapján az első és legfontosabb megállapítás, amit tehetünk, hogy *a települések mérethierarchián belüli elhelyezkedése komolyan befolyásolja az önkormányzatok fejlesztési lehetőségeit*. Leegyszerűsítve: minél népesebb egy település, annál több forrást képes az önkormányzat fejlesztési célokra fordítani. Az összefüggés nem csupán az abszolút számok tekintetében állja meg a helyét, hanem fajlagosan, azaz egy lakosra vetítve is. A 2. ábrán is látható, hogy az egy lakosra jutó éves fejlesztési kiadások tekintetében rendre a tízezer főnél népesebb települési önkormányzatok bizonyultak kedvezményezettnek, azaz országos átlag feletti mértékben részesültek e forrásokból. Az eredmény aligha meglepő, tekintettel arra, hogy a központi szerepkörű városokban működnek a meghatározó közép- és felsőszintű ellátást nyújtó egészségügyi, szociális, oktatási, kulturális intézmények. Az már jóval meglepőbb, hogy a kistelepülések, jellemzően az 500 főnél kevesebb állandó lakossal bíró aprófalvak önkormányzatai több évben – sőt időszakban is – fajlagosan jóval az országos átlag felett tudtak fejlesztési célokra fordítani. Aligha meglepő, hogy ez az időszak egybeesik a települési önkormányzatok első ciklusával, amit az aprófalvak polgármesterei a mai napig gyakran „aranykorként” emlegetnek.

2. ábra: Az egy állandó lakosra jutó fejlesztési kiadások alakulása a mindenkori országos átlag (100%) százalékában kifejezve, a települési önkormányzatok állandó lakosainak száma szerinti osztályközökbe sorolva

Forrás: Saját számítás és szerkesztés a VÁTI TEIR adatbázisban szereplő MÁK, illetve TÁKISZ adatok alapján. A települési önkormányzatok lakónépességére vonatkozó adatok forrása a KSH Tstar adatbázis megfelelő évei.

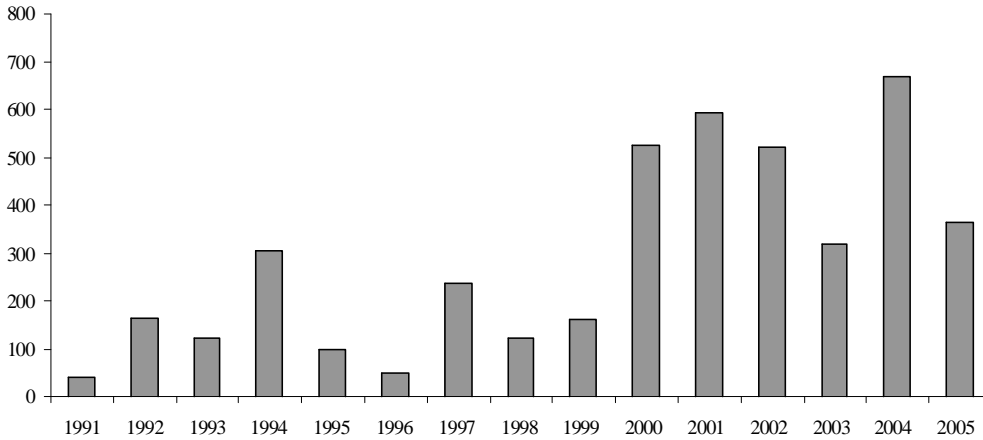
Az 1992–1994-es időszakra jellemző magas fajlagos kiadások háttérében a rendkívüli dinamikával megvalósuló infrastruktúra-fejlesztés hatása fedezhető fel. Valóban aranykor volt ez a kistelepülések számára, hiszen több évtizedes elmaradás után,

az alapvető közműszolgáltatások néhány év alatt jórészt kiépültek, vagy legalábbis megkezdődött kiépítésük. Az aprófalvak esetében ez főként az egészséges ivóvízvezeték vezetékös közmű kiépítését jelentette, de jelentős előrelépés történt a belterületi utak szilárd burkolattal történő ellátásában is. A teljes képhez természetesen az is hozzátartozik, hogy ezzel párhuzamosan a népesebb községek és kisvárosok – azaz az 1000 és 5000 fő közti lakónépességű települések – relatíve rossz helyzetbe kerültek, az egy főre jutó fejlesztési kiadásuk rendre elmaradtak az országos átlagtól, míg a tízezer főnél népesebb települések rendre átlag feletti értékekkel tűnnek ki. A kilencvenes évek második felében visszaesés következett be a kistelepülések fajlagos fejlesztési kiadásai tekintetében. A jelenség hátterében az áll, hogy ekkoriban már háttérbe szorult az ivóvízellátás biztosítása, és jóval nagyobb szerepet kapott például a vezetékös gázszolgáltatás széles körű kiépítése, s ez közmű a kistelepüléseken jellemzően nem épült ki.

A kilencvenes évek második felében sokkal kiegyenlítettebben alakultak a települések fajlagos fejlesztési kiadásai, hiszen a mérethierarchiától szinte függetlenül az országos szinthez közeli értékeket vett fel a mutató. Az évtized egészében viszonylag stabilan alakult a települési önkormányzatok által fejlesztési célokra fordított összeg, csupán 1995–1996-ban, a pénzügyi egyensúly kritikus megbomlásakor csökkent közel a felére, ám az is rövidesen, már 1997-ben visszatért a válság előtti (1991-es áron mért 5,7 ezer Ft/lakos) szintre. Az ezredfordulót követően, országos szinten érzékelhetően és tendenciaszerűen megnőtt a települési önkormányzatok által fejlesztési célokra fordított kiadások fajlagos mutatója, míg 1991-ben egy lakosra országos átlagban 4400 forint önkormányzati fejlesztési kiadás jutott, 2001-ben ez már 7029 forintot jelentett (folyóáron ez 35 530 forintot jelentett). A fajlagos fejlesztési kiadások növekedése a településhálózat egészében érzékelhető volt, az aprófalvak körében éppen úgy, mint a 10 000 főnél népesebb településeknél. A települési szintű adatokat vizsgálva azonban láthatjuk, hogy a növekedés nem egyenletesen oszlik meg, hiszen a növekmény több esetben is csupán néhány nagyberuházásra vezethető vissza. Abban az évben, amikor például Nóráp község, gesztortelepülésként befejezett egy 650 milliós nagyberuházást, harmincegy másik 300 főnél kevesebb lakosú településen az éves fejlesztési kiadások nem érték el a százezer forintos szintet!

Nóráp esete korántsem egyedi, a 3. ábra is mutatja, hogy az egy lakosra jutó fejlesztési kiadások varianciája láthatóan megugrott 2000-től kezdődően. Ez egyben azt is jelenti, hogy ebben az időszakban a település mérete egyre kevésbé határozta meg, hogy az adott önkormányzat mekkora összeget fordíthat fejlesztési kiadásokra. A jelenség hátterében feltételezhetően az is komoly szerepet játszott, hogy a korábbi évek gyakorlatától eltérően – hozzávetőlegesen 2000-től kezdődően – az önkormányzati fejlesztések finanszírozását egyre inkább csak a nemzeti és a külső, uniós fejlesztési forrás (előcsatlakozási programok: ISPA, SAPARD, PHARE) pályázatai révén lehetett megvalósítani. Az ezredfordulót megelőzően az aprófalvak önkormányzatai takarékos gazdálkodás mellett biztos számíthattak arra, hogy több-kevesebb forrásuk fejlesztési célokra is marad. Az ezredfordulót követően egyre általánosabbá vált, hogy az önkormányzatok saját fejlesztési forrásai elapadtak, gyakran

3. ábra: Az egy főre jutó fajlagos fejlesztési kiadások változékonysága 1991 és 2005 között (1991-es összehasonlító árakon számított egy főre jutó önkormányzati fejlesztési kiadások variáciája)

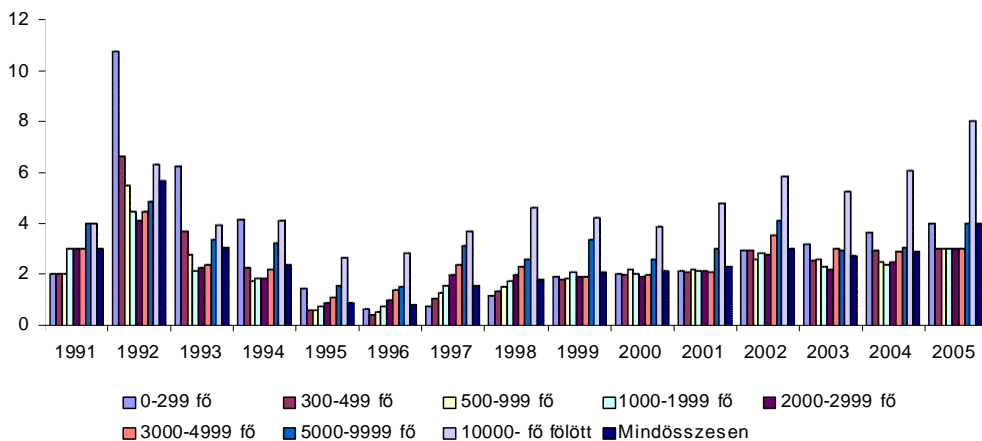
Forrás: Saját számítás és ábrázolás a VÁTI TEIR adatbázisban szereplő MÁK, illetve TÁKISZ adatok alapján. A települési önkormányzatok lakónépességére vonatkozó adatok forrása a KSH Tstar adatbázis megfelelő évei. Az inflációs hatás kiszűrésére a Magyar Nemzeti Bank lakossági inflációs adatait használtam fel.

még a legkisebb fejlesztést is csak pályázati forrásokkal tudtak megvalósítani. Ez az aprófalvak önkormányzatai számára azt jelentette, hogy mindössze néhányuk nyert nagy összegű pályázati támogatást, a többség csak szűkös megtakarításaival gazdálkodhatott.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált sokaságban a szórás az idő múltával tendenciaszerűen növekszik, nagy körültekintéssel kell kezelnünk az átlagos értékeket, hiszen két-három nagy összegű fejlesztés is drasztikusan el tudja húzni az átlagot, és azt a benyomást kelti, mintha a változás iránya, intenzitása egy homogén csoport jellemzőjének megváltozását képeznél. Ezt a torzítást mérsékelhetjük, ha nem a számtani átlaggal, hanem a medián értékkel jellemezzük a hazai települési önkormányzatok fajlagos fejlesztési kiadásait. A népességkategóriára jellemző medián fajlagos fejlesztési költségek meghatározása révén kapott kép (4. ábra) ismételten és hangsúlyosan rámutat a népesebb települések forrásszerzés tekintetében megfigyelhető előnyös helyzetét. *A vizsgált másfél évtizedben tendenciaszerűen a tízezer lakosnál népesebb önkormányzatok fordították fajlagosan – egy állandó lakosra vetítve – a legtöbbet fejlesztési célokra.* Szembetűnő ugyanakkor, hogy összevetve a népességkategória átlagait felhasználó módszerrel (lásd 4. ábra), mennyivel magasabb a népesebb városokra jellemző (adott esetben medián) fajlagos fejlesztési kiadás értéke.

Másként fogalmazva ez azt jelzi, hogy a tízezer főnél népesebb települések jóval homogénebb csoportot alkotnak, mint a kisebb népességűek. Azaz általában is jellemző a népesebb településekre a magas fajlagos fejlesztési kiadás, nem csupán néhány nagyberuházás húzza fel a csoportra jellemző átlagos értéket. A medián értékek

4. ábra: Az egyes népességekategóriákra jellemző medián fajlagos fejlesztési kiadások alakulása a magyar települési önkormányzatok körében 1991 és 2005 között. (Az adott népességekategóriába települési önkormányzatok egy állandó lakosára jutó önkormányzati fejlesztési kiadások medián értéke, 1991-es összehasonlító árak alkalmazása esetén, ezer Ft/fő.)

Forrás: Saját számítás és ábrázolás a VÁTI TEIR adatbázisban szereplő MÁK, illetve TÁKISZ adatok alapján. A települési önkormányzatok lakónépességére vonatkozó adatok forrása a KSH Tstar adatbázis megfelelő évei. Az inflációs hatás kiszűrésére a Magyar Nemzeti Bank lakossági inflációs adatait használtam fel.

alkalmazásának köszönhetően ugyanakkor felfedezhetünk egy olyan sajátosságot, amire az átlagos értékek alkalmazásánál nem volt módunk. Az aprófalvak számára nem csupán a kilencvenes évek eleje (1992–1994) biztosított fejlesztési, fejlődési lehetőséget, hanem a 2002-t követő időszak is. Ekkoriban ugyanis újra emelkedést mutatott a jellemző fajlagos fejlesztési kiadások mutatója és megközelítette, sőt több esetben is elérte az évtizeddel korábban regisztrált értéket (1991-es árakon számítva 2500–3200 forintnyi önkormányzati fejlesztési kiadást.) Tapasztalataink szerint az önkormányzati vezetők, ezen adatok ellenére, az ezredfordulót követő éveket nem tekintették újabb „aranykornak”, s ennek háttérében az egyre súlyosabb működtetési problémák húzódtak meg.

3.2. Az önkormányzati fejlesztések forrásai

A rendszerváltást követő években a kistelepüléseken lezajlott fejlesztések, beruházások fedezetét főként a különböző cél- és címzett támogatások biztosították, amelyeket a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény vezetett be a hazai gyakorlatba,⁹ s az 1992. évi LXXXIX. törvény szabályozott részletesen. E források

⁹ Címzett és céltámogatások a mai napig léteznek, de jelentőségük minimálisra olvadt. Címzett

jelentőségét nem becsülhetjük túl, hiszen valamennyi települési önkormányzat számára – a települések méretétől függetlenül – elérhető, és lehetőséget teremt az alapvető önkormányzati fejlesztések megvalósítására. A céltámogatások segítségével megvalósítható fejlesztések köréről az Országgyűlés rendelkezik, jellemzően a vízgazdálkodás, egészségügyi és szociális alapellátás, alapfokú és középfokú oktatás területén. (Orlovits, 2005.) Ennek köszönhetően épült ki az egészséges ivóvizet biztosító vezetékes vízhálózat valamennyi településen, épültek, illetve bővültek az alapfokú oktatási intézmények, és javult az egészségügyi intézmények műszerellátottsága.

4. táblázat: A cél- és címzett támogatások hozzájárulása (%) a települési önkormányzatok fejlesztési kiadásaihoz 1991 és 2001 között

Népesség-kategória	Céltámogatások aránya, 1991–1996	Céltámogatások aránya, 1996–2000	Céltámogatások aránya, 2001–2005	Címzett támogatások aránya, 1991–1995	Címzett támogatások aránya, 1996–2000	Címzett támogatások aránya, 2001–2005
0–299 fő	39,6	7,7	7,1	0,9	2,2	2,8
300–499 fő	27,1	11,9	13,2	0,7	1,0	0,0
500–999 fő	25,7	12,3	11,2	0,8	1,0	3,3
1000–1999 fő	25,8	15,9	12,2	0,4	2,2	3,7
2000–2999 fő	27,5	17,3	13,2	1,3	0,5	3,6
3000–4999 fő	22,8	17,9	11,6	0,8	2,2	2,3
5000–9999 fő	21,1	14,8	12,1	0,4	1,2	5,0
10000 fő fölött	10,9	3,7	3,9	7,6	6,6	5,9
Magyarország	16,2	8,0	6,9	5,0	4,7	5,0

Forrás: Saját számítás a VÁTI TEIR adatbázisban szereplő MÁK, illetve TÁKISZ adatok alapján. A települési önkormányzatok lakónépességére vonatkozó adatok forrása a KSH Tstar adatbázis megfelelő évei.

Az aprófalvak számára a céltámogatások révén elérhető források különösen fontosnak bizonyultak, hiszen a kilencvenes évek első felében a fejlesztési kiadások közel 40 százalékát (lásd 4. táblázat) biztosították. Utóbb, akár csak a többi népességekategória esetében is, a céltámogatások fejlesztési jelentősége (részaránya) csökkent. A céltámogatások fontos szerepet játszottak a kistelepülések fejlesztésében, ám figyelemre méltó, hogy még az aranykornak tekintett 1991–1995-ös időszakban is az összes céltámogatás alig 14,4 százaléka jutott az ezer fő alatti településekre (lásd 5. táblázat).

támogatással évek óta nem indulnak új beruházások, csak a már megkezdett fejlesztéseket finanszírozza a költségvetés, a céltámogatások kerete pedig minimálisra zsugorodott, 2011-ben például alig 200 millió forint volt.

5. táblázat: A címzett és céltámogatásokra fordított összeg megoszlása a települési önkormányzatok állandó népessége szerinti bontásban 1991 és 2005 között

Népesség-kategória	2005. évi állandó népesség szerinti megoszlás	2005. évi települések száma szerinti megoszlás	Címzett támogatások megoszlása			Céltámogatások megoszlása		
			1991–1995	1996–2000	2001–2005	1991–1995	1996–2000	2001–2005
0–299 fő	1,0	18,2	0,3	0,4	0,6	4,0	0,8	1,2
300–499 fő	1,8	14,4	0,3	0,3	0,0	3,0	1,9	3,6
500–999 fő	4,8	21,5	0,7	0,8	3,0	7,4	5,7	7,4
Ezer fő alatt összesen	7,6	54,0	1,3	1,4	3,7	14,4	8,4	12,2
1000–1999 fő	9,2	20,7	0,6	3,8	6,1	12,7	16,4	14,8
2000–2999 fő	7,1	9,4	1,7	0,6	4,4	10,5	13,4	11,7
3000–4999 fő	7,7	6,6	1,0	3,2	2,9	8,7	15,8	10,8
5000–9999 fő	9,9	4,6	0,8	2,2	8,3	11,4	16,4	14,5
10000 fő fölött	58,5	4,6	94,7	88,7	74,6	42,3	29,6	36,0
Magyarország	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját számítás a VÁTI TEIR adatbázisban szereplő MÁK, illetve TÁKISZ adatok alapján. A települési önkormányzatok lakónépességére vonatkozó adatok forrása a KSH Tstar adatbázis megfelelő évei.

A 5. táblázatból is világosan kitűnik, hogy a címzett támogatások döntően a népesebb települések fejlesztési kiadásaihoz járultak hozzá; a címzett támogatások 74–94 százaléka a tízezer főnél népesebb települések önkormányzatához került, míg az ezer fő alatti kistélepülések a címzett támogatások alig 1,3–3,7 százalékát használták fel. Ez érthető is, hiszen a címzett támogatások rendszere a nagy forrásigényű beruházások megvalósítását segítette elő, jellemzően a közép- és felsőfokú szolgáltatásokat nyújtó intézmények: kórházak, szociális ellátó helyek fejlesztésére, illetve 2001-től a jelentős forrásigényű, szennyvízkezeléssel és települési szilárd hulladékkal összefüggő beruházások finanszírozására is módot nyújtottak.

3.3. Decentralizált fejlesztési források

A területfejlesztési törvény erejénél fogva (1996 évi XXI: tv) került sor az állami fejlesztési források egy részének decentralizációjára,¹⁰ amelynek révén a létrejövő

¹⁰ E döntési szabadság sok tekintetben korlátozott volt, hiszen a fejlesztési célokat – a CÉDÉ-től eltekintve – a központi kormányzat határozta meg, a területi szereplőknek legfeljebb a kiválasztás kri-

megyei, illetve regionális területfejlesztési tanácsok maguk dönthettek¹¹ a források felhasználásáról. Ezek a decentralizált fejlesztési források rövid időn belül nagy népszerűsége tettek szert a kistépelülések vezetői körében, mert a pályázatok elkészítése, majd a beruházások adminisztrálása könnyű, egyszerű volt, s a rendszer biztosította a felhasználás rugalmasságát is. Ezt a népszerűséget nem csorbította az sem, hogy a decentralizált források évről évre változhattak, új pályázati források tűntek fel, majd enyésztek el rövid időn belül. Ilyen decentralizált források voltak a TEKI¹² (1996), a CÉDE (1998), majd ezek összevonásából létrejött HÖF (2005), a TFC (1996), a LEKI (2006), a TEUT (2005), a TEHU (2005), a KITA (2003), a TTFC (2003) és a TRFC (2004).

Ezek a decentralizált fejlesztési források egyre nagyobb összeget jelentettek; 1996-ban 9,7 milliárd forint volt a keretösszeg, majd – folyamatos emelkedés mellett – 2005-ben már 57,1 milliárd forint felhasználásáról döntöttek a megyei, illetve a regionális fejlesztési tanácsok.¹³ A VÁTI TEIR támogatási adatbázisa alapján képet alkothatunk arról, hogy e források milyen szerepet játszottak a településhierarchia különböző fokain álló települési önkormányzatok fejlesztéseiben.

A 2001–2005 időszak egyedi támogatási döntéseit megvizsgálva (lásd a 6. táblázat adatait) azt láthatjuk, hogy az ezer fő alatti települési önkormányzatok fejlesztéseinek megvalósításához legnagyobb mértékben a TEKI (10,2 milliárd Ft), a CÉDE (4,9 milliárd Ft), illetve a TFC (4,1 milliárd Ft) járult hozzá.¹⁴ A 2001–2005 közti időszakban a települési önkormányzatok fejlesztéseinek jelentékeny része számára ezek a decentralizált fejlesztési források biztosították a fedezetet. Módszertanilag nem helyénvaló, de szemléletesen példázza az arányokat, ha összevetjük a települési önkormányzatok fejlesztési és tőkejellegű kiadásait a vizsgált időszak támogatási döntései révén megszerezhető decentralizált fejlesztési forrásokkal.¹⁵ Ebben a 2001–2005 közti időszakban a decentralizált fejlesztési forrásokból megítélt támogatások a 300 fő alatti települések esetében a fejlesztési és tőke jellegű kiadások ötödével (19,7%) értek fel. A népesebb települések körében ez az arány tendenciózus csökkentést mutat: a 300–499 fős településeknél 14,1%, az 500–999 fős csoportban 13,8%, míg a tízezer főnél népesebb települések esetében csupán 3,1 százalékot tett ki.

Tekintettel arra, hogy a tízezer főnél népesebb települések a vizsgált időszakban

tériumainak meghatározásában volt szerepe, így a források inkább dekoncentrált forrásnak tekinthetők. (Bódi, 2001.)

¹¹ A decentralizált források kerete 2005 után évről-évre folyamatosan csökkent, majd a 2010-es költségvetési évben megszűnt.

¹² A fontosabb decentralizált fejlesztési források rövidítéseinek feloldása a 6. táblázatnál látható.

¹³ Igaz, ebben szerepelt a Kutatási és Technológia Innovációs Alap 4 milliárd forintja is, ami a kistépelülések számára nem jelentett elérhető forrást.

¹⁴ A decentralizált források kistépelülések életében betöltött szerepéhez, a forráselosztás gyakorlatához lásd például Schwarcz, 2008: 310–311., valamint e kötetben Finta István, Hamar Anna, valamint Váradi-Schwarcz tanulmányát.

¹⁵ Módszertani problémát jelent, hogy a tényleges fejlesztés megvalósítása és a támogatási döntés időben elkülönülhet, valamint hogy a támogatások teljes összege a pályázónál jelentkezik, függetlenül a partnerek részesedésétől.

több mint 42 milliárd forintnyi támogatást kaptak a CÉDE, TEKI, illetve TFC forrásokból, megköckéztatható a kijelentés, hogy korántsem a kistelepülések pozitív megkülönböztetéséről volt szó. E decentralizált fejlesztési források jelentősége éppen abban rejlett, hogy – mint már többször hangsúlyoztuk – a kistelepülések, aprófalvak egyéb forrásokhoz nem, vagy nehezen fértek hozzá.

6. táblázat: A települési önkormányzatokat kedvezményező decentralizált fejlesztési források népességekategória szerinti megoszlása (%) és folyóáron számított összege a 2001–2005 időszakban

Népesség-kategória (2005)	Állandó népesség szerinti megoszlás (2005)	Települések száma szerinti megoszlás (2005)	TEKI	CÉDE	TFC	TTFC	TEUT	KITA
0–299 fő	1,0	18,2	4,8	5,5	2,7	3,1	0,7	16,2
300–499 fő	1,8	14,4	5,6	5,0	3,7	5,6	1,5	4,5
500–999 fő	4,8	21,5	12,5	12,1	8,9	13,8	3,3	13,4
Ezer fő alatt összesen (%)	7,6	54,0	22,9	22,7	15,3	22,5	5,5	34,1
Ezer fő alatt összesen, megítélt támogatás, millió Ft			10271	4952	4187	2896	943	519
1000–1999 fő	9,2	20,7	15,9	16,9	13,8	10,8	7,5	21,2
2000–2999 fő	7,1	9,4	13,2	12,6	11,0	15,7	4,8	8,8
3000–4999 fő	7,7	6,6	12,3	9,7	11,3	7,7	6,8	12,3
5000–9999 fő	9,9	4,6	12,3	10,1	14,0	13,5	6,2	9,4
10000 fő fölött	58,5	4,6	23,3	28,0	34,5	29,8	69,4	14,3
Magyarország	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Megítélt támogatás összesen, millió Ft			44827	21852	27341	12864	17244	1522

Forrás: Saját számítás a VÁTI TEIR támogatási adatbázisában szereplő egyedi támogatási adatok alapján. Rövidítések: CÉDE – Céljellelű decentralizált támogatás; TEKI – Területi kiegyenlítést szolgáló fejlesztési célú támogatás; TFC – Területfejlesztési célfeladatok támogatással fedezett kiadásai; TTFC – Térség- és Település-felzárkóztatási Célelőirányzat; TEUT– Települési önkormányzati szilárd burkolatú belterületi közutak burkolat-felújításának támogatása; KITA– Kistérségi Támogatási Alap. Megjegyzés: a 2001–2005 közti időszakban a TEKI forrásokból települési önkormányzathoz jutott támogatási összeg 4,8 százaléka került 300 fő alatti településekre.

2007-ig, amíg a kistelepülések számára fontos decentralizált fejlesztési források – TEKI, CÉDE – felett a megyei területfejlesztési tanácsok diszponáltak, működött

a felek közti, személyes kapcsolatokon, ismeretségen alapuló bizalom is. Amikor a pályázatok elbírálása és a források elosztása 2007-ben regionális szintre került, a változást a kistelepülési polgármesterek körében komoly félelmek kísérték, mondván, a régió túl távoli, az ügyintézés személytelenebbé s rugalmatlanabbá válik, és a döntéshozók talán kevésbé lesznek érzékenyek a kistelepülések problémáira. Ezek a félelmek jórészt alaptalannak bizonyultak, jóval nagyobb problémává vált a nemzeti fejlesztési források kényszerű átcsoportosítása az uniós fejlesztési programok társfinanszírozására. Ezen pályázati rendszerek ugyanis méretük, céljuk, finanszírozási rendjük miatt kevésbé alkalmasak a kistelepülési fejlesztési igények kielégítésére.

4. Összefoglalás

A tanácsrendszerben a fejlesztési forrásokat a településhierarchia csúcsain elhelyezkedő települések, a főváros, a megyei jogú városok, illetve a szocialista iparvárosok fejlesztésére fordították. A városok fejlesztésnek fedezetét jelentős mértékben a községektől elvont, megosztott források biztosították, ugyanakkor a kistelepülések alig-alig jutottak állami vagy megosztott forrásokhoz. Fejlesztési forrásokat számukra legfeljebb a helyi erőforrások (pl. KÖFA, községfejlesztési hozzájárulás, illetve később a TEHO) kiaknázása biztosíthatott volna, ez azonban rendkívül korlátozott lehetőség volt, hiszen jelentékeny gazdasági-lakossági erőforrások már ekkor sem jellemezték a kisközségeket. Valamivel jobb helyzetben voltak a közös tanácsok székhelytelepülései, hiszen az elosztási mechanizmusok kedveztek a források székhelytelepülésen történő koncentrálásának.

A rendszerváltással szétesett a '70-es években felülről elrendelt közös tanácsi rendszer, az önkormányzatok száma megduplázódott, 1600 tanács helyét közel 3100 települési önkormányzat vette át. A céltámogatásoknak köszönhetően a '90-es évek első felében nagy lendülettel indult meg a kisközségek infrastrukturális fejlesztése. A kilencvenes évek második felében érzékelhetően visszaesett a kistelepüléseken megvalósított fejlesztések volumene, ami részint az ország pénzügyi egyensúlyának megbomlására vezethető vissza 1995–1996 tájékán, részint az infrastrukturális fejlesztési prioritások változásának köszönhető. A kistelepüléseken az ezredfordulót követően újból meglódultak a fejlesztések, ám ezek jellemzően koncentráltan megvalósult, mindössze néhány falut érintő nagyberuházásokat jelentettek – míg a falvak többsége semmiféle fejlesztést nem tudott megvalósítani. A kistelepülések, aprófalvak önkormányzatai számára különösen jelentősnek bizonyultak a különböző decentralizált források, amelyek alkalmasak voltak kisebb léptékű és költségű beruházások megvalósítására is. Mindennek háttérben azonban nem egy, a kistelepüléseket, aprófalvakat előnyben részesítő hazai fejlesztési filozófia és politika állt, hanem az a tény, hogy e települések számára az uniós támogatási források nem vagy korlátozott mértékben elérhetők.

Irodalomjegyzék

- Ádám Antal–Farkas Károly (szerk. 1985): *Államigazgatás, terület- és településpolitika*. Pécs.
- Államtudományi Intézet Területrendezési Munkaközössége (1950): *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Szerk. Bibó István, Mattyasovszky Jenő. Budapest, Államtudományi Intézet.
- Állami Számvevőszék (2000): *Jelentés az önkormányzati feladatellátás szervezeti formáiról és működésük célszerűségének ellenőrzéséről*. 0000012 Jelentés, Budapest.
- Benisch Artúr (1937): *Községegyesítések*. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar község*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda.
- Bibó István (1975): *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. Budapest, MTA Igazgatástudományi Bizottsága.
- Bódi Ferenc (2001): *A települési önkormányzatok érdekérvényesítése a területpolitikában*. PhD. Értekezés, Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Szociológia PhD Program.
- Csizmadia Andor (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dr. Kökényesi János (2000): *Az önkormányzati gazdálkodás jogszabályi környezete*. Velence, ÁSZTI.
- Germuska Pál (2002): *A szocialista városok létrehozása. Terület- és településfejlesztés Magyarországon 1948–1953 között*. *Századvég*, 24 évf. (2): 49–73.
- Hajdú Zoltán (1987): *Településhálózat és közigazgatási területszervezés a Dél-Dunántúlon*. Területi és Települési Kutatások 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kilényi Géza (1978): *Körzetesítési tendenciák állami-politikai szervezetünkben*. Budapest, Tanácsakadémia Tanácsigazgatási és Szervezési Intézet.
- Koós Bálint–Lados Mihály (2008): *Az önkormányzati méret nagyság és a közszolgáltatások méretgazdaságossági kérdései: európai modellek és hazai tapasztalatok*. In: Kovács Katalin–Somlyódy Péter szerk.: *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistépülések világában*. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 45–96.
- Orlovits Zsolt (2005): *Önkormányzatok a közigazgatásban*. Gödöllő, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Agrár- és Regionális Gazdaságtani Intézet, Regionális Gazdaságtani Tanszék.
- Péteri Gábor (szerk. 1995): *Önkormányzati gazdálkodás. Helyi Önkormányzati Know How Program*, Budapest, „Helyi Demokrácia és Újítások” Alapítvány.
- Pitti Zoltán–Varga Sándor (1995): *Az önkormányzatok vagyonosodásának folyamata*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Schwarz Gyöngyi (2008): *„Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”*. In: Váradai Monika Mária szerk.: *Kistépülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 282–322.
- Somlyódy Péter Edit (2003): *Önkormányzati integráció és helyi közigazgatás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

- Szigeti Ernő (1998): Aprófalvasodás és az önkormányzatok. In: Horváth M. Tamás (szerk.): *Közigazgatás – szorítóban*. Budapest, Unió Kiadó, 131–177.
- Vági Gábor (1991): Mit ér egy község? Mit ér egy megye? A tanácsi fejlesztések intézményi szerkezetéről. In: *Magunk, uraim*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Varga Sándor (2004): Fél évszázad a helyi tanácsi és önkormányzati szabályozásban I–II, *Pénzügyi Szemle*, V: 480–501., VI: 631–648.
- Veres Mihály (1979): *A községi integráció szervezeti-jogi formái*. Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet.
- Vígvári András (1997): Az önkormányzati szektor pénzügyi helyzete, finanszírozása. *Bankszemle*, 5–6: 74–92.
- Vígvári András (2002): *Közpénzügyek, önkormányzati pénzügyek*. Budapest, KJK KERSZÖV.

g. Fekete Éva

APRÓFALVAK FEJLESZTŐI „SZEMÜVEGGEL” ÉS A PÁLYÁZATI LEHETŐSÉGEK TÜKRÉBEN 2002 ÉS 2006 KÖZÖTT

1. Bevezetés

A fejlesztői „szemüveg” jelen esetben az aprófalvak regionális politikákon belüli megjelenésének fókuszba állítását jelenti. A fejlesztő célja minden esetben a fejlődés – esetünkben az aprófalvak fejlődésének – indukálása. Ehhez fejlesztői feladatként a folyamatokba való tudatos, tisztázott cél- és prioritásrendszer mentén meghatározott eszközökkel történő és kialakult intézményi keretek közötti beavatkozás jelenik meg. (Faragó, 2005.) Rögtön felvetődik azonban a kérdés: mit érthetünk az aprófalvak fejlődésén? Beszélhetünk-e egyáltalán fejlődésről, miközben aprófalvainkban lépten-nyomon az elnéptelenedés, a gettósodás, a gazdasági kiürülés és az életkörülmények romlása aggasztó trendjeivel szembesülünk? Nevezhetjük-e fejlesztésnek az ezen trendekkel való szembeszállást, a leépülés mértékének csökkentését?

Ha figyelmünket a globális folyamatokra és azok nyomán a tőlünk távolabbi régiókban zajló változásokra fordítjuk, azt látjuk, hogy a sorvadás, a fájdalmas és végleges kiürülés nem az aprófalvak egyetlen alternatívája. A fejlesztés – értelmezésünk szerint tehát – a céltérség (az aprófalvak) keresletnek megfelelő fejlődési pályára állításaként értelmezhető. Területei között szerepelnie kell a környezeti adottságok és kulturális örökség megőrzésének, az elérhetőség, az ingatlanháttér javításának, a vállalkozások megerősítésének, az új technológiák elterjesztésének, az alapszolgáltatások fejlesztésének, a munkaerőbázis javításának, a kooperáció erősítésének, a kommunikáció és PR kiterjesztésének. (Részletesebben lásd G. Fekete, 2008 és KIFESZ, 2007.)

Regionális léptékű vizsgálatunk során¹ éppen ezért arra kerestük a választ, hogy két aprófalvas régióban (Észak-Magyarország és Nyugat-Dunántúl), és azon belül az ország két leginkább aprófalvas szerkezetű megyéjében (Borsod-Abaúj-Zemplén és Zala) a regionális politikák és azok formálói hogyan tekintenek az aprófalvakra, miként értelmezik fejlesztésüket. Megjelennek-e az új keresleti megfelelésre való felkészülés jelei a fejlesztők gondolkodásában, a stratégiákban és a fejlesztési források elosztásában?

¹ „Az aprófalvak és aprófalvasiak esélyegyenlőségéért” című projekt. NKFP 5/051/04, MTA Regionális Kutatások Központja 2004–2007, témavezető Kovács Katalin.

A két megyében 21–21 fejlesztőt (regionális és megyei ügynökségek, gazdasági kamarák, vállalkozásfejlesztési irodák, térségi civil szervezetek, térségi közüzemi szolgáltatók vezető munkatársait) kérdeztünk meg,² és áttekintettük a régió és a megyék fejlesztési dokumentumait.

Elemzésünk fő szempontjai az alábbiak voltak: az aprófalvak megítélése (a településtípushoz kapcsolt értékek és problémák); az aprófalvakra vonatkozó jövőképek; az aprófalvak megjelenése a regionális stratégiákban, valamint az aprófalvak a pályázati források elosztási rendszerében.

2. Az aprófalvak megítélése

Annak ellenére, hogy Észak-Magyarországon a településállomány 29,7%-a, Nyugat-Dunántúlon 51,4%-a tartozik az 500 fősnél kisebb tartományba, a regionális politikák alakításában részt vevő, megkérdezett fejlesztők 40, illetve 20%-a úgy látta, hogy a régió fejlődése szempontjából az aprófalvaknak nincs jelentősége. A többség (62 és 76%) azonban az *aprófalvas települési szerkezet és a megye, a régió fejlődési potenciálja között egyértelmű oksági kapcsolatot feltételezett*. Különösen a magas munkanélküliség, a közszolgáltatások gazdaságtalan működtetése, szükségszerűnek tartott leépülése miatt tartották az aprófalvakat visszahúzó erőnek. Abban, hogy Zala megye lemaradt a Nyugat-Dunántúl többi megyéjétől, az aprófalvak elmaradottságának fontos szerepet tulajdonítottak. Az okokat főként a kisebb népességkoncentrációból adódó kevesebb és egyre csökkenő erőforrásokra, a gyengébb gazdasági potenciálra vezették vissza. A regionális fejlesztés hatásai és az aprófalvak helyzete közötti összefüggést csak ketten tartották fontosnak kiemelni (a Nyugat-Dunántúlon). Az egyik vélemény a régió gazdasági élénkülésének az aprófalvak számára kedvező, a másik a regionális törekvések aprófalvakra gyakorolt kedvezőtlen hatásait emelte ki. Csupán egyetlen beszélgetőpartnerünk fogalmazta meg (a Nyugat-Dunántúlon), hogy az aprófalvak létükkel színesítik a regionális adottságokat, jelenlétük előnyöket is jelenthet.

1. táblázat: Az aprófalvak megítélése a vizsgált két régióban

Nyugat-Dunántúl (21)	Észak-Magyarország (21)
nincs hatásuk a régió fejlődésére (4)	nincs jelentőségük a régió szempontjából (8)
az aprófalvak visszahúzó erőt jelentenek (16)	gondot jelentenek (13)

² Az interjúk 2006 tavaszán készültek.

<i>Nyugat-Dunántúl (21)</i>	<i>Észak-Magyarország (21)</i>
az aprófalvak létükkel színesítik a regionális adottságokat, jelenlétük előnyöket is jelenthet (1)	előnyöket is rejtő adottság (0)
a stratégiában funkcióhiányos falvakról és hátrányos helyzetű kistérségekről van szó	a stratégiában lakosaik számára elmaradott életkörülményeket biztosító, felzárkóztatandó településekként jelennek meg

Forrás: az interjúk és dokumentumok alapján saját szerkesztés

*A régiós stratégiákban az aprófalva mint sajátos fejlesztési célterület egyáltalán nem jelenik meg. A Nyugat-Dunántúl stratégiájában és operatív programjának helyzetértékelésében szerepelnek azonban ún. funkciógazdag és funkcióhiányos települések. Ezzel kapcsolatban a dokumentumok szerzői kiemelik, hogy „Vas megyében van a legkevesebb a funkciógazdag falvakból. A régió másik fontos jelensége, hogy Zala megyében a közigazgatási funkcióval nem rendelkező és gyenge szolgáltató funkciójú települések aránya meghaladja az 50%-ot. Zala megye további sajátossága a városfejlődés és a városi funkciók hiánya, valamint az aprófalvak elnéptelenedése és a fejlődési irányoktól, illetve a nagyobb központoktól való leszakadás is.” Másrészt a kistérségek régió belüli különbségeinek elemzése során tűnnek fel a jellegzetesen aprófalvas kistérségek a „stagnáló és hanyatló területek” között. Így a minden tekintetben hátrányos helyzetű kistérségek között szerepelnek a Lenti, Letenyei, Őriszentpéteri, Vasvári és Zalaszentgróti kistérség. *A hátrányos helyzet ismérvei között a zárt földrajzi helyzetet, a sajátos (aprófalvas) településszerkezetet, a magas munkanélküliséget és az alacsony jövedelemszintet jelölik meg.* (Nyugat-dunántúli Regionális Operatív Program 2006, 32–33.)*

Az észak-magyarországi régió stratégiájában és operatív programjának helyzetértékelésében az aprófalvak mint lakosaik számára elmaradott életkörülményeket biztosító, felzárkóztatásra szoruló települések jelennek meg. Legsúlyosabb gondjukként *az elnéptelenedés és cigány népesség gyors természetes szaporodása miatti szociális problémák növekedését, valamint az alacsony népsűrűség és a szerény lakossági fizetőképesség miatt leépült infrastruktúrát* emelik ki. (Észak-magyarországi Regionális Operatív Program 2006, 8.) Külön fejezet foglalkozik az aprófalvak rossz elérhetőségével.

*Az interjúkban a régiók és a megyék fejlesztését munkájukkal megalapozó, illetve a terveket végrehajtó szakemberek többsége komplexen látja a problémát, minden, a statisztikai adatok elemzéséből is kiolvasható aprófalvas problémával tisztában van.*³

³ *Nyugat-Dunántúl:* Az aprófalvak régió belüli népességaránya 8,45%. Ennél lényegesen nagyobb arányban részesednek a régióban a mezőgazdasági területekből (különösen az erdőkből és a legelőkből), az idősekből és a gyermekekből, az alacsony iskolai végzettségűekből, a romákból, az ingázókból, az inaktívokból és a segélyezetttekből, a lakásokból és üdülőkből, a szociális ellátások résztvevőiből és művelődési otthon jellegű intézményekből. Ugyanakkor népességarányuknál lényegesen kisebb a részesedésük a felsősokú végzettségűekből, a vállalkozásokból és helyi munkahelyekből, a turisztikai

A Nyugat-Dunántúlon készült interjúban az elnéptelenedés, az elöregedés, a megélhetés nehézsége, a szolgáltatások leépülése, a fiatalok elvándorlása jelent meg leggyakrabban aprófalvas problémaként, ami a gyenge érdekérvényesítő képességgel párosulva lehetetlenné teszi a lefelé futó spirálból való kitörést. A közlekedés nehézségei, az elérhetőség kérdése központi helyet foglal el az aprófalvas problémakötegetben. A problémák kialakulásáért, elmélyüléséért és a fokozatos leépülés ördögi köréből való kilépés lehetetlenségéért a legtöbben az *együtműködés hiányát*, a külső környezet – beleértve a közeli centrumokat és a központi kormányzatot – közömbösségét, rosszabb esetben ellenségességét, hatalmi harcokat, a média által formált világot, ritkábban az emberi civilizáció trendjeit teszik felelőssé. Főként a megkérdézett gazdasági szakemberek vezették vissza az elnéptelenedést, az aprófalvak egyéb területeinek kiürülését a gazdasági erő hiányára. Az adatközlők felhívták a figyelmet az aprófalvakban az átlagosnál gyorsabban, nagyobb mértékben végbemenő, a megújulás módját és lehetőségeit erősen befolyásoló, a helyi erőforrásokat külső kézbe juttató *tulajdonváltásra* is. A szükséges pozitív változások elmaradásáért a *helyi vezetőket* is felelősnek tartják. Az egyik említett probléma a motivációhiány, a másik az újtól, az azt helyben megtestesítőktől, külső innovátoroktól való félelem. A megkérdézettek szerint a helyi közösségek között, a vezetők erejében meglévő különbségekből vezethetők le a hasonló adottságú kistelepülések életútjában megfigyelhető – helyenként markáns – eltérések. A helyi motor szerepét a polgármester mellett a civil szervezetek, erős vállalkozók vagy ezek partnerségi együttműködései is betölthetnék, ám a legtöbb aprófaluból vagy maguk a szereplők, vagy az együttműködési készség hiányoznak. A kisebbségi önkormányzatokat nem tartják potens, a falu életében fontos változásokat generáló szereplőknek. Az értelmiség elvándorlásával pedig az önszervező erő is eltűnt ezekről a településekről. A közösségeket generáló, szervező értelmiség hiányát épp a még ottmaradt „tanult emberek” kezdeményezőseiről szóló példák nyomatékosítják. Helyi fiatalság és értelmiség hiányában a külső

szálláshelyekből és forgalomból, a befizetett SZJA-ból, a vezetékes gázzal ellátott, illetve a szennyvízcsatornába bekötött lakásokból, az óvodai és általános iskolai férőhelyekből, a házi orvosokból és a könyvtári kötetekből.

Észak-Magyarország: A régió településállományának 55%-a 1000 fősnél kisebb település. A 180 aprófalva a települések közel egyharmadát jelenti, amelyek azonban a régió népességének csak 3,8%-át fogadják be. Az aprófalvak a természeti erőforrásokat népességszámuknál lényegesen nagyobb arányban koncentrálnak. Így a régió gyümölcs- és szőlőterületeinek 46%-a, erdeinek 20%-a, az üdülésre használt ingatlanok 6%-a, a turisztikai szállásférőhelyek 7%-a, a lakások 4,4%-a, a művelődési házak 13,1%-a az aprófalvakhoz kapcsolódik. Nem ilyen arányban, de a gyerekek is az össznépességnél nagyobb arányban, 4%-ban élnek aprófalvakban. Másrészt az aprófalvak a népességarányukat meghaladó mértékben, 4,7%-ban részesülnek az idősekből, 5%-ban az alacsony iskolai végzettségűekből, 4,6%-ban a munkanélküliekből, 5%-ban az inaktív keresőkből, 6,7%-ban a segélyezettek közül, 7,6%-ban a házi gondozásban részesülőkből, 10,4%-ban az idősek napközi ellátásának férőhelyeiből.

Az erőforrások hasznosításához szükséges vállalkozások, aktív korúak, magasabb iskolai végzettségűek, valamint a környezeti állapot megóvásához ma már nélkülözhetetlen szennyvízelvezetés és -kezelésbe bekötött lakások azonban a népességarányhoz képest jóval kisebb, 1–2%-os mértékben találhatók meg az aprófalvakban.

szereplők bevonása indíthat el pozitív változásokat. A külsők lehetnek érdeklődő városi értelmiségiek, netán külföldi betelepülők is. Zalában tapasztalható szociális okokból bekövetkező betelepülés is, ám a gettósodást a megkérdezettek nem tartották jellemző problémának.

Észak-Magyarországon a megkérdezettek által azonosított aprófalvas problémák szerkezete és a válaszok alapján kirajzolódó ok-okozati kapcsolatok eltérnek a nyugat-dunántúliaktól. Észak-Magyarországon a leggyakrabban megjelenő probléma *a munkanélküliség*, nem csupán az aprófalvakra, hanem az egész régióra vonatkoztatva. A régió legsúlyosabb gondját jószérivel automatikusan kivetítik az aprófalvakra, ahol a probléma koncentrátsága és súlyossága szinte sokkolóan hat. A munkanélküliségen – mint fő nehézségen – túlmutató, komplexebb értelmezésekben *az elnéptelenedés és elöregedés, a gazdasági, infrastrukturális leépülés és a gettósodás a leggyakrabban megjelenő aprófalvas problémaköteg*. Az önkormányzatok anyagi ellehetetlenülése csak tetézi a bajt, és a szintentartást sem teszi lehetővé.

Interjúalanyaink gyakorta összefoglalóan csak az aprófalvak elmaradottságát említették, és az okok, az idevezető folyamatok és a strukturális tényezők tisztázását tartották fontosnak. Az aprófalvak mérete, mint a fejlődést eleve gátló tényező a gazdasági és a közlekedési szakemberek véleményében visszatérő strukturális elem. A belső piac, a helyi gazdasági lehetőségek hiányát nem csupán a méretből, sokkal inkább a globalizáció és a fogyasztói társadalom sajátos aprófalusi megjelenéséből vezették le: *a külső körülmények mintegy eleve lehetetlenné teszik az aprófalvak gazdasági megkapaszkodását*. A sokak által áhított falusi turizmus megerősödésének is több, főként a helyi termékek hiányában, a szabályok megkerülésében, a források alulhasznosításában és a fizetőképes kereslet általános korlátozottságában megjelenő akadályát sorolták fel. A külső feltételek mellett *a váltáshoz szükséges szemlélet, tudás, motiváció hiánya, a települések szellemi kiürülése a leggyakrabban ismétlődő probléma*. Ezen belül is a képzett fiatalok hiánya és a roma népesség magas koncentrációja kapott mindennél nagyobb hangsúlyt az aprófalvas problémák latolgatásakor. *A cigány népesség aprófalvakban megjelenő koncentrációja, az ehhez társuló szociális problémák, érzékelt attitűdök és jövőbeni kilátások szinte minden interjúban előjöttek*. A vélemények esetenként nem voltak mentesek a sztereotípiáktól és előítéletektől. A humán feltételek között a vállalkozó szellem és képességek, általánosabban a kezdeményezőkézség – a rendszerváltást megelőző társadalmi folyamatok következményeként kialakult – hiánya a lefelé szálló spirálból való kilépés lényeges akadályaként jelenik meg. A környezetvédelmi értékrend gyengeségét az általában pozitívan értékelt természeti erőforrások lehetséges hasznosításának gátjaként említették.

Az aprófalvakhoz kapcsolódó értékek listája a problémák viszonylag hosszas felsorolásához képest jóval rövidebb. Olyannyira, hogy *Észak-Magyarországon* az interjúalanyok értéket nem is említettek. Ezzel szemben a Nyugat-Dunántúlon már több értéket nevesítettek. Az aprófalvak értékeként leggyakrabban az ott élő embereket, a természeti tájat, a kulturális örökséget és az ezek által kínált nyugodtabb, ember- és természetközeli életmód lehetőségét említették. Ezen belül különös hang-

súlyt helyeztek a kistelepüléseken még inkább fellelhetőnek tartott kisközösségekre, az általuk megvalósuló összetartásra, szolidaritásra. Jelentős közösség-szervező erőként jelölték meg az egyházakat. Ezek az értékek jellemzően a városi ember (mint az aprófalvak potenciális lakosa vagy mint turista) számára fontos adottságok listáját gyarapítják. Beszélgetőpartnereink szerint a gondok abból fakadnak, hogy ezek az értékek egyelőre csak kisebb körben jelennek meg értékként, a helyiekben többnyire kevésbé tudatosulnak, illetve hogy a legújabb fejlesztési törekvések épp ezeket az értékeket, például a környezet állapotát veszélyeztetik. A veszélyek között a külső betelepülők alacsony szintű környezeti felelősségét és a hagyományörzés címen megjelenő „gagyisodást” említették válaszaikban.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az aprófalvak fejlesztésének beépülését a regionális politikákba eleve determinálhatja az a körülmény, hogy – különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – a régió területfejlesztési vezető szakemberei, politikusai és civil szervezeti vezetői számára az aprófalvak csupán problémaforrásként jelennek meg, és nem tudatosultak bennük az aprófalvak lehetséges funkcióváltásának alapjául szolgáló értékek.

2. táblázat: Az aprófalvak azonosított problémái és értékei a két régióban

<i>Nyugat-Dunántúl (21)</i>	<i>Észak-Magyarország (21)</i>
PROBLÉMÁK	
elnéptelenedés	munkanélküliség
előregedés	elnéptelenedés
megélhetés nehézsége	előregedés
szolgáltatások leépülése	gazdasági és infrastrukturális leépülés
fiatalok elvándorlása	gettósodás
gyenge érdekérvényesítő képesség	
közlekedés nehézsége	
aprófalvak között is nagy különbségek	
a problémák okai	
együttműködés hiánya	önkormányzatok anyagi ellehetetlenülése
gazdasági erő hiánya	aprófalvak mérete
átlagosnál gyorsabb tulajdonváltás	globalizáció és a fogyasztói társadalom
külső környezet közömbössége	képzett fiatalok hiánya
hatalmi harcok	roma népesség magas koncentrációja
média által átformált világ	a váltáshoz szükséges szemlélet, tudás, motiváció hiánya, a települések szellemi kiürülése
külső innovátoroktól való félelem	
helyi „motorok” hiánya	

<i>Nyugat-Dunántúl (21)</i>	<i>Észak-Magyarország (21)</i>
ÉRTEKEK	
ott élő emberek	a stratégiában az aprófalvak mint potenciális üdülőfalvak jelennek meg
természeti táj	az interjúalanyok értékeket nem említettek
kulturális örökség	
kisközösségek, összetartás, szolidaritás	
egyházak közösségszervező ereje	
az ezek által kínált nyugodtabb, ember- és természetközelibb életmód lehetősége	

Forrás: az interjúk és dokumentumok alapján saját szerkesztés

3. Az aprófalvakra vonatkozó jövőkép

Az aprófalvakkal kapcsolatos jövőkép megalkotásának nem sok figyelmet szenteltek a regionális tervezők.

A *Nyugat-Dunántúl* stratégiai dokumentumaiból egyáltalán nem olvasható ki az aprófalvakra, mint sajátos – általában veszélyeztetettnek tartott – településkategóriára vonatkozó jövőkép. A régió jövőképe az alábbi elemekre épül: *magasan képzett munkaerő, innovativitás, versenyképesség, életminőség, környezeti állapot, régión belüli egyenlőtlenségek csökkenése, regionális kohézió erősödése, régiótudat kialakulása*. Az aprófalvakra ez a jövőkép nem tartalmaz semmiféle elképzelést, utalást. A háttéranyagokból egyértelműen az derül ki, hogy a régióban az aprófalvakhoz leginkább a hátrányos helyzet kapcsolódik.⁴ Zala megyére önálló fejlesztési stratégia nem készült, így különálló, a regionálistól eltérő, deklarált megyei jövőképről sem beszélhetünk.

Észak-Magyarország stratégiájában a jövőkép alapja egy olyan társadalmi, gazdasági és környezeti térszerkezet, amely „*tartósan biztosítja a regionális versenyképességet, kiegyensúlyozott településrendszerre épül, szervesen és hatékonyan illeszkedik az európai térbe. A közszolgáltatások és az életkörülmények tekintetében a régión belül mérsékli vagy megszünteti az elfogadhatatlan területi egyenlőtlenségeket.*” A jövőkép alapelemei: versenyképesség a gazdaság legjelentősebb szektorai-ban, földrajzi és társadalmi adottságaink kihasználásával; folyamatosan és jelentősen fejlődő infrastruktúra; élhető környezet és megfelelő szintű, javuló életminőség biztosítása; teljes nyitottság a szomszédos régiók, országok, az Európai Unió és a világ felé. (Az Észak-magyarországi Régió Fejlesztési Stratégiája 2007–2013: 1.)

A régió új gazdaságának kialakításában az aprófalvaknak láthatóan nincs helye,

⁴ A nyugat-dunántúli régió területfejlesztési programja 2000–2006. Nyugat-dunántúli régió koncepció 2006.

a megcélzott turisztikai fejlesztési irányokba is csak nehezen illeszthetők az e településkörben esetlegesen megfogalmazódó igények. A jövőkép az aprófalvakra vonatkozóan csak az élhető környezet megteremtése kapcsán tartalmaz néhány elemet. A háttéranyagokból az derül ki, hogy a régióban az aprófalvak további leépülésére számítanak. A kistelepülési lakosok életminőségének javítása érdekében az *elérhetőség és kommunikáció*, ezen belül a mellékutak hálózata, a szélessávú internetelés, a teljes mobilfedettség, a közösségi információs pontok, a közösségi közlekedés javítása szerepel a dokumentumban. A *helyi gazdaságfejlesztést* a közösségi vállalkozások, a közösségi foglalkoztatás, a helyi termékeket előállító kisvállalkozások megerősítése szolgálja. Az *épített környezet minőségének javítása* a komplex falumegújítást, a *humán szolgáltatások kialakítása* a többfunkciós és alternatív szolgáltató helyek kialakítását jelenti. A *környezetminőség javítását*, ezen belül az alternatív szennyvíz- és energetikai beruházásokat, a *közösségek, társadalmi tőke, társadalmi részvétel* megerősítését tartják fontosnak a fejlesztési dokumentumban.⁵ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye stratégiájában* még ennyire sem kap hangsúlyt az aprófalvas problémák kezelése. A megyei területfejlesztési koncepció az aprófalvakra csakis mint üdülőfaluvá alakítható, illetve komoly szolgáltatási deficittel bíró településkategóriára tekint.⁶

A *nyugat-dunántúli interjúkban* is a falvak megszűnése a visszatérő alternatíva, ugyanakkor a válaszadók bizonyos körében indokokkal alá nem támasztott bizakodást figyelhettünk meg. A megkérdezett fejlesztési szakemberek valódi alternatívaként kezelték az aprófalvak időszakos benépesülését. Azt, hogy az aprófalvak közül több is üdülőfaluvá válhat, megkérdezetteink 40%-a tartotta reális esélynek. A lakosság számának funkcióváltással járó emelkedését főként városok közelében tudták elképzelni. Ezekben a városokhoz közeli aprófalvakban ugyanis biztosítottak látják a szolgáltatások (közlekedés, oktatás, idősgondozás, közművek) minőségi javulását, e településekről elérhetőek a külső munkahelyek, de többek véleménye szerint a helyi értékekre épülő munkalehetőségek bővülésére is számítani lehet. A jövőbeni lehetséges új gazdasági funkciókat ki-ki a maga szakterületén tudta elképzelni. A mezőgazdász az állattartást és az erdőgazdálkodást, a vöröskeresztes a szociális szolgáltatásokat, a turisztikai szakértő a turizmust helyezte az aprófalvakra vonatkozó jövőkép középpontjába. A turisztikai lehetőségek értékelése, helyenként túlértékelése a témával eddig kevésbé foglalkozókra is jellemzőnek bizonyult. A magától értetődőnek tartott falusi turizmus mellett az aprófalvak és a termálturizmus összekapcsolása több ízben megjelent a beszélgetések során. Az aprófalvak benépesülésében számolnak a keleti országrészről érkező, munkalehetőséget kereső betelepülőkkel is. A turisztikai szakemberek a lehetőségek mellett a korlátokat, konfliktusveszélyeket is pontosan látják. Az aprófalvak megújulásában való bizakodás aggodalommal is párosul. Vannak, akik óvnak a lelkes, határozott, de az értékeket nem tisztelő, ízléstelen, a helyi kultúrával ellentétes, egyes helyeken már hathatós

⁵ Az Észak-magyarországi Régió Fejlesztési Stratégiája 2007–2013.

⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Koncepciója 2000–2006.

pusztítást végző fejlesztésektől. Az aprófalvak megújulására egyelőre csak kevés jó példát tudtak felsorolni a megkérdezettek. A megújításra irányuló *kezdeményezések* jellemzően *véletlenszerűek, pontszerűek, nem illeszkednek stratégiába*. A már elindult (nem csak tervezett) funkcióváltást válaszadóink erősen személyfüggőnek, valamint hosszú, tudatos, összefogáson alapuló tervezés és építkezés eredményének tartották.

Az *észak-magyarországi interjúk* során a néhány optimista abban bízott, hogy a régió egészségének fejlődése kisugárzik a kisebb településekre is. Uralkodóbb volt azonban a teljesen pesszimista szemlélet. A megkérdezettek többsége nem látja reális esélynek, hogy az aprófalvakban meginduljon a mezőgazdálkodás, az ipar, a mozgóboltos kereskedelem, a kézműveskedés, ahogy ököfalvak kialakulását, a közösségi vállalkozások elterjedését is megalapozatlan elképzelésnek tartják. Azok, akik bíznak az aprófalvak megmenekülésében, csak ritkán adtak választ a „hogyan” kérdésre, inkább a „hogyan nem”-ben biztosak. Így a megoldást elősegítő tényezők között az önkormányzatok pénzügyi megerősítése, a munkahelyek teremtése, a több lábbon álló vállalkozások támogatása, a fiatal, képzetesebb lakosok letelepedése, a foglalkoztatottság javítása, a külső befektetői és szakmai segítség rajzolódik ki. Az egybecsengő vélemények szerint a helyi gazdaság a méretgazdaságossági követelmények miatt csak több lábbon állással és/vagy térségi integráció keretében működhet életképesen. A válaszadók rámutattak a külső piacra termelés, a városi központokban való megjelenés fontosságára is. Profitorientált vállalkozások hiányában a köz- és civil szféra kénytelen a foglalkoztatási és szolgáltatás-ellátási feladatokat felvállalni, megkérdezetteink azonban a közösségi vállalkozásoknak eltérő jelentőséget és lehetőséget tulajdonítanak. Van, aki tevékenységüket csupán átmenetinek, a „valódi”, piacon működő vállalkozások előrsének tekinti, mások tartós jelenlétükre számítanak az aprófalvas térségekben. Van, aki versenylőnyt biztosítana számukra, más pedig félti a vállalkozókat a konkurenciától. A szociális gazdaság koncepciójának erőteljes megjelenése a régióban vélhetően az e tárgyban korábban itt végzett kutatásoknak is tulajdonítható. (Lásd G. Fekete–Solymári, 2004.)

A turizmus mint az aprófalvas problémák megoldásának csodaszere várakozásunkhoz képest kisebb hangsúllyal szerepelt a régió döntéshozói és vezető szakemberei véleményében, sőt inkább kritikusan szemlélik ezt a lehetőséget. Az aprófalvak turisztikai kínálatának formálásában a komplexitás és az egyediség követelményét hangsúlyozták. Az ingázási feltételek megteremtése alkotja az aprófalvak gazdasági megújuló képességének növelésére vonatkozó elgondolások következő blokkját. A közlekedés nem csupán a munkavállalás feltételeként jelent meg, hanem az informatikai fejlesztésekkel együtt az aprófalvakban élők életminősége javításának talán legfontosabb elemeként. Az úthálózat fejlesztésének fontosságával minden szereplő egyetértett, de rész kérdésekben már eltértek az álláspontok. Ennek köszönhetően az aprófalvak zsákjellegű közlekedésének megszüntetését, a szolgáltatások és menetredek összehangolásából adódó feladatok megosztását, a közlekedési és az informatikai fejlesztések fontossági sorrendjét, valamint a közlekedési szolgáltatók szektorális átrendeződését illetően bizonytalanságot tapasztaltunk. Az üdülőfaluvá válást szorgalmazók számára a település zsákjellegének megszüntetése – és ez ál-

tal a vonzerőt jelentő nyugalom megzavarása – egyáltalán nem kívánatos. Az sem fogalmazódott meg világosan, hogyan lehetne az önkormányzatokat, magánvállalkozásokat vagy éppen a civil szférát bevonni a közösségi közlekedés alternatív formáinak kialakításába. Az aprófalvak helyi társadalmában végbemenő strukturális változások kapcsán beszélgetőpartnereink a közösségek megerősítését, ezen belül a migráció és a népességsere hatásainak kezelését, a térségi összefogás és a helyi meghatározó személyiségek szerepét tartották a települések fennmaradásában vagy leépülésében döntő szerepet játszó tényezőeknek. Ami a népesség kicserélődését illeti, a jövőképekben a régió aprófalvas térségeire jellemző gettósodás és a „gazdagok”, középosztálybeli vállalkozók, nyugdíjasok vidékre települése egyaránt megjelent lehetséges forgatókönyvként. Mindkettőtől féltik az aprófalvakat. A közösségfejlesztés és az összefogás mint a további fejlesztések – eddig nagyon ingatag – alapja jelent meg egyes véleményekben.

A meghatározó helyi személyiségeknek az aprófalvak funkcióváltásában alapvető szerepet tulajdonítanak válaszdóink, részint úgy, hogy a kellő felkészültségű és ambíciójú helyi vezetőket és a civil motort hiányolják, részint pedig példákat hoznak a helyi „csodákra”.

4. Az aprófalvak fejlesztését előmozdítani hivatott pályázati programok

A vizsgált régiókban 2002 és 2006 között az aprófalvak fejlesztésére semmiféle célzott, rendszerezett program nem irányult. A kistelepülések saját elképzeléseik megvalósításához leginkább a megyei forrásokra pályázhattak. A Megyei Területfejlesztési Tanács támogatásaiban részesülő települések között az aprófalvak jelentős arányban meg is jelentek, ám ezek a fejlesztések a legtöbb esetben „lógtak” a levegőben, az összetett aprófalvas probléma csak egy-egy kicsiny, egymáshoz nem kapcsolódó, a szinergiára esélyt sem adó szeletére fókuszáltak.

Zalában a fejlesztési források Borsod megyéhez viszonyítottan kisebb összmenyisége mellett, a vizsgált időszak fejlesztési gyakorlatából az aprófalvak számára hasznos projektek közül többen a foglalkoztatást és szolgáltatásfejlesztést egyszerre célzó projekteket emelték ki – ilyenek voltak pl. a Hazatérés Program vagy az értékteremtő közmunka projektek – azzal együtt, hogy ezek a projektek a probléma lényegén és súlyán nem tudtak változtatni.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a megkérdozettek a megyébe érkező fejlesztési források nagyságával pártállásuknak és hatalmi pozícióiknak megfelelően bizonyultak elégedettnek. A kormánypárti politikusok és kormányzati hivatali dolgozók sikerként értékelték a 2002 és 2006 közötti évek fejlesztéseit, a siker okaként az önkormányzatok érdekérvényesítő képességének erősödését, valamint a tudatos stratégiai tervezést, a pályázatokra való megfelelő felkészülést azonosították. Az ellenzéki politikus ugyanakkor kevesellte a fejlesztési összegeket, illetve nem érzékelt a változásokat, rossz pályázati döntésekre hivatkozott.

Az infrastruktúrafejlesztési projektek mellett néhány innovatív, az aprófalvak funkcióváltását elindító projekt is megvalósulhatott a régióban. Ezek a szociális gazdaság megalapozására, a falusi turizmus fellendítésére, a falu építészeti megújítására, a kisvállalkozások megerősítésére, az élethosszig tartó tanulás elindítására, a helyi közösségek megerősítésére, a fenntartható fejlődési modellek kialakítására irányultak.

A következőkben az aprófalvakat érintő programokat, projekteket, illetve beszélgetőtársainknak ezekről, valamint a fejlesztési-támogatási gyakorlatról alkotott véleményét mutatjuk be.

- A szociális ellátórendszer hiányainak pótlását célozta – Zalában és Borsodban egyaránt – a szociális tárca által kezdeményezett, megyei forrásokat is felhasználó, mindkét megyében sikeresnek tartott térségi Szociális Felzárkóztató Program.
- Bár a turizmustól rendszerint sokat várnak a megkérdezettek, és az aprófalvakra vonatkozó jövőképükben is komoly súlya van, az aprófalvak a turizmusfejlesztésben konkrét célterületként nem jelentek meg. A turizmus területén is van azonban néhány említésre méltó, a további fejlesztésre alkalmas kezdeményezés. Ezek általában egy-egy „mindenre elszánt”, tudással és kapcsolatokkal is rendelkező személyhez, illetve az általa jegyzett szervezethez kapcsolódnak.
- Az uniós forrásokból, térségi civil szervezet által koordinált „Hazatérés” program Zalában egyszerre valósított meg foglalkoztatást, a további fejlesztéseket megalapozó tervezést, helyi közösségszervezést és a képzett fiatalok helyben tartását, illetve hazavonzását. Az utóbbi, az aprófalvak szempontjából létfontosságú cél elérésében azonban csak a nagyobb települések tudtak hathatós eredményt elérni.
- A roma telepek felszámolását célzó program a válaszadók szerint több ponton is ellentmondásosnak bizonyult. Részint az okozott elégedetlenséget, hogy a pénzügyi keretek a beharangozott, majd a megítélt összegekhez képest is csökkentek, részint az, hogy a program a romákat passzív szerepbe szorította, a saját sorsuk javításához aktívan hozzájáruló erőfeszítéseit figyelmen kívül hagyta.
- A szociális földprogram mindkét vizsgált megyében sikertörténetnek számít, de beszélgetőpartnereink arról számoltak be, hogy a finanszírozási források elapadása miatt a program visszaszorulóban van.⁷
- A falugondnoki szolgálat az egybehangzó vélemények szerint a legjobb, az aprófalvakat, aprófalvakban élőket segítő szolgáltatás, ám a rendszert válaszadóink „túljáratosnak” tartották, s úgy látták, hogy a szolgálatra további feladatok nem háríthatók. Különösen akkor, amikor a szolgálatok állami finanszírozása sem elegendő a működtetéshez.
- Mobil szolgáltatásokat illető tapasztalatokkal szinte csak a mozgóboltok kapcsán rendelkeztek beszélgetőpartnereink, ezek működését azonban ellentmondásosnak tartották.
- A közüzemi szolgáltatások alternatív megoldásai csak szűk körben terjednek, részint a hatósági engedélyezés nehézségei, részint az újtól való idegenkedés miatt.

⁷ A szociális földprogramot illetően lásd a kötetben Rác és Jávör–Rác tanulmányát.

- Az oktatási rendszer átalakítása számos „innovatív”, a túlélést célzó, de többnyire végig nem gondolt kezdeményezést hozott magával.
- Az aprófalvakban a ’80-as években megindult a többfunkciós szolgáltató központok kialakítása, az oktatási és a közművelődési intézmények szervezeti és fizikai integrációjával. Az ezredforduló után pedig több helyen is kezdeményezték az orvosi rendelő, művelődési ház, polgármesteri hivatal, teleház egy épületbe telepítését különböző szervezeti, intézményi kombinációban.
- Zala megyében megyei szinten kiemelt prioritást kapott a települési rendezési tervek elkészíttetése. Beszélgetőpartnereink szerint az önkormányzatok egyfelől el akarták kerülni a mulasztásos törvénysértést, másfelől belátták, hogy környezetvédelmi, gazdasági és társadalmi célokból valóban fontos a tervszerű gondolkodás és szabályozás. Ezért kimondottan örültek az erre a célra megnyitott pályázati forrásoknak.
- A LEADER-program sajátos helyet foglal el a támogatási rendszerben. A program által az aprófalvak számára kínált esélyek (1) a sok kicsi és helyi igényekhez illeszkedő projektekből adódó látványos eredményekben, (2) a többszektorúság következtében mozgósított széles résztvevői körben, (3) az allokatív tervezés révén megvalósuló döntésharmonizációban és a bemérhető hatásokban, valamint (4) a fejlesztő kapacitások megerősödésében testesülnek meg. Ugyanakkor az elvárható hatásokat mérsékli, sőt veszélyezteti, hogy a valódi közösség kialakításához túl nagyok a térségek, túlzott országos uniformizálás hatja át a tervezést és a megvalósítást, és nagyon erős a bürokratizálódás.⁸
- A 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség számára indított „*Nem mondunk le senkiről*” Program⁹ csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyét érinti, e térségek speciális fejlesztési igényeinek való megfelelésre törekszik, és szorgalmazza a fejlesztés innovatív magjainak beültetését, a térségek új fejlődési pályára állítását. A válaszadók úgy ítélték meg, hogy e program eredményességét és hatékonyságát megkérdőjelezi a szociális szemlélet dominanciája, az a tény, hogy integrált programok indítására alig van mód, hogy a forrásokat a program tervezése során megcímkézték, és hogy tisztázatlan az illeszkedése a LEADER-program tervezéséhez és menedzseléséhez.

5. Az aprófalvak a pályázati források elosztási rendszerében (2002–2006)

Az aprófalvak sorsának, jövőjének Észak-Magyarországon jellemzően lemondó, a Nyugat-Dunántúlon kissé optimistább megítélése a pályázati források elosztásában

⁸ A LEADER-programról lásd e kötetben Finta István tanulmányát.

⁹ Az interjúk készítésének időpontjában a program még csak tervezetként létezett, annak előkészítéséről már igen, megvalósulásáról az interjúalanyok még nem tudtak nyilatkozni. Az LHH-tervezés és megvalósítás tapasztalataihoz lásd Kovács Katalin tanulmányát e kötetben.

is visszatükröződik. Zala és Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvainak hasonló száma és népességszáma ellenére – de az aprófalvakban élők nagyobb zalai arányával összhangban – Zalában az aprófalvak fejlesztése hangsúlyosabbnak bizonyult, mint Borsod-Abaúj-Zemplénben. Zalában az aprófalvaknak megítélt támogatások aránya magasabb, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében alacsonyabb, mint az aprófalvak lakosságának az egyes megyéken belüli népességaránya. Ugyanez vonatkozik az egy lakosra jutó támogatási összegekre is. Igaz, a Borsod megyei fajlagos támogatási érték – az észak-magyarországi régió kitüntetett fejlesztési pozíciója, és ebből adódóan a régió számára elérhető nagyobb összegű pályázati források miatt – eleve magasabb a zalainál. További érdekes eltérés, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az aprófalvakba juttatott támogatások a zalainál több mint kétszer nagyobb összegű beruházást indukáltak – ami magasabb a megyei átlagnál –, míg Zalában az aprófalvak beruházásaiban a támogatások aránya magasabb, mint a megye átlagában.

Zalában az egy főre jutó támogatások összege a kisebb településeken volt a legmagasabb, míg Borsodban kiemelten támogatott településkategóriának a 3000–4999 fő közötti települések bizonyultak. A zalai aprófalvak a támogatás mértéke alapján is előnyösebb helyzetben voltak.

3. táblázat: Aprófalvak a hazai és uniós pályázati források elosztási rendszerében (2002–2006)

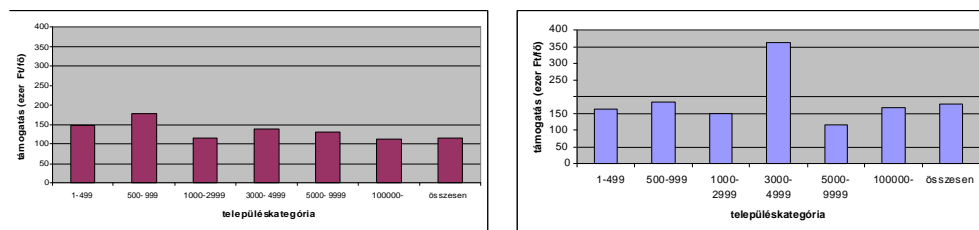
	<i>Zala megye</i>	<i>BAZ megye</i>
Aprófalvak száma/népessége	154 db/34 126 fő	137 db/34 297 fő
Aprófalvak népességaránya	11,6%	4,7%
Aprófalvakból nyertes pályázatok száma/aránya	742 db/21,6%	839 db/10,5%
Aprófalvakba megítélt támogatás összege/aránya	5 milliárd Ft/13,5%	5,6 milliárd Ft/4,2%
Egy lakosra jutó támogatás az aprófalvakban/a megyében	147 e Ft/128 e Ft	162 e Ft/179 e Ft
TEKI, CÉDE nyertes pályázatok aránya az aprófalvakban/a megyében	52,5%/21,0%	43,9%/17,5%
TEKI, CÉDE megítélt támogatások aránya az aprófalvakban/a megyében	23,7%/12,3%	20,3%/6,3%
Támogatás infrastruktúrafejlesztéshez* az aprófalvakban/a megyében	68,2%/60,3%	54,3%/63,9%
Támogatás gazdasági megújuláshoz, információs társadalomra való felkészüléshez* az aprófalvakban /a megyében	29,5%/33,4%	31,7%/29,4%

	Zala megye	BAZ megye
Támogatás társadalmi kohézióhoz* az aprófalvakban/a megyében	2,3%/2,3%	13,9%/6,6%
Támogatások által indukált beruházások szorzója az aprófalvakban/a megyében	1,94/2,1	2,05/1,77

* Saját csoportosítás a pályázatok címe alapján történt, egyenkénti besorolással

Forrás: TEIR 2001–2006 közötti pályázati adatok alapján saját szerkesztés

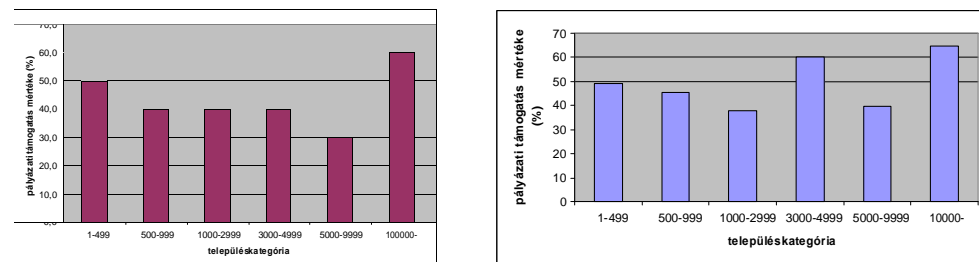
1. ábra: Egy főre jutó támogatások összege településkategóriánként

Forrás: TEIR 2001–2006 közötti pályázati adatok alapján saját szerkesztés.

A baloldali diagram Zala, a jobboldali diagram Borsod-Abaúj-Zemplén megye értékeit mutatja.

2. ábra: Támogatás átlagos mértéke (%) településkategóriánként

Forrás: TEIR 2001–2006 közötti pályázati adatok alapján saját szerkesztés.

A baloldali diagram Zala, a jobboldali diagram Borsod-Abaúj-Zemplén megye értékeit mutatja.

Mindkét megyében jellemző az aprófalvakra, hogy pályázataik számát és a megítélt támogatások összegét tekintve is a hazai TEKI és CÉDE¹⁰ pályázati források lénye-

¹⁰ TEKI: területi kiegyenlítést szolgáló önkormányzati fejlesztések támogatása, CÉDE: decentralizált önkormányzati fejlesztési és területfejlesztési célú önkormányzati fejlesztések támogatása. A decentralizált állami források szűküléséről és 2010-es megszüntetéséről lásd a kötetben Kovács Katalin, Finta István, valamint Váradi –Schwarcz tanulmányát.

gesen nagyobb arányt képviseltek a megyék átlagánál. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy e források esetében a pályázatírás egyszerű volt, s az összegek is megfelelő léptékűnek bizonyultak az aprófalvak számára. Az európai uniós források megnyílásával változott a helyzet, a prioritásokról már a tervezési fázisban döntöttek, és csak azok a települések tudtak pályázni, amelyek képesek voltak projektjük előkészítéséhez és megvalósításához saját szellemi és anyagi erőforrásokat is hozzárendelni.

A fejlesztési területek közül – csakúgy, mint a megyék egészében – az aprófalvakban is az infrastruktúra fejlesztése volt a leghangsúlyosabb (50% feletti). Emellett mindkét megyében közel azonos (30% körüli) súllyal szerepelt a gazdasági megújulásra, információs társadalomra való felkészüléshez – az aprófalvak új fejlődési pályára állításához – adott támogatások aránya. Az ehhez a fejlesztési irányhoz adott támogatás azonban az infrastrukturális fejlesztésekre fordított pályázati forrásoknak körülbelül felét tették ki. Igazán lényeges eltérés a humán, illetve társadalmi fejlesztések lényegesen magasabb borsodi arányában jelentkezik. Az északon futó programok nagyobb választékából és a közvetlenül területfejlesztésre fordítható források nagyobb volumenéből adódóan itt sokkal nagyobb – az összes támogatásokon belüli arányok alapján több mint ötszörös – lehetőség adódott a „puhább” projektek megvalósítására. Az aprófalvakban megvalósított humán projektek Borsodban is kétszer akkora arányt képviseltek, mint a megyei átlagban.

Az aprófalvak pályázataikban tehát főként az alapinfrastruktúrára koncentráltak, amivel azonban látványos eredményeket a legfontosabb problémák megoldásában elérni nem tudtak. Ennek egyik oka, hogy például a foglalkoztatási programok sikeréhez a pénzen kívül piaci kapcsolatokra, minőségi munka végzésére alkalmas munkaerőre, hatékony munkairányításra is szükség van, amit már nem lehet egyszerűen csak egy kivitelezőtől megrendelni, hanem a projektgazda felkészültsége, folyamatos odafigyelése szükséges hozzá.

A 2002 és 2006 közötti időszakban az aprófalvaknak jutó támogatásokból mindkét megyében 20% körüli, a megyei átlagot lényegesen meghaladó értékkel részesedett a mező- és erdőgazdálkodás. A két megye közötti, a számukra elérhető programok eltéréseiből és az infrastruktúrafejlesztés eltérő regionális prioritásaiból következő különbség a környezetvédelem borsodi és a közművek zalai nagyobb részesedése. Az egyes megyéken belül azonban az aprófalvak fejlesztési támogatásokból való részesedése eltér a megyei átlagoktól. Így Zalában az elérhetőség javításában figyelhető meg az aprófalvak kiemelése, míg a turizmus és a társadalmi fejlesztések kisebb súllyal szerepelnek, mint a megyében általában. Borsodban pedig éppen a turisztikai és a társadalmi fejlesztések kaptak nagyobb teret az aprófalvak fejlesztésében. (Ez az eltérés mutatja, hogy a centralizált programozás mellett is érvényesültek a regionális politika eltérő súlypontjai.)

4. táblázat:

Az aprófalvakba jutó támogatások fejlesztési irányok szerinti megoszlása (%)

<i>Zala megye</i>				<i>BAZ megye</i>			
<i>Fejlesztési irány</i>	<i>Aprófalvakban</i>	<i>Megye összesen</i>	<i>Az összesből aprófaluban</i>	<i>Fejlesztési irány</i>	<i>Aprófalvakban</i>	<i>Megye összesen</i>	<i>Az összesből aprófaluban</i>
mezőgazdálkodás	23,6	11,8	26,64	környezetvédelem	22,46	25,63	3,5
közművek	20,4	21,2	12,84	mezőgazdálkodás	19,47	10,34	7,5
közszolgáltatások	19,9	20,8	12,79	kohézió	13,94	6,28	8,8
elérhetőség	18,5	9,6	25,79	közszolgáltatás	13,62	20,93	2,6
környezetvédelem	4,9	4,7	13,81	elérhetőség	11,39	11,62	3,9
falufelújítás	4,6	4,0	15,15	turizmus	8,13	5,53	5,8
turizmus	3,6	6,1	7,83	közművek	3,73	2,88	5,2
kohézió	2,3	6,3	4,86	falufelújítás	2,98	3,06	3,9
ipar	1,4	8,3	2,29	tudástársadalom	2,45	6,04	1,6
tervezés	0,4	0,1	39,23	ipar	1,70	7,01	1,0
tudástársadalom	0,4	6,3	0,74	általános	0,13	0,36	1,5
kereskedelem	0,1	0,3	7,29	Szolgáltatás, kereskedelem	0,00	0,34	
uniós kapcsolódás	0,0	0,5	0,00				

Forrás: TEIR 2001–2006 közötti pályázati adatokból saját csoportosítás a pályázók megnevezése alapján történt egyenkénti besorolással.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a hazai és uniós forrásokat elosztó *pályázati rendszer az aprófalvak funkcióváltásához szükséges makrofeltételeket önmagában nem képes biztosítani* (működni is kell!), és az aprófalvak speciális igényeit/adottságait nem képes kezelni. A vélemények rávilágítottak arra, hogy az aprófalvak problémája olyan mérvű strukturális probléma, melyet a pályázati rendszer keretei között nem lehet megoldani. Megkérdezetteink úgy látták, a pályázati források elosztásának szabályai már önmagukban akadályozzák a hatásos felhasználást. Véleményük szerint az aprófalvak számára a pályázati rendszer keretei között elérhető források több okból sem

elegendőek. Az elosztásban ugyanis a népeségarányosság elve érvényesül, a döntő szempont pedig a rövid távú gazdasági hatékonyság biztosítása, így a méretgazdaságossági szempontokat is a jelenlegi méretekre alkalmazzák, figyelmen kívül hagyva a jövőbeni lehetőségeket, és ezzel korlátozva a jövőbeni fejlődést. Az önkormányzatok a pályázati főszereplők, és az önkormányzatok finanszírozása, feladatrendszere nem kedvez a (gazdasági) fejlesztéseknek. A kistérségeken belül pedig a maradékelv érvényesül.

A célok megfogalmazásával, az aprófalvaknak kedvező fejlesztések kormányzati értelmezésével is problémák vannak. Úgy látják, az aprófalvak kérdése elsősorban szociális problémaként jelenik meg, a gazdasági funkciók kialakítását ebben a településkörben nem, illetve nem az aprófalvak sajátosságainak megfelelően szorgalmazzák. Ugyanakkor a megkérdezettek az aprófalvakat és az aprófalvakban élőket esélytelennek tartják a pályázatokon való sikeres, hosszabb távon is fenntartható eredményt hozó szereplésre. További sérelmük, hogy a pályázati rendszer keretei között alig van mód integrált fejlesztések megvalósítására.

Visszatérő véleményként hallhattuk, hogy az aprófalvak esetében szükség lenne a pozitív diszkrimináció alkalmazására, s az is megfogalmazódott, hogy a pályázati rendszernek a funkcióváltásra, az új fejlődési utak megtalálására, illetve kiépítésére is ösztönöznie kellene.

6. Összefoglalás

A külföldi tapasztalatok szerint az aprófalvak jövőjéről alkotott elképzelések alakulásában új fordulatot hozhat az aprófalvas környezet iránti kereslet nemzetközi szinten már érzékelhető növekedése.¹¹ Az aprófalvaknak a vizsgált két régió, illetve megye regionális politikájában és pályázati rendszereiben való megjelenése azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a lehetséges új funkciók megtalálásában és megerősítésében az aprófalvak maguk nem boldogulnak. Nem tudják magukat „a saját hajuknál fogva” kihúzni a bajból, mert gyakran nem is motiváltak a megújulásra, mert nincsenek a szükséges információk birtokában, és mert nem rendelkeznek mozgósítható erőforrásokkal. Mindemellett gyengék az érdekképviselő, a szövetségek építésének dolgában is. A külső – leginkább a mezőgazdálkodás és a turizmus terén jelentkező – vállalkozói kezdeményezések ellentmondásosak, a kistelepülések kiszolgáltatottak a rablógazdálkodással szemben. A központi kormányzat a lakosság 2,7%-át érintő szociális kérdésként kezeli az itt felmerülő problémákat, amelyeket a pályázati rendszer keretei között és a kistérségi társulási rendszerben gondol megoldani. Ezenközben a regionális politika formálói kizárólag problémának tekintik őket. A városokhoz közeli aprófalvak „spontán” megújulásában bíznak, a távolabbi kistelepülések esetében legfeljebb az üdülőfaluvá válást látják lehetségesnek. Az értékek tudatosulásának és a Magyarországon várhatóan csak később jelentkező új

¹¹ Lásd ehhez G. Fekete Éva tanulmányát e kötetben az aprófalvak gazdasági megújulásának lehetőségeiről.

keresletek felismerésének hiánya az aprófalvak kezelését a szociális problémák tűzoltásának irányába hajtja.

A pályázati rendszer szükséges, de nem elégséges feltétele az aprófalvak funkcióváltásának. A nagyobb pályázati sikerre esélyt a kisteleplülések szereplőinek összefogása jelenthetne, de ezen a területen – néhány kivételtől eltekintve – csak rossz tapasztalatok voltak. Alkalmassint a technikai szabályok sem könnyítik meg a sokszereplős projektek felvállalását.

Az aprófalvakra vonatkozó kormányzati és regionális stratégia hiányában a kiírt pályázati célok és a helyi szükségletek elválnak egymástól, s ezért az aprófalvak a fejlesztéspolitika kárvallottjai. Egyrésztől később feleslegesnek vagy fenntarthatatlannak bizonyuló fejlesztésekbe hajszolják bele őket, másrésztől nem jutnak hozzá a hosszú távú váltást elindító fejlesztési forrásokhoz.

Sok múlik a helyieken is. A helyi szereplők fásultsága, ötlettelensége miatt az aprófalvakból kevesebb és jellegtelen, a megújulást éppen nem segítő pályázatok érkeznek be. Azonban, ha lennének is ötletek, a helyi felkészült pályázatírói stáb hiányában nem készülnek a támogatási források lehívására alkalmas pályázatok, vagy a külső pályázatírók is elvonják a fejlesztésre fordítható szűkös forrásokat. Sajátos probléma az innovatív helyi fejlesztési projektek és a helyiek viszonya. Legyen szó az egyszemélyes fejlesztőként működő innovatív helyi vezetőről vagy külső innovátorokról, az aprófalvakban ugyanazzal a gonddal, a helyiek ellenállásával, jobb esetben passzív tartózkodásával találják magukat szembe.

Mindezekkel együtt is a pályázati rendszer egyes aprófalvakban – az aktív helyi vezetés és/vagy külső szereplők tudatos munkája révén – csodákat produkált. Példájuk követésre méltó, de tisztában kell lennünk azzal, hogy ők a kivételek. A fennálló struktúrák nem kedveznek az aprófalvak új fejlődési pályára állításának.

Irodalomjegyzék

A nyugat-dunántúli régió területfejlesztési programja – Végleges változat 2000–2006 időszakra. PHARE CBC HU 99701-01-01 L001 sz. munka. Győr, 2001. március.

Az Észak-magyarországi Régió Fejlesztési Stratégiája 2007–2013. NORDA 2006.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Konceptiója 2000–2006. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Fejlesztési Tanács, 1999.

Észak-Magyarországi Operatív Program 2007–2013. CCI szám: 2007HU161PO006 2007. http://www.nfu.hu/download/1765/EMOP_20070705.pdf

Faragó László (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

G. Fekete Éva–Solymári Gábor (2004): A szociális gazdaság kiépítésének esélye és feltételei az észak-magyarországi régióban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2: 32–78.

- G. Fekete Éva (2007): Aprófalvaink átalakulóban. In: Csapó Tamás–Kocsis Zsolt (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. Szombathely, Savaria University Press, 24–37.
- G. Fekete Éva (2008): A versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In: Lengyel Imre–Lukovics Miklós (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. Szeged, JATE Press, 130–152.
- KIFESZ (2007): *Nyilatkozat a magyarországi aprófalvas térségek helyzetéről és fejlesztéséről*. Edelőny, 2007. október 14.
- Nyugat-dunántúli régió helyzetelemzése*. Partnerség 2007–2013 Konzorcium, Budapest. 2006. július 10-i változat.
- Nyugat-dunántúli régió koncepció*. Partnerség 2007–2013 Konzorcium, Budapest. 2006. augusztus 7-i változat.
- Zala Megye Felújított Területfejlesztési Stratégiai és Középtávú programja 2002–2006*, PYLON Kft.

AZ APRÓFALVAK FEJLESZTÉSI IGÉNYEI ÉS A NEMZETI SZINTŰ FEJLESZTÉSI TERVEK ÁLTAL NYÚJTOTT LEHETŐSÉGEK¹

1. Bevezetés

Az Európai Unió fejlesztési alapjai által biztosított fejlesztési források – a 2013-ig terjedő programozási időszakban – egyedülálló és megismételhetetlen lehetőséget kínálnak a hazai fejlesztési célok megvalósítására, a gazdaság fejlesztésére, a területi különbségek mérséklésére. Az Európai Unió költségvetése, benne a fejlesztési támogatások mértéke 2013 után nagyságrenddel csökkenhet. Ez arra irányítja a figyelmet, hogy a jelenlegi költségvetési ciklusban rendelkezésre álló fejlesztési források felhasználásának módja nagy felelősséget ró a döntéshozókra, hiszen hasonló mértékű támogatások a távolabbi jövőben valószínűleg nem állnak Magyarország rendelkezésére, így az elhibázott döntések korrigálására nem lesz lehetőség.

Alapvető kérdés, hogy hazánkban a vidéki, köztük az elmaradott, hátrányos helyzetű települések számára milyen támogatások biztosíthatják a fejlődést, milyen eszközök, milyen módon és mértékben segíthetik elő a területi különbségek mérséklését. Elvileg mind a Strukturális Alapok, mind pedig az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) hozzájárulhatnak a fejlesztési célok megvalósításához, ám csak eltérő részcélok mentén, hiszen a kettős finanszírozás nem lehetséges. Hazánkban az elaprózott településszerkezet következtében a vidéki térségek fejlesztését a Strukturális Alapok nyújtotta támogatásnál jelentősen kisebb és alapvetően az agrárszektor fejlesztését célzó EMVA-ból kívánják finanszírozni. Az EMVA keretéből az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) finanszírozására nyílik lehetőség, melynek első két pillére elsődlegesen az erdő- és mezőgazdálkodást támogatja, a harmadik a központilag meghatározott vidékfejlesztési célokat, míg a negyedik pillér a helyileg kitűzött fejlesztési elképzelések megvalósulását kívánja biztosítani. Ez utóbbi, negyedik pillér jelenti a magyarországi LEADER²-programot, melynek európai sikerét 1991-től napjainkig – a központilag meghatározott, ugyanakkor a helyi igényektől gyakran igen távol álló központi támogatásokkal, pályá-

¹ A tanulmány 2009-ben készült, tartalma 2012-ben sem veszítette aktualitását. A 2009 óta bekövetkezett változásokra, érdemi elmozdulásokra a szerző utal a szövegben.

² Mozaikszó: Liaison Entre les Actions pour le Développement de l'Économie Rurale”, jelentése: A vidéki gazdaság fejlesztése érdekében megvalósított tevékenységek közötti kapcsolatok.

zatokkal szemben – az alulról felfelé történő építkezés, a helyi tervezés és döntés biztosította.

Magyarországon már a 2004–2006 közötti időszakban is működtek LEADER-csoportok, ám a 2007-ben induló új ciklusban számos olyan problémával szembesültek/szembesülnek az érintettek, amelyek komolyan veszélyeztethetik a vidékfejlesztési célok sikerességét.

2. A vidékre irányuló, keretjellelű fejlesztési programok

2.1. Demarkációs többletek, kapcsolódási hiányok

Az egységes kormányzati fejlesztési politika akkor segítheti elő a különböző adottságokkal rendelkező területi egységek fejlődését, ha az egyes támogatási konstrukciók nem élnek önálló életet. Éppen ezért fontos az uniós források elosztását szabályozó két átfogó program, az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) és az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) összhangjának megteremtése, a köztük lévő szinergikus kapcsolat biztosítása.

A szlogenek, illetve a tervdokumentumok állításai szerint nincs is ezzel semmi probléma, hiszen a kettős finanszírozás elkerülése miatt (is) kötelező a programok harmonizációja. Az eddigi tapasztalatok viszont arra engednek következtetni, hogy mindkét programgazda kizárólag saját, korábban lehatárolt keretei között próbálja feladatát megvalósítani anélkül, hogy érdemben értékelné a „másikat”, nem beszélve a lehetséges szinergiákról, vagy ami még tragikusabb, a fehér foltokról, azokról a településekről, illetve fejlesztési témakörökről, ahol egyik program sem kínál lehetőségeket. Például az ÚMVP-n belül csak a nem kereskedelmi szálláshelyek fejlesztésére van mód, míg az ágazati vagy operatív programok a magas szintű szálláshelyek – többszázalagos szállodák – fejlesztését támogatják. A köztük lévő – nem jelentéktelen számú és súlyú – turisztikai vállalkozások, melyeknek jelentős része épp vidéken található, kezdetben egyáltalán nem, a későbbiekben pedig kedvezőtlen feltételek mellett juthattak fejlesztési forrásokhoz.

Úgy tűnik – legalábbis a tapasztalatok szerint –, hogy a vidékfejlesztés fejlesztéspolitikán belüli helye még koncepcionálisan sem eldöntött hazánkban. Az igaz, hogy a vidékfejlesztés a közelmúltban, mind az Európai Unióban, mind pedig Magyarországon egyre komolyabb szerepet és ezzel együtt bizonyos elismertséget kapott a különböző fejlesztési politikák között. Ugyanakkor egy sor olyan, egyelőre megválaszolatlan kérdés is felmerült, amely az ezredfordulót közvetlenül megelőző, illetve az azt követő vidékfejlesztési politika és a hozzá kapcsolódó támogatási rendszer sarokkövét képezi.

Ilyen kérdés például az, hogy a vidékfejlesztési politika önálló eleme-e egy ország átfogó fejlesztéspolitikájának, vagy bizonyos fejlesztési politikák (pl. agrárfejlesztés, területfejlesztés) részének, esetleg köztes vagy/és átfedő területének tekinthető. Egyelőre az sem kristályosodott ki teljesen, hogy melyek azok az eszközök és

eljárási formák, amelyek hosszú távon és hatékonyan képesek biztosítani a vidékfejlesztési politika által megfogalmazott célkitűzéseket.

A vidéki területek fejlesztésének problémája, illetve a probléma kezelése a regionális politika számára nem tekinthető új feladatnak, hiszen a területfejlesztés egyik alapvető célja kezdettől fogva az egyes területek, így a kiterjedt vidéki térségek közötti fejlettségi különbségek mérséklése és – ezzel olykor ellentmondásba kerülve – a hatékonyság, a versenyképes piaci szereplők támogatása. E célok megvalósítását az unió regionális politikája – egyes időszakokban eltérő hangsúlyokkal – igyekezett támogatni. Tény azonban, hogy az alkalmazott eszközrendszer csupán meglehetősen mérsékelt hatást tudott kifejteni, ezért a hagyományosan elmaradott (vidéki) térségek felzárkóztatása még várat magára.

Témánk szempontjából ugyancsak fontos probléma, hogy bár léteznek népsűrűség-alapú definíciók, ám mind a mai napig *nem született meg „a vidék” fejlesztési szempontból egységes fogalma*. Ennek egyik fő oka, hogy egyetlen tagállamon belül is egészen más problémákkal találják szembe magukat az egyes vidéki térségek, és ezzel együtt különbözőek azok a feltételek, amelyek számukra a fejlesztési pályákat és lehetőségeket kijelölik.

Szemléletes példát szolgáltat erre a franciaországi Champagne, amely – a strukturális alapok célrendszerének reformja előtt – a vidékfejlesztés kedvezményezett területe volt. Köztudott, hogy Champagne nem éppen a legszegényebb francia vidékek közé tartozik. Mégis szükségesnek mutatkozott az, hogy – részben turisztikai értéke miatt – gondozott, ahol lehetséges, természetközeli állapotban tartsák, illetve őrizték meg. Az ilyen szemléltető fejlesztési politika a vidéki lakosságnak afféle *gondnoki funkciót* szán abból a célból, hogy a társadalom egésze számára biztosítsák az ápolat és egyben kulturális értéktartalmakkal bíró környezetet, hogy értékmegőrzési és rekreációs igényeket is kielégítsenek.

Ahol a lakosság megélhetése, akár a mezőgazdaság, akár más ágazatok prosperitásának köszönhetően biztosított, ott e célkitűzés és a gondnoki funkció helyeselhető. Ám azokon a területeken, ahol a települések lakossága nagymértékű munkanélküliséggel küzd, jellemző az elvándorlás, és gyakran hiányoznak az olyan alpinfrastruktúrák, amelyek a városokban természetesen, ott ez a típusú vidékfejlesztési politika nem erősíti a település népességmegtartó képességét, *nem tud enyhíteni a lakosság többségének fundamentális gondjain*, s csupán az ott élők töredékének megélhetési esélyeit javítja.

Ilyen példákkal találkozhatunk dél-olasz területeken, ahol a vidékfejlesztési program nagy sikerének számított, hogy öt–tíz családot segítettek egy olyan vállalkozás elindításában (helyi kézműves hagyományokra építve), amely később képes biztosítani megélhetésüket, helyben maradásukat.

Az agrárpolitikáról is elmondható tehát az, ami a regionális politikáról, hogy támogatási rendszere önmagában nem képes számottevően javítani a vidék lakosságának megélhetési lehetőségein, életminőségén. A kérdés ezek után az, hogy a vidékfejlesztési politika jelen pillanatban, akár az unióban, akár hazánkban, képes-e erre. Megnyugtató választ akkor adhatunk, ha megvizsgáljuk a vidékfejlesztés céljait és eszközeit (a támogatások módját, mértékét), majd ezt összevetjük a célcsoport, vagyis a vidék lakosságának fejlesztési szükségleteivel.

Amennyiben a célok és az eszközök a célcsoport tagjai többségének (optimális esetben egészének) szükségleteire irányulnak, illetve irányíthatók, akkor ez a harmónia biztosíthatja a vidékfejlesztés hatékonyságát (azt, hogy a vidéken élők kereseti lehetőségei javuljanak, a települések infrastruktúrája, szolgáltatásai elinduljanak a felzárkózás útján, a népességmegtartó képesség ne csorbuljon, stb.).

2.2. Problémák, hiányos szakmapolitikai-politikai válaszok

Ismeretes, hogy hazánkban, a vidék fejlődését biztosítani hivatott programban, vagyis az ÚMVP-n belül meghatározó súllyal a mező- és erdőgazdálkodás támogatása szerepel. Kérdés az, hogy ez a beavatkozási irány milyen módon képes hozzájárulni a vidék gazdaságának, a vidéki lakosság életkörülményeinek javításához.

Ehhez ismerni szükséges a vidéki lakosság jelenlegi foglalkoztatási helyzetét, egyszerűen szólva azt, hogy miből élnek vidéken az emberek. Ha feltételezzük, hogy átlagosan a vidéki lakosság kb. 10–15%-a él kizárólag a mezőgazdaságból, további 25–35%-ának a helyi feldolgozóipar, köz- és magánszolgáltatások biztosítanak jövedelemszerzési lehetőséget, akkor „csupán” a maradék 50% tekintetében szükséges megjelölni azt a jövedelemszerzési területet (átvitt és földrajzi értelemben egyaránt), amiből, illetve ahol a vidéki lakosság e nem csekély hányada megélhetését biztosítani képes. Jelenlegi ismereteink szerint ez a terület a város, illetve a város által nyújtott különböző foglalkoztatási lehetőségek.

Az 1970-es és 1980-as években több próbálkozás történt arra, hogy egyes foglalkoztatókat vidéki területeken telepítsenek le, oldva ezzel a munkahelyek városközpontúságát, enyhítve a vidéki területek lakosságának elhelyezkedési problémáin, mérsékelve a települések visszafejlődését, súlytalanná válását a gazdasági térben. E törekvések kis része volt csupán sikeres, és a különböző állami támogatások megszűnésével igen kevés cég volt hajlandó, illetve képes vidéki telephelye fenntartására.

Tény, hogy a modern ipari, kereskedelmi, szolgáltató tevékenységek telepítési tényezői alapvetően a városokban – és ott is eltérő mértékben, érzékelhető és értékelhető rangsor szerint – állnak rendelkezésre. (Az európai városok tipizálása, funkcióinak kijelölése, illetőleg az egyes funkciókkal összefüggésbe hozható tevékenységek és telepítési tényezők megtalálhatók a „European Spatial Development Perspective”³ c. dokumentumban is.) Ezen városok többsége képes biztosítani a szükséges mennyiségű és minőségű munkaerőt, infrastruktúrát, illetve az előállított termékek meghatározott részének keresletét, felvevő piacát. Ha elfogadjuk, hogy a vidéki lakosság legalább felének a megélhetését a városok biztosítják – vagy kellene, hogy biztosítsák –, akkor az is nyilvánvaló, hogy a vidéki aktív korú munkaerő jelentős részének jövedelemszerzési lehetőségeit a városok fejlődése határozza meg. Ebből pedig az következik, hogy a vidék fejlődését – illetve annak egy nagyon fontos elemét – a területfejlesztési politika határozza meg. Ez a megállapítás nem azt jelenti, hogy

³ http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf

vidékfejlesztési politikára nincs szükség, csupán azt kívánja – a jelenlegi vélekedésekkel ellentétben – előtérbe állítani, hogy a vidékfejlesztés rendszere a vidék fejlődésének csak rendkívül csekély részére képes hatást gyakorolni.

A vidék fejlődését alapvetően – a városok által generált munkaerő-kereslet következtében – a területfejlesztési politika biztosíthatja.

Ezt a funkciót viszont csak abban az esetben képes betölteni, ha a gazdaság fejlődését segítő támogatási eszközei képesek a városokban olyan és annyi munkahelyet biztosítani, amely a vidék lakosságának munkaerő-feleslegét felszívhatja. A tényleges megélhetést biztosító városi munkahelyek még mindig kevésnek bizonyulhatnak abban az esetben, ha a vidéki munkaerő számára nem biztosított az *elérhetőség*, a hozzáférés lehetősége, pontosabban *esélyegyenlőség* az elérhetőség, a hozzáférés tekintetében. Ezek a fogalmak az unió által gyakran hangoztatott⁴ fontos irányelveket képviselnek a különböző fejlesztési politikák kidolgozásakor és megvalósításakor. A kérdés Magyarország esetében az, hogy ezek az elvek a vidékfejlesztés gyakorlatában érvényesülnek-e, vagy ismét csupán politikai szlogenek maradnak.

Az *elérhetőség* a vidéki lakosság számára a városokban rendelkezésre álló, illetve a városok által nyújtott munkalehetőségekhez való, szervezett körülmények között történő hozzáférést jelenti. Ez azonban jelenleg nem biztosított, éppúgy hiányoznak a közlekedési eszközök (busz, vonat, személyautó) és a használatukat biztosító infrastruktúra (út, vasút), mint a munkába járáshoz igazodó közösségi közlekedés (menetsűrűség, a járatok ideje, útvonala stb.). A térlegyzési technikák legújabb eszközei, az információs sztrádák (internet) manapság hazánkban a vidéki munkaerő foglalkoztatásában alig, vagy egyáltalán nem játszanak szerepet. Így a kérdés a közösségi közlekedés vonatkozásában úgy fogalmazható meg, hogy a szükséges időpontokban létezik-e egyáltalán buszjárat vagy vasúti összeköttetés a város és a vidéki települések között, s ha igen, milyen költséggel. Egyéni/települési járművek esetén (személygépkocsi, mikrobuszok) a legfontosabb szempont az üzemeltetés költsége, illetve az útvonal hossza, minősége.

Esélyegyenlőségről a vidéki és városi, valamint a városhoz közelebb, illetve attól távolabb élő lakosok között akkor beszélhetünk, ha az elérés költsége az egyes kategóriák között azonos, vagy legalábbis nem különbözik jelentősen. Teljes egyenlőségre természetesen illúzió lenne számítani, jelenleg azonban az utazási költségek a vidéki lakosság számára olyan jelentős terhet jelentenek, amelyek megnehezítik, vagy gyakran egyenesen lehetetlenné teszik a városban történő munkavállalást. A költségteher minősítése szoros összefüggésben áll a jövedelemszint nagyságával, pontosabban az az aránnyal, amelyet az utazási költségek az elért jövedelmen belül képviselnek.

Meggyőződésünk szerint *a kulcsproblémák orvoslására irányuló vidékfejlesztés egyik legfontosabb feladata az elérhetőség, a hozzáférés esélyegyenlőségének megteremtése*, melynek hatékony eszköze lehet az utazási költségek támogatása. Ennek megvalósulása elsősorban az éppen hatalmon lévő politikai erők gazdaságfilozófiá-

⁴ Zöld könyv a területi kohézióról. Előnyt kovácsolni a területi sokféleségből. {SEC(2008) 2550} <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0616:FIN:HU:PDF>

jától függ. A tisztán liberális kormányzati filozófia erre a problémára is a piactól vár megoldást, míg a különböző mértékű szociális érzékenységgel jellemezhető politikák az utazási költségek kisebb-nagyobb, esetleg meghatározó hányadát is biztosítják.

Sajátos módon az elérhetőség, a hozzáférés biztosítása, illetőleg az ahhoz kapcsolódó fejlesztési célok alig vannak jelen az ÚMVP-ben, s bár az ÚMFT-ben a nagy infrastrukturális hálózatok fejlesztéséért önálló operatív program felel (Közlekedés Operatív Program, KÖZOP), a regionális operatív programokban a közlekedésfejlesztés az indokoltnál lényegesen kisebb súllyal szerepel, lényegében a közúti kapcsolatok javítására szorítkozik. Persze erre is szükség van, ám a közúti kapcsolat csupán az elérhetőség egyik feltétele – amely ráadásul így vagy úgy eddig is biztosított volt –, míg a további feltételek korábban is hiányoztak, és ezúttal is kevésbé kerültek a fejlesztéspolitika látókörébe. Az ÚMVP a vidéki gazdaság és lakosság számára nyújtott alapszolgáltatások körében a kistérségi közlekedési szolgáltatások fejlesztését célzó 9/2008. (I. 24.) FVM-rendelet keretében támogatja a korábban is létező falu- és tanyagondnoki buszok beszerzését, ám ez a támogatási forma nem képes választ adni az elérhetőség, megközelíthetőség alapvető problémáira.

A fentiek megerősítik korábbi álláspontunkat, amely szerint a vidéki területek legfontosabb problémája – a lakosság megélhetését biztosító, helyben vagy a közeli városokban elérhető munkahelyek hiánya – ellenében sem a területfejlesztési, sem a vidékfejlesztési politikák nem tudnak hatékony intézkedéseket fogantatosítani. A 2007 és 2013 között érvényes vidékfejlesztési politika hazánkban és az unióban sem veszi figyelembe a kialakult foglalkoztatási arányokat, a gazdasági szereplők telephely-választási döntéseit, és csupán a vidéki lakosság egy igen szűk részének megélhetési lehetőségein próbál javítani. *Ez a vidékfejlesztési politika az agrárpolitikával együtt sem képes megoldani a vidék lakosságának foglalkoztatását, megállítani a vidéki területek további hanyatlását.*

Tény, hogy az utazási támogatási rendszer csupán egyik – bár nélkülözhetetlen, és a szerző álláspontja szerint sorrendben az első – feltétele a foglalkoztatási lehetőségek megteremtésének, ám olyan további feltételek biztosítására is szükség van, mint például a kereslethez igazodó szakképzettség, az elvárásoknak megfelelő munkakultúra. Ez utóbbi feltételek megteremtésére a foglalkoztatáspolitikára hivatott, a rendelkezésre álló át- és továbbképzési rendszer városi és vidéki rászorultakat egyaránt célzó működtetésével. Ugyanakkor az *utazási támogatások* kifejezetten a vidéki lakossághoz kapcsolhatók, így a – tér hatásait is figyelembe vevő – vidékfejlesztési politika eszköztárába tartoznának.

2.3. A fejlesztési programok támogatásainak lehatárolási problémái

Ahogy arra korábban már utaltunk, 2007 és 2013 között a vidék fejlődését Magyarországon elvileg a két nagy program (ÚMVP-DIT, ÚMFT-ÚSZT⁵) hivatott bizto-

⁵ A 2010-es kormányváltás után nevük Darányi Ignác Terv és Új Széchenyi Terv.

sítani. Ismeretes az, is hogy az ÚMVP-n belül a 3. tengely és a LEADER-program (4. tengely) súlya meglehetősen csekély, és ennek megváltoztatására gyakorlatilag nincs esély a 2007–2013 programozási időszakban. A két nagy program közötti legáltalánosabb és legegyszerűbb lehatárolás a népsűrűség (a száz fő/km²), illetve népességszám (ötezer vagy tízezer fő/település) alapján történik. Az eme küszöböket el nem érő települések az ÚMVP, az e feletti települések pedig az ÚMFT jogosultsági köré tartoznak. Így például a Gazdaságfejlesztési Operatív Program első, a kis- és középvállalkozásokat támogató pályázatai kizárólag a városokat, illetve a nagyobb lélekszámú települések lakosságát segítették.

Az egyes fejlesztési témakörök lehatárolásának kérdése sem mindig érthető, amennyiben például – nem teljesen világos koncepció mentén – egyes fejlesztési területek a regionális operatív programokban, míg mások a vidékfejlesztési programban kaptak helyet. (A tervezés időszakában például a lovas turizmus a Dél-dunántúli Regionális Operatív Programban /DDOP/ szerepelt, aztán végül az ÚMVP-be került át.) Mindemellert a regionális operatív programok bizonyos területeken semmit, más területeken pedig kicsinyke szeletet kínálnak a vidék számára, mivel egyes esetekben kifejezetten kizárják a vidéki településeket, máskor olyan feltételeket szabnak, amelyeket a vidéki szereplők, különösen a közszerelők, képtelenek teljesíteni.⁶ Az elutasításnak nem is oly burkolt formája az, amikor az értékelési rendszer rostálja ki a nemkívánatos pályázót: a Dél-Dunántúlon például a vízberuházásra, a szennyvízelvezetésre, az integrált oktatóközpontok kialakítására és a közlekedés biztonságát javító fejlesztésekre beadott pályázatok a megvalósítás helyének értékelése során 0 pontot kapnak, ha a lakosság száma nem éri el a kétezer főt. Ez az értékelési szemlélet jellemzi a régió elkötelezettségét, pontosabban inkább annak hiányát saját – alapvetően aprófalvas szerkezetű – vidéke felé. Kétségtelen, hogy a területfejlesztési források elaprózása rontja a beavatkozás hatékonyságát, ám nem célszerű átesni a ló másik oldalára. Az olyan – mind területi, mind pénzügyi értelemben – túlzottan koncentrált fejlesztési célok, amelyek nem rendelkeznek térségi hatással, ellenkeznek az elosztás méltányosságához kapcsolódó, jogos kisteleplési igényekkel, és egyúttal az adott térség területi fejlődését sem segítik elő.⁷ Az olyan projektek ellen való-

⁶ A DDOP önkormányzatokat érintő turizmusfejlesztési része például a támogatható legkisebb projekt összegét 100 millió Ft-ban határozta meg, melyhez 80% támogatás társult. A projektet egy településen belül kellett megvalósítani, tehát a térségi hatást biztosító és a szélesebb partnerségre alapuló projektek ki voltak zárva. A Dél-Dunántúli aprófalvas régiójában és az önkormányzatok jelenlegi anyagi kondíciói mellett kevéssé akadt olyan vidéki település, amely a szükséges 20 millió Ft-os önrészt képes lett volna finanszírozni. Így a vidéki településeknek többnyire esélyük sem nyílt a pályázati versenyben való részvételre. Lásd ehhez Hamar Anna tanulmányát e kötetben.

⁷ Egy projekt vagy program legalább kétféle módon képes térségi hatást biztosítani. Az egyik lehetőség az egy központban végzett tevékenység, amelyet nem csupán az adott település hasznosít, hanem a település – többnyire a tevékenységtől függő – kisebb-nagyobb területű vonzáskörzete. Ilyen lehet például egy repülőtér vagy egy hulladék-feldolgozó, ahol a tevékenységet ugyan egy központban végzik, a szolgáltatás területi léptéke azonban többnyire regionális szintű. Ilyen lehet továbbá az egyetemi szintű oktatási tevékenység, vagy a klinikai gyógyászat, ahol a szolgáltatást igénybe vevők köre a regionális léptéket is meghaladja. A területi hatású programok, projektek – vélhetően jóval gyakrabban

szerűleg egyetlen kistelepülés sem tiltakozna, amelyek ugyan a városokban valószínűleg meg, viszont új munkahelyeket vagy elérhető szolgáltatásokat kínálnának a környező falvak lakói számára is.

Összegezve a különböző támogatási konstrukciók közötti lehatárolási problémákat, megállapítható, hogy a jóval nagyobb forrásokkal rendelkező *ÚMFT operatív programoknak sokkal erőteljesebb szerepet kellene játszaniuk a vidéki térségek fejlesztésében.*

Ennek megvalósítása technikai kérdésnek tűnik, melyre nyilván akkor kerülhet sor, ha ahhoz megfelelő politikai akarat is társul. Ellenkező esetben tovább erősödhetnek azok a folyamatok, amelyek az ország – fejlesztési értelemben vett – kettészakadásához, a falu és város közötti különbségek további növekedéséhez vezetnek, amelyben a városok integráló szerepe egyre inkább kétségessé válik.

3. A területi alapokra helyezett vidékfejlesztés problémái, különös tekintettel a LEADER-re

3.1. A vidékfejlesztés célterületeit és területi szintjeit érintő lehatárolási problémák

A fejlesztési programok földrajzi és tematikus értelemben vett illetékességi határainak megállapításán túl, nagyon fontos kérdés azon területi szint meghatározása, mely leginkább alkalmas a vidékfejlesztési célok megvalósítására.

Ismeretes, hogy a vidékfejlesztési programok címzettjei a LEADER helyi akciócsoportok. A LEADER akciócsoportok területi lehatárolására vonatkozóan az EMVA-ról szóló 1698/2005 EK rendelet 62. cikk (3) bekezdése csupán azt a feltételt határozza meg, hogy a stratégia által érintett terület összefüggő legyen, és elegendő kritikus tömeget biztosítson az életképes fejlesztési stratégia támogatásához szükséges emberi, pénzügyi és gazdasági erőforrások szempontjából. A fenti jogszabály végrehajtására kiadott 1974/2006. EK rendelet 37. cikk (3) bekezdése kimondja, hogy a helyi akciócsoportok területének lakossága általános szabályként legalább 5000, legfeljebb 150 000 fő lehet. Megfelelően indokolt esetekben azonban az 5000–150 000 fős határérték csökkenthető, illetve növelhető. Magyarországon a vidékfejlesztési programok területi és szervezeti keretétől kezdve a LEADER-program kívánt szolgálni, pontosabban a LEADER-kritériumoknak megfelelően összeálló helyi vidékfejlesztési közösségek. Az ÚMVP LEADER-programra vonatkozó rendelkezései

előforduló – másik megvalósulási módja az, amikor nagyobb számú, egy bizonyos területi egységet lefedő települések közösen, egy – vagy több – együttesen meghatározott célt valósítanak meg. Ebben az esetben a területi hatás legalább a települések körének területi léptékével egyenlő, de természetesen ennél lehet sokkal nagyobb is. Az első esetre lehet példa a térségi szennyvízberuházások megvalósítása, míg nagyobb léptékű területi hatást fejthetnek ki azok a turisztikai projektek, amelyeket több település valósít meg egy közös célra, sajátosságra felfűzve. Az igénybevevők köre ebben az esetben lehet országos vagy akár nemzetközi léptékű is.

célul tűzték ki, hogy a 2004–2006 közötti időszakban működőkhöz képest nagyobb akciócsoportokat hozzanak létre, mert azok – európai összehasonlításban – mind lélekszámban, mind pedig a települések számát tekintve az európai átlag alatt maradtak. Mindazonáltal a hazai jogszabály tág keretek között, 10 000–100 000 fő közötti lélekszámban határozta meg az akciócsoportok határait. Ugyanakkor 2007-ben az ágazat vezető szakpolitikusai igen erős nyomást gyakoroltak az érintett szereplőkre, azt sugallva, hogy a pályázaton a legesélyesebbek az 50 000 körüli lélekszámot tömörítő akciócsoportok. A központi elosztáshoz szokott – gyakran politikai erővonalak mentén –, együttműködésre szorított települési vezetők és más szereplők többnyire szolgálai módon teljesíteni igyekeztek a döntéshozók részéről megfogalmazott elvárásokat, és rendszerint statisztikai kistérségek összekapcsolásával, sok esetben országgyűlési választókerület szintjén hozták létre a helyi vidékfejlesztési közösségeket. A kistérségek között újonnan létrejött együttműködések gyakran nélkülözték a közös érdekeket, a közös sajátosságokat és célokat, formailag azonban megfeleltek a központilag támasztott igényeknek.

Mindezzel összefüggésben szükséges leszögeznünk, hogy a csatlakozó települések és az ott élő lakosság száma mellett más szempontokat is figyelembe lehet venni az akciócsoportok területi léptékének meghatározása során. Ilyen az ügyek, az ellátandó feladatok száma, a helyismeret, az információszerzés gyorsasága, a népsűrűség, a megközelíthetőség és távolság, az adott állam közigazgatási struktúrája (sok kicsi, vagy kevés nagy lélekszámú önkormányzat) stb.

Az európai vidék egyáltalán nem homogén, a francia vidéken jól bevált beavatkozási módszerek nem feltétlenül vezetnek sikerre például a skandináv, ritkán lakott hegyvidéki területeken. Következésképpen a vidékfejlesztési politika homogenizálása, amelyet politikusok, döntéshozók hajlanak az európai átlagokhoz való igazodás és az adaptáció szükségességére/kényszerére való hivatkozással alátámasztani, nem feltétlenül jelent jó megoldást a hazai vidékfejlesztési politika irányainak meghatározása során.

Mindenekelőtt a LEADER-program sajátosságaira szükséges figyelemmel lenni, melynek egyik alapja az *alulról felfelé történő építkezés, a helyi, pontosabban települési igények, célok megvalósítása*. Kétségtelen, hogy a helyi feladatok egy részének területi szintű ellátása járható út, melyet hazánkban a kormányzat 2004 óta a többcélú kistérségi társulások keretén belül kívánt megvalósítani. Ezzel összefüggésben azonban rá kell mutatnunk arra is, hogy a többcélú társulás ernyője alatt ellátott feladatok valóságos területi léptéke – különösen a nagy településszámú aprófalvas kistérségek esetében – igen ritkán esik egybe a statisztikai kistérség teljes területével,⁸ de semmiképpen sem jellemző az, hogy helyi feladatot több statisztikai kistérség látna el együttesen, ami számos LEADER akciócsoport esetében bekövetkezett.

⁸ Egyes feladatok esetén (pl. közoktatás) ez a területi lépték az intézményfenntartó társulások közigazgatási határaival egyezik meg, más esetben (pl. bizonyos szociális vagy egészségügyi ellátások) a feladatellátás mikrotérségi keretek között valósul meg.

Ami a közszolgáltatás-szervezésre igaz, az igaz a vidékfejlesztésre is, hogy ti. a kisebb számú, de nagy területi léptékű akciócsoportok nem feltétlenül visznek közelebb a programok sikeres megvalósításához. Nyilvánvaló, hogy például egy 60 településből álló akciócsoport egyetlen központból nem képes hatékonyan elérni a lakosság, vagy az ún. célcsoportok egészét, és az érintettek sem tudnak, vagy akarnak a tőlük távol eső és adott esetben nehezen megközelíthető központtal kapcsolatot tartani.

Összegezve a mondottakat: *a jelenlegi területi lépték és különösen az ezt erőltető eljárás nem szerencsés* – a LEADER-program gazdasági hatékonysága ezzel pedig semmiképpen sem javítható –, különösen akkor, ha olyan mértékű források elosztására kerül sor, amelyek jelentősebb területi léptékű együttműködést nem feltételeznek. Sőt, kevés forrás sok szereplő között történő felosztása jelentős feszültségek kiindulópontjává válhat, és semmiképpen sem szolgálja a források koncentrációjának elvét.

Ugyanakkor a LEADER-szerveződések hazai irányításának érdekéért kell elismerni azt, hogy az ország jogosult településeinek mindegyikére – ami a teljes lakosság 45%-át, az összes település területének 87%-át jelenti – kiterjesztették a tervezési folyamatot. A tervezés fázisában a helyi vidékfejlesztési közösségek még versenyre számítottak, arra, hogy mintegy felerészben válhatnak LEADER akciócsoporttá, ám végül – országos és helyi szinten kötött politikai kompromisszumok eredményeként – valamennyien lehetőséget kaptak programjuk megvalósítására. E döntés negatív konzekvenciáival azonban kevesen számoltak. Az egyik ilyen következmény a források viszonylagos elaprózottsága (könnyű belátni, hogy kétszerannyi akciócsoportra átlagosan feleakkora forrás jut, ha a keretek nem változnak), a másik, amely a döntéshozatalt követő másfél év múlva vált nyilvánvalóvá, az adminisztratív kapacitások szűkössége: a központi irányítás maga is kapacitásproblémákkal került szembe, a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) regionális szervezetei pedig képtelenek bizonyultak a dömpingszerűen érkező feladatok ellátására.⁹

3.2. A LEADER-program forrásai

A vidékfejlesztési programok küldetése nem (lenne) kevesebb, mint a vidék gazdasági és társadalmi leszakadásának megállítása, a fejlődés megindítása a 2007–2013 közötti programozási időszakban. Fentebb azt vizsgáltuk meg, hogy a vidékfejlesztési politika megközelítése, súlypontjai alkalmasak-e a vidék problémáinak hathatós kezelésére, és a válaszuk sajnos nemleges volt. Ebben a fejezetben az egyes célkitűzésekhez allokált források hatékonyságát vizsgáljuk.

Mielőtt a LEADER-program forrásaival kapcsolatban a konkrét szám adatok bemutatására sor kerülne, rá kell mutatnunk arra, hogy a száz fő/km² népsűrűség, illetőleg a tízezer fő lélekszám alatti települések számára alapvetően az ÚMVP biz-

⁹ Lásd erről részletesen az eljárásrendről szóló fejezetet.

tosíthatott fejlesztési forrást, amely nagyságrendekkel kisebb keretből gazdálkodhatott, mint az ÚMFT programja. Az ÚMVP-n belül a mező- és erdőgazdálkodás fejlesztésére fordítható összeg együttesen 79%, míg a vidékfejlesztésre fordítható forrás csupán a 17%-ot teszi ki.¹⁰ Ez önmagában is felveti a kérdést, hogy a vidékfejlesztési források, azon belül a LEADER-program megvalósítására szánt fejlesztési összegek jelentenek-e olyan kritikus tömeget, amely alkalmas a vidék leszakadási folyamatának megállítására, esetleg visszafordítására.

A mezőgazdaság fejlesztése nyilvánvalóan fontos nemzetgazdasági érdek, ugyanakkor látnunk kell, hogy a mezőgazdaság a vidéki lakosság töredéke számára nyújt kizárólagos megélhetési lehetőséget. A vidékfejlesztési programok a teljes magyar lakosság 45%-át és a vidéki lakosok meghatározó többségét érinthetik közvetve (például egyes települési intézmények fejlesztése eredményeként) vagy közvetlenül (mint valamely célra pályázó személy esetén). Vajon indokolt-e, hogy az ágazati fejlesztések (mező-erdőgazdálkodás) négyszer akkora forrással rendelkezzenek, mint a más forrásból egyáltalán nem, vagy csekély mértékben finanszírozott vidékfejlesztési célkitűzések?

A helyzetet tovább árnyalja, hogy az ÚMVP-n belül finanszírozott vidékfejlesztési program két részből, az ún. 3. tengely intézkedéseiből és a LEADER-programból tevődik össze. A 3. tengely intézkedéseit¹¹ központi szinten határozták meg, és az itt elkülönített rész az összes vidékfejlesztési forrás háromnegyedét teszi ki. A helyben megfogalmazott célok megvalósítására tehát csupán a források negyede fordítható, bár ez az arány a különböző vidékfejlesztési közösség esetén eltérő. (Bizonyos esetekben találkozhatunk 1/3-os, vagy 1/5-ös megoszlással is.)

További szabály, hogy a LEADER-források 45%-át gazdaságfejlesztési célra (turizmusfejlesztés, mikro- és kisvállalkozás fejlesztés) kell fordítani. Ez a feltétel kifejezetten üdvözlendő, mert megakadályozza az általában jobban informált és korlátlan forrásfelszívó képességgel rendelkező közszerelőket dominanciájának kialakulását, túl azon, hogy elősegíti a vidék gazdasági bázisának megerősödését.

Az egyes vidékfejlesztési közösségek részére biztosított források mértékét alapvetően a lakosság- és a településszám figyelembevételével határozták meg, és az alkalmazott módszer a kevés lakossal, de jelentős számú településsel rendelkező – és többnyire hátrányos, vagy leghátrányosabb helyzetű térségekben működő – közösségeket hozta kedvezőtlen helyzetbe. Egy konkrét példával érzékeltetjük, hogy a forráselosztás módszere, általában véve a rendelkezésre álló források milyen módon (nem) válhatják be a hozzájuk fűzött reményeket. Példánkban egy 46 településből álló vidékfejlesztési közösség szerepel, mely összesen 1 335 275 000 000 Ft LEADER-forrással rendelkezik (250 Ft/Euro átváltási aránnyal számolva). Ha az

¹⁰ A fennmaradó 4% az ún. szakmai segítségnyújtás költségeit fedezi. A LEADER-program számára rendelkezésre álló forrás – 5,5% – az 1–3. tengelyre allokált összegekből kerül levonásra 25–10–65 százalékos arányban.

¹¹ A 3. tengelyben alapvetően a mikrovállalkozások és a turizmus fejlesztése, a falumegújítás és a vidéki örökség megőrzése szerepel a támogatható célok között.

önkormányzatok és a civil szervezetek által felhasználható, egy évben egy településre jutó forrást keressük, akkor a 45%-os gazdaságfejlesztési és a 20%-os működési költséget levonva 1,4 millió Ft/év eredmény adódik, amely aligha tesz lehetővé érdemi fejlesztéseket az önkormányzati és civil szféra számára.

A LEADER keretek között – tehát a helyi és a 3. tengelyből nem támogatható célkitűzések számára – rendelkezésre álló források alapvetően megkérdőjelezzik a program komolyságát. Ez a nagyságrend a helyi, térségi szereplők érdeklődését vélhetően nem kelti fel, de hozzájárul ahhoz, hogy a korábbi vidékfejlesztési programokba – SAPARD, AVOP, LEADER – vetett, eléggé megtépzott bizalmat az ÚMVP új LEADER-programjának köszönhetően elveszítsék.

Ha a piaci szereplők által felhasználható forrást vesszük szemügyre – mely az összes forrás 45%-át képviseli –, akkor 10 pályázó vállalkozóval számolva egy évre, egy vállalkozóra 7 139 740 Ft jut. Ez azt jelenti, hogy a *LEADER meglehetősen kis-mértékben képes hozzájárulni a vidéken működő egyéni és mikrovállalkozások megerősítéséhez.*

Örvendetes törekvésnek indult az a kezdeményezés, hogy a helyi vidékfejlesztési közösségek rendelkezésére bocsátott támogatások meghatározott hányada felett kizárólag a hátrányos, illetve leghátrányosabb helyzetű települések rendelkezzenek, hogy ezek a források csakis e települések fejlesztését szolgálhassák. A forráselosztás differenciálatlan szempontrendszere azonban egyáltalán nem tudott ezen elvárásnak megfelelni, éppen ellenkezőleg! A példánkban szereplő LEADER-közösség 46 településéből ugyanis 35 hátrányos helyzetű, egy hátrányos helyzetű településre azonban kevesebb forrás jut, mint egy nem hátrányos helyzetűre, ami annak köszönhető, hogy a lakosság szám a forrásallokációban nagyobb súllyal jelenik meg, mint a hátrányos helyzet.

Nem növelte a központi döntéshozók népszerűségét a helyi szereplők körében az sem, hogy noha kezdetben kistérségenként maximum kétmilliárd forint értékű támogatást helyeztek kilátásba, végül ehhez képest a ténylegesen megállapított támogatások az eredetileg ígért összeg felére-harmadára csökkentek, s ez már a kezdet kezdetén bizonytalanságot keltett a szereplőkben a program komolyságát és az ágazati vezetők felkészültségét, szavahihetőségét illetően. (Az információt az érintettek hitelt érdemlőnek tekinthették, hiszen közvetlenül a felelős vezetőktől származott.)

A mező- és erdőgazdasági ágazat túlsúlyáról esett már szó, de a különbség igazán akkor érzékelhető, amikor az agrárágazat például a szőlőültetvények szerkezetátalakítására olyan pályázatot ír ki, amely hektáronként csaknem kétmillió forinttal támogatja a gazdát, míg a példánkban szereplő települések civil és önkormányzati fejlesztési forrásai együtt, éves szinten éppen csak elérik az 1,4 millió forintot. Eszerint egy hektár szőlő korszerűsítéséhez és egy tulajdonos támogatásához komolyabb nemzetgazdasági érdek és összetársadalmi igény fűződik, mint egy egész település teljes lakosságát érintő fejlesztés megvalósításához. Ez a tény olyan komoly értékbeli problémát vet fel, mely a vidékfejlesztés súlyát, a vidéki térségek fejlődési lehetőségeit és jövőjét alapjaiban kérdőjelezi meg.

A LEADER-program forrásainak hatékonyságára vonatkozó kérdést úgy válaszol-

hatjuk meg, hogy az – a kritikus tömeg hiányában – *messzemenően nem elegendő a vidéki térségek érdemi fejlődésének megindításához*, ami azt is jelenti, hogy a helyi lakosság számára a program hatása alig lesz érzékelhető.

3.3. A LEADER-program eljárásrendi kérdései

A LEADER-program sikerességéhez a jól megfogalmazott eljárási szabályok legalább oly mértékben hozzájárulhatnak, mint a rendelkezésre álló források, vagy egyéb tartalmi kérdések meghatározása. Minden érintett számára emlékeztető, hogy a 2004–2006 közötti AVOP LEADER+ során olyan túlbürokratizált eljárásrendet alkalmaztak, melynek következtében nem csupán az egyes projektek megvalósításának ésszerű időhatárai nőttek többszörösükre, de a fölösleges és értelmetlen igazolások, hiánypótlások stb. jelentősen csökkentették a program iránti érdeklődést és bizalmat.

A 2007–2013 közötti LEADER-programra vonatkozóan az ÚMVP csupán annyit állapít meg, hogy a projektek lényeges tartalma és a LEADER-stratégia közötti megfelelést a helyi akciócsoportok döntéshozó testülete ellenőrzi, és egyidejűleg minőségi szempontok szerint is értékeli a projekteket. A pályázatok formai jogosultságának ellenőrzését a Kifizető Ügynökség végzi.

Az eljárási szabályokat megállapító 2007. évi XVII. törvény lehetőséget biztosít a Kifizető Ügynökség feladatainak átruházására. Ám a központi döntéshozó valamilyen oknál fogva kezdetben nem élt az átruházás lehetőségével.¹² Ennek következtében minden adminisztratív feladat ellátása a Kifizető Ügynökség, vagyis a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) hatáskörében maradt. A szervezet azonban nem tudta ellátni ésszerű határidőn belül a rá háruló kérelemkezelési feladatokat. Átlagosan egy, de olykor csaknem másfél év telt el a hatósági határozatok meghozataláig, amely különösen a vállalkozó szektor szereplőinek egy része számára bizonyult elfogadhatatlannak. Ez a tény – valamint a helyi akciócsoportok (HACS-ok) és más szereplők részéről megnyilvánuló nyomás – arra készítette a központi döntéshozót, hogy korábbi álláspontját felülvizsgálva, megváltoztassa a feladat- és hatáskör ellátásra jogosultak és kötelezettek körét. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy 2009 októberétől a teljes kérelemkezelést (a kifizetés kivételével) a HACS-ok munkaszervezetei végzik az MVH helyett, de annak felügyelete alatt. A hatáskör átvételéhez az szükséges, hogy minden egyes munkaszervezet megfeleljen az ún. akkreditációs szempontoknak, melyek kialakítása komoly anyagi terhet jelentett a HACS-ok számára. Ugyanakkor a feladatnövekedéshez kapcsolódó anyagi teher növekedését a központi döntéshozó semmilyen módon nem kompenzálta.¹³ Ennek egyik negatív

¹² Bővebben: Finta István: *A Leader-program végrehajtásának aktuális kérdései Magyarországon*. <http://mnvh.hu/ptPortal/index.php?mod=news&action=showNews&newsid=10965&lang=hu>

¹³ Mi több, 2011-ben és 2012-ben felezte, harmadolta a helyi akciócsoportok amúgy korábban jogszabályi keretek között megállapított működési forrásait.

következménye az lett, hogy a HACS-ok munkaszervezetei teljesen vagy meghatározó mértékben a kifizető ügynökségi feladatok ellátására koncentráltak, így nem maradt szabad kapacitásuk a klasszikus LEADER közösségfejlesztési feladatok ellátására. Ugyanakkor a feladat-átruházás meggyorsította, rugalmasabbá tette az ügyintézkést.

Tény, hogy a 3. tengely intézkedéseinek végrehajtása, a 4. tengely intézkedéseinek meghirdetése jelentős késedelmet szenvedett, ami egyértelműen az eljárási szabályok és kompetenciák helytelen megválasztására vezethető vissza. Az is nyilvánvaló, hogy a HACS-ok munkaszervezeteit a feladatok, hatáskörök átvétele felkészületlenül érte, mert nem volt idő – kísérleti jelleggel sem – a feladatok begyakorlására.

4. Kistelepülések végveszélyben

Az ÚMFT-ÚSZT és az ÚMVP-DIT vidéki térségeket érintő fontosabb problémáinak bemutatását követően a kis lélekszámú települések fejlesztési, forrásszerzési lehetőségeit vesszük szemügyre. A megkülönböztetés azért indokolt, mert ez az a települési kör, amely számos olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyek a fejlesztési forrásokért folyó versenyben eleve hátrányt jelentenek a nagyobb településekkel szemben.

Ezen települések helyi társadalma számos esetben sokkal több, illetve koncentráltabban megjelenő problémával néz szembe, mint ami a nagyobb településeken érzékelhető (szegregáció, a hátrányos helyzetű lakosság aránya stb.) Ez egyúttal azt jelenti, hogy bevételeik jelentős részét a szociális ellátások biztosítására kell fordítaniuk. (Ez az összeg a teljes költségvetés 20%-át is meghaladhatja, míg ugyanez az arány a nagyobb települések esetén lényegesen alacsonyabb.)

A problémák átlagos szintet jelentősen meghaladó mértéke mellett – mely a kiadások növekedésében és szerkezeti sajátosságaiban érhető tetten – a kistelepülésekre, aprófalvakra nehezedik a saját erőforrásokra támaszkodó bevételek hiánya. Nagyobb településeken a saját bevételek jelentős fejlesztések alapjául szolgálhatnak, míg a kistelepülések többségének a saját erő sokszor arra sem elegendő, hogy a pályázatok kötelező önrészét biztosítsák. Ezen az ún. EU önerő alap¹⁴ sem képes széles körben segíteni, mivel 2008-ban például csak négy célra lehetett pályázatot benyújtani (Pécs 2010 – Európa Kulturális Fővárosa, valamint ivóvízminőség-javítás, szennyvízelvezetés-tisztítás, önkormányzati utak és kerékpárutak építése), és a támogatás csak a saját erő bizonyos arányát volt hivatva biztosítani.

Az ÚMFT és az ÚMVP lehatárolási problémáinak tárgyalása során már jeleztük, hogy a jelenlegi allokációs eljárás – különösen az ÚMFT esetén – egyáltalán nem kedvez a kistelepüléseknek, pontosabban túlnyomórészt – direkt, vagy indirekt módon – elzárja őket a forrásszerzés lehetősége elől. Arról is esett szó, hogy az ÚMVP

¹⁴ 16/2008. (III. 28.) ÖTM rendelet az önkormányzatok és jogi személyiségű társulásaik európai uniós fejlesztési pályázatai saját forrás kiegészítése 2008. évi támogatásának rendjéről.

forrásai túlságosan szerények ahhoz, hogy akár a fejlesztési igények töredékét képesek legyenek biztosítani.

A *hazai decentralizált források* (TEKI, CÉDE, TRFC) 2005-től kezdődően megfeleződtek, illetőleg meghirdetésük is megkérdőjeleződött a kisteleplülések működési problémáiról vélhetően még hírből sem informálódott központi döntéshozók előtt. A hazai decentralizált forrásokból elérhető kicsinyke fejlesztési összegek – különösen a kisteleplülések számára – azokat az apróbb, de a működéshez elengedhetetlen fejlesztéseket biztosították, amelyeket a normatív támogatási rendszer részeként kellene a kisteleplülések számára folyósítani, ám a normatívák többnyire a működési költségek fedezésére sem elegendőek.

A tanulmány írása idején olyan kezdeményezések is napvilágot láttak, amelyek a jelzett decentralizált fejlesztések koncentrációját célozták. Az ötlet megfogalmazói valószínűleg nem rendelkeztek értékelhető tudással és információkkal az önkormányzati rendszer működéséről, finanszírozásáról és a decentralizált források különösen kisteleplülések számára meghatározó szerepéről. Az ötlet gyakorlati megvalósítására nem került sor. 2009 szeptemberében, a válság által indukált kormányzati megszorítások részét képezte a hazai fejlesztési források 2010. évi megszüntetéséről szóló előterjesztés – e források már nem jelentek meg a 2010-es költségvetésben, s azóta sem nyíltak meg a települések számára.

Az uniós forrásokat biztosító pályázati rendszerek és feltételek, valamint a kisteleplülések fejlesztési igényei és lehetőségei a legtöbb esetben nem felelnek meg egymásnak. A hazai források hiányában a kisteleplülések szinte bizonyosan nem képesek megvalósítani a legkisebb fejlesztéseket sem. A fejlesztések elmaradása a – normatív finanszírozás következtében – *rontja vagy megszünteti a településüzemeltetési feladatok megfelelő ellátását*, ezáltal előrevetíti a kisteleplülések gyorsuló hanyatlását.

Ebben a folyamatban az állam a „passzív eutanázia” szerepköréből – úgy tűnik – egyértelműen átlépett az „aktív eutanázia” szerepkörébe.

5. Következtetések

A közösségi és a hazai fejlesztéspolitika eredményei és problémái egyaránt arra hívják fel a figyelmet, hogy nem lehet és nem szabad izoláltan, egymástól mereven elhatároltan kezelni a leginkább az EMVA-hoz kötődő vidékfejlesztési, és a javarészt Strukturális Alapokhoz kapcsolódó területfejlesztési politikát. A különböző forrásokból történő beavatkozások csak együtt képesek érzékelhető és érdemi hatásokat kiváltani a vidéken, különösen a hátrányos helyzetű területeken. A sikeresség függ a megválasztott célrendszerétől, amely sem a közösségi, sem pedig a hazai fejlesztéspolitikában nem koncentrálnak, vagy csak csekély súlyt helyez az elérhetőség, a munkahelyekhez történő hozzáférés megteremtésére.

A vidék fejlesztéséhez, pontosabban hanyatlásának mérsékléséhez az ÚMFT közel sem járul hozzá olyan mértékben, mint ahogyan az – különösen a rendelkezésre álló források nagysága alapján – elvárható lenne. Az ÚMVP-n belül pedig a vidék-

fejlesztést szolgáló források oly csekélyek, hogy az átfogó, és széles körűen támogatható célok mellett sem képesek érdemi hatást gyakorolni a vidék gazdasági növekedésére és a közszolgáltatások fenntartható fejlődésére. A források felett teljes vagy részleges döntési jogosítvánnyal rendelkező helyi akciócsoportok mind ez ideig nem kaptak olyan jogosítványokat, amelyek elősegíthették volna a közösségi források gyors lehívását, a fejlesztési programok elindítását.

Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az önkormányzatok kisebb fejlesztéseit finanszírozó források (TEKI, CÉDE) megszüntetésével a kistelepüléseknek nincs alternatív lehetőségük fejlesztési célú bevételek megszerzésére. Ezek hiányában prognosztizálható, hogy a kistelepülések döntő többsége semmiféle fejlesztést nem lesz képes megvalósítani a jövőben. A fejlesztések hiánya inkább a kistelepülések hanyatlása, elsorvadása irányába mutat. A jelenlegi fejlesztéspolitika – szándékosan, tudatlanságból, vagy kényszer miatt – sötét jövőt tartogat a kis- és hátrányos helyzetű települések számára.

TERÜLETHASZNÁLAT, AGRÁR-KÖRNYEZETI ÉS TURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK AZ APRÓFALVAS TÉRSÉGEKBEN 2002 ÉS 2006 KÖZÖTT

1. Bevezetés

A mezőgazdaság az aprófalvas vidékeken¹ az országban érvényesülő tendenciánál nagyobb mértékben veszített jelentőségéből. Az alacsony termőértékű, a domborzati viszonyok miatt szétszabdalt domb- és hegyvidéki területek éppúgy alkalmatlanok az intenzív nagytáblás művelésre, mint az egykor folyók árterületéhez kapcsolódó, vízutánpótlásuktól megfosztott, hol kiszáradással, hol belvízzel fenyegetett szántók és legelők. A termelés visszahúzódása, az alacsony terméshozam, a műveléssel felhagyott területek ellenére a termőterület az aprófalvas térségek egyik legnagyobb, csak helyben hasznosítható belső erőforrását jelenti, melynek értékét növeli a táj szépsége és a természeti értékek gazdagsága.

A terület megfelelő hasznosítása hozzájárulhat a települések, aprófalvas térségek fejlődéséhez, fejlesztéséhez. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy az érintett térségekben a területhasználatnak milyen szerkezete alakult ki; illetve, hogy az érdeklődésünk homlokterében álló fejlesztési források (agrár-környezetvédelmi, turizmusfejlesztési intézkedések) elérték-e az aprófalvas területeket, és ha igen, milyen változásokat generáltak.

A tanulmány alapjául az elérhető adatok elemzése, valamint a 2006–2007-ben a gazdálkodókkal, a nemzeti parkok, az érintett regionális fejlesztési ügynökségek, a civil szervezetek, a minisztériumok és a térségi fejlesztési szervezetek képviselőivel, a fejlesztési projektek vezetőivel készített interjúk szolgálnak.²

2. A földhasználat sajátosságai aprófalvas térségekben

A földhasználat sajátossága annak duális jellegében, vagyis a tulajdoni szerkezet és a használat kettősségében határozható meg. (Oros, 2002; Szűcs, 2001.) A kilencve-

¹ Aprófalva alatt az 500 lélekszámnál kisebb településeket értjük. Az aprófalvas vidékek azokat a régiókat takarják, ahol az aprófalvak összefüggő térségeket alkotnak. Tanulmányunkban ide soroltuk Dél-Dunántúlt, Észak-Magyarországot, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét.

² A tanulmány „Az aprófalvak és aprófalvasiak esélyegyenlőségéért” c. projekt keretében készült. NKFP 5/051/04, MTA Regionális Kutatások Központja 2004–2007, a témavezető Kovács Katalin.

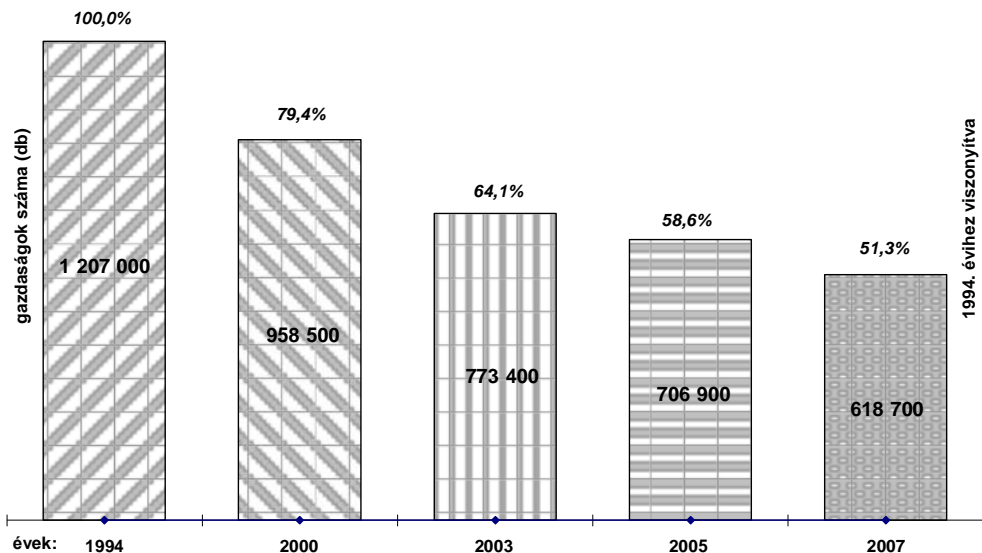
nes években a tulajdon és használat elválasztásával a nagyüzemek földhasználati monopolhelyzetét kívánták megtörni, ennek ellenére az elemzések az évtized második felében a földhasználat koncentrációját jelezték (Kovács et al. 1998), és ez a folyamat az új évezredben is folytatódott.

Az aprófalvas térségek földhasználati szerkezetében három típust azonosíthatunk. A nagyüzemi szerkezet a dél-dunántúli régió jellemzője, míg az észak-magyarországi régióban kialakult földhasználat középüzeminek nevezhető, mert itt létrejött a 100–300 hektár közötti gazdaságok csoportja, jöllehet, a 300 hektár feletti nagyüzemek pozíciója itt is nagyon erős. A kisüzemi típust reprezentálják Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei aprófalvas térségei, ahol a mezőgazdasági termelés megélhetésben betöltött szerepe hagyományosan erősebb volt, mint a domb- és hegyvidéken.

A földhasználatban végbement koncentrációt a kistermelés folyamatos zsugorodása és jellegbeli változása kíséri. 1994 és 2007 között országosan az egyéni gazdaságok fele (49,7%) hagyott fel a mezőgazdasági műveléssel.

1. ábra:

Az egyéni gazdaságok számának és arányának alakulása 1994-hez viszonyítva*

* 2007 adatai, előzetes adatok

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv, valamint a Magyarország mezőgazdasága (Gazdaság szerkezeti összeírás) megfelelő kötetei. KSH

A kilencvenes években még tovább élő „háztáji jellegű” kistermelés a megváltozott körülmények között életképtelenné vált. Hiányoztak a megfelelő eszközök, a szakismeret, a szolgáltatások ára megfizethetelenné vált, a piaci értékesítést szervező rendszerek eltűntek, míg az új típusú, termelést és értékesítést szervező láncok a megfelelő technológiával felszerelt és kizárólag piacra termelő üzemekre épülnek. (Laki, 1997.)

Az egyéni gazdaságok visszaszorulásának, eltűnésének folyamata a dél-dunántúli falvakban döntőrészt a kilencvenes évek második felében ment végbe, elsősorban a zsáktelepüléseken és/vagy azokban a községekben, ahol romák alkotják a lakosság többségi csoportját. Feltételezhetjük, hogy a kistermelők megállíthatatlan kiszorítása a mezőgazdaságból még nem zárult le az észak-magyarországi aprófalvakban, részben a társadalom elöregedése miatt, részben azért, mert az ingázó fiatalok már nem vállalják a gazdálkodást. A folyamat ellenére a kistermelés még mindig fontos szerepet tölt be a családok megélhetésében, *a tőke, a termelési ismeretek és a társadalmi kapcsolatok gyengesége vagy hiánya azonban elkerülhetetlenül a termelői kör további szelekciójához vezet.* (Hamza–Tóth, 2006.)

A földhasználat koncentrációjának eltérő térbeli kialakulását és fennmaradását nemcsak a helyi gazdatársadalom erőssége vagy gyengesége befolyásolja, hanem a földtulajdon és -használat átalakulásának lezáratlansága is.

A kilencvenes években elindult befektetői *földvásárlások* tovább folytatódtak (Hamza–Miskó, 2005), az EU-csatlakozás elérhető közelsége pedig újabb földvásárlási hullámot indított el, amelynek eredményeként, különösen az elöregedő aprófalvas kistérségekben, egy-egy falu határának jelentős része került egy-egy befektetői és/vagy helyi vállalkozói kör kezébe.³

Általánosságban elmondható, hogy *az aprófalvas térségekben erősen korlátozott földbérleti piac működik*, vagyis a kisgazdaságok, de különösen a 100–200 hektár közötti üzemek területi terjeszkedését lehetetlenné teszik a kiterjedt nagyüzemi bérletek. A síkvidéken nem ritka, hogy egy falu teljes határát a helyi nagyüzem uralja, a kisebb területtel rendelkező, hegyvidéki falvakban egy-egy üzem több település határát is műveli. A kialakult földhasználati rendszer gyökerei a szövetkezeti részarány-tulajdon kiadásáig nyúlnak vissza.⁴ A nagyüzemi földbérletek, szövetkezeti utódszervezetek, magántőkére alapított társas vállalkozások zöme osztatlan közös tulajdonú területen gazdálkodik, melynek tulajdonosi rendezése csak az igények regisztrációjáig jutott, a fizikai kimérés a tanulmány írásának idején továbbra is váratott magára.⁵ A birtok-

³ Különösen az észak-magyarországi területeken (Cserehát, Bodrogló) jellemző, hogy az ezredfordulóra egy-egy család kezében koncentrálódnak két-három szomszédos település területei.

⁴ A termőföld tulajdonrendezését az 1991. évi. XXV. törvény a kárpótlásról és az 1992. évi II. törvény a szövetkezetekről (ún. átmeneti törvény) szabályozták. A termelőszövetkezetek kötelesek voltak elkülöníteni kárpótlási földalapot (az állam által elvett, elkobzott földek utáni kárpótlási igény AK értéke alapján), valamint részarány-tulajdon földalapot, tagi és alkalmazotti földalapot és állami földalapot. A részarány-tulajdonra azok voltak jogosultak, akik földjeiket szövetkezeti közös használatba vitték be: a föld felett csak rendelkezési jogukat veszítették el, tulajdonjoguk megmaradt, és az ingatlan-nyilvántartásban ezt igazolni tudták. A jogosultak három csoportot alkottak: a szövetkezeti tagok, az egykori szövetkezeti tagok, valamint a kívülállók, akik nem léptek be a szövetkezetbe. A részarány-tulajdon kiadásának módja rendkívül megnehezítette, legtöbbször lehetetlenné tette gazdaságméretű üzem kialakítását a tulajdonos számára. A legszélsőségesebb esettel Tiszababólanál találkoztunk, ahol a szövetkezeti tagok a szántó, a gyepek és az erdő minden egyes táblájában megjelentek tulajdonosként, táblánként 0,2–0,5 AK között váltakozó tulajdonrészrel.

⁵ Az osztatlan tulajdonú területek nagysága 1,5 millió hektár. Az osztatlan közös tulajdon megszűntetésével foglalkoznak az agrártárca Országgyűlés részére készült éves jelentései (Jelentés az agrár-

rendezés stratégiája ugyan már megszületett (Dorgai, 2004), ám elmaradt a végrehajtásához szükséges forrásallokáció. Különösen az észak-magyarországi régió hegyes területein vált követhetlenné az osztatlan közös tulajdon használata, egy részén nagyobb üzemek és egyéni gazdaságok osztoztak, szokásjog alapján, szerződés nélkül. Rossz termőadottságú osztatlan földek álltak műveletlenül a bodrogi és a szabolcsi falvakban is. Megoldatlan volt az országosan 150 ezer hektárnyi, döntően gyepet és ligeterdőt alkotó, védett szövetkezeti részarány-tulajdon kérdése is, melyet a törvény szerint az állam köteles megvásárolni 2010-ig.⁶ A területek használatát esetenként a folyó menti falvak állattartó gazdaságai biztosították, de van olyan település, ahol a kistermelők a „senki földjét” kvázi közbirtokossági legelőként használták.⁷

A birtokszerkezeti problémák kezelésében a birtokpolitika sem bizonyult hatékony eszköznek. A 2001-ben létrehozott Nemzeti Földalap az állami beavatkozás, szabályozás eszköze, amely az állami tulajdonú földek eladásával, vásárlással, bérletbe adásával befolyásolhatja a kialakult tulajdon- és birtokszerkezetet, előnyben részesítve a birtokpolitikai elvekben prioritást élvező gazdálkodói csoportot, a családi gazdaságokat.⁸ A Nemzeti Földalaphoz 2,5 millió hektár állami tulajdonú termőföld tartozik, melynek közel fele erdő, a mezőgazdasági területek hasznosításának fő formája a haszonbérleti szerződés. Az FVM 2007. évi jelentése szerint a Földalap 2006–2007-ben 51 ezer hektár területet adott el, és az életjáradékos program⁹ 2003-as indulása óta eltelt idő alatt 69 ezer 505 hektárt vásárolt meg 22271 főtől. (FVM, 2008.)

A Nemzeti Földalap (NFA) tevékenysége nem befolyásolta a kialakult birtokszerkezetet, de a „földért életjáradékot” program az aprófalvas térségekben érezhető felhajtó hatást gyakorolt a földárakra. A térségek gazdálkodói számára nem jelentett előrelépést az NFA állami földtulajdon értékesítése sem: a több száz hektáros, térben szétszórta területek „egységcsomagban” történő értékesítése a gazdálkodók többsége számára túl nagy, ezért elérhetetlennek bizonyult. Ilyen „csomagba” kerültek az NFA által meghirdetett, egykor a Bábolnai Kombináthoz tartozó Szendrői Gazdaság hatezer hektáros szántó és gyepterületei, amelyek 26 csereháti település határában helyezkedtek el.

gazdaság helyzetéről), melyek a földhivatali eljárásokra vonatkozó statisztikai adatokat közölnék. Az azonban nem tudható, hogyan változott az osztatlan közös tulajdonú terület nagysága. A földrendező és a földkiadó bizottságokról szóló 1993. évi II. törvény 2012. január 1-jétől hatályos módosítása 2012. június 1-én határozza meg a kimérés iránti kérelem benyújtásának végső határidejét.

⁶ 1995. évi XCIII. törvény a védett természeti területek védettségi szintjének helyreállításáról az eredeti határidőt 2001-ben jelölte meg, a törvény többszöri módosítása után, jelenleg 2015. december 31. a részarány-tulajdonú védett területek állami tulajdonba adásának határideje. Az FVM 2009. évi jelentése szerint még 18 ezer hektár védett részarány-tulajdonú föld tulajdonjoga nem rendezett. (Jelentés a 2009. évi agrárgazdaság helyzetéről)

⁷ A nemzeti park átengedte a területeket használatra, a rendezetlen tulajdonjogok miatt azonban a földhivatal nem igazolta a használatot, így a termelők nem kaptak támogatást a terület után.

⁸ 2001. évi CXVI. törvény a Nemzeti Földalapról, mely a 2010. évi LXXXVII. törvény a Nemzeti Földalapról életbe lépésével hatályát veszítette.

⁹ 2003-ban indult „Földért életjáradékot” program keretében a 60 évnél idősebb földtulajdonosok minimum egy hektárnyi (2004-től az EU-szabályozás miatt 0,3 ha) földtulajdonukat felajánlhatták a Földalapnak, melyért életjáradék formában fizetett az állam.

3. Verseny az agrár-környezetvédelem forrásaiért

A területhasználathoz kapcsolódó vidékfejlesztési forrásokért nem az EU-csatlakozás után kezdődött a gazdálkodók közötti verseny, hanem 2002-ben, a nemzeti forrásból finanszírozott Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program indulásával. (Ángyán, 2000; Ángyán [et al.], 2002; Szabó [et al.], 2003). 2000. januárjában lépett életbe a 2253/1999 (X. 7.) kormányhatározattal elfogadott program, melynek célja a környezetkímélő termelési eljárások elterjesztése, valamint, hogy az extenzív(ebb) termelési formák támogatásával kompenzálja, jövedelemhez juttassa a gazdálkodókat a kieső bevétel miatt. A program hat célprogramot¹⁰ tartalmaz, melyek további alprogramokat fognak át. A különböző célprogramokba az üzem földrajzi fekvésétől függetlenül pályázhatnak a gazdálkodók, de az Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) célprogram forrásaira (horizontális programok) csak bizonyos települési kör termelői jogosultak. A környezeti, természetvédelmi feltételekhez, a terület mozaikos szerkezetéhez és a programokban megkövetelt művelési eljárásokhoz jobban igazodik a kisüzemi termelés, ezért a kedvezményezettek körét a 300 hektár alatti üzemekben határozták meg. Másként fogalmazva: a csak nemzeti forrásból finanszírozott program alatt az ötéves futamidejű területalapú támogatásból a közép- és nagyüzemeket kizárták. Az agrár-környezetvédelmi programot agrár-környezetgazdálkodási intézkedésként átemelték a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervbe (137/2004 (IX. 18.) FVM rendelet), mely alapjaiban változtatta meg a kedvezményezettek körét. A legnagyobb megkötöttségeket az ÉTT programok tartalmazzák, amelyek a pályázatoknál a kiscgazdaságoknak kedveznek. A kevés korlátozást tartalmazó alap- és szántóföldi célprogramok meghirdetése, a földterület felső korlátjának eltörlése megnyitotta az utat a nagyüzemek előtt is.

A program első két évében kiemelkedő jelentőséggel rendelkeztek a térben lehatárolt, de jelentős vagy teljes mértékben aprófalvas térségeket (Szatmár, Bereg, Cserehát, Marcali-medence, Dráva mente, Mezőség, Bodroghöz) érintő ún. *horizontális programok*.

1. táblázat: Agrár-környezetgazdálkodási támogatások 2002–2006

Év	2002	2003	2004–2006
Beadott pályázatok száma (db)	5 321	7 529	32 685
Nyertes pályázatok száma (db)	2 691	5 114	29 179
Támogatott terület (ha)	153 035	234 632	1 486 792
Keretösszeg (ezer Ft)	2 141 375	4 088 164	112 750 000

Forrás: Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, valamint a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium adatközlése

¹⁰ Környezetgazdálkodási alprogram, integrált gazdálkodási, ökológiai gazdálkodási, extenzív gyephasznosítási, vizesélőhely-hasznosítási és Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) hasznosítását biztosító célprogramok, valamint a gazdálkodók számára képzési és demonstrációs programok.

A pályázati források megnyitására a földbérleti piac reagált a leggyorsabban, a bérleti árak emelkedtek, és nemcsak a befektetési célra vásárolt területek – különösen a gyepek – tulajdonosai vették vissza béreiket, hanem a szatmári és beregi földtulajdonosok egy része is. A források megnyitása megerősítette a gazdálkodók körében nem éppen kedvelt nemzeti parkok pozícióit is a térségekben. Felértékelődtek az állami tulajdonú védett területek is, melyekért növekvő versengés indult a helyi és térségen kívüli gazdálkodók között. Az adott területekre kidolgozott alprogramok járultak hozzá az észak-csereháti kisparcellás művelés (ÉTT észak-csereháti célprogram), a fölösleget piacon értékesítő kisüzemek visszaszorulásának lassításához, a beregi magántulajdonban lévő védett területeken termelő kisüzemek (ÉTT szántó-földi/gyep célprogram), vagy a reneszánszát élő szatmári szilva ártéri gyümölcsöseinek (ÉTT Beregi ártér célprogram) újraéledéséhez.

Magyarország EU-tagságát követően az agrár-környezetvédelem is uniós finanszírozásban részesült, ami a forráskeret jelentős bővülésével járt, *ugyanakkor a területi korlátok is megszűntek, ami növelte a közép- és nagyüzemek forráshoz jutásának esélyét.* 2004–2008 között az ország regisztrált területeinek közel egyharmada, a termelők 13%-a részesült öt évre szóló agrár-környezetgazdálkodási támogatásban.¹¹ A nyertes üzemek 2006-ban 42,29 milliárd forint értékű támogatáshoz jutottak. A pályázatok kétharmada, a támogatott terület és a támogatási források fele (54 és 56%-a) hét megyébe koncentráltak. A nagyüzemi dominanciájú Baranya, Békés, Hajdú-Bihar és Pest megye nyertes gazdaságai részesedtek a támogatás egynegyedéből, és hasonló arányú kifizetéshez jutottak Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye termelői is.

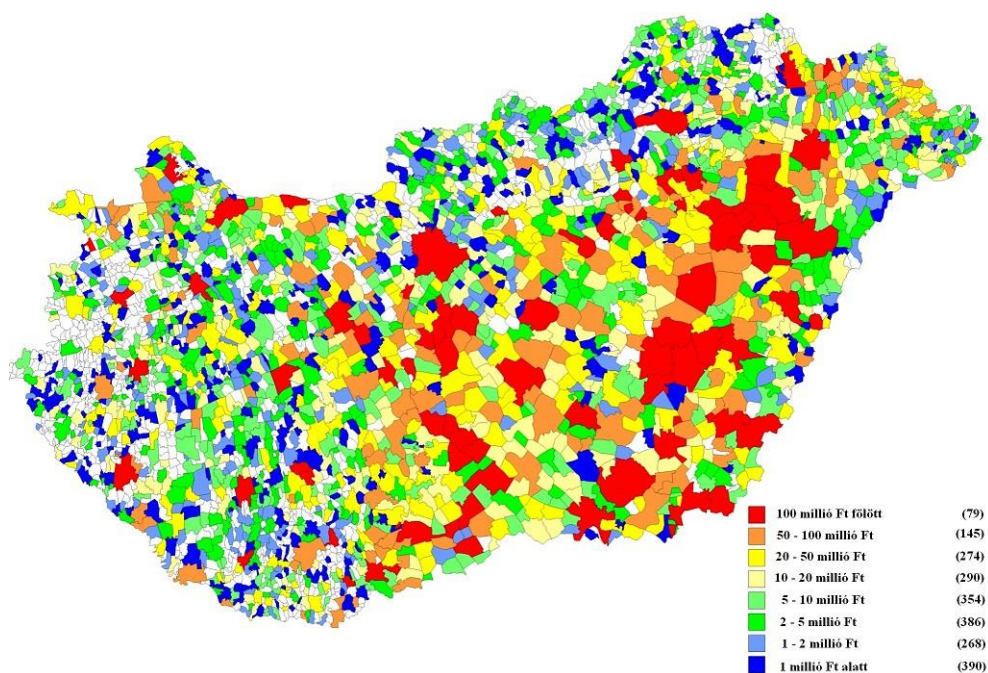
Az ötszáz főnél kisebb lélekszámú aprófalvak több mint fele nem jelent meg a forráselosztásban, s ez rávilágít a mezőgazdaság súlyára a helyi gazdaságban: a támogatás feltételeinek megfelelő gazdaságok hiányára, gyengeségére, valamint a városban vagy a mikrotérség legnagyobb lélekszámú településén regisztrált, de az aprófalvak területét művelő nagy- és középüzemek dominanciájára.

A regisztrált termelők az aprófalvak közel feléből – 468 település – nyújtottak be sikeres pályázatot az agrár-környezetgazdálkodási kifizetésekre. A támogatott pályázatok 6,6%-a tartozott olyan gazdasághoz, melynek székhelye aprófaluban található. 2006-ban az aprófalvak gazdálkodói 78 690 hektárra kaptak közel 2,23 milliárd forint támogatást, az összes forrás 5,3%-át. A 47,9 hektáros átlagterület, illetve az egy pályázatra jutó 1 353 974 forint támogatás is elmaradt az országos átlagtól.

Jelentős eltérések figyelhetők meg az aprófalvak között is. A települések háromnegyedébe kevesebb, mint ötmillió forint érkezett: a falvak fele kétmillió forint alatti támogatásban részesült, és egynegyedük tartozott a 2–5 millió forintos kategóriába. A települések szintjén még nagyobb különbségek jelentkeznek. A legkisebb támogatást – 15 023 forint – a Tabi kistérség 476 lelket számláló településének gazdálkodója

¹¹ Az agrár-környezetgazdálkodási kifizetések elemzését a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivataltól kapott adatok tették lehetővé.

I. térkép: Agrár-környezetgazdálkodási intézkedés kifizetéseinek megoszlása településenként, 2006

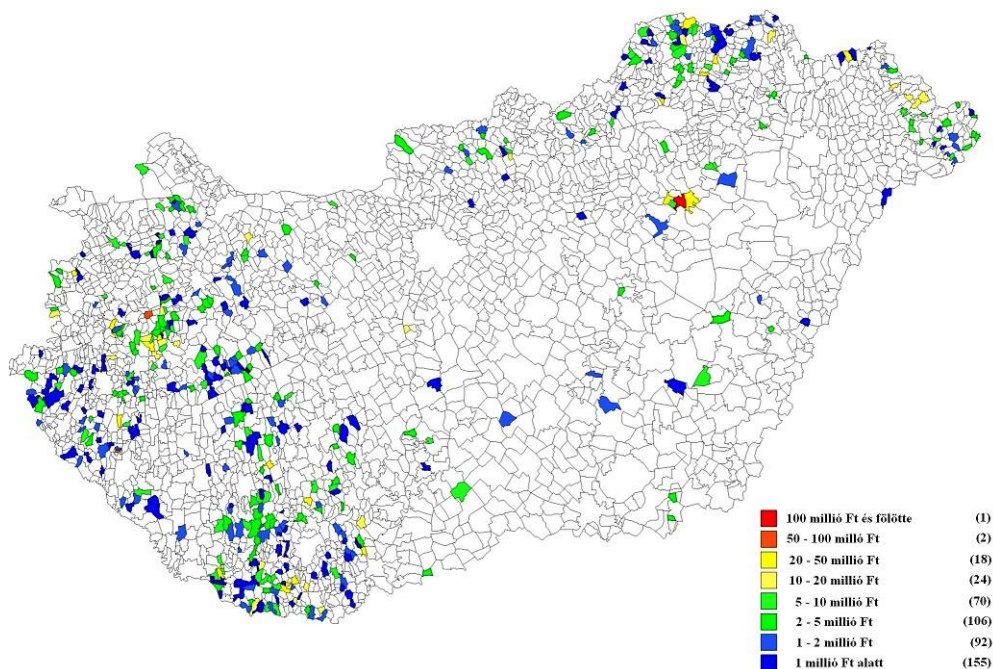
Forrás: Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal adatai alapján

kapta, míg a pólus másik végét a Mezőcsáti kistérséghez tartozó 492 lakosú falu képviseli, melynek három üzeme 134 millió forint éves támogatáshoz jutott.

A kedvezőtlen adottságú területek¹² (KAT) támogatása iránt rendkívül alacsony volt az érdeklődés. A megpályázható terület 16%-a (144 244 hektár) tartozott csak az aprófalvas térségekhez. A támogatásra 2004–2005-ben összesen 6548 pályázat érkezett, melynek háromnegyede részesült a 1 537 789 500 forint támogatásból. A megpályázható terület egynegyede került be a támogatott körbe, egy sikeres pályázatra átlagosan 45 hektár jutott. A támogatásra jogosult terület 25%-ára pályáztak sikeresen, ez az arány az aprófalvas térségekben csak a 20%-ot érte el. Az alacsony pályázati hajlandóság alól kivételt Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdálkodói jelentették, akik a kiválasztott területek 76%-ára nyújtottak be támogatási pályázatot. (Katonáné [et al.], 2006.)

¹² A kedvezőtlen adottságú területek a természeti adottságokat és társadalmi összetételt (a talaj termelést befolyásoló fizikai jellemzői, az országos átlagnál alacsonyabb termőértékű földterület, természeti környezetből adódó alacsony termelési szint, alacsony vagy fogyó mezőgazdasági népesség) jelző, az EU által meghatározott mutatórendszer alapján lehatárolt területek. (137/2004. (IX. 18.) FVM rendelet a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv kihirdetéséről, valamint az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásokkal összefüggésben a kedvezőtlen adottságú területek és az azokhoz tartozó települések megállapításáról.)

2. térkép: Az aprófalvak részesedése az agrár-környezetgazdálkodási intézkedés kifizetéseiből, 2006

Forrás: Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal adatai alapján

A rendkívül alacsony érdeklődést a szántóföldi árúnövények termesztésének ötéves tilalma magyarázza.¹³ Az intézkedés hangoztatott célja ugyan a természeti, táji adottságokhoz igazodó termelés szerkezet kialakításának támogatása volt (gyep, szántóföldi takarmánytermesztés), az eredmény mégis az árutermelésből kivont területek növekedése volt. A korlátozás visszatartó erejét a kisebb területű gazdálkodóknak kedvező degresszív támogatás sem tudta ellensúlyozni, így az intézkedést csak 2004–2005-ben hirdették meg, majd a forrásokat átcsoportosították.

4. Érdekeltek, versenyző szereplők

4.1. Nemzeti parkok

A nemzeti parkok minden aprófalvas régióban jelen vannak, de térségenként eltérő hatást gyakorolnak a területhasználatra. A védett természeti területek használatának szabályozása, az előírt művelés betartatása jelenti az alapkonfliktust a természetvé-

¹³ Nem engedélyezett az őszi és tavaszi búza, a rizs, a napraforgó, a kukorica, a cukorrépa, a burgonya, az ipari növények és a zöldségek termesztése.

delem és a gazdálkodók között. A konfliktusok különösen a magántulajdonú védett területeket illetően, és főként Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdálkodóival állandósultak, mert a művelési korlátozással járó bevételekiesést az állam az agrár-környezetvédelmi források megnyitásáig nem kompenzálta.

A természetvédelem „rezervátum”-szemlélete, mely a védett területek használatának korlátozását kizárólag tiltással, szakhatósági szankciókkal kívánta megoldani, nemcsak Magyarországon, hanem világszerte megbukott. A magyar természetvédelem szerkezete eltér a többi országétól, mert a védett területek jelentős része állami tulajdonban van, és művelés alatt áll. A „kevésbé” értékes védett területek a tájvédelmi körzetekhez tartoznak, melyeket a nemzeti parkok igazgatóságához kapcsoltak. A tájvédelmi körzetekben a védett területek kezelése, hasznosítása, a működéshez szükséges források elosztása, a lehetséges fejlesztésekről hozott döntés a nemzeti park igazgatására létrehozott szervezet feladata. A nyugat-európai gyakorlatban ezek a területek (táj) alkotják az ún. natúrparkokat, melyek igazgatását, fejlesztését a területet használó gazdaságok, önkormányzatok által létrehozott szervezet végzi. A magyar természetvédelemnek a kilencvenes években kellett szembesülnie azzal, hogy a magántulajdonosokat nem kényszerítheti a védetté nyilvánítás elfogadására, marad az egyetlen járható út: az együttműködés formáinak kialakítása, abban a reményben, hogy a köztes időszakot a védendő természeti érték is túléli.

Nem véletlen, hogy az agrár-környezetgazdálkodási program kidolgozásában, a védett területeken és a puffer-zónákban gazdálkodók forráshoz juttatását biztosító célprogramok beemelésében a természetvédelem kiemelt szerepet vállalt. Az agrár-környezetgazdálkodási program ÉTT célprogramjainak meghirdetése biztosította a gazdálkodók kompenzációs forráshoz jutását, így valamivel csökkentette a konfliktusokat, olyannyira, hogy a gazdálkodók szerint egyes „*természetvédelemmel vert térség*”-ből „*természetvédelemmel áldott térség*” lett, ám újabb területek védetté nyilvánítása, a természetvédelem területhasználat feletti ellenőrzésének kiterjesztése óriási ellenállásba ütközött mind a szabolcsi, mind az észak-magyarországi területeken. Hiába hirdette meg a hivatásos természetvédelem a használatot merev szabályokkal körülbástyázó rezervátum-szemlélet helyett a nyitottságot, melynek alappillére a korlátozások anyagi kompenzálása és a szemléletformálás, újabb területek védetté nyilvánítási kísérletei sorra megbuktak a tulajdonosok és az önkormányzatok ellenállásán.

A nemzeti parkok szerepe kiterjed a bérleti piac szabályozására is. A védett területek többsége állami tulajdonban van, és a tájvédelmi körzetek földjeit a nemzeti parkok bérbe adják a térség termelőinek (a Tisza mentén lévő és a Drávához közeli földek). Az agrár-környezetgazdálkodási források elérésének esélye megnövelte a védett területek iránti keresletet, nem meglepő, hogy a helyi gazdatársadalom igyekezett megakadályozni, hogy nem helyi termelők bérléhez jussanak. Több fiatal gazdálkodó számára a védett terület bérlete biztosította a szülők gazdaságából való kiválás lehetőségét, az önálló egzisztencia kialakítását. A parkok nemcsak bérletbe adnak területet, hanem maguk is regisztrált termelők. Vannak nemzeti parkok, melyek csak az őshonos fajták bemutatásához szükséges állatállománnyal rendelkeznek, és

a takarmány biztosításához elegendő szántóterületet művelik (például a Bükki Nemzeti Park vagy a Hortobágyi Nemzeti Park), de egyre több park tért át a húsállat tenyésztésére és értékesítésére. A területalapú vidékfejlesztési források növekvő jelentőségét jelzi a parkok gazdálkodását meghatározó állami költségvetési juttatások nagyságának csökkenése 2006-tól, a területalapú támogatások beépítése a költségvetésbe. A 2004–2006-os időszakban a KAT és az agrár-környezetgazdálkodási program forrásai hozzájárultak a parkok kezelésében lévő területek fenntartásához, a 2007–2013-as időszakban azonban KAT-támogatásra már nem pályázhatnak.¹⁴ A kiesett forrásokat a termelés további növelésével, újabb területek bevonásával biztosíthatják. A gazdálkodók számára nyitott kérdés, hogy a változás érinti-e a bérleteket, és ha igen, a jelenlegi bérletek lejártakor mekkora területet vesznek át a nemzeti parkok saját kezelésbe.

4.2. Kisüzemek

A rendkívül heterogén összetételű kisgazdaságok különböző módon viszonyultak a forráshoz jutás lehetőségéhez. *A kisgazdaságok egy része, hiába volt jogosult, egyetlen programra sem nyújtott be pályázatot*, mert területük annyira kicsi, hogy a programmal járó kötıtségeket (pl. gyepnél: első kaszálás idejének eltolása, állatszám biztosítása, szántó esetében előirt vetésforgó) nem tudták betartani. Több kisüzem esetében a pályázati készség hiányát elsősorban nem a gazdaság szerkezete magyarázza, hanem annak az embernek a mentalitása, „büszkesége”, aki a saját gazdaságában nem tűr el sem kötıtséget, sem ellenőrzést. *A kisgazdaságok másik csoportja a forráshoz jutást a kockázatok minimalizálásához kötötte*. Ez magyarázza, hogy elsősorban a legkisebb kötıtséget jelentő, alapszintű szántóföldi, valamint gyepgazdálkodási célprogramokra nyújtottak be pályázatot, még akkor is, ha területük valamelyik Érzékeny Természeti Területhez¹⁵ (ÉTT) tartozott. *Nem ezt az utat választhatták a védett természeti területet művelők*, akik csak a szigorúbb előírásokat tartalmazó, igaz, jelentősen magasabb hektáronkénti kifizetéssel járó ÉTT-programokra pályázhattak. Ez a kényszer azonban nem jelentett pluszkorlátozást, mivel a természetvédelem használatot szabályozó előírásai sok esetben egybeestek a célprogramok által előirt művelési kötelezettségekkel. Bármennyire is szükségük volt bevételre, a KAT-előírások miatt a jogosult gazdálkodók csak a gyepterületekre

¹⁴ Az 50%-nál nagyobb állami tulajdonnal rendelkező szervezetek – így a nemzeti parkok – nem jogosultak a kedvezőtlen adottságú területek és a 2007–2013 között megnyitott Natura 2000 területek számára biztosított támogatásokra. A nemzeti parkok sajátos funkciója miatt azonban az EU hozzájárult ahhoz, hogy az agrár-környezetgazdálkodási program kifizetéseiből a parkok továbbra is részesedhessenek. (Új Magyarország Vidékfejlesztési Program. Budapest, 2007. szeptember.)

¹⁵ Az érzékeny természeti területek lehatárolását a 2/2002 (I. 23.) KöM-FVM együttes rendelete az érzékeny természeti területekre vonatkozó szabályokról tartalmazza. A lehatárolás célja az ökológiailag érzékeny területeken a támogatással ösztönzött, természetközeli gazdálkodás fenntartása, kiterjesztése. Egy-egy ÉTT-hez legalább 3 000 ha összefüggő terület tartozik, melyben az országos jelentőségű védett területek aránya nem haladhatja meg a 25%-ot.

nyújtottak be pályázatot, mert a piaci növények termesztésének tilalma alapjaiban veszélyeztette volna gazdálkodásukat.

Az agrár-környezetgazdálkodási intézkedéshez kapcsolódó források nemcsak a szántó- és gyepterületekkel rendelkező kisgazdaságok, hanem a zöldségtermesztésre szakosodott termelők számára is elérhetőek voltak. Ezt példázzák a szabolcsi területek uborkatermesztő kisüzemei, melyek az őket összefogó termelői értékesítő szervezet (TÉSZ) segítségével pályáztak eredményesen az integrált szántóföldi programra.¹⁶

A kizárólag mezőgazdasági termelésből élő családoknak ez a támogatásból származó bevételi forrás biztosította a háztartás szükségleteinek részbeni vagy teljes, de mindenképpen szűkös kielégítését, mert a piaci bevételeket leköti a gazdaság fenntartása. Kétségtelen, hogy a fejlesztési források hozzájárultak a kisüzemek helyzetének stabilizálásához, az alapvető problémákra azonban nem nyújtottak, nem nyújthattak megoldást. A háztartásgazdaságra épülő üzemek szeretnének fejleszteni, szűkös forrásaik miatt a területnövelést tartották a legkönnyebben járható útnak, amit a magas földárak és/vagy a bérleti lehetőségek hiánya nem tesz lehetővé. A szükséges fejlesztéshez hiányzik a tőke és a speciális szakismeret is, ráadásul a fiatal generáció gazdaságon belüli jövője is egyre bizonytalanabb, kérdéses, hogy átveszik-e a családi kisüzemet. Ezek a családok tudatában vannak a változtatás szükségességének, de nem látják, merre indulhatnának el. A gazdaságot vezető családfejek többségének szakismerete tapasztalati tudáson alapul, kapcsolati tőkéjük nincs, vagy rendkívül gyenge, és jellemzően nem vállalják a legkisebb kockázatot sem. Nem alakítottak ki tartós és megbízható piaci kapcsolatokat, és hosszú évek keserű tapasztalatai mondatják velük, hogy senkiben sem bízhatnak meg. Konkrét változtatási szándékokat a képzetesebb fiatal gazdálkodók fogalmazznak meg, törekvéseik azonban rendre megfeneklenek a gazdaság vagyona felett rendelkező szülők ellenállásán.

Kedvezőbb helyzetben voltak a kiegészítő termelést folytató kisüzemek. Nemcsak azért, mert a megélhetést biztosító jövedelemre több forrásból is szert tesz a család, hanem azért is, mert a gazdaságvezető és a családtagok is képzetesebbek, információ- és kapcsolatrendszerük szerteágazóbb. A megélhetés alapjainak kisebb kockázata miatt sokkal céltudatosabban törekszenek a legkedvezőbb támogatás elérésére, a szükséges kritériumok biztosítására, a rendelkezésre álló erőforrások mobilizálására. Ha növelni kell a juhállományt, hogy a gyepprogramba be tudjanak kapcsolódni, akkor vásárolnak még állatot, ha a gyerek önállósodásának alapjai megteremthetők a támogatással, akkor a család pénzét a terület bérletének megszerzésére fordítják. Ha 2008 után nagyobb támogatás érhető el az energianövények termesztésével, akkor a szántóterület jelentős részét elfoglaló energianövényre többéves szerződést írnak alá, hogy a pályázati feltételeknek megfeleljenek.

¹⁶ A TÉSZ (termelői értékesítő szervezet) a pályázatok írásában, koordinálásában játszott kiemelkedő szerepet.

4.3. Közép-és nagyüzemek

A közép- és nagyüzemek változatosságukat tekintve nem különböznek a kisüzemek-től. Az egykori termelőszövetkezetek utódszervezetei mellett megtalálhatók a magyar, valamint külföldi (német, osztrák, angol, olasz) tőkére épülő társas vállalkozások is. Soraikban megjelennek a 2002-ben nemzeti forrásból meghirdetett agrár-környezetgazdálkodási program támogatásának lehívására alapított vállalkozások éppúgy, mint a kilencvenes évek elején életre hívott természetvédelmi közalapítványok.¹⁷ A szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó vagy vegyes termelési szerkezetű üzemek mellett figyelmet érdemelnek a kiterjedt gyümölcsültetvényvel rendelkező szabolcsi és dél-dunántúli társas vállalkozások is, melyek a termelői értékesítő szervezetek (TÉSZ) alapítói és egyben legnagyobb beszállítói is. E közép- és nagyüzemek pályázati logikája ugyanolyan, mint a kisüzemeké; céljuk, hogy a lehető legkisebb kockázatvállalás mellett a lehető legnagyobb támogatási forrást megszerezzék. A különbség az üzemtípusok között a rendelkezésre álló erőforrások nagyságában és szerkezetében, valamint a pályázat bírálati szempontrendszerében rejlő (szakma)politikai preferenciáknak való megfelelésben mutatkozik. A terület nagysága és a termelés szerkezete együtt tette lehetővé a pályázati preferenciáknak való megfelelést a közepes méretű és az annál nagyobb üzemek számára. Fontos szerephez jutott a pályázásnál az agronómiai ismeretek mellett a pénzügyi tervezés, a működő kiterjedt formális és informális kapcsolatrendszer is.

A közép- és nagyüzemeknek kedvezett a bírálati szempontok változása is: a foglalkoztatottak száma növelte az elbíráláskor kapható pontok számát, mint ahogy az is, ha a pályázó tagja volt egy zöldség-gyümölcs termelői értékesítő szervezetnek (TÉSZ) vagy egy termelői csoportnak. A folyamatok a kistermelői kör kiszorulásáról tanúskodnak: a gabona és napraforgó értékesítésére létrehozott *termelői csoportok* tagjai közül egyre több kistermelőt zártak ki a kis mennyiség és a nem megfelelő termelési technológia miatt. A gyümölcsstermelői értékesítő szervezetek tagságából is fokozatosan kiszorulnak a kis gazdaságok, a termelői kört a kiterjedt gyümölcsültetvényekkel rendelkező üzemek határozzák meg. A foglalkoztatottak számának beemelése a bírálati szempontok közé vitathatatlanul a közép-, de elsősorban a nagyüzemeknek kedvezett.

Hozzátehetjük: a szóban forgó közép- és nagyüzemek szerepe a foglalkoztatásban nemcsak térségenként, hanem településenként is eltérő. Van aprófalú, ahol a település legnagyobb foglalkoztatója a helyi szövetkezet (például a Tiszabábolnai Mezőgazdasági Szövetkezet 34 főt foglalkoztat) maradt, másutt csak a települések

¹⁷ A nyolc természetvédelmi közalapítványt a védelem szempontjából értékes, de jogilag még nem védett területek megvásárlására hozta létre az ország legnagyobb és legrégebbi (1974) civil szervezete, a Magyar Madártani Egyesület, helyi civil szervezetekkel közösen. A vásárláshoz szükséges forrás külföldi természetvédő szervezetek adománya volt, a támogatók és a civilek egyetértettek abban, hogy a források felett nem rendelkezhet a feneketlen gyomrú állam. A közalapítványok aktív szereplői voltak a kilencvenes évek földpiacának, tulajdonjoguk több ezer hektárra terjed ki, melynek művelését maguk a szervezetek végzik.

határát műveli a közép-vagy nagyüzem, de munkaalkalmat nem biztosít az ott lakók számára.

A tapasztalatok szerint a támogatás eltérően hasznosul a nagy- és középüzemeknél. A nagyüzemek részben a gazdaság helyzetének stabilizálására fordították a támogatási összeget (hiteltörlesztés), részben a fejlesztésekhez szükséges önerő biztosításába forgatták be. A középüzemek azonban fokozatosan gyengültek, egyre nagyobb gondot jelentett a működéshez elengedhetetlenül szükséges alkalmazotti létszám megőrzése – elsősorban az állattartó gazdaságokban, ahol nem jelent megoldást az időszaki alkalmazott vagy a feketén foglalkoztatott „segítség” – és a működési költségek előteremtése. A bajban lévő üzemek a földalapú támogatást tehát nem a fejlesztésekbe forgatták, hanem a gazdaság fenntartását biztosították az összegből.

5. A területhasználathoz kapcsolódó fejlesztési törekvések

5.1. Fejlesztési célok és források

A területhasználatra építő vidékfejlesztés nem csak a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó fejlesztési célokat, konkrét fejlesztési elképzeléseket foglalja magában. Sokkal szélesebb körű és színesebb törekvések jelentkeztek az ezredfordulótól az aprófalvas térségekben is, melyek kezdeményezői különböző, eltérő karakterű szervezetek. Közös vonásuk, hogy más-más indítással, de valamennyien a területhasználathoz közvetve kapcsolódó fejlesztések megvalósításában látták az adott település, térség helyzetének jobbrafordulásához vezető utat.

A területhasználat megváltoztatását, a gazdasági és környezeti értelemben fenntartható gazdálkodási rendszerek kialakítását és az erre épülő vidékfejlesztés elérését szolgálják a folyókhoz kapcsolódó projektek a Dél-Dunántúlon, az észak-magyarországi, valamint az észak-alföldi régióban. Valamennyien az egykor folyók árterületéhez kapcsolódó, vízutánpótlásuktól megfosztott és az intenzív szántóföldi növénytermesztés részére alacsony termőértékű területek ökológiai vízigényének biztosítását, a művelési szerkezet változtatását – erdősítés, szántóterületek arányának visszaszorítása, vizes élőhelyek revitalizációja – kívánják elérni, törekvéseik azonban, legalábbis a kutatásunk idejéig, rendre zátonyra futottak.

INTERREG források biztosították az *Ős-Dráva Fejlesztési Program* tervezési dokumentumainak és kiviteli szintű elvi engedélyes terveinek elkészítését. A program 45 ezer hektárnyi területet érint, lefedve az Ormánság (Sellyei kistérség) területének közel 90%-át. A program célja, hogy a szabályozás miatt lecsökkent talajvíz utánpótlását biztosítsa, és így megmentse az ország legnagyobb őshonos kocsányos tölgy állományát, valamint, hogy kidolgozza a megváltozott ökológiai feltételekhez igazodó területhasználat lehetséges formáit. A megvalósítás legnagyobb gátját nem a hiányzó források, hanem az érintett önkormányzatok érdektelensége, a fejlesztésbe bekapcsolható társadalmi csoportok hiánya vagy gyengesége jelentette.

Hasonló problémával kellett szembenéznük a Tisza egykori árterületéhez kapcsolódó törekvéseknek, mint a Bodroghözben a *BOKARTISZ program* (Bodroghközi Tájgazdálkodási Program) vagy a *Közép-Tisza-vidéken a tiszasülyi jegyzésű Táj-rehabilitációs Program*. (Kajner, 2004; Balogh, 2001, 2002 és 2005.) Az egyre nagyobb hozamú tiszai árvizek levezetését célzó *Vásárhelyi-terv* felvillantotta a reményt, hogy legalább a területek ökológiai vízszükségletét pótolni tudják, amelyre azután a helyi erőforrások fejlesztését építhetik. Ezt a reményt táplálta a VÁTI által 2004-ben készített *Tisza-mente Integrált Területfejlesztési, Vidékfejlesztési és Környezetgazdálkodási Program* is, mely állami megrendelésre készült, illeszkedve a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztéséhez (VTT). A programban prioritás szintjén nyert megfogalmazást a fenntartható táji rendszerek, a folyó ökológiai rendszeréhez alkalmazkodó gazdasági struktúra kialakítása és a gazdasági, társadalmi peremhelyzetből való kitörés. A kezdeti együttműködés az állam dekoncentrált szervei, az önkormányzatok és a tájhasználat-váltást sürgető szervezetek között azonban elhalt. Az önkormányzatok azonnali, kézzel fogható előnyre szerettek volna szert tenni a VTT megvalósítása során, ezért a tárgyalásokon a papíron lefektetett közös törekvések háttérbe szorultak. Az államot képviselő Vízügy számára az ökológiai rendszerekre épülő vidékfejlesztés – az egyeztetések és a kommunikáció központi eleme – csak addig volt fontos, míg a szükséges forrásokhoz (Környezet és Energia Operatív Program) nem jutott hozzá. A gazdálkodók számára pedig hiányoztak az új szerkezethez kapcsolódó biztos értékesítési csatornák.¹⁸

A természeti környezet nyújtotta lehetőségek jelentőségét nemcsak a civil szerveződések ismerték fel. *Ámde hiába készültek tervdokumentumok* – például az Észak-kelet-magyarországi Ökorégió kialakítását szolgáló stratégia¹⁹ – *ha a fejlesztésekben érintettek képtelenek összehangolni érdekeiket.*

A természeti értékek szépségére épülő (falusi, öko- vagy szelíd stb.) *turizmus fejlesztése* sokak szemében tűnik az aprófalvas térségek kitörési lehetőségének. A turisztikai fejlesztésekhez szükséges források elérését azonban jelentősen akadályozza az együttműködési hajlandóság és a pályázati feltételekhez való rugalmas alkalmazkodás képességének hiánya. Az önkormányzatok saját területben és önálló fejlesztésben gondolkodnak, forrásigényük néhány millióra terjed, mellyel azonban a milliárdos volumenű EU-s programokra lehetetlen pályázni. Ez magyarázza, hogy az észak-magyarországi és szabolcs-szatmári aprófalvas térségek nem tudtak az INTERREG pályázatok forrásaiból részesedni, melyeket végül az állami dekoncentrált szervezetek (Vízügy, nemzeti parkok, környezetvédelmi és természetvédelmi felügyelőségek) fejlesztést szolgáló pénzügyi alapjai hasznosítottak. Nem szolgálja az együtt-

¹⁸ A Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztett Konceptiója a Tiszán az egyre nagyobb hozamú árvizek levezetéséhez árapasztó tározók rendszerének kiépítését tartja szükségesnek. A várakozásokkal ellentétben az óriási hírveréssel elindult társadalmi egyeztetések megszakadtak, a megvalósításért felelős Vízügy felső vezetésében személyi változások történtek. 2012-ig csak a cigándi és a tiszaroffi tározók készültek el.

¹⁹ *Ökorégió kialakítása Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Tanács, 2006. július.

működést az észak-magyarországi és északkeleti térségek aprófalvaiban a nemzeti parkokkal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság, amely szervezetek pályázataikkal kiemelt szerephez jutottak a I. Nemzeti Fejlesztési Terv Regionális Operatív Programjában (NFT I. ROP 2004–2006).

A kistelepülések turisztikai szolgáltatásai tekintetében meghatározó a *szállásadás*, mely az ezredfordulótól az *észak-magyarországi és dél-dunántúli térségekben növekedett a legdinamikusabban*. A szálláshelyek számának emelkedése ellenére az aprófalvas térségek turisztikai szolgáltatásainak sajátossága, hogy *nem kapcsolódnak nagyobb turisztikai szervezethez, és nincs, vagy rendkívül gyenge az együttműködés egymással és más szolgáltatókkal*. A kiemelt turisztikai célterületek közé sorolt Tisza-tó térsége sikeres pályázaton nyerte el az Európai Régiók Village+ ökoturisztikai védjegyét, a szükséges forrásokat a térséghez kapcsolódó három megye önkormányzatai biztosították. A marketing előnyeivel járó és a vendégforgalom növelésével kecsegtető védjegy előírásaihoz azonban csupán a falusi szállásadók szűk rétege csatlakozott. Az aprófalvas térségek turisztikai kínálata egyoldalú, és ezen nem változtatnak a magánszemélyek fejlesztési elképzelései sem (vendégház, erdei iskola). Csak kevesen találják meg a kereslet kis hézagait, ahol vállalkozásuknak reális esélye van a talpon maradásra. Közéjük tartozik például az a gazdálkodó, aki lovas szálláshely kialakításába kezdett, hogy a lovas túrázók és állataik számára is megfelelő ellátást biztosíthasson, vagy az a Tisza melletti aprófaluban vendéglőt nyitó házaspár, akik az étteremet biciklis túrák központként is működtetik. A több települést érintő, általában helyi termékekre épített egy-két napos fesztiválok²⁰ mellett nem jelentek meg a tematikus utakra szervezett fejlesztések, mert hiányzik a megvalósításukhoz szükséges forrás, és a kis szereplőket összefogó nagyobb szervezet. Ez lett a sorsa a Fehérgyarmati kistérség 22 települést érintő „Középkori templomút” projektjének is, amelynek pályázatát formai és tartalmi hiányosságok miatt elutasították.²¹

A táj, a természeti értékek fejlesztésben betölthető szerepét hangsúlyozta az NFT I. ROP is, amelynek megfogalmazott célja a természeti és kulturális értékekben gazdag, elmaradott térségek belső erőforrásainak fejlesztése, a turisztikai potenciál erősítése volt. A program a fejlesztések célterületét a nemzeti parkokban, valamint az üdülőkörzetekben jelölte meg.

²⁰ A különböző fesztiválok egy-egy speciális termék köré szerveződnek. Ilyen például a Szatmári Fesztivál, a rendezvény részei a fehérgyarmati Gyarmati Vigasságok, a milotai Nemzetközi Diófesztivál, a kölcsei Túr-Party, a túristvándi Halászléfőző Verseny, a szatmárcsekei Szilvalekvárfőző Verseny, a tunyogmatolcsi Szamos-parti Találkozó, a penyigei Szenke-parti Nagyvásár, valamint a tiszakörödi Rétesfesztivál.

²¹ „A Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben” projekt a megyei önkormányzat gesztorságával 75 ezer € támogatást nyert 2009-ben a Magyarország-Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program (2007–2013) keretében. A tematikus út 20 magyar és 10 romániai települést érint.

2. táblázat: Turisztikai fejlesztések támogatása (ezer forint)

Régió	Regionális Operatív Program			AVOP*		
	Turisztikai fejlesztések		Átlag (ezer Ft)	Turisztikai fejlesztések		Átlag (ezer Ft)
	Száma	Támogatás összege (ezer Ft)		Száma	Támogatás összege (ezer Ft)	
Közép-Magyarország	13	1 928 383	148 337	10	68 629	6 863
Közép-Dunántúl	11	3 572 907	324 810	13	74 284	5 714
Nyugat-Dunántúl	15	3 016 742	201 116	20	127 464	6 373
Dél-Dunántúl	21	5 334 246	254 012	9	63 773	7 086
Észak-Magyarország	29	7 339 043	253 071	65	472 197	7 265
Észak-Alföld	23	4 658 924	202 562	42	307 180	7 314
Dél-Alföld	23	4 672 388	203 147	19	143 548	7 555
Magyarország	135	30 522 633	226 094	178	1 257 074	7 062

* 2008. januári állapot

Forrás: VÁTI Kht., valamint a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium honlapjai

A kistelepülések csak két projektben vettek részt, és pedig a nagybörzsönyi erdei vasútvonal kiépítésében (Szobi kistérség), továbbá az öt kistérséget (Barcsi, Csurgói, Sellyei, Szigetvári és Nagyatádi) érintő Dráva mente ökoturisztikai komplex fejlesztésben, melynek konzorciumi tagjai között a megyei önkormányzatok is megtalálhatók voltak. Annak ellenére, hogy a megfogalmazott cél az elmaradott kistérségek belső erőforrásainak fejlesztése volt, a *NFT I. ROP forrásainak elérésében nemcsak a szükséges önerő hiánya korlátozta a kistelepüléseket, hanem a KSH besoroláshoz kötött jogosultság is*. A NFT I. ROP pályázati pénzhez csak a turisztikailag kiemelt besorolású települési kör juthatott, még akkor is, ha a fejlesztés hálózatszerűen kapcsolja össze a településeket. Ezzel kellett szembenézni a Dráva mente projektnek is, melyhez csatlakozási szándékát 80 kistelepülés polgármestere írta alá, de csak 29 falu neve szerepelt az idegenforgalmi régióhoz tartozó települések listáján.²²

A NFT I. ROP-ban kiemelt célterületű nemzeti parkok fejlesztési gyakorlatára jellemző volt, hogy a fejlesztéseket önállóan, a területükön elterülő falvak önkormányzatai és vállalkozói bevonása nélkül valósították meg, amit csak részben magyaráz a fejlesztések speciális jellege (ökocentrum, látogatóközpont). Szabályt erősítő kivételként említhetjük a Duna-Dráva Nemzeti Parkot, mely öt kistérséggel együttműködve 650 km hosszú kerékpárút útvonaltervét dolgozta ki a meglévő ösvényekre, így az önkormányzatoknak csak a táblák kihelyezését kellett biztosítaniuk. A Park konzorciumi partnerként vett részt a Dráva mente ökoturisztikai fejlesztését célzó 1,1 milliárdos projektben, ahol a támogatásra jogosult 29 településsel együttműködve

²² A területi számjelrendszer, 2004, KSH.

építették ki a vízi turizmusra épülő szolgáltatásokat (például kikötő, szállások, csónak-kölcsönzők).

A NFT I. ROP forrásra nem jogosult kistelepülések vállalkozásainak támogatását biztosította az *Agrár-, Vidékfejlesztés Operatív Program (AVOP) idegenforgalmi tevékenységek fejlesztését célzó intézkedése*. A források fejlesztésre gyakorolt hatásáról sokat elárul, hogy az AVOP turisztikára fordított támogatásainak összege alig haladta meg a NFT I. ROP-keret 4%-át. Hiába bíztak az AVOP pénzek elérésében a szálláshelyek bővítését vagy modernizálását tervező családok, a rendelkezésre álló keret csak 178 pályázat támogatására bizonyult elegendőnek. A vidékfejlesztési forrásból támogatásban részesített területek közül kétségtelenül kiemelkedik az aprófalvas szerkezetű észak-magyarországi, valamint az észak-alföldi régió. Észak-Magyarország megyéiből érkezett a nyertes pályázatok egyharmada, melyhez az összes megítélt támogatás közel fele (41%) tartozott; ennél kisebb arányban kerültek be a nyertes pályázatok közé (24%) az észak-alföldi kistérségek, amelyek az összes elosztható forrásból is kisebb arányban (27%) részesedtek.

A két keretterv (NFT I. ROP és AVOP) területi lefedettsége ugyan kiegészíti egymást, de azt mondhatjuk, hogy az aprófalvak belső erőforrásokra épülő fejlesztéséhez összességében nem járultak hozzá. A 2007 és 2013 közötti időszakokra vonatkozó tervezés során sem jelent meg az aprófalvas problémakör. *A regionális operatív programokban régióként eltérő szempontok alapján határozták meg a turisztikai fejlesztési célterületeket*. Az észak-alföldi régió minden települése azonos jogosultsággal rendelkezik, az észak-magyarországi régióban a kiemelt üdülőkörzetek, valamint a jelentősebb városok és körzeteik a források célterületei.²³ Az aprófalvas településszerkezetű Dél-Dunántúlon a turisztikai fejlesztést szolgáló források célterületei – magterületek – közé csak meghatározott mutatóknak megfelelő települések kerülhettek be.²⁴ A forrásokra a települések több mint fele (58%) nem jogosult, és nem meglepő, hogy ezt a csoportot a legrosszabb helyzetű aprófalvak alkotják. Számukra az egyetlen járható út, hogy csatlakozzanak valamely preferált településhez – ha tudnak, és ha van fogadókészség a másik oldalon.

5.2. Új szereplők: natúrparkok

A belső erőforrásokra (természeti adottságokra, helyi értékekre stb.) épülő, uniós forrásból támogatott fejlesztés az aprófalvak számára megvalósíthatatlannak tűnik, nemcsak a forráselosztás elvei és gyakorlata, hanem belső gyengeségük, megosztottságuk miatt is. Ha el is jutnak az együttműködésig, a közös érdekekre épülő

²³ A magas turisztikai potenciállal rendelkező, kiemelt térségek: Eger és térsége, Miskolc és a Bükk térsége, Hollókő–Ipolytarnóc–Szécsény térsége, Tokaj-Hegyalja térsége, Aggtelek–Edelény térsége, Gyöngyös-Mátra térsége és a Tisza-tó.

²⁴ Az elsődleges magterülethez a Balaton települései, Pécs és környéke valamint Villány-Siklós és Harkány tartoznak.

fejlesztési elképzelések megfogalmazásáig, pályázataik, formai vagy/és tartalmi hiányosságok miatt, igen gyakran nem jutnak át az értékelési folyamat szűrőjén. A tapasztalat azt mutatja, hogy az aprófalvas térségekben a településeknek akkor van esélyük a forrás elnyerésére, ha a fejlesztést egy erős önkormányzat (legtöbbször a megyei önkormányzat) vagy egy állami szervezet (Vízügy, Műemlék Felügyelőség, Nemzeti Park) támogatja. Ezt a háttérrel biztosíthatja a natúrpark intézménye.

Magyarországon a natúrparkok alapítása a kilencvenes évek második felében indult, annak ellenére, hogy 2004-ig egyetlen jogszabály sem foglalkozott a natúrpark intézményével.

2004-ben a természet védelméről szóló törvény módosításakor került be a jogszabályba a natúrpark fogalma.²⁵ A természetvédelem szempontjából a natúrpark viszonylag alacsony besorolású,²⁶ az ország jellegzetes, természeti, tájképi és kultúrtörténeti értékekben gazdag, a természetben történő aktív kikapcsolódást, felüdülést, gyógyulást, a fenntartható turizmust és a természetvédelmi oktatást, nevelést, ismeretterjesztést, továbbá a természetkímélő gazdálkodás megvalósítását szolgáló nagyobb kiterjedésű terület. A natúrpark címet a környezetvédelmi miniszter adományozhatja, ha a natúrparkot létrehozó szervezet elvégzi a terület értékfelmérését, és elkészíti a fenntartható használatra alapozott hasznosítási tanulmányt. Más szempontból közelít az intézményhez a 2005-ben elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió, mely a natúrparkot integrált térségfejlesztési és természetvédelmi funkciót ellátó szervezatként határozza meg.²⁷ Jellegzetesen alulról szerveződő, a térségi szereplők (magánszemélyek, társadalmi szervezetek, az érintett önkormányzatok és a területi közigazgatási szervek) együttműködéséből kialakuló, hálózati alapon működő területi egység, rendszerint magas arányú védett természeti területtel, amely jelentős turisztikai potenciállal rendelkezik.

A natúrparkok önmagukat területfejlesztési egységként definiálják, amelynek alapító tagjai között települési, nem egy esetben megyei önkormányzatok, térségi fejlesztési társulások, magánszemélyek, vállalkozások és nem utolsósorban állami, dekoncentrált szervezatként, a nemzeti parkok jelennek meg. Az egyesületek munkaszervezetet hoztak létre, stratégiai és operatív programot készítettek, amelybe a települési és térségi fejlesztési projektek is bekerültek. A natúrpark hálózat megjelenése és terjedése illeszkedik a térségfejlesztési szervezetek megsokszorozódásának kilencvenes évek óta zajló folyamatába, amelynek célja a fejlesztési forrásokhoz való hozzáférés biztosítása. A natúrparkok megjelenését az EU határ menti együttműködést támogató forrásainak – Phare CBC, INTERREG – megjelenése generálta, a szervezet azonban részben maga is tagja, részben életre hívója más források megpályázását szolgáló szerveződéseknek. Földrajzi fekvésüktől függetlenül megjelen-

²⁵ 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről.

²⁶ A természetvédelmi területek besorolását a Természetvédelmi Világszövetség (IUCN) védett területek kategóriáinak figyelembe vételével végzik. Legmagasabb kategória az érintetlen vadon, második a nemzeti park, és csak az V. kategóriához sorolják a védett tájat. A nyugati országokban ez a natúrparki területnek felel meg, nálunk a tájvédelmi körzeteknek.

²⁷ 97/2055 (XII. 25) országgyűlési határozat az Országos Területfejlesztési Konceptióról.

tek a LEADER akciócsoportokban, illetve új szervezeteket hoztak létre. Az utóbbira legjobb példa a Natúrpark Térségfejlesztési Kht., amelyben az Őrség-Vendvidék Natúrpark Egyesület mellett tagként jelent meg Körmend és Szentgotthárd, a Szombathelyi Erdészeti Társaság és a Nyugat-Pannon Fejlesztési Részvénytársaság. Noha a natúrparkok a környezetkímélő fejlesztési politika jegyében születtek, az erősebb szerveződések a forrásokat a térségi és települési infrastruktúra fejlesztésére fordították: a szennyvízprobléma megoldására, az úthálózat felújítására, illetve kiépítésére, vagy a határátkelő forgalom infrastruktúrájának fejlesztésére. A fennen hirdetett természetkímélő területhasználat és a szelíd turizmus fejlesztése egyre inkább háttérbe szorult.

A natúrparkok a 2007–2013-as tervezési időszakra készülve, elsősorban az Új Magyarország Fejlesztési Terv regionális operatív programjai forrásainak elérésében voltak érdekelték, így a kisebb települések fejlesztési lehetőségeit, valamint a területhasználatához kapcsolódó egyéni fejlesztéseket a LEADER akciócsoportokba utalták. A natúrparkok tevékenységének tényleges tartalmára világít rá, és nem utolsósorban a működést szabályozó jogszabály hiányára figyelmeztet, hogy az önmagát natúrparkként meghatározó tizenkét szervezet²⁸ közül 2008-ig csak három – Vértes Natúrpark, Írottkö Natúrpark és a Sokoró-Pannontáj Natúrpark – kérvényezte és nyerte el a környezetvédelmi miniszter elismerését. Csak a Szatmár-Beregi Natúrpark létrehozását és működtetését felvállaló természet- és környezetvédő alapítvány, valamint a Soproni Hegység Natúrpark nyújtott be az elismerés feltételeként megszabott hasznosítási tanulmányt.²⁹

A hátrányos helyzetű aprófalvas térségekben – Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és Tisza menti területei – a natúrpark létrehozása 2008-ban is mindössze gondolat volt, csak a négy kistéleplés át fogó, határon átnyúló, Füzér központú Nagy-Milic Natúrpark működött, melynek létrehozója – három kistéleplés önkormányzata mellett – a Magyar Műemlékvédelmi Hivatal. A Szatmár-Beregi Natúrpark megalakítása régi törekvés a megyében, az elismerés után a natúrpark területe magába foglalja a Szatmár-Beregi Tájvédelmi körzetet is.

Annak ellenére, hogy a natúrpark fogalma a természetvédelmi törvény módosításával jelent meg s nyert legitimitást, a hivatásos természetvédelem érzékelhetően nem tudott mit kezdeni a kialakulóban lévő natúrpark hálózattal. A természetvédelem szempontjából a natúrpark alacsony besorolású területi kategória, natúrpark cím csak akkor adható, ha a működés területe természeti vagy védett természeti területekre is kiterjed. A működő natúrparkok területei tájvédelmi körzeteket érintenek,

²⁸ Vértes Natúrpark, Írottkö Natúrpark, Nagy-Milic Natúrpark, Körösök völgye Natúrpark, Sokoró-Pannontáj Natúrpark, Bakonyalja Natúrpark, Szatmár-Beregi Natúrpark, Sopron-hegység Natúrpark, Ipoly mente-Börzsöny Natúrpark, Kerka mente Natúrpark, Őrség-Vendvidék Natúrpark, Ráckevei-Kis-Duna Natúrpark.

²⁹ 2012-ben hat natúrpark rendelkezik az elismerést jelentő miniszteri címmel: Vértes Natúrpark, Írottkö Natúrpark, Sokoró-Pannontáj Natúrpark, Szatmár-Beregi Natúrpark, Cserhát Natúrpark, Hét Patak Gyöngye Natúrpark.

illetve tájvédelmi körzetekre szerveződnek. A természetvédelem szívesebben vette volna, ha az alakuló parkok területe nem, vagy csak kis mértékben érintené a védett területeket, hogy a természetkímélő használat a védett területek pufferezónájába koncentrálódjon. Ez a területhasználat biztosíthatná a védett területek hosszabbtávú fennmaradását. Problémát okozott a természetvédelem számára a natúrpark hálózat gyakorlati működése is. Míg az oly gyakran hivatkozott nyugat-európai natúrparkok a fenntartható használatra épülő, elsősorban turisztikai szolgáltatások és ahhoz kapcsolódó tevékenységek szervezésével, valamint a természeti értékek megismertetésével, szemléletformálással foglalkoznak, addig a magyar gyakorlatban ez az alapvető cél egyre jobban háttérbe szorult, és a szervezetek tevékenységében a települési és a térségi infrastrukturális fejlesztési források megszerzése vált meghatározóvá.

6. Összegzés

A területhasználathoz kapcsolódó vidékfejlesztési források hatása az aprófalvak mezőgazdaságának fejlődésére a település vagy az aprófalvas térség birtokszerkezetétől, a településen regisztrált üzemek nagyságától függ. Az Európai Unió jogszabályi kritériumrendszere és nem utolsósorban a vidékfejlesztés címszáva alatt a gazdaságilag kedvezőbb helyzetű üzemek támogatása ténylegesen *nem járult hozzá a hátrányos helyzetű aprófalvak fejlesztéséhez*, sokkal inkább a meglévő agrárszerkezet konzerválását eredményezte. Az aprófalvakba jutott források kedvező hatása a középüzemek helyzetének stabilizálásában, legalábbis ellehetetlenülésük megakadályozásában jelentkezett, míg a birtokszerkezetben meghatározó, piacra termelő háztartásgazdaságokra épülő kisüzemek helyzetét érintetlenül hagyta, illetve a többi üzemtípushoz képest rontotta. Nem jelentkezett a fejlesztési célokban megfogalmazott népességmegtartó hatás, és ugyanez mondható el az ökológiai adottságokhoz igazított szerkezetváltás generálta munkalehetőségekről is; részben azért, mert a nagy- és középüzemek nem érdekeltek a foglalkoztatás növelésében, új munkahelyek teremtésében, részben azért, mert az aprófalvak kisüzemei képtelenek megtartani a fiatal munkaerőt. A fiatalok inkább vállalják az ingázást, ha elköltözni nem tudnak, mint a fásasztó és csak alacsony jövedelmet, bizonytalan egzisztenciát nyújtó mezőgazdasági termelést.

Még kedvezőtlenebbül alakultak az aprófalvas térségek területhasználatra épülő fejlesztési törekvései, részben a potenciálisan érintett csoportok érdekkellentétei, az alacsony együttműködési hajlandóság, részben az érintettek érdektelensége, továbbá a kedvezőtlen pályázati feltételek miatt. Hozzátehetjük: a természeti és kulturális értékekben gazdag aprófalvas tájak vonzerejének megőrzését célzó turisztikai fejlesztésekre fordított keretösszegek súlya csekély volt az érintett operatív programok teljes költségvetéséhez mérve, s ebben a tekintetben – sajnálatos módon – nem mutatkozik javulás a 2007–2013 közötti ciklusban sem.

Irodalomjegyzék

- Ángyán József (2000): Mezőgazdaságunk és a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program. *A falu*, 4: 47–55.
- Ángyán József–Podmaniczky László–Ónodi Gábor–Skutai Júlia (2002): A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program. *A falu*, 2: 21–30.
- Balogh Péter (2001): A korszerűsített ártéri gazdálkodás, mint a Tisza-vidék vidékfejlesztési koncepciója. *Falu város régió*, 4: 34–38..
- Balogh Péter (2002): Az ártéri gazdálkodás lehetősége a Tisza-vidéken. *A falu*, 2: 31–40.
- Balogh Péter (2005): A Nagykőrüi Tájgazdálkodási Program és tanulságai. In: Hamar Anna (szerk.): *Tájhasználat a Tisza-tó térségében. Tények és lehetőségek*. Szolnok, Tisza Klub Füzetek, 12. 91–110.
- Dorgai László (2004): *A magyarországi birtokstruktúra, a birtokrendezési stratégia megalapozása*. AKII: Budapest, Agrárgazdasági Tanulmányok 6.
- Hamza Eszter–Miskó Krisztina (2005): A földpiac sajátosságai Magyarországon az uniós csatlakozás idején. *Gazdálkodás*, 6: 1–7.
- Hamza Eszter–Tóth Erzsébet (2006): *Az egyéni gazdaságok eltartó-képessége, megélhetésben betöltött szerepe*. AKII: Budapest, Agrárgazdasági tanulmányok 2.
- Kajner Péter–Cselószki Tamás–Molnár Géza (2004): Az ártéri tájgazdálkodás mintaterülete a Bodroghözben. *A falu*, 2: 27–36.
- Katonáné Kovács Judit–Kis Zsófia–Szabó Gábor (2006): A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv intézkedései Kedvezőtlen adottságú területekre. www.nkfp014.hu
- Kovács Csaba–Kovács Katalin–Bihari Zsuzsa (1998): Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In: Hamar Anna (szerk.): *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. Szolnok, RKK-KGF, 83–164.
- Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1: 39–62.
- Oros Iván (2002): A birtokszerkezet Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 7: 674–697.
- Szabó Gábor–Fésüs István–Balázs Katalin–Katonáné Kovács Judit (2003): A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program pályázatainak elemzése. *Gazdálkodás*, 1: 26–39.
- Szűcs István (2001): A magyarországi agrárbirtok-szerkezet. *Magyar Tudomány*, 1: 15–23.

g. Fekete Éva

AZ APRÓFALVAK GAZDASÁGI MEGÚJULÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

1. Az aprófalvak fennmaradásának feltételei és a gazdaság kapcsolata

Települések, egyetemes történelmük tanulságai szerint, keletkeznek és megszűnnek az idők során. (Enyedi, 1988.) A megszűnésnek több oka is lehet; háborúk, természeti katasztrófák, járványok, tudatos rombolás okozhatnak oly mértékű népességcsökkenést, ami egy település felszámolásához vezet. Emellett a térben egyenetlenül lejátszódó társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként, szélsőséges esetben adminisztratív intézkedések hatására kialakuló, más területekkel összehasonlítva lényegesen kedvezőtlenebb életkörülmények, a megélhetési biztonság kritikus küszöb alá csökkenése, az adott korban jellemző emberi szükségletek kielégítésének ellehetetlenülése vezethetnek gyorsabb vagy lassabb lefolyású elnéptelenedéshez.

Értelmezésünk szerint egy település mindaddig képes létezni, míg lehetőséget ad az emberek valamely csoportja számára szükségleteik kielégítésére. A magyarországi aprófalvak túlélési esélyeinek mérlegelésekor éppen ezért a korunkra jellemző szükségletekről, azok kielégítésének módjairól, az emberek lakóhelyválasztását befolyásoló motivációkról, valamint az aprófalvak által ezekhez kínált feltételrendszerrel kell többet tudnunk.

A jellemzően anyagi jellegű szükségletek kielégítésének települési kereteit végső soron a gazdaság jelöli ki. Csak a három legfontosabb területet kiemelve:

- a) a helyi és a helyből elérhető gazdaság állítja elő a szükségletek kielégítéséhez szükséges anyagi javakat és szolgáltatásokat;
- b) a helyi és az elérhető gazdaságban korábbi vagy jelenlegi vállalkozóként, munkavállalóként való szerepvállalás biztosítja a szükségletek kielégítésének jövedelmi bázisát; valamint
- c) a helyi gazdaság és a nemzetgazdaság újraelosztási rendszeren keresztül helybe juttatott eredményei határozzák meg a települési és közösségi szolgáltatásokat.

A gazdaság ebben az emberi szükségleteket és azok kielégítését a fókuszba helyező értelmzésben nem öncélú, ugyanakkor nélküle a települések nem tudnak semmilyen csoport szükségleteinek kielégítéséhez teret biztosítani, így halálra vannak ítélve.

A gazdaságtól elvárt eredmények és hatások eléréséhez a termelési, fogyasztási, felhalmozási funkciók kiegyensúlyozott működése szükséges. Nagyon leegyszerűsítve:

termékek nélkül a szükségletek nem kielégíthetők, a termelés nem működik bizonyos minimális fogyasztás nélkül, felhalmozás csak még nagyobb termelés esetén lehetséges, ha nincs felhalmozás, hiányzik a további szükséglet-kielégítés és a megújulás fedezete.

2. A 21. század kihívásai és az aprófalvak

Az új évezred indulását meghatározó talán legerősebb folyamat, a globalizáció következményeként az emberiség jó néhány környezeti és társadalmi kihívással találta magát szembe. Ilyen társadalmi kihívás a fizetett munka mind nagyobb hiánya, a társadalmi kirekesztés és a szegénység növekedése, a terrorizmus erősödése, a kulturális sokszínűség csökkenése, a társadalmi tőkehiány, míg a környezeti kihívások között említhető a hulladékok felhalmozódása, az éghajlatváltozás, a víz- és energiakészletek, a biológiai diverzitás csökkenése, az ökológiai lábnyom növekedése. (Daly–Cobb, 1990.)

Mindezek kihatnak az emberi szükségletek alakulására, és ennek nyomán a térválasztást, a területpreferenciákat befolyásoló motivációkra is. Az anyagi jellegű szükségletek dominanciája mellett egyrészt előtérbe került és mind jelentősebbé válik a fizikai biztonság, így az egészség, biztonságos lakóhely és élelmiszerek iránti igény, másrészt egyszerre érvényesül a globalizáció hatására végbemenő egységesülés és differenciálódás. Az egységesülés a falusi és a városi népesség, illetve a Föld különböző tájain élők szükségleteinek egymáshoz való közeledésében jelenik meg. A differenciálódás pedig a speciális (részben a szigorúan anyagi szükségleteken az általánost meghaladó mértékben túlmutatató) igényekkel rendelkezők csoportjainak kialakulását és ezen igények tudatosulását jelenti, ami a lakóhelyválasztással összefüggő döntésekben is tetten érhető.

A magyarországi aprófalvakat illetően két, a lakóhelyválasztást és a migrációt egyidejűleg befolyásoló tendenciáról beszélhetünk. Egyfelől azt láthatjuk, hogy az itt élők szükségletei és igényei túlmutatnak e települések lehetőségein, és urbanizáltabb terek felé hajtják a még mobil lakosokat. Másfelől megjelentek olyan csoportok, amelyek állandó vagy időszakos jelleggel vágynak az aprófalvak által kínált természetközeli, környezetbarát, nyugalmasabb, családasabb, a világ nyüzsgésétől távoli életformára, illetve olyan közegre, amelyet a saját világuknak, értékeiknek, kulturális igényeiknek megfelelően formálhatnak. Az előbbi az aprófalvak kiürülése, az utóbbi pedig újbóli benépesülése irányába hat. Az aprófalvas terek iránt mutatózó vonzódás csak akkor eredményezhet tényleges népességmozgást, ha azokban a többi meghatározó szükséglet (mint a fizikai és anyagi biztonság, szolgáltatások elérhetősége, társadalmi kötődés, önkifejezés) is kielégíthető.

3. Az aprófalvak esélyeit meghatározó tényezők

A korunkban jelentkező térpreferenciák és a belőlük fakadó kereslet ténylegesen csak akkor jelent az aprófalvak számára esélyt a megmaradásra, illetve átalakulásra,

ha sikerül leküzdeni az aprófalvak modernizációjának három legfontosabb akadályát. Melyek ezek?

A *kis méret*, ami gátolja a gazdasági hatékonyság érvényesülését, a szakszerű igazgatás működtetését, a javak és az adók méltányos elosztását, valamint a gazdasági növekedést serkentő fejlesztések tőke- és kapacitásigényének kielégítését.

A *periferikus fekvés*, ami a centrumoktól való távolságot, elszigeteltséget, a gazdasági húzóágazatok hatásának hiányát, az innovációk terjedési útvonalaiából való kiesést, továbbá a politikai érdekérvényesítés gyengeségét jelenti.

A *kialakult/öröklött elmaradottság*, ami a megbomlott demográfiai egyensúly, a gyenge jövedelemtermelő képesség, a korlátozott szükséglet-kielégítés, az elszigeteltség, az környezeti erőforrások alul- vagy éppen túlhasznosítása és mindezekkel összefüggésben az alacsony szintű foglalkoztatottság együttes, szorosan összefonódó, egymást gerjesztő hatásaként az aprófalvak gazdasági és társadalmi kiürüléséhez, folyamatos leépüléséhez vezet.

A fenti tényezők miatt az aprófalvakban a „termelés, fogyasztás, felhalmozás” hármaskörének együttes működése komoly problémákba ütközik. A termékek és szolgáltatások zömének gazdaságos előállításához, többek között éppen a fogyasztás korlátozottsága miatt, nincsenek meg a feltételek, ahogy a felhalmozás feltételei is hiányoznak.

A méretgazdaságossági akadályt integrációval, azaz a kisméretű egységek nagyobb rendszerekbe való bekapcsolódásával lehet leküzdeni. A periferikus fekvésből fakadó hátrányok a közlekedés és általában a kommunikáció által közömbösíthetőek. Az öröklött elmaradottságon pedig funkcióváltással, a mai szükségletekhez leginkább igazodó funkciók telepítésével/létrehozásával, azaz innovációval lehet úrrá lenni. A három kulcsszó tehát: INTEGRÁCIÓ, KOMMUNIKÁCIÓ, INNOVÁCIÓ.

Emellett felvetődhet annak lehetősége, hogy a formális gazdaságban méretgazdaságossági problémákkal küzdő aprófalvakban a szükségletek kielégítése a formális gazdaságtól különböző, az aprófalvakhoz a tradicionális társadalom néhány vonásának (családi, szomszédsági struktúrák erőssége, viszonyosság érvényesülése a mindennapokban, közösségi hagyományok, személyes kapcsolatok és közvetlen kommunikáció meghatározó szerepe) továbbélése miatt közelebb álló szubsztantív gazdaság keretei között is működtethető. (Polányi, 1976: 237.) A szubsztantív gazdaságot az jellemzi, hogy a társadalmi viszonyok sűrűn átszövik a gazdaságot, a termelés és a fogyasztás összefonódik, és a közösségi érdekek állnak az előtérben.

1. táblázat: A gazdaság szerveződési módjai

<i>Szemponatok</i>	<i>Szubsztantív gazdaság</i>	<i>Formális gazdaság</i>
A gazdaság célja	A szükségletek kielégítése A gazdaság nem öncél	A gazdaság növekedése
A munka motivációja	Motívumok, ösztönzők és célok sokrétűsége	Csak a haszon és a növekedés
A munka funkciója	A munka természetes létezési mód	A munka eszköz, illetve cél
A munka jellege	A munka társadalmi tartalmának elsődlegessége	A munka gazdasági tartal- mának előtérbe helyezése
A gazdaság függetlensége	A gazdasági tevékenység nem önállósodott, társadalmi viszonyokkal átszövődik	A gazdasági tevékenység önállósodik, önálló alrendszer
Termelő-fogyasztó szerepek alakulása	A termelő egyben fogyasztó is	A termelő és a fogyasztó elválik
A haszonelvűség jelenléte	A számolás és a méltányosság érzése jellemző	A számító gondolkodás és a nyereség számszerűsítése jellemző
Érdekrendszerek	Közösségi érdek előtérben	Egyéni érdek előtérben
A szolidaritás foka	A közösség felelősség- vállalása az egyénért	Növekvő individualizmus

Forrás: Polányi (1976.) alapján szerkesztette Csoba (2007:16.)

4. Az aprófalvak gazdasági típusai

Aprófalvaink nem alkotnak homogén csoportot, körükben a helyi gazdaság kiépültsége, jellemző ágazatai és teljesítményei alapján különböző típusokat azonosíthatunk.

4.1. „Gazdaság-talan” aprófalvak

A legszembevetőbb, hogy az aprófalvak között szép számban találunk a formális gazdaság teljes hiányával jellemezhető, vagy a gazdaság hármasköréből (termelés, fogyasztás, felhalmozás) csak egy funkciót felmutató településeket.

Előregedő (nyugdijas) falvak. Falvak, amelyekben az idősek által még elvégezhető háztáji jellegű gazdálkodás egyre inkább leépülő jegyeivel találkozhatunk. A mezőgazdaságilag művelt terület egyre inkább a ház körüli kiskertekbe szorul vissza. Az idősek tudásából, mentalitásából, munkához való viszonyából adódóan a termelés bizonyos elemei még láthatóak, de a javak általában elhagyják a települést, és az esetleges felhalmozásra a már régen elköltözött gyerekek, unokák távoli településein kerül sor.

Gettósodó falvak. Aprófalvaink egy jelentős (10–15%-ot kitevő), főként, de nem kizárólag a roma népesség dominanciájával jellemzett körében önpusztító társadalmi és gazdasági folyamatok hatnak. A helyi termelés teljes mértékben hiányzik e falvakban. Az aktív korúak körében a munkanélküliség szinte 100%-os. A megélhetés fő forrását a szociális transzferok, segélyek, a gyermekek neveléséhez adott népesedéspolitikai támogatások, a közfoglalkoztatás, és a törvényesség határát sokszor súroló, vagy át is lépő feketemunka, illetve a helyben még hozzáférhető erőforrások felélése jelentik.

Alvófalvak. A városokhoz közeli kistélelüléseken elindult lakóhelyi szuburbanizáció, amennyiben nem követi gazdasági szuburbanizáció, ugyancsak „gazdaságtalanságot” eredményez a falvakban, ahol nincs helyi termelés, a fogyasztás is jelentős részben a városhoz kötődik. Itt azonban nem találkozunk leépüléssel, sőt a várossal való szimbiózis mennyiségi és minőségi gyarapodást tesz lehetővé.

Üdülőfalvak. A kiürült házak második otthonná válása a falut látszólag életben tartja, bizonyos felhalmozást is eredményez, de a legtöbb esetben a helyi gazdaság tekintetében nem jelent mobilizáló erőt. Az üdülők igénybe veszik a helyi közszolgáltatásokat, de azokért nem fizetnek, piaci javakat pedig helyben nem fogyasztanak, jellemzően a városban szerzik be a szükséges élelmiszert és a ház fenntartásához szükséges anyagokat.

Újgazdagok „játsszóterei”. Az üdülőfalvak szélsőséges fajtája az egyetlen vagy néhány tulajdonos második otthona által uralt aprófalva. Az aprófalvak ingatlanjainak elértektelenedése, az emberléptékű, ugyanakkor ellenállás nélkül meghódítható és átalakítható környezet vonzza a saját falu birtoklására vágyó, presztízs-szempon-tokat előtérbe helyező és vágyaik kieléséhez forrásokkal is rendelkező „vállalkozókat”. Ezek a „vállalkozók” egy vagy több ház, továbbá a földek felvásárlásával megszerzett vagyont szórakozási, szabadidős szükségleteik kielégítésére használják, nem sokat törődnek a faluban élőkkel, a helyi hagyományokkal, a fenntarthatósággal. Saját ingatlanjaikat, s ezzel a falut is átalakítják, öncélúan „modernizálják”. Ebben a típusban nincs helyi termelés és fogyasztás, csak felhalmozás valósul meg, a megnövekedett egyéni vagyon azonban nem mobilizálja a helyi gazdaságot, sőt csökkenti a helyi közösség forrásait.

Az utóbbi három típusban benne rejlik a helyi gazdaság életre hívásának esélye, hiszen mindháromban létezik az egyik legfontosabb aktivizáló erő, a potenciális kereslet, amire helyi termelés, illetve szolgáltatások építhetők – megfelelő humán kapacitások és némi szervezés esetén.

4.2. „Gazdaságos” aprófalvak – a funkcióváltás elindult irányai

Az aprófalvak gazdaság nélkül maradása nem törvényszerű, erre hívják fel a figyelmet a ritkább hazai, ám annál gyakoribb külföldi példák. (G. Fekete, 2001.) Az aprófalvak gazdasága jellemzően öt gazdasági tevékenység köré szerveződik.

Mező- és erdőgazdálkodás + kisipar + helyi szolgáltatások. Az aprófalvakban a mezőgazdálkodási tradíciók máig erősebben élnek, mint a nagyobb településeken.

Az iparszerű gazdálkodás feltételei kevésbé adottak, de az organikus és a tájfenn-tartó gazdálkodáshoz, az alternatív energiaforrások termeléséhez nemcsak a korábbi mezőgazdasági, szennyezéstől mentes területek, a megőrzött termelési hagyományok, hanem a növekvő kereslet és társadalmi elismertség is alapot nyújt. A helyben előállított alapanyagokra épülő kisüzemi feldolgozás a hozzáadott értéket növelve javítja a termelés jövedelmezőségét.

Turizmus. Az aprófalvak turizmusában a helyi gazdaságot élénkítő irányokat a helyi fogyasztásra mindinkább átálló üdülőfalvak, a teljes kínálatot nyújtó falusi, agro- és ökoturizmus, a kultúragazdasághoz kapcsolódó alkotóbázisok és a turisztikai piacon legdinamikusabb kereslettel bíró aktív (lovás, kerékpáros, vízi), valamint wellness-turizmus speciális kínálata jelölik ki.

Kultúragazdaság. A kulturális alkotó tevékenységek egy részére a csend, a relatív elszigeteltség jótékony hatással lehet. A szellemi alkotói munkások, designerek, egyes művészek megtalálhatják az optimális környezetet egy-egy aprófaluban. Emellett a vallási, meditációs életformának is kedvez az alacsony népsűrűségű környezet, kolostorok, meditációs központok szívesen települnek kistelepülésekre. (A történelem során nem egy település éppen ezen intézmények megtelepedése révén keletkezett.) Az információs társadalom, az infokommunikáció korszakában a fizikai elszigeteltség nem jelent a világból való teljes kivonulást. A technika lehetőséget ad arra, hogy a szellemi alkotók, vagy éppen a különböző információs és marketing szolgáltatásokban dolgozók távmunkában tudjanak a központokhoz kapcsolódni, illetve a világ bármely pontján szolgáltatni; természetesen a megfelelő technikai feltételek esetén.

Szociális szolgáltatások. A világtól eldugott aprófalvak csendje és nyugalma kedvez az idősothonok, a rehabilitációs intézmények befogadásának. Egy-egy ilyen intézmény képes az adott kistelepülést eltartani, azaz munkát adni és kapcsolódó szolgáltatásokat vonzani, s a helyi élelmiszertermelésnek piacot biztosítva, akár a gazdálkodás perspektíváit is javíthatja a környező településeken. A szociális gondoskodás „családi gazdasági” formái, így az otthonápolás vagy a nevelőszülőség úgyszintén hozzájárul a helyi jövedelmi bázis növeléséhez, az értelmes és társadalmilag hasznos munkavégzés területeinek kiszélesítéséhez.

Kiskörzeti szükségleteket kielégítő szolgáltatások. A több kistelepülést ellátó szolgáltatások bázisainak nem szükségképpen kell a térségek központjaiba, városaiba települniük. Az alapellátás közelebb vihető az emberekhez, ugyanakkor a működtetés is gazdaságosabbá tehető, ha a szolgáltatás nem minden településen van jelen, hanem egy-egy kistelepülésre települ. A jószerezéssel teljesen leépült kisipari szolgáltatások újrabeépítése, a közszolgáltatások térségi szemléletű szervezése az aprófalvak egy részében jelentősen hozzájárulhat a helyi gazdaság megerősödéséhez.

Az aprófalvak gazdaságának működtetésében a helyi, még aktív lakosok és azok vállalkozásai, civil szervezeteik, önkormányzatuk mellett a kívülről betelepülő lakosok, a külső nagyobb vállalkozások és külső non-profit szervezetek játszanak meghatározó szerepet.

5. Az aprófalvak gazdasági megújulásának irányai

Az aprófalvakban lejátszódó folyamatok és a funkcióváltás irányába mutató törekvések alapján az aprófalvak megújulásának három fő iránya rajzolódik ki.

Befelé fordulás – elmozdulás a szubsztantív gazdaság irányába

A globális versenybe beszállni hosszú távon sem képes, vagy arra tudatos megfontolásból nem is törekvő aprófaluban élő népességcsoportok számára a megélhetés gazdasági bázisát jelentheti a térségi szinten nagyobb fokú önellátás, az élelem, az ivóvíz, a hulladékkezelés, az energiaellátás, az építőanyagok térségi előállításának erősítése. A szállítási költségek globális emelkedése és az egészségesség, szennyezésmentesség követelmények erősödése nyomán növekvő kereslet, valamint a bér munka felől egy általánosabb munkaértelmezés irányába való elmozdulás együttesen biztosíthatják a helyi eltartóképességet az átalakulás ezen útjához csatlakozó aprófalvak lakosai számára. Ehhez az úthoz a megszokottnál színesebb vállalkezési szerkezet párosul, melyben hangsúlyosan jelennek meg az alkalmazottaik számára biztos és kiszámítható megélhetés nyújtására igen, de profitra nem törekvő közösségi vállalkozások. (Castels, 1996.)

Integráció – kapcsolódás integrációs hálózatokon, külső vállalkozásokon keresztül a gazdasági globalizáció irányaihoz

Elsősorban a szuburbanizációs, valamint a turizmus további fellendülésével járó trendekre építve, az ingázási feltételek javulásával, a távmunka elterjedésével és a bedolgozói rendszerek megszervezésével az aprófalvakban élők is képessé válhatnak a centrumok gazdaságához való közvetlen kapcsolódásra. Gazdasági szerkezetváltással, a hozzáadott érték növelésével a helyi vállalkozásoknak is lehetőségük adódik a regionális klaszterekhez való kapcsolódásra. Az egyik oldalon intenzív piaci kapcsolatok, élénk marketing, a másik oldalon a helyi kontroll és adópolitika biztosíthatják a település fennmaradását, a megélhetés gazdasági bázisát.

„A csoda” – vezető, valamely innovatív ágazatban működő piacképes kezdeményezés megtelepülése

A környezet megkímélt állapota, a korábbi modernizációtól való érintetlenség nem csupán a „fontolva haladó”, a tradicionális értékekhez visszanyúló fejlődésnek kedvez, de bizonyos high-tech vagy exkluzív szolgáltató ágazatok gyakorlatilag zöldmezős megtelepülésének, a modernizáció új térfoglalásának bázisát jelentheti. A „nagy ugráshoz” jellemzően külső vállalkozás biztosítja a tőkeháttérrel, nem csupán a pénztőkét, de a szellemi és társadalmi tőkét is. Ebben a modellben a hely igen, de a helyi lakosok már kevésbé, vagy egyáltalán nem játszanak szerepet. A természeti és épített környezet átalakításának mértéke és esztétikája teljesen megváltoztatja a település képét. Új környezetben, új emberekkel, drasztikusan új korszak indul az aprófalu életében. Ilyen átalakulásra nem sok példa akad. Divatos wellness-birodalom, nagy kapacitású rehabilitációs központ, számítógépes fejlesztő cég, bio-

technológiai kutatólaboratórium, jelentősebb újrahásznosító vagy energetikai üzem csak elvétve települ aprófaluba. Bár az aprófalvak polgármesterei közül sokan efféle megoldásban reménykednek, a helyi fejlesztés eszközei a három irány közül ebben az esetben kecsesgetnek a legkisebb eredménnyel, és a külső függőség itt a legvégtetesebb.

Mindhárom modellnek van realitása és vannak példái is. Nagyobb körben való ki-fejlesztésükhöz azonban úgy a makro-, mint a mikrofeltételek is részben hiányoznak.

6. Az aprófalvak gazdasági megújulását meghatározó makrotényezők

Az aprófalvak önmagukban nem képesek az elnéptelenedéssel és kiürüléssel jellemezhető folyamatokon úrrá lenni. A külső társadalmi-gazdasági környezet teremtheti meg a fennmaradás esélyeit, a képzett fiatalok, vállalkozók letelepedését ösztönző feltételeket. Az alábbiakban az aprófalvak megújulásához szükséges makroszintű feltételek közül a legfontosabbakat emeljük ki.

Alapvető szemléleti változás: a vidék közhasznának elismerése, az externáliák kezelése, a területi versenyképesség értelmezése. Az aprófalvak helyzetének és jövőjének megítéléséhez és az ebből fakadó cselekvések elindulásához a közgondolkodásban és a kormányzati politikában is átütő változásra van szükség. A szemléletváltáshoz elsősorban arra van szükség, hogy komolyan vegyük a környezeti és társadalmi szempontokat is, és ebben az összefüggésben felismerjük az aprófalvak szerepét. Amennyiben sikerülne belátni és a gazdaság nyelvére is átfordítani azt, hogy az aprófalvakat körülvevő táj, a településeken lévő nemzeti vagyon nem csupán a helyiek belügye, hanem potenciális otthonok, rekreációs helyek, a megtermelhető egészséges élelmiszerek által az egész társadalom számára „közhaszonnal” bírnak (Glatz, 2005), és hogy az aprófalvak ügye nem pusztán szociális, sokkal inkább gazdasági és kulturális kérdés, máris könnyebb lenne a megújulást segítő folyamatot elindítani. A „felhasznált környezet árának” beépítése a termékekbe, az emberléptékű, természetközeli környezet megjelenése az ingatlanok árában, a gazdasági fejlesztések „társadalmi árának” meghatározása teheti világossá az aprófalvak tényleges értékét, és mutathat rá a globális versenyben is sikerrel hasznosítható, ám jelenleg erősen leértékelt erőforrásaikra. Az aprófalvak jelentős részét befogadó perifériák szempontjából kulcsfontosságú annak felismerése, hogy a fenntartható fejlődés és a társadalmi részvétel egymástól látszólag távoli, valójában egymást szorosán kiegészítő követelményének mind erősebb igénye, valamint a modernizáció nyomán kialakuló új szükségességek új, a perifériáknak potenciálisan kedvező globális versenyterületek kialakulásához vezetnek. (Brugger, 1986.) Ezeknek a térségeknek nem feltétlenül a high-tech gazdaság vonzásában kell versenyezniük, hanem környezeti értékeik megőrzésében, az ökológiai lábnyom csökkentésében, a rekreációs lehetőségek, az emberléptékű lakóhely és szolgáltatások, a helyi természeti és kulturális adottságokra alapozott termékek előállításában érhetnek el sikereket. Mindezek az állandó növekedésre alapozott klasszikus versenyképességtől eltérő célként és új

versenyterületként jelennek meg, s ennek tudatosulása a regionális politika irányváltásához vezethet.

Kereslet gerjesztése az aprófalvakban előállítható termékekre és szolgáltatásokra. Egy új értékrend kialakulása sokáig tart. Az idővel a kereslet növekedésében is realizálódó szemléletváltás erősítése, az átmeneti időszak lerövidítése és átvészélése érdekében szükség van az aprófalvak gazdaságában előállítható termékek és szolgáltatások iránti kereslet ösztönzésére. Az eddigi hazai fejlesztési programok egyik tanulsága, hogy a legjobb elképzelések is elbuknak a gazdasági fenntarthatóságon, mert az országban (még) nincs elegendő kereslet ezekre a termékekre. Az egészséges élelmiszerek iránti kereslet a hazai termékek védelmével, a tudatos fogyasztók körét bővítő kampányokkal növelhető. A rekreációs szolgáltatások iránti kereslet bővítésében sikeresnek bizonyult az üdülési csekk bevezetése. A fizetett szociális és személyi, valamint háztartási szolgáltatások iránti igényt az üdülési csekkhez hasonló voucher-rendszer bevezetésével, és a közösségi vállalkozásokat segítő normatíva-rendszerrel lehet bővíteni. Az aprófalvak lakásai iránti kereslet a lakástámogatási rendszerrel és speciális aprófalvas, régi házak felújítására épülő bérlakás-programmal ösztönözhető. A környezet- és tájvédelmi szolgáltatások mint megélhetési forrás iránti kereslet a tájfenntartó gazdálkodás kereteinek kiszélesítésével növelhető.

A közlekedési és informatikai elérhetőség megteremtése. A 21. században a települések számára alapvető létfeltétel közlekedési és információs elzártságuk megszüntetése, a legkülönbözőbb hálózatokhoz való kapcsolódást lehetővé tevő infokommunikációs rendszerek kiépülése. Ez csakis nagyobb léptékekben megvalósuló, térségi szinten és országosan összehangolt fejlesztésekkel érhető el. A prioritási sorrendek meghatározásánál figyelemmel kell lenni arra, hogy az infokommunikációs fejlesztések – az aktuális igényektől függetlenül – az aprófalvak számára létkérdést jelentenek, a rendszerek kiépítésének halogatása megpecsételheti sorsukat.

Több lábon álló, kiszámítható finanszírozás. A közösségi feladatok ellátása szempontjából az önkormányzatok finanszírozása a legfontosabb kérdés. A legkisebb település szintjén is elvárható a minimum-követelmények, illetve a kötelező feladatok teljesítését biztosító, és a helyi lakosokra szánt pénz útját követni képes normatív finanszírozás. Az aprófalvas normatívák esetében figyelembe kell venni a feladatok ellátásának módjából adódó különbségeket.

A pályázatok útján megszerezhető támogatások kapcsán az ágazati és területi szempontból egyaránt integrált programok szükségességére, a távolabbi célhoz (nem a jelenlegi alacsony fogyasztószámhoz) méretezett kapacitások elfogadására hívjuk fel a figyelmet, valamint arra, hogy a helyiek számára biztosítani kell a helyi erőforrások feletti kontrollt.

A vállalkozói és lakossági források mobilizálása, a településről korábban kivitt források kompenzálása ügyében megfontolásra ajánljuk, hogy az elszármazott, a településhez valamilyen szinten még kötődő, vagy a falut önként „felvállaló” lakosok és vállalkozók számára legyen lehetőség adójuknak az általuk választott aprófaluba való átcsoportosítására.

A szociális gazdaság területén, szerte a világon egyre inkább elterjedő etikus ban-

kok az aprófalvak közösségi vállalkozásai számára is alapvető finanszírozási forrást jelenthetnének. Ám addig is, már az is nagy lépésnek számíthat, ha a meglévő pénzintézetek levonnák a tiltólistájukról a legelmaradottabb térségek kistelepléseit, és adnának hiteleket az ott megvalósítani kívánt fejlesztésekhez.

Működő példák bemutatása. A vállalkozói, az önkormányzati vagy a civil szféra helyi gazdaságfejlesztési jó gyakorlatainak országos szintről szervezett, minél szélesebb körben való bemutatása nem csupán az innovációk terjedése, a kreativitás erősödése érdekében szükséges. Legalább annyira fontos, hogy motiválhatja a helyi fejlesztőket, elismerésükön keresztül megerősítheti őket, formálja a szélesebb közvéleményt, erősíti az aprófalvak melletti társadalmi szolidaritást, és növeli a falvak vonzerejét.

Szakmai, módszertani segítő hálózatok. Az aprófalvak szűkös humán- és fejlesztői kapacitásai miatt külső szellemi tőke nélkül az átalakulási folyamat nem vihető végig. Nem csupán az aprófalvakban élő és valamilyen gazdasági tevékenységet végző, vagy azt indítani tervező lakosok, vállalkozók szorulnak segítségre, hanem az aprófalvak iránt érdeklődő potenciális lakosok, befektetők, vállalkozók is. A külső segítők legfőbb feladata az, hogy közreműködjenek az aprófalvak gazdasági megújulását meghatározó mikrofeltételek megteremtésében és fenntartásában. Eközben sajátos közvetítő szerepet kell betölteniük, azaz a külvilágban zajló folyamatokat, a szakmai kérdéseket a helyiek felé érthető nyelven és formában kell átadniuk úgy, hogy ezáltal a helyi közösséget is építsék.

7. Az aprófalvak gazdasági megújulását meghatározó mikrotényezők

Az adott, illetve – az előzőek szerint – feltételezett, az aprófalvaknak kedvező makrokörnyezetben az egyes aprófalvak boldogulási esélyét az alábbi, hazai aprófalvainkban csak nagyon hiányosan jelen lévő mikrotényezők határozzák meg.

Helyi K+F kapacitások. Olyan helyben élő emberekről és azok közösségeiről van szó, amelyek képesek a helyi tudás feltárására, a mindennapi innovációk gerjesztésére, a humán-innovációk folyamatosságának biztosítására, a hagyományok korszerűsítésére és az innováció-transzfer megvalósítására.

Gazdasági infrastruktúra. Biztosítja a közlekedési és infokommunikációs elérhetőséget, és a megcélzott vállalkozások számára megfelelő telephelyet, kezdetben akár inkubátorház formájában. Elérhetővé teszi a háttér üzleti szolgáltatásokat és lehetőséget ad a helyi értékesítésre.

Humántőke. E tényező teljesüléséhez az aprófalvak esetében kiemelten fontos a fiatalok be-, illetve leteleplése, önálló tevékenységre való felkészültsége, az ökológiai szemlélet és tudatosság elterjedése, valamint a magas színvonalú közösségi menedzsment.

Anyagi források. E források a megújulás alapját képező fejlesztésekbe való külső befektetésekből és támogatásokból, illetve kiemelten a „puha” ágazatokba történő belső befektetésekből származhatnak. A térségbeli kezdeményezések, majd az elindult gazdasági tevékenységek eredményeiből pedig további források keletkezhetnek.

Vállalkozói háttér. E háttérrel a helyi székhelyű KKV-k integrációja, a közösségi vállalkozások, a családi gazdaságok, valamint a külső vállalkozások közül a centrumokban munkahelyeket biztosító cégek, az egészségügyi, szociális és környezetvédelmi szolgáltatók és a tájtermékek előállításában integrátorként megjelenő vállalkozások alkotják.

Intézmények és társadalmi tőke. Az intézmények és a tőke integráltságát a centrumhoz kötődő intézményeken, a centrumban élőkkel való kapcsolatokon keresztül és a helyi közösségi kapcsolatok hálójával lehet biztosítani.

Környezet. Magába foglalja a természetközeli lakókörnyezetet, a megőrzött biodiverzitást, a kiépült környezetvédelmi infrastruktúrát és az alacsony szintű, folyamatosan kontrollált szennyezettséget.

A magyarországi aprófalvak a legutóbbi, a környezeti feltétel teljesülését tekintve vannak a legkedvezőbb helyzetben, de a változási folyamatok tervezésekor – éppen e kondícióik megőrzése érdekében – erre, a modernizációban nagyon sérülékeny elemre kell a leginkább figyelniük.

8. Összegzés

Helyi gazdaság nélkül nincs fennmaradás. A településeknek rendelkezniük kell valamilyen gazdaságilag is értelmezhető funkcióval. Éppen ezért, ha meg akarjuk őrizni az aprófalvakat, akkor hangsúlyt kell fektetnünk a gazdaság fejlesztésére. Az új globális környezeti és társadalmi kihívások lehetőséget adnak a kis egységekből felépülő gazdaságok számára, sőt kimondottan preferálják azokat, és a területi verseny új, bár még kevésbé ismert pályáit jelölik ki számukra. A globalizált gazdaságban az aprófalvak helyi gazdasága csak integrációban tud kiépülni és fennmaradni. A térségi szervező erő létfontosságú úgy a csakis térségi léptékben életképessé tehető szubsztantív gazdaság, mint a centrumokhoz való kapcsolódáson nyugvó integrált gazdaság esetében.

A megújulás nem következhet be akkor, ha a probléma megoldását a helyiekre hárítják. Strukturális, az egész társadalom és a kormányzás értékrendjét és szemléletét átformáló változásra van szükség. Az aprófalvak érdekében történő fejlesztés „többfrontos támadást” igényel, melynek fő stratégiai irányai: a helyi erőforrások fenntartható hasznosításával értékek teremtése, gazdasági integráció; közszolgáltatások működtetése; életképes, folyamatos megújulásra kész, összetartó helyi társadalom létrehozása; az elszigeteltséget oldó közlekedési és infokommunikációs infrastruktúra és kapcsolatépítő képesség fejlesztése.

Az aprófalvak sorsát meghatározó nemzeti stratégiák, az aprófalvak megújulását célzó programok indítását, vagy éppen el nem indítását mérlegelve néhány fontos adottságot nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az aprófalvak helyi gazdaságának és gazdasági integrációjának kialakítása elsődlegesen a több mint 1000 magyarországi aprófaluban élő 270 ezer (körülbelül felerészben idős vagy roma) lakos sorsát érinti. Túl ezen azonban az ország területének majdnem egytizedét alkotó tájra, országrészek lakosainak egészséges táplálkozására, évente 2–300 ezer lakos rekreációs lehe-

tőségére, 126 ezer, jobb esetben 500 ezer főnek is otthont adni képes emberléptékű lakóház használhatóságára, a potenciális betelepülők gyermekeinek taníttatását célzó oktatási kapacitásokra, kulturális örökségünk megőrzésére is kihatással van. Az aprófalvakba történő befektetések, legyenek azok gazdaság-, társadalom- vagy környezeti infrastrukturális fejlesztési célúak, jóval túlmutatnak a jelenleg ott élők érdekein.

Irodalomjegyzék

- Brugger, Ernst A. (1986): *Endogenous Development. A Concept between Utopia and Reality*. In: Bassand, Michel [et al.] (eds.): *Self-reliant Development in Europe*. Hampshire, Gower Publishing Company.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell.
- Csoba Judit (2007): A szociális gazdaságot életre hívó folyamatok. In: Csoba Judit–Frey Mária–G. Fekete Éva–Lévai Márta–Soltész Anikó (szerk.): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest, OFA, 7–18.
- Daly, Herman–Cobb, John B. (1990): *For the Common Good. Redirecting the Economy towards Community, the Environment and a Sustainable Future*. London, Green Print.
- Enyedi György (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Glatz Ferenc (2005): A Vidéki Magyarország Jövője. Vitaanyag. *Ezredforduló*, 3.
- G. Fekete Éva (2001): *Innovációk a kistérségi fejlesztésekben*. Pécs; Miskolc: MTA Regionális Kutatások Központja. (Együtt! – De hogyan? 2.)
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó.

VIDÉKFEJLESZTŐK – ÉLETUTAK EGY APRÓFALVAS TÉRSÉG NONPROFIT VILÁGÁBAN

1. Kik fejlesztik a vidéket?

A zalai falvak, kisvárosok sajátos szereplői a vidékfejlesztő nonprofit szakemberek. Sok szempontból idegennek, kívülállónak tűnhetnek a vidéki közegben: idegenszerű nyelvet beszélnek, sajátos szervezeti protokollok szerint végzik a munkájukat, az általuk hangoztatott célok és értékek más szinten vannak, mint a vidéki mindennapok. Szerepük, jelentőségük, valamint a javak, melyek felett diszponálnak, mégis gyakran meghatározó fontosságúak e nehéz helyzetben lévő, aprófalvas térségekben. Hisz ők azok, akik képesek anyagi forrásokat felkutatni, szellemi tőkét mozgósítani annak érdekében, hogy jobb legyen vidéken élni. Tovább lépést és fejlődést ígérnek stagnáló vagy hanyatló társadalmi, gazdasági és kulturális körülmények közepette, sok esetben (a megélhetéssel egyet jelentő) munkalehetőséget kínálnak ott is, ahol a profitorientált szféra vagy a kormányzat ebben nem érdekelt vagy nem eléggé motivált. Mégis keveset tudunk róluk, pontosabban csak az utóbbi évek kutatásai kezdték őket sajátos társadalmi típusként megközelíteni és leírni. E törekvésekhez kapcsolódva szeretnék néhány közeli képet felvillantani egy nyugat-dunántúli aprófalvas térség nonprofit világának meghatározó alakjairól. Karakterük, élettörténeteik nem a maguk egyediségében érdekesek, összekapcsolják, és szélesebb perspektívába helyezik őket az életutak, élethelyzetek, különféle identitás-konstrukciók *párhuzamosságai*. A változatosság mélyén tendenciák, szabályosságok figyelhetők meg, ezek leírására teszek kísérletet.

Ha létezik valamiféle közös nevező, akkor ennek rekonstruálásával választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy kik is a szektor jellegzetes szereplői, nem statisztikai paraméterekkel, kvantitatív mércével mérve, hanem ezt a sajátos nonprofit világot megkonstruáló közös nyelv, a közös jelentések, értelmezések és önértelmezések felől nézve.

A következő gondolatmenet kiinduló kérdése tehát az, hogy kik a vidékfejlesztésre létrejött nonprofit szervezetek alapítói, vezetői, munkatársai? Honnan jöttek, milyen életpályák és életutak vezettek és vezetnek a nonprofit szférába? Mit hoznak magukkal ezek a szereplők: milyen tudást, tapasztalatokat, miféle szimbolikus tőkét? Milyen személyes kvalitások, tulajdonságok, motivációk jellemzik őket? Az életpályák elemzéséből egyúttal – a társadalomtörténeti összefüggésekre vonatkoztatva –

az is kibontható, hogy milyen perspektívát jelent ma a vidéki viszonyok között a non-profit szférában tevékenykedni, egzisztenciális és szakmai értelemben egyaránt. Aból kiindulva, hogy kik választják az érvényesülésnek és önmegvalósításnak ezt az útját, értékelhetővé válik, hogy milyen karriert, egzisztenciát kínál a vidéki non-profit szféra, vagy adott esetben milyen szerepet játszik a gazdasági, társadalmi, illetve személyes okok folytán kizökkent életutak helyrebillentésében, korrigálásában. E kérdéseket feltéve mindenekelőtt egy lehetséges identitás-minta nyomába eredhetünk.

Az élettörténeti elemzések anyagát szolgáltató beszélgetések, interjúk egy további rétege – tulajdonképpen az aprófalvak fejlesztési lehetőségeit feltáró kutatás¹ egyfajta mellékterméke – is elemzésre kínálkozik ezen a ponton. Az életutak reflexiókkal gazdagított elbeszélésében ugyanis nemcsak e réteg önértelmezése és reprezentációja jelenik meg: e narratívákban megszólalnak általánosabb érvényű, a személyest meghaladó jelentőségű diskurzusok is. E *diskurzusok* közös vonása, hogy az adott non-profit tevékenység, terület legitimitását a *vidék* fogalmának sajátos értelmezéséből vezetik le. Csíste András és Kovách Imre mutattak rá (Csíste–Kovách, 2002), hogy a vidékfejlesztő politikai diskurzusok tétje lényegében a vidék fogalmának értelmezése, melyhez az imázsteremtés sajátos gyakorlata társul. A non-profit keretek között zajló vidékfejlesztő tevékenység sikerének kulcsa, hogy a szereplők képesek-e olyan értelmezést adni a vidék fogalmának, mely a hazai és főként az uniós támogatási piacon értelmezhetővé, tehát versenyképesé teszi az általuk kijelölt értékeket és célokat. A beszélgetések során magam is szembesültem olyan diskurzusokkal, melyek a vidéket elsősorban mint fejlesztve megőrzendő *ökológiai értéket*² vagy mint a *turizmus és rekreáció színterét*,³ illetve mint a *mezőgazdasági tevékenység* és a hagyományos *családi gazdálkodás* elsődleges közegét értelmezték – reflektálatlanul és evidenciaként.

A beszélgetések tanúsága szerint a vidékfejlesztők egyfelől személyes élettörténeteiken, másfelől pedig sajátos értéktartalmakon nyugvó fejlesztő tevékenységükön keresztül értelmezik önmagukat mint non-profit szakembereket. A feltételezett identitás-mintázatot narratívákon, elbeszélte történeteken és az alanyok

¹ „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” c. projekt. NKFP 5/051/04, MTA Regionális Kutatások Központja 2004–2007, témavezető Kovács Katalin.

² „Egy olyan változatos, szép környezetű települést kerestünk, ami a környezeti nevelési szempontokból nagyon fontos volt, hogy (...) minden élőhely-típus meglegyen benne.” D telitalálat volt, itt a majdnem természetes erdőtől kezdve a halastavon, rét, legelő, extenzív gyümölcsös, szántóföld – minden van. Mindenképpen hátrányos helyzetű zsákfalut kerestek. Ahogy teljesen tönkre lehet tenni a zsáktelepüléseket, az „*annak a hülye kormányprogramnak a megvalósítása, hogy megszüntetni a zsákfalujellegét. Ugyanis azzal az utolsó lehetőséget, hogy egy másik irányban vonzóvá lehet tenni, elveszti.*” Ők ilyet kerestek. Minden igazán működő, a jövőbe mutató kezdeményezés 90%-ban zsákfalú, ami ma Magyarországon van. Egy másik paraméter, ami fontos volt, hogy megfelelően távol legyen nagyvárostól, de tömegközlekedéssel azért megközelíthető. P-on ott a vasút, és ide bejön az autóbusz. A ZA-ral akkor már kialakult munkakapcsolatuk volt, így bukkantak rá D-re, „*erre a kis gyöngyszemre, a 35 házára, a 23 emberére.*” Itt vásároltak területet. (Kivonat és idézetek az AA-val készült interjúból.)

³ Ez a beszédmód például a falusi vendéglátók civil szervezete, vagy a borászat és a borturizmus fejlesztésére alakult egyesület munkatársának közléseiben jelent meg.

által megszólaltatott általános (nem személyhez kötődő) diskurzusokon keresztül igyekszem bemutatni.

2. A módszerről röviden

A zalai kistérségben lezajlott kutatás keretei között kétféle interjú készült a non-profit szereplőkkel. Egyrészt a szervezetek belső működésére fókuszáló *tematikus mélyinterjúk*, másrészt a vezetőkkel, munkatársakkal folytatott *narratív életút-interjúk*, összességében egy tucat személlyel. A megismert szervezetek és ezzel együtt munkatársaik körében idővel egy éles határvonal rajzolódott ki, mely a helyi érdekeltsgű valódi civil szervezetek, illetve a nonprofit vidékfejlesztő szervezetek között húzódik, ez az elemzés most csak az utóbbiakkal foglalkozik. A strukturált, tematikus mélyinterjúk információkat szolgáltatottak e szervezetek tevékenységi körére, szervezeti és cél szerinti működésére, forrásaira, kapcsolataira vonatkozóan, ezeket az adatokat a kutatás más szegmenseiben dolgoztuk fel. Sajátos és időközben fontossá váló melléktermékként azonban felfigyeltünk a szövegekben megszólaló fejlesztői diskurzusokra, valamint a helyi beágyazódás, a kapcsolatrendszer, a működés jellemzőiből kirajzolódó másodlagos szociológiai jellemzőkre. Ezért túllépve a tematikus interjúk korlátain, érdemesnek tűnt megfejteni a mögöttes összefüggéseket, implikációkat, jelentéseket. Amikor ugyanis interjúalanyaink saját tevékenységükről, forrásaikról, kapcsolataikról beszélnek, akkor a szervezet működésének olyan reprezentációját igyekeznek megalkotni, mely létjogosultságukat, hasznosságukat és feddhetetlenségüket igazolja. Ennek nyilvánvaló oka a szervezetek kemény küzdelme a fennmaradásért, a működéshez szükséges forrásokért. E legitimációs stratégiának alárendelve körvonalazódnak például a vidék fogalmának már említett sajátos, a szervezet (és az azt támogató csoport) érdekeinek megfelelő értelmezései, de ennek viselik nyomait az egyéni életutakat rekonstruáló narratívák is.

Az *élettörténeti interjúk* készítésének és elemzésének elsődleges célja az volt, hogy az életpálya-rekonstrukciók egymás mellé helyezésével kirajzolódjanak a civil szféra jellegzetes pályaívei, a hozzájuk kapcsolódó önértelmezések, illetve láthatóvá váljék, honnét, milyen utak vezetnek a nonprofit szférába. Másodsorban az is várható volt, hogy e fejlesztő narratívákból identitás-mintázatok bontakoznak ki, ezért az elemzés során tipikus jegyeket kerestem mind az életpálya-konstrukciókban (jellegzetes életútállomásokat, fordulópontokat, hivatkozott társadalomtörténeti eseményeket, helyeket, személyeket stb.), mind pedig az ezekre adott értelmezésekben, reflexiókban. Az élettörténeti narratívák időbeli perspektívája a jelenből mutat vissza a múltba (Kovács, 2007a:273.), ezért alkalmasak arra, hogy a múlt rekonstrukciójának módját vizsgálva jelenbeli motivációkat, stratégiákat érzünk tetten. Tehát amikor a beszélgetőtársak gyermekkori emlékeiről, fiatalkori döntéseiről vagy épp az ösökről esik szó, akkor is a jelen élethelyzet és önértelmezés szolgáltatja a múlt eseményeinek jelentést adó logikát. Az élettörténetek e kutatás szempontjából azért is meghatározó jelentőségűek, mert bennük olyan kulturális konstrukciókat ismerhetünk meg, melyekben a személyes tapasztalatoknak egy társadalmon, kultúrán belüli

megértése tükröződik, s ezáltal egyszerre adnak képet az egyénről és a közösségről, a partikulárisról és az általánosról. (Niedermüller, 1988.)

Az egyéni narratívákkal párhuzamosan megszólaló, lényegében kollektív alanyokhoz köthető diskurzusok vizsgálatára a foucault-i diskurzuselmélet kínálta módszert választottam. Foucault koncepciója szerint a diskurzusok a lehetséges kijelentések, értelmezések közül mindig szelektálnak (Foucault, 1998), azaz valamilyen hatalmi-stratégiai cél érdekében kiválogatják és korlátozzák a mondhatót. A diskurzusok háttérben tehát mindig sajátos érdekek és az ezek szolgálatába állított értelmezések, tudások munkálnak. Mindeközben ez a diszkurzív gyakorlat nem konkrét alany vagy alanyok érdekeit szolgálja, az egész egy személytelen társadalmi praxis, melyet a közösség személyközi viszonyaiból építkező hatalmi struktúra és logika működtet. (Foucault, 2000.) Kétségtelen, hogy a nonprofit fejlesztés közegében is működik (vagy működnek) erre a közege jellemző diskurzus(ok). E vizsgálat során azokat a nyelvi, metaforikus és szimbolikus mozzanatokot vettem számba, melyek részt vesznek a nonprofit vidékfejlesztés, mint sajátos gondolkodás- és tudásforma konstrukciójában.

3. Az életutak szervezőelve: a mobilitás

A megismert életutak talán leginkább szembetűnő és leggyakrabban visszatérő mozzanata a mobilitás, illetve annak különféle változatai. A rekonstruált élettörténetekben rendszerint már a család korábbi történetének felidézése során, az elődök számbavételekor megjelennek a majdani, az interjúalany életében megvalósuló mobilitást előmozdító vagy előrevetítő momentumok. Ezek jellemző módon dinamizálódtak, rendezetlen, instabil családi viszonyok, esetenként nehéz életkörülmények, történelmi-politikai eredetű sérelmek vagy valamilyen elszenvedett diszkrimináció, illetve az ezekből fakadó, lefelé irányuló társadalmi mobilitás formájában bukkannak fel az elbeszélésekben.

AA nagyszülei például egy markáns kultúrával és erős morális tartással rendelkező debreceni civis család sarjai voltak, nagyapja horthysta huszár, akit emiatt a második világháború után internáltak, és kényszermunkahelyre Komlóra küldtek családjával együtt. Itt interjúalanyunk édesanyja – ahelyett, hogy tanulmányait folytatta volna – fiatalon férjhez ment, mégpedig egy helybeli munkásörhöz. Ez a jelentős kulturális és világnézeti feszültségeket is hordozó házasság azonban adatközlőnk születése után hamarosan felbomlott. A válást követően a nagyszülők, az anya és a kisgyermek Zalaegerszegre költöztek. A család történetének szinte abszurdba hajló fordulataira igen érzékenyen reflektáló interjúalany beszámolója szerint a tágabb család egészét generációról generációra erőteljes kulturális, intellektuális hanyatlás jellemzi, mely az ő korosztályánál már az unokatestvérek esetében az egykor meghatározó értelmi-ségi jelleg teljes elvesztését eredményezi.

Egy másik interjúalany, BB apja repülőtiszt volt a magyar királyi légierőnél. Fiát a második világháború után származása miatt sok kellemetlenség érte, gimnáziumba is csak protekcióval kerülhetett. Ugyan katonai főiskolára szeretett volna menni, de

a származása következtében csak felsőfokú mezőgazdasági technikumba vették fel, ahova az ő megfogalmazása szerint mindenféle „bukott egzisztenciák” gyerekei jártak.

CC egy hét gyermekét egyedül nevelő anyja legkisebb gyermekeként látta meg a napvilágot, igen nehéz körülmények között nőtt fel. Bár a testvérek között több tehetséges gyermek is volt (megjegyzése szerint nála jobb képességű is), legkisebbként mégis egyedül ő tanulhatott tovább, mert az addigra felnőtt testvérek már anyáigilag hozzá tudtak járulni az iskoláztatásához.

DD nagypapa uradalmi kertész volt a Horthy-rendszerben, a családi legendárium szerint ezért verték agyon az ÁVO-sok. Szülei kiszakadtak a családból, eltávolodtak gyökereiktől, térben is, hiszen (a gyermek betegsége miatt és a könnyebb megélhetés érdekében) Budapestről vidékre, Siófok mellé költöztek.

Az élettörténetekben tehát jól láthatóan központi szerepet játszanak a legkülönbözőbb akadályok, sérelmek, nehézségek. A családokon belül vagy a család és környezet viszonyában gyakran feszültség állt fenn, az elődök igyekeztek leküzdeni ezt a feszültséget, úrrá lenni a nehézségeken, megbirkózni a társadalmi és történelmi körülményekből adódó válsághelyzetekkel, alkalmazkodni és eredményes stratégiát kialakítani a túlélésre, a továbblépésre. Ennek a stratégiának gyakran része az *elmozdulás*, akár földrajzi, akár társadalmi-kulturális értelemben.

Interjúalanyaink életében szinte minden esetben fontos szerep jut a *térbeli mobilitásnak*. A születésük és jelenlegi élethelyzetük kialakulása közötti időszakban családi mobilitás, tanulmányaik, munkavállalásuk kapcsán az ország távoli pontjai között mozognak.

AA családja, mint láthattuk, debreceni származású, ő maga Komlón született, gyermekkorát egészen a gimnázium befejezéséig Zalaegerszegen töltötte. Egyetemre Szegeden járt, majd pár év leforgása alatt Gödöllőn, aztán Veszprémben vállalt munkát, míg végül a Zala megyei D-n települ le (és a kutatás idején még nem töltötte be 40. életévét).

BB Sopronban született, Fertődön tanult, Türrjén, Undon, Iván községben, majd Sopronban élt és dolgozott, mígnem a nyugdíjazás előtti években a Zala megyei Zsz-on települt le.

EE Nagypiriten, egy Veszprém és Vas megye határán levő kis faluban született, középiskoláit Keszthelyen, a mezőgazdasági főiskolát Kaposváron végezte. Első munkahelye Sárvárhoz köti, majd T-n települt le.

DD budapesti születésű, Siófokon töltötte gyermekkorát, Zalaegerszegen járt középiskolába, Miskolcon és Budapesten végezte egyetemi és főiskolai tanulmányait, majd visszatért Zalaegerszegre.

E példák talán legfontosabb tanulsága, hogy a térségbeli fejlesztő civil szervezetek vezetői, azaz a nonprofit elit tagjai többnyire nem helyi vagy környékbeli, de sok esetben még csak nem is vidéki származásúak. Ebből adódóan tulajdonképpen nem rendelkeznek erős helyi kötődéssel, pontosabban kötődésük tárgya nem a település, annak társadalma, a helyi közösség vagy a táj, a kulturális vagy etnikai régió, hanem sokkal inkább az a *fejlesztő munka*, mely az adott helyszínnel kapcsolatos. Ez a tény feltétlenül befolyásolja a fejlesztőknek a lokálishoz való viszonyát. Egyfelől idegenként gyakran kritikusak (esetenként cinikusak) a helyi viszonyokkal

kapcsolatban, részleges kívülállásuk ugyanakkor szélesebb rátekintést is lehetővé tesz a nonprofit ügyekre, képesek azokat általánosabb, nem helyi problémaként látni. A lokális jelenségek így általánosabb ökológiai, szociális, munkaügyi, fejlesztési stb. kontextusokba és diskurzusokba illeszthetők. A helyi szcénáktól, kulturális és közösségi beágyazódástól függetlenül lévén, könnyebben belehelyezkednek másféle valóságokba és diskurzusokba, és mint messziről jött emberek, ezeket az idegen-szerű értékeket és diskurzusokat bizonyára hitelesebben tudják képviselni a helyiek előtt is. Ezáltal a fejlesztés egyik alapvető működési elvének felelnek meg: képesek a nonprofit kultúrának megfelelő jelentésekkel, értelmezésekkel felruházni lokális ügyeket, azaz a fejlesztés szempontjából értelmezhetővé, és ami a lényeg: anyagi forrásokkal támogathatóvá tenni azokat.

A fenti példákkal illusztrált földrajzi mobilitás persze másféle mobilitásokkal jár együtt, elsősorban a *munka világát* illetően. A sok lakhelyváltás mögött általában munkahelyváltás, gyakran kényszerűségből bekövetkező pályaelhagyás, új szakma választása áll.

BB aktív évei alatt volt mezőgazdász, tanár, úttörővezető, KISZ-titkár, IBUSZ-ügyintéző, szállodaigazgató, idegenvezető, telefonkönyv-ügynök, majd kistérségi menedzserként ment nyugdíjba. A váltások háttérében a rendszerváltásig lényegében a politikai vonalon kínálkozó lehetőségek kihasználása, egyfajta pozitív, bár nem tervszerű karrierépítés áll, a rendszerváltás után azonban mindegyik fordulatot az előző munkahely váratlan megszűnése, ellehetetlenülése váltotta ki (eladták a szállodát, melyet vezetett, leáldozott a telefonkönyv-biznisz stb.).

EE első munkahelyén, a Sárvári ÁG-ban megszűnt a kutatási feladat, amire felvették, ezért váltott először munkahelyet, így Türrjén főállattenyésztő lett, azután általános iskolai tanár, majd egy nonprofit szervezetnél projektvezető. Korábban sokáig prémesállat-tenyésztéssel egészítette ki keresetét, ma másodállásban minőség-biztosítási mérnökként dolgozik egy mezőgazdasági vállalkozásnál.

DD eredetileg hadtörténész szeretett volna lenni, ezért történelem szakon kezdett tanulmányokat az ELTE-n, majd látva, hogy ebből nem tud egzisztenciát teremteni, váltott, és végül műszaki informatikusként végzett. Tanult szakmájában azonban soha nem dolgozott, először a civil szférában helyezkedett el, majd egy nagy üdítőitalokat forgalmazó multinacionális cégnél dolgozott, végül a jelenlegi Ö. Alapítványnál kötött ki. Itteni tevékenysége mellett másodállásban úszó- és aikidóedző, a feleségével közösen vitt családi vállalkozásukban.

Látható tehát, hogy a nonprofit vezetői rétegre nem jellemző valamilyen választott hivatáshoz, pályához egy életen át tartó ragaszkodás: a talpon maradás vagy épp az előrejutás érdekében képesek és hajlandók váltani, még ha ez költözéssel vagy addigi életük gyökeres megváltozásával jár is. Rugalmasak, vállalkozó szelleműek, és az önmegvalósítás, a kibontakozás, az érvényesülés vágya hajtja őket előre. A részben kényszerű elmozdulás motivációi, azaz a feladatmegoldás, az önmegvalósítás, a szakmai célok elsődlegessége azt tükrözik, hogy valójában a kibontakozásnak, önmegvalósításnak a vidékfejlesztő nonprofit tevékenységben fellelt lehetősége az, ami a vidéki helyszínhez köti e szereplőket.

Interjúalanyaink saját bevallásuk szerint felismerték azt is, hogy épp a már jelzett családi előzmények, illetve a rendszerváltással bekövetkezett társadalmi és gazdasági átrendeződés következtében számukra a *tanulás* a mobilitás legkézenfekvőbb vagy egyedüli útja. A felnőttkori pályakorrekcióknak, a többszöri újrakezdésnek is a tanulás az egyik fontos kísérő mozzanata, gyakran ennek intézményesen támogatott lehetősége biztosítja számukra a továbblépést, a válságból való kilábalást. Az élettörténeti rekonstrukciók fontos és sokszor reflektált mozzanata a tanulni vágyás, a tudásvágy, vagy épp a tanulmányok megválasztásának stratégiai jellege.

BB pályája kezdetén felsőfokú mezőgazdasági végzettséget szerzett, ezzel rajzot, földrajzot, kémiát, biológiát, mezőgazdaságot, politechnikát oktatott különféle iskolákban, majd kiegészítő szakon elvégezte a kémiát a pécsi tanárképző főiskola székesfehérvári kihelyezett tagozatán.⁴

EE az élethosszig tartó tanulás ékes példája, alapdiplomája megszerzése után folyamatosan képezte magát tovább. Először (munkahelye ellenzésével dacolva) a zalaegerszegi marxista-leninista egyetem szakosítóját végezte el, majd a gödöllői Agrártudományi Egyetem mérnök-tanár szakán szerzett diplomát. Így biológiát és kémiát oktathatott, ezért tanárként helyezkedett el egy falusi általános iskolában. Munkahelye a pedagógus-továbbképzés keretében beiskolázta természetvédelmi mérnök szakon, így a '90-es évek végén megszerezte harmadik diplomáját. Meghallva az idők szavát aztán 2003-ban a veszprémi egyetemen minőségügyi szakmérnöki diplomát szerzett, melyet jelenlegi másodállásában kamatoztat.

CC számára a tanulás különleges lehetőség volt: családjának szinte minden tagja komoly áldozatokat hozott azért, hogy ő gimnáziumba járhasson. A hét testvér közül egyedül neki adatott meg ez a lehetőség, amelynek jelentőségét fiatalon talán nem is mérte fel igazán, inkább csak felnőttként. Ekkor már család, gyerekek mellett elvégezte a szombathelyi főiskola népművelés–könyvtár szakát, mert – ahogy ő fogalmaz – rájött, hogy a tanulás mégis fontos.

DD történelem szakos egyetemistaként úgy látta, hogy „*a bölcsészetből nem lehet megélni*”, ezért inkább váltott, és informatikát tanult, majd a Testnevelési Főiskolán elvégezte az edzői szakot.⁵

A tanulás jelentősége a nonprofit életutakban leginkább az új ismeretek elsajátítására való nyitottságban, a kibontakozás és önmegvalósítás intézményes kereteihez

⁴ „Állandóan képeztem magam, és mindenféle téren. Tehát én nem álltam le, hogy most a mezőgazdaságnál vagyok, akkor nekem csak az. Én mindig a többre törekedtem.” BB

„Bennem ez volt, hogy tényleg tanulni, ameddig lehet, tanulni, mert tényleg az az enyém, azt nem vehetik el. Ma, 61. évemben azt mondom, hogy micsoda marhaság. Egy szakmát megtanulni, egy szakmát, kézműves, cipész, szolgáltató, akármi, mert arra mindig szükség lesz, azt megfizetik. Nem pedig eltöltöttem nem tudom én hány évet a tanulással, rengeteg pénzt költöttem rá, és hol vagyok?” BB

⁵ Az ő történetének különösen „bájos” momentumja, hogy a számára fontos aikido mellé a főiskolán felvette az úszás szakot is, mert akkoriban egy akció keretében így egy áron két diplomát szerezhetett. Az úszáshoz egyébként különösebb kötődése addig nem volt, a megszerzett diploma révén azonban bébiúszást oktató feleségével közösen megalapította úszásoktatással foglalkozó (jól prosperáló) családi vállalkozásukat.

való alkalmazkodásban (szakmai végzettség megszerzése, új, piacképes tudásformák elsajátítása) rejlik. A szereplők ezzel a mentalitással könnyedén képesek behelyezkedni különféle új tudásrendszerekbe, korábbi ismereteiket új kontextusba illeszteni, ami a nonprofit nyelv és kultúra elsajátítása szempontjából igen fontos készség.

Az élettörténeti narratívákban időről időre felbukkannak az *ideológiai mobilitásra* utaló momentumok is. Adatközlőink ugyan különböző generációkhoz tartoznak (a harmincasoktól a nyugdíjas korosztályig), ám rendszerváltás előtti pályaszakasaikban fontos szerep jut a párt, a KISZ vagy a Hazafias Népfront keretei között kifejtett aktivitásnak. Az akkori ideológiai elkötelezettségnek mára szinte nyoma sincs, inkább egyfajta politikaellenes szemlélet figyelhető meg soraikban.⁶

A *rendszer*váltás nyilvánvalóan nemcsak az ideológiai vagy érték-orientációk tekintetében változtatta meg interjúalanyaink életét, sokan közülük egzisztenciálisan, szakmájukat, munkahelyüket illetően is súlyos veszteségeket szenvedtek el. A gazdasági és társadalmi átalakulás során főként az érettebb, illetve idősebb korosztályhoz tartozó adatközlőink kerültek nehéz helyzetbe, az ő nonprofit szféra irányába való elmozdulásuk, az ottani lehetőségek keresése egészen nyilvánvalóan ennek a törésnek a korrigálására irányul. Nagyon sarkosan úgy fogalmazhatunk, hogy e kiközlött életutak helyreállítására kínákozott lehetőség a nonprofit szervezeteknél végzett munka keretében.

EE-t először a termelőszövetkezetek válsága készítette arra, hogy másodállásban prémesállat-tartásba kezdjen (1992), majd pedig a közoktatás sokadik reformja. Az általános iskolában, ahol tanárként dolgozott, egye élesebb lett a verseny, csökkentek az óraszámok, így a tanári pályát is elhagyni kényszerült. Ekkor került a civil szférába, a D. közhasznú társaságnál lett projektvezető.

CC a rendszerváltás előtt tanácselnök volt, utána két ciklusban polgármesterré is megválasztották, aztán amikor harmadszorra már nem választották újra, akkor formálisan is a civil szférába tette át tevékenysége színhelyét. Ahhoz a nonprofit hálózathoz (a Z. Társulás és kapcsolódó szervezeteihez) tért vissza ekkor, melynek létrejöttében ő maga is meghatározó szerepet játszott. A társulás 1993-ban, az első önkormányzati választások után alakult, lényegében az akkor megválasztott új, tapasztalatokkal nem rendelkező környékbeli polgármesterek eszmeceسرéből, találkozásából nőtt ki.

Míg a felnőtt, illetve idősebb generációk életútjában törést, kényszerhelyzeteket hozott a rendszerváltozás, addig a fiatalabbak számára inkább lehetőségeket kínált. Esélyt arra, hogy megvalósítsák elképzeléseiket, hogy az addig kínákozó viszonyokhoz képest alternatív módon foglalkozzanak a számukra fontos tevékenységekkel, témákkal.

DD például a sorkatonai szolgálat helyett a polgári szolgálatot választotta, melyet a ZM egyesületnél töltött le. A későbbiekben azután egy abból kialakuló egyesületben kezdett környezeti tanácsadással, gyerekek táboroztatásával foglalkozni – in-

⁶ Ennek jellemzőit és jelentőségét a tanulmány végén, a fejlesztő diskurzus(ok) bemutatásánál tekintem át.

formatikus létére így került kapcsolatba a zöld mozgalommal és a civil szférával. Itteni tapasztalatai, kapcsolatai révén került jelenlegi munkahelyére, egy ökológiai vidékfejlesztéssel foglalkozó alapítványhoz.

4. Tőkéek és tudások a nonprofit fejlesztés gyakorlatában

Ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy milyen szimbolikus tőkefajták jelennek meg a nonprofit vidékfejlesztés keretei között, pontosabban, hogy a fejlesztővé vált értelmiségiek milyen – korábbi pályájukról magukkal hozott – tőkéket, tudásokat aktivizálnak a nonprofit szektornak ebben a szeletében, akkor elsőként a kapcsolati tőke fontosságát kell kiemelni.⁷ A korábban népművelőként, klubvezetőként, népfrontosként, tanácselnökként, agrárszakemberként⁸ vagy éppen környezetvédelmi aktivistaként kiépített helyi-regionális, illetve szakmai kapcsolatrendszerek, ismeretségek jól átvihetőek a vidékfejlesztő tevékenységbe. Sőt, a jelek szerint a vidékfejlesztésnek a politikával leginkább érintkező területein a jól hasznosítható kapcsolatrendszer a nonprofit fejlesztő tevékenységre való alkalmasság alapvető feltétele. Egyik interjúalanyunk emlékei szerint az akkori polgármester ezekkel a szavakkal hívta őt a második megyéből kistérségi menedzsernek: „*Gyere ide, segítsd a várost kapcsolataiddal!*” (BB) De a helyi kötődéssel rendelkező CC esetében is a munkája révén kialakult szakmai-intézményes kapcsolatrendszer tette lehetővé, hogy kétéves tanácselnöki, majd még két cikluson keresztül végzett polgármesteri ténykedése után a nonprofit vidékfejlesztés terepén landoljon (és legyen nagyon sikeres). Visszaemlékezései szerint, amikor népművelőből tanácselnökké választották, akkor, mint a megyében a nagyobbak közé tartozó, kétezres lélekszámú kisváros újsütetű polgármestere, kereste a kapcsolatot a környékbeli települések vezetőivel, akikkel az idők folyamán aztán szoros együttműködést alakítottak ki, amely egy igen eredményes kistérségi társulás létrejöttéhez vezetett. Ez a társulás és a holdudvarában működő, részben interjúalanyunk által alapított nonprofit szervezetek kínáltak számára megfelelő pályakorrekciós alternatívát, amikor harmadjára már nem választották meg a polgármesteri tisztségre.

Egy harmadik adatközlőnk szakirányú tanulmányai, valamint a központi környezetvédelmi intézményrendszerben eltöltött pár év alatt tett szert azokra a szakmai kapcsolatokra, melyek révén partnereket talált saját ökológiai vidékfejlesztésen alapuló koncepciója megvalósításához, az általa létrehozott alapítvány keretei között.

A nonprofit fejlesztői munka eredményességének másik összetevője – az élettörténetek tanúsága szerint – valamiféle *szervezői, mozgalmi tapasztalat*. Ez a mo-

⁷ E tőkefajta meghatározó jelentőségének maguk az érintettek is tudatában vannak: „*de én ezt nagyon szerettem csinálni régen is, ezt a zöld civil dolgot, meg hát a másik az, hogy elég kis ország vagyunk, ez belterjes történet. Megint jönnek-mennek emberek, van fluktuáció, de azért a kapcsolati tőke a legerősebb.*” (DD)

⁸ Csíte és Kovách adatai szerint a vidékfejlesztő nonprofit elit tagjai jellemzően vidéki nem agrár értelmiségiek. (Csíte–Kovách, 2002.)

mentum szinte minden adatközlőnk életében megjelenik így vagy úgy. Az idősebbek életkoruknál fogva a KISZ, a Hazafias Népfrent, valamilyen művelődési vagy sportmozgalom, különféle klubokban tettek szert ilyen jellegű tapasztalatokra, míg a fiatalok például a zöld mozgalmak, az ornitológus mozgalom soraiban ismerkedtek meg a civil ügyek vitelének módszereivel. Esetükben a mozgalmi tapasztalatot a projektkultúra ismerete egészíti ki, amellyel már rendelkeztek, amikor a nonprofit vidékfejlesztés területén kezdtek tevékenykedni. Ez a tudás tehát már nem a nonprofit szférán kívülről származik, hanem a szektoron belüli átvitelről van szó, ami minden kétséget kizáróan komoly előnyt jelentett számukra.

A nonprofit fejlesztési tevékenységben a jelek szerint tehát azok a vidéki humán értelmiségiek látnak fantáziát, akik számára a tudás és a tanulás meghatározó érték, akik úgy látják, hogy szakmailag és egzisztenciális értelemben akkor lehetnek eredményesek, akkor képesek egy számukra elfogadható karriert felépíteni, ha *saját szellemi tőkájüket*, különféle más területekről (közigazgatás, oktatás, környezetvédelem stb.) származó *tudásukat és tapasztalataikat* kamatoztatják – adott esetben a vidékfejlesztésre létrejött nonprofit szervezetekben. Ebben a vonatkozásban a nonprofit karrier a közigazgatási/politikai és az önálló vállalkozói karrier alternatívája.

5. A személyiség ereje

Az adatközlők megismerése, a velük folytatott beszélgetések során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy bizonyos mentalitások, karakterek, személyiségjegyek másoknál erőteljesebben jellemzik ezt a nonprofit fejlesztői közeget. E közös jellemzők körén belül azonban fontos, szervezetszociológiailag is értelmezhető különbség mutatkozik: egészen más karakterek, mentalitások jelennek meg a szervezetek „első vonalában”, azaz a vezetők soraiban, mint a második vonalbeli munkatársak között. A tipikus nonprofit vezető általában karizmatikus, impulzív, erős személyiség, aki a szervezet egészére nézve meghatározó, arculatformáló jelentőségű. Egyik interjúalanyunk maga is elismeri: *„Nem is tagadhatom, és ez nyilvánvaló, hogy az alapítványban én egy meghatározó személyiség vagyok, az én személyiségem rányomja a bélyegét pozitív és negatív értelemben egyaránt az alapítványra. Ez így van. Ezen megint sokat filozofálok, hogy ez jó vagy rossz.”* (KA) A vezetői elit tagjai sok esetben azért ilyen magukkal ragadó, dinamikus egyéniségek, mert kicsit „kilógnak a sorból”, meghatározó tulajdonságuk a kihívások, különlegességek, az egzotikum keresése.

„Legfőképpen az állatok érdekeltek, tehát én négyéves koromban, amikor más még ott tart, hogy úrhajós lesz, meg mozdonyvezető, meg ilyesmi, akkor én tudtam, hogy van olyan, hogy zoológus, és én zoológus leszek, és Afrikába megyek gepárdokat menteni, meg minden. Egyébként érdekes, hogy ez az Afrika-mánia, ez egyébként még mindig nem múlt el, csak közben rájöttem arra, hogy Magyarországon is vannak itt helyben ugyanolyan..., egyrészt egzotikus, sőt még nagyobb kihívás...” (AA)

A vezetői feladatra átlagon felüli ambícióik, az önmegvalósítás igénye, a kezdeményező képesség teszi alkalmassá őket. Amint korábban már láttuk, a közösségi szerepvállalás gyakran egészen gyermekkoruktól kezdve jellemzi őket (úttörőmozgalom, KISZ, madarász mozgalom, kulturális szervezés, helytörténeti mozgalom, eszperantó mozgalom stb.).

BB élete jól példázza az ilyen jellegű aktivitások szerepét: a gimnáziumtól kezdve vezetett önképzőkört, természetjáró szakosztályt, tájékozódási futó volt, faliújságot és iskolarádiót szerkesztett. Fiatal tanárként falusi színjátszó kört hozott létre, eszperantó tanfolyamot tartott, később úttörőtitkár lett, a KISZ-bizottság tagja, lövészklubot vezetett, focicsapatot edzett, Sopronban a Városszépítő Egyesület, a Művészetbarátok Köre és a város 700 éves jubileumi rendezvényeit koordináló bizottság vezetése fűződik a nevéhez. Részt vett az Osztrák–Magyar Corvinus Kör és a Hazafias Népfront munkájában is.

CC fiatal éveiben szülőhelyén aktívan részt vett az úttörőmozgalomban, később ifjúsági klubot szervezett. Érettségi után a helybeli művelődési házban lett szervező, KISZ-klubot vezetett, majd később egy építőipari vállalat személyzetis munkatársaként – mint egyfajta önkéntes kultúros – különféle vállalati programokat, kirándulásokat szervezett. Ő maga így jellemzi saját aktivitását:

„Szóval mindig ott vagyok az elindításnál, a szervezésnél, valamiféle olyan útraráállítani, aztán ha az úgy megy magától, akkor én nem nagyon szoktam, akkor már az úgy nem az a célom, hogy valahol az ember... ott ragadjak, hanem esetleg egy következő.” (CC).

Az élettörténeteket rekonstruáló beszélgetések során az interjúalanyok gyakran megfogalmazták, hogy nehezen tűrik a kötöttségeket, munkájukat illetően nagyfokú függetlenséget igényelnek. Az ilyen értelmű reflexiók általában a munkahelyváltással, pályamódosítással összefüggésben hangoztak el. Íme néhány példa:

„Én úgy gondolom, vagy legalábbis remélem, hogy én nem uralkodom másokon, mindenkit megpróbálok befolyásolni, de ez a direkt uralmi rendszer ez nekem nem..., viszont én ezt nem bírom elviselni.” (AA)

„Amikor én ezt az egy munkahelyem felszámolását átéltem, akkor megfogadtam, hogy még egyszer olyan munkakörben nem fogok elhelyezkedni, ahol nem vagyok hatással a folyamatokra.” (EE)

CC főállásban kistérségi megbízott, ezt megelőzően vállalkozóként dolgozott, korábban pedig polgármester, illetve tanácselnök volt. A kistérségi megbízotti tevékenységről mondja:

„Aki előttem volt, annak is mindenben segítettünk, mert én akkor nem is gondoltam rá, hogy meg kellene pályázni, nem akartam jobban mondva. Nem akartam

föladni függetlenségemet. Én akkor egyébként már nagyon régen elszoktam attól, hogy nekem megmondja valaki, hogy mikor dolgozzak, meg hogyan dolgozzak.” (CC)

Az autonómia iránti elemi igényhez egyes esetekben harcos, konfrontatív attitűd társul. AA rövid szakmai pályafutását esetenként munkaügyi perbe torkolló munkahelyi konfliktusok sora jellemzi. Ő maga így értékelt a pályája során kialakult konfliktushelyzeteket és az ezek kialakulásában játszott saját szerepét:

„Nekem minden merev rendszerben vannak konfliktusaim.” (AA)

A jelek szerint tehát a megkérdozett nonprofit vezetők karakterüknél fogva nehezen alkalmazkodnak a merev, hierarchikus felépítésű, kötött előmeneteli rendszer szerint működő, rugalmatlan, bürokratikus szervezetekhez. A kényszerű alkalmazkodás, beilleszkedés alternatíváját számukra a civil, nonprofit szervezeti forma jelenti, egészen pontosan egy civil szervezet létrehozása. Ezzel kapcsolatban nem győzik eléggé hangsúlyozni, mennyire nagyra értékelik a nonprofit keretek között megvalósított demokratikus vezetési stílust: a bizalmat, a barátságos munkahelyi hangulatot, a kialakult baráti viszonyokat.

AA a munkatársak kiválasztásáról így nyilatkozik:

„Voltak próbálkozásaim, de egyébként én nem vagyok egy ilyen cserélgető típus. Tehát ami egy csomó civil szervezetnél van, hogy főleg ilyen munkaügyi támogatással felvesznek valami friss húst, aztán egy év múlva kidobják, az nálam nem működik. És mivel én kutya rossz főnök vagyok, tehát senkit nem vagyok hajlandó ellenőrizgetni meg utasítgatni, nekem önálló és meggyőződéssel dolgozó munkatársakra van szükségem, akikkel baráti viszonyban tudok lenni.” (AA)

„...tehát jó itt dolgozni. És azért szerintem, hogyha valahol szeretünk dolgozni és szeretjük csinálni amit csinálunk, akkor azért úgy jól érzi egy kicsit magát az ember a bőrében, és attól ugye jókedvűen mész haza, jobb a családi hangulat is, mint ha úgy mész haza, hogy ütik a hátadat.” (FF)

A vizsgált szervezetek belső viszonyainak kiegyensúlyozott, demokratikus voltát azonban némileg megkérdőjelezi a beosztott munkatársaik narratíváiban fel-felbukkanó egyoldalú, aszimmetrikus viszonyokra utaló mozzanatok. Több, magát a második vonalba helyező nonprofit munkatárs a legnagyobb jóindulatról és lojalitásról téve tanúságot „alappillérnek”, „szülőanyának” (tudniillik a szervezet szülőanyjának), „erős hajtóerőnek” titulálja a szervezetek csúcsvezetőit.⁹ Ezek a metaforák arra engednek következtetni, hogy talán mégsem olyan kiegyenlítették, partneriek és demokratikusak e szervezetek belső viszonyai, még ha nem is a vezetők önkénye, hanem

⁹ „...felülmúlni nem lehet. Erre van szüksége a B-nek, egy ilyen vezető személyiségre!” (GG)

inkább a kevésbé magabiztos és egzisztenciálisan kiszolgáltatott helyzetben lévő beosztott munkatársak odaadó lojalitása miatt. És ezzel egy fontos törésvonalhoz érkeztünk, mely meghatározza a vidékfejlesztő nonprofit szervezetek személyi összetételét, és ezen keresztül szervezeti mindennapjaikat.

Azok a munkatársak ugyanis, akik többé-kevésbé önállóan, mégis beosztottként viszik e szervezetek ügyeit, életútjukat, kötődéseiket, karakterüket illetően sok tekintetben e fent jellemzett vezetői típus teljes ellentétét valósítják meg. Jellemzően helyi származású és erős helyi kötődéssel rendelkező közép- vagy felsőfokú végzettségű nőkről van szó, akiknek életútjában meghatározó, pozitív fordulatot hozott, hogy valamelyik vidékfejlesztő nonprofit szervezetnél sikerült munkát találniuk. Eredeti szakmájukat tekintve vendéglátóst, kertészmérnököt, biztosítási üzletkötőt egyaránt találunk közöttük, ami közös bennük, hogy eredeti foglalkozásukban a környéken nem találtak munkalehetőséget. Ez a momentum sokuk esetében meghatározó jelentőségű lett. FF történetében évekig elhúzódó családi tragédiák sorozata (kisgyermek halála, másik gyermek súlyos betegsége, férj alkoholizmusa, megélhetési nehézségek) által kiélezett krízishelyzetből jelentett kiutat az új munkahely, ahol saját bevallása szerint végre nyugodt, baráti légkörben tud dolgozni, és ahol még élettársa is álláshoz jutott. GG története is hasonló, ő a gyás után nem tudott korábbi munkahelyére visszamenni, munkanélküli és ennek következtében súlyos depressziós lett. Ennek az egész családját megviselő nehéz helyzetnek az vetett véget, hogy egy támogatott program révén munkát, ezáltal bizonyítási lehetőséget kapott a ZB egyesületnél, melynek azóta is igen lelkes és eredményes munkatársa. Látható, hogy e beosztott nonprofit munkatársakat igen nehéz, gyakran kilátástalan helyzetekből segítette továbblépni az őket alkalmazó szervezet, melyhez (és főleg ezek vezetőihez) ezért szinte feltétel nélkül lojálisak, munkájukat óriási lelkesedéssel, odaadással végzik. A vezetőkhöz és a szervezethez való kötődés másik összetevője az interjúhelyzetekben megfigyelt, továbbá a narratívákból is kirajzolódó jellemző vonás: ezek a munkatársak önértékelésükben, viselkedésükben, kommunikációjukban sokkal bizonytalanabbak, mint vezetőik.

A vidékfejlesztő szervezetek munkatársai között megjelenőben van egy újabb jellemző típus is: a fiatal, szakirányban jól képzett, a vidéki közeghez kötődő és ott maradni szándékozó diplomás. A különféle vállalkozási, gazdálkodási vagy ügyviteli felsőfokú végzettséget éppen csak megszerzett fiatalok számára a vidéki viszonyok között ezek szerint a nonprofit szervezetek jelentik az egyetlen reális alternatívát a képzettségüknek megfelelő munkavállalásra. A két típus közös vonása, hogy a magánéleti vagy szakmai pályafutás kizökkenését orvosolja, vagy ennek veszélyét hárítja el az aprófalvas vidék nonprofit szervezeti hálózata azáltal, hogy munkahelyet teremt (illetve a saját munkavégzés feltételeinek megteremtéséhez nyújt segítséget) egy jól körvonalazható csoport, réteg számára. Számukra az adott körülmények között nem kínálkozik más alternatíva, ráadásul e szervezetek emberileg is biztonságot és támogatást adó keretei között jól is érzik magukat.

6. A nonprofit szervezet és a saját egzisztencia határának elmosódása

A vezetők személyének erőteljes befolyása a szervezetek egészére, a munkatársak egzisztenciális kiszolgáltatottsága, mentális törékenysége, és ebből is adódó erős érzelmi kötődésük az őket foglalkoztató nonprofit szervezethez vélhetően mind hozzájárulnak ahhoz, hogy e vidékfejlesztő civil szervezeteknél a szervezet és a tagok saját egzisztenciája jelentős mértékben összemosódik. Ennek talán legszembetűnőbb jele a szervezeteket átszövő rokoni-családi viszonyok: a házastársak, ismerősök, rokonok foglalkoztatása (pl. az EE által vezetett szervezetnél az egyik projekt vezetője saját felesége volt, egy másiké pedig a lányuk; AA az általa irányított alapítványnál saját és egyik munkatársa élettársát is foglalkoztatja). A vezetők és lelkes munkatársaik gyakran otthon is dolgoznak, egy-egy pályázati határidő előtt hazaviszik a sürgős munkát. Esetükben a munkaidő és a szabadidő, illetve a munkahely és az otthon nem különül el élesen, de ahogy ezt egyikük megfogalmazta: „*ez civileknél teljesen normális*” (DD), azaz bevett gyakorlat. FF például egy-egy határidős munka végső hajrájában, hogy éjszaka is dolgozhasson, kiskorú gyerekeit is magával viszi a lakóhelyüktől távolabb eső alapítványi házba, a gyerekek másnap onnét mennek iskolába. Az sem ritka, hogy egy elszánt vezető, mint az ökológiai vidékfejlesztés megszállottja, AA, a saját személyes anyagi forrásait is bevonja a szervezetbe.

„De hát ebben azért benne volt az is, hogy sokáig papíron minimálbéren voltam, és azt se vettem fel, meg ilyen apróságok. Azért kökeményen beleraktam én ebbe a saját egzisztenciámat. Magyarán nem a saját egzisztenciámat építettem, hanem az Ö-t. Az más kérdés, hogy most már ez megfelelő egzisztenciális háttérrel jelent. De ez a megfelelő lehet, hogy másoknak nem lenne megfelelő. El kell dönteni, hogy az ember mit akar abban az egy darab életében: pénzt hajkurászni, vagy valami értelmeset cselekedni.” (AA)

A vezetők és a munkatársak a szó szoros értelmében a sajátjuknak, privát életük részének (is) tekintik az adott nonprofit szervezetet. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a vezetők az esetek nagy részében maguk kezdeményezték a szervezet alapítását, a működéshez és fennmaradáshoz szükséges forrásokat kutatva a beosztott munkatársakkal együtt nap mint nap megküzdének a szervezet léteért és saját munkájukért, ötleteiket, tudásukat, szellemi tőkéjüket, meggyőződéseiket viszik a támogatások piacára. Privát életüknek tehát az átlagnál jóval nagyobb részét vonják be a szervezeti munkába, így érthető az az erős érzelmi töltettel rendelkező kötődés, mely egyeseket a szervezethez fűz.

„Annak a megteremtése, és hogy addig eljutott, nagyon sok közöm volt hozzá, és az olyan, mint az embernek a gyereke. Hogy én elengedem, de ha szükség van rám, akkor el tudnak érni. És ez igazából így működött, hogy amikor kellett, akkor visszamentem.” (CC)

7. Diskurzusok a vidékfejlesztő praxisban

A beszélgetések során interjúalanyaink számos olyan megjegyzést, kijelentést tettek, melyek bár fejlesztő tevékenységükkel kapcsolatosak, mégsem érdemes őket az élettörténet, az identitás vagy a mentalitás szemszögéből értelmezni. Vélhetően közelebb járunk ezek lényegéhez, ha olyan hatalmi és tudásrendszerek megnyilvánulásainak tekintjük őket, melyek a szakmai, közéleti nyilvánosság vagy a politika keretei között működnek. Eszerint tehát a személyesnél és lokálisnál általánosabb érvényű diskurzusok munkálkodására ismerhetünk rá az aprófalvas régió vidékfejlesztő szövegeiben.

A megismert szervezetek többségénél a beszélgetések során valamilyen formában megjelent a *harc, a küzdelem* motívuma. A nonprofit szféra sajátos jellemzője az itt tevékenykedők munkáját átható küldetéstudat, a vidék mindennapjait jellemző problémákkal, hiányosságokkal kapcsolatos felelősség vállalása, a feladat iránti elkötelezettség. Ez a tevékenység nemcsak lelkesedést, odaadást igényel, hanem komoly erőfeszítéseket, esetenként konfliktusok felvállalását, kitartást, érdekérvényesítő képességet is. Interjúalanyaink ebben az értelemben használják a harc metaforáját saját nonprofit tevékenységük jellemzésére.

„Tehát itt azok az emberek, akik ezeket a szervezeteket létrehozták, akik itt a vidékfejlesztésben dolgoznak, vagy a térségi társulás életét valamilyen szinten próbálják irányítani, tehát ez a mag a kezdettől fogva megvan. És nem hamvad a lelkesedésük. Tehát mindig meg tudnak újulni, mindig tudnak alkalmazkodni, és mindig tudnak új dolgokat létrehozni, és rendkívül tudnak harcolni dolgokért.” (FF)

„Nagyon sokat küzdöttem egy csomó dologért, amit... akár országos szinten is, akár itt helyben is. (...) Igazából az lenne a fontos, amit megértenének, tehát ami üzenete van ennek az egésznek. Akár döntéshozóknak, akár az erdei iskolában vagy valahol. Hogy ez miről szól, meg hogy miért van, meg mi az, hogy modellház, hogy mit kellene bemutatni, meg hogy milyen kilátásaink vannak a jövőt illetően, akár már az én gyerekeimnek is. Ezeket így jó lenne, ha fognák, de hát ez egy nagyon nehéz küzdelem.” (DD)

A harcot, a küldetést középpontba állító diskurzus speciális (és bizonyos értelemben szélsőséges) színfoltja az az ökológiai vidékfejlesztéssel foglalkozó alapítvány, melynek munkatársai igen intenzíven jelenítettek meg egy *harcos, progresszív zöld beszédmódot*. A környezetvédelem területén sem lokális, sem globális összefüggésekben nem ismeretlen ez a beszédmód, melynek egyik fő jellemzője egy militáns, konfliktusos verbális viselkedésmód. A szervezet vezetőjének élettörténeti reflexióiban, a szakmai munkát bemutató elbeszéléseiben egyaránt hemzsegnak az ilyen és ehhez hasonló kijelentések:

„És már nagyon harcos természetvédő voltam már általános iskolás koromban is, ez csak eldurvult és fokozódott a gimnáziumban. [Miben nyilvánult ez meg, mitet csinált?] Jaj, mindent. Tehát az, hogy üldögéltem a kivágandó fák tetején három napig, és nem voltam hajlandó lejönni, és erre másokat is rávettem, hogy ne legyenek kivágva. Meg ilyen állattani és növényntani felméréseken keresztül, már amit egy középiskolás gyerek tud, meg biológiai verseny, megszerveztem a természetvédelmi kört, ilyeneket.” „Egyre inkább elharapózott a természetvédelem.” „Tehát harcoltunk.” (AA)

Az ilyen asszertív szakmai magatartás nyilvánvalóan a kitűzött célok elérését hivatott segíteni, a háttérben egy tudatos differenciálódásra, elkülönülésre építő önmeghatározással. A szervezet vezetője, tagjai vissza-visszatérően deklarálják máságukat a zöld mozgalom tipikusnak, átlagosnak tekintett képviselőivel szemben. AA, az alapítvány vezetője az egyik beszélgetés során hangsúlyozta, hogy ők abban különböznek a zöld civil szervezetek döntő többségétől, hogy nemcsak azt mondják, hogy mit nem szabad csinálni, hanem helyette azt igyekeznek bemutatni, hogy mit hogyan kellene tennünk. Mindig egy másik utat próbálnak kínálni, ehhez elméleti és gyakorlati képzést, és konkrét működő projekteket visznek, illetve mutatnak be. Mivel célcsoportjukat a kistelepülések, kistérségek alkotják, előttük csak úgy lehetnek hitelesek, ha gyakorlati teljesítményt is képesek felmutatni. Azt is fontos különbségként emeli ki a többi zöld szervezethez képest (és ennyiben sikeresebbnek is tartja saját szervezetét), hogy

„mi nemcsak a direkt környezet- és természetvédelmi támogatásokra utaztunk, már csak azért is, mert egy kezdő, frissen megalakult zöld civil szervezet számára ez akkor ugye nem mindig volt elérhető – most már ezzel sincsen gond –, hanem eleve a területfejlesztés, vidékfejlesztés, turizmus – ebbe ágyaztuk be ugyanazt az ökológikus vidékfejlesztést. Az ökológikus vidékfejlesztésbe ágyazott természet- és környezetvédelmet.” (AA)

„De abban is különbözünk a zöld szervezetek döntő többségétől, hogy épp azt mondtam, a legfőbb együttműködő partnerünk nekünk nem egy másik zöld szervezet. Hát baromi egyszerű – már elnézést – egy másik zölddel együttműködni, csak hát ez a célhoz nem visz közelebb. Hát nekünk a legfőbb partnereink a vidékfejlesztésben érdekeltek kell, hogy legyenek, még akkor is, ha nehezebb velük együttműködni.” (AA)

A harcos mentalitás és az ezzel kapcsolatos képekkel operáló diskurzus minden bizonnyal a civil szféra (véltetően múltjából hozott, történetével, politikai eredetével összefüggő)¹⁰ mozgalmi jellegéből ered, és a civil, illetve nonprofit szervezetek min-

¹⁰ Ne feledjük, hogy a hazai civil-nonprofit szféra az 1980-as évek végén, a rendszerváltást előkészítő legkülönfélébb civil és politikai mozgalmakból nőtt ki. Ennek az időszaknak az alapélménye

dennapi belső kommunikációjában éppúgy jelen van, mint a szféra kifelé megjelent arculatában.

Egy másik, társadalom- és politikatörténeti kutatásokból ismert *antipolitikus* diskurzus nyomai is minduntalan felsejlenek az interjúszövegekben. A '90-es években empirikus kutatások és mentalitástörténeti elemzések hívták fel a figyelmet a magyar társadalom erősen antipolitikus, azaz politikaellenes beállítottságára, melynek szembetűnő jele a politikai részvétel és cselekvés nem politikai alternatíváinak preferálása, a politika káros, gonosz erőként való értelmezése, és a független értelmiségi, a szakértő – és hozzátehetjük: a civil aktivista alakjának mitikussá nagyítása a közéleti beszédmódban. A politikához való viszonyunk ezt a változatát képviselik szinte kivétel nélkül a vizsgált aprófalvas térség fejlesztő nonprofit vezetői. A politikával szemben általában véve elutasítóak, a szakmaiság, az eredményes mindennapi cselekvés ellenpontjának tekintik, azaz olyan tényezőnek, mely nem mozditja elő a problémák valódi kezelését.

„Meg én, ha valamit az életben rühellek, az a politika, mindenféle szinten.” (AA)

„Én azt hiszem, hogy ebből a szempontból nincsen nagy véleményem a mai döntéshozókról általában.” (DD)

„Politikáról beszélgetünk. Én sajátos nézőpontból szemlélem az eseményeket, tehát közvetlenül azt mondhatom, hogy hasznom sose volt, meg félt, hogy nem is lesz. Inkább szakmai és valós dolgok oldaláról próbálok szemlélni.” (EE)

A politikával, a politikusokkal való kapcsolatnak még az árnyékát is igyekeznek kerülni. Értelmetlennek, feleslegesnek tartják a politikai partnerek keresését, egyfelől korábbi rossz tapasztalataik, másfelől általában a politika világában megfigyelt morális deficitek miatt.

„De ilyen diplomáciai kapcsolatokra nincs igazán időnk. Sőt, azokból a szervezetekből, amelyek ilyen diplomáciai kapcsolatokra épültek, azokból ki is vonultunk. Elég nagy füsttel.” „Például a Vidék Parlamentjéből kiléptünk. Egyszerűen egy olyan irányba, olyan politikai irányba kezdett el menni, hogy... Pedig én, elnökségi tag voltam, de kiléptünk, kész. A Magyar Természetvédők Szövetségéből formálisan nem léptünk ki – ott alelnök voltam –, de teljesen visszavonultunk. És azt kell, hogy mondjam, hogy ma nem látok olyan országos szervezetet, amibe hajlandók lennének munkát fektetni, mert ezek az ernyőszervezetek inkább azért vannak, hogy egy-egy szűk csoport a sok kicsin próbálja magát fenntartani. Na, most,

a még fennálló, de már rogyadozó rendszerrel való óvatos szembeszegülés, az apró lépésekből álló hétköznapi küzdelem egy élhetőbb életért, demokratikusabb társadaloméért. A vidék helyzetének javításán munkálkodó nonprofit fejlesztők saját tevékenységüket gyakran ma is az ellenérdekeltektől (gazdasági, politikai stb.) centrummal (hivatalok, hatóságok, politika) való viaskodásként élik meg.

ameddig ez így van, addig mi ehhez nem asszisztálunk, pedig több olyan lehetőségünk lett volna, hogy mi is bekerüljünk abba a körbe, aki mások hátán élőködik. De ez nekünk nem pálya. Meg az erkölcsi értékrendünk más. És azt szoktam mondani, hogy a fenntarthatóságról beszélni csak hitelesen lehet. Na, most, ha én másokon élőködök, akkor én nem lehetek hiteles... most akkor minden ilyenből kivonultunk.” (AA)

„Na, a pártpolitikusoknak voltak felénk kezdeményezéseik, de mi erre nagyon vigyázunk, hogy nagyon-nagyon-nagyon csekély mértékű bármiféle kapcsolatunk is legyen a politikával. Kizárólag szakma-politikai kérdésben, meg az, ha van egy probléma, amibe a pártpolitikusokat be kell vonni, akkor bevonjuk, de voltak olyan próbálkozásaik, hogy az Ő. projektjeit feltüntessék az ő sikereiként, vagy pártpolitikai színekbe... Ezt csírájába fojtjuk el, nem, ezt nem szabad.” (AA)

A politikusok hiteltelenek e nonprofit szereplők számára, akik csalódottan, kételkedve, kiábrándultan beszélnek a politikusok szerepéről általában, és konkrétan a vidékfejlesztés kapcsán.

„Itt mindenki a partnerséget szajkózza az élet minden területén, meg ugye az unió így, meg a szubsidiaritás, meg a partnerség, és akkor ezek az emberek, akik a politika bizonyos régióiban vannak, nem tudják megfogalmazni, amikor rákérdeznek, hogy akkor a szociáldemokrata értékek közül jelenítsen meg néhányat. A partnerség az nem papíron létezik, hanem az egy szemléletmód, ahogy a velünk szembenálló személyt, legyen az akár az iskolai keretek között egy diák, azt én partnerként fogadom el, tehát neki is hatása van a történetekre, nem diktálok. És ezt nem igazán látom a közéletben még jól értelmezni.” (EE)

Általánosságban leszögezhetjük, hogy a nonprofitok narratíváinak középpontjában a fejlesztő gyakorlat áll. Saját tevékenységük fő erényének pragmatikusságukat, a problémák valós kezelésére irányuló törekvésüket tartják, úgy látják (illetve ábrázolják) önmagukat, mint akik a vidéki színtéren ritka kivételként tevékenyen igyekeznek javítani a mindennapi élet feltételein, a vidék sorsán, legyen szó munkahelyek teremtéséről, a turizmus fejlesztéséről vagy a természeti környezet megóvásáról. A vidékfejlesztők által elmondottak gerincét egy kifejezetten *gyakorlatorientált beszédmód* alkotja, mely az élettörténetekben éppúgy megfigyelhető, mint a tevékenység bemutatásakor.

A vidékfejlesztés uralkodó diskurzusai eszerint többszörösen *külső kiindulópontból* irányulnak a vidékre, mint a fejlesztés tárgyára. Néhány kivételtől eltekintve ugyanakkor, elsősorban nem a vidék szülöttei határozzák meg a diskurzus működését, nem ők azok, akik mint vidékfejlesztők megszólalnak, ugyanakkor mégis távolságtartással szemlélik a vidéki társadalom erózióját. A vidéki mindennapok világától idegen nyelvezet és beszédmódok szövik át az elbeszéléseket (a nonprofit szervezeti kultúra sajátos terminusai, vagy például az ökológiai beszédmód). Erőteljes politika-

ellenes szemlélet, ugyanakkor a gyakorlat előtérbe helyezése jellemzi a diskurzus egészét.

„Valahogy úgy alakult az évek során, hogy akkor én majd kutatóként ott maradok az egyetemen, és akkor így végiggondoltam, hogy milyen jó lesz, ötvenéves koromra lesz 17 méter tanulmányom, és akkor a takarítónő néha bejön, és lefújja róla a port. És akkor ezt akarom? Hát nem ezt akarom. És akkor úgy közben pusztul a világ, egyre nőnek a környezeti és egyéb problémák, és akkor úgy döntöttem, hogy én ebből inkább kiszállok.” (AA)

8. Összegzés

A Zala megyei kistérség nonprofit viszonyait áttekintő kutatás egyik fő tanulsága, hogy a vidéki nonprofit szférát legalább két fontos törésvonal tagolja. Egyfelől világosan szétválik a klasszikus értelemben vett civil szervezetek, helyi egyesületek, illetve a vidékfejlesztő nonprofit szervezetek világa, másfelől ez utóbbiakon belül is teljesen különböző típust, mentalitást képviselnek a programadó vezetők és a másodvonalbeli munkatársak. Sajátos, hogy mindkét törésvonal lényegében ugyanazt a különbséget: a *helybeli és az idegen* közötti eltérést, azaz a *lokális*hoz való kötődés különbözőségét teszi láthatóvá.

A valódi civilek tősgyökeres helyiek, akik lakóhelyük, közösségük érdekében fejtenek ki valamilyen kulturális, művészeti, hagyományőrző, szabadidős vagy településvédelmi feladatot, egy civil szervezet keretei között. Szervesen és mélyen beágyazódnak a helyi társadalomba, céljaik, tevékenységük volumene nem haladja meg e közösség mindennapjainak léptékét, nincsenek nagyratörő terveik. Fejlesztési projektjeik kifejezetten harmonikusan illeszkednek egyéni és családi mindennapjaikba, életvitelükbe (falusi turizmus, családi gazdálkodás, hagyományőrzés-népművészet, polgárőr mozgalom, sport stb.). Jellemző módon azonban ezek ötletek, a kezdeményezés felülről jön, nem tőlük származik, ők inkább élnek a lehetőségekkel.

A szó szoros értelmében vett nonprofit vidékfejlesztő szervezetek vezetői között ezzel szemben sok a nem helybeli származású személy, de a helybeliek közül kikerült vezetőkre is jellemző a mobilitás (ha nem is feltétlenül földrajzi értelemben): társadalmilag, politikailag ők is máshonnan valók, akik idővel magukévá tették a nonprofit szférára jellemző szemléletet, nyelvezetet, és ma már otthonosan mozognak ebben a világban (is). Ők, vagyis az első vonalbeli, programadó nonprofit vezetők jellemzően mobilis, rugalmas, kreatív személyiségek, önmegvalósításra törekcsenek, agilisak, ragaszkodnak függetlenségükhöz, és megteremtik ennek feltételeit. Egyszerre autoriter és demokratikus vezetők, karizmatikus figurák, akik hangsúlyozott antipolitikus beállítottságuk révén a politizálás szimbolikus, diszkurzív formáit gyakorolják.¹¹ A második vonalban dolgozó munkatársaik helyi származású és kötő-

¹¹ Fennen hangoztatott politikaellenes nézeteik ne tévesszenek meg bennünket: a vidékfejlesztésben

désű személyek, elkötelezettek (mert lekötelezettek), és lojálisak a szervezetekhez, melyek munkájában nem a kezdeményezés, hanem a lelkes és pontos végrehajtás az osztályrészük.

A vidékfejlesztésben a kezdeményezés, a programadás eszerint kívülről, azaz nem lokálisan beágyazott koncepciókból, hanem más, szakmai jellegű tudásrendszerekből (turizmus, ökológia, szociálpolitika stb.) indul ki. *A vidéket tehát jellemzően nem a helybeliek fejlesztik, legalábbis a vidékfejlesztés politikai-igazgatási fogalmának értelmében nem.*¹²

A vidékfejlesztő diskurzusok a vidék fogalmának értelmezésére és speciális imázsának (mint gazdasági jelentőséggel bíró kulturális tartalomnak) a megalkotására törekszenek (Csite–Kovách, 2002), az értelmezés és imázs ugyanakkor nem a vidékről származik. Nyelviileg ennek fényes bizonyítékát adják a nonprofit fejlesztő szövegekben felbukkanó idegen diskurzusok: az ökológiai beszédmód, a zöld ideológia és frazeológia, különféle szakterületek (turisztika, szociálpolitika, foglalkoztatás) nyelvi és koncepcionális megnyilvánulásai. Az ezeken alapuló programok megvalósításában aztán már komoly szerepet játszanak a helyi erők is.

Nonprofit vidékfejlesztő szervezet vezetőjének, munkatársának lenni ma a vidéki aprófalvas közegben stratégiai jellegű életvezetési döntések eredménye. E szervezetekben dolgozni egy (sokszor az egyetlen) értékes alternatíva a vidéken élő nem agrárértelmiség számára a szakmai önmegvalósítás és karrierépítés tekintetében.

Irodalomjegyzék

- Bögre Zsuzsa (2003): Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. *Szociológiai Szemle*, 1: 155–168.
- Csite András–Kovách Imre (2002): Vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalom. A posztkommunizmus vége*. Budapest, Napvilág, 219–308.
- Foucault, Michel (1998 [1971]): A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár*. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 50–74.
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája – Az 1976. január 14-i előadás (ford. Kicsák Lóránt). In: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez, Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin Betűk Alapítvány, 318–330.

érdekelt szereplőként maguk is a (köz)politikai mező részei, politikai aktorok, akiknek tevékenysége sok szalon kötődik a politika valamely formájához (közpolitika, helyi politika, fejlesztéspolitika stb.). A politikától való elhatárolódás politikai hitvallásuk és politikai magatartásuk része.

¹² Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az aprófalvak mindennapjaiba szervesen illeszkedő helyi civil kezdeményezések (hagyományörző, kulturális és művészeti, hobbi-sport célú, polgárőr stb. egyesületek) szerényebb céljaikat követve maguk is valamiféle spontán, harmonikus vidékfejlesztést végeznek.

- Kovács Éva (2007a): Interjú módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–277.
- Kovács Éva (2007b): Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373–396.
- Niedermüller Péter (1988): Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 3–4: 376–389.